

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут історії України

О. Гуржій, О. Реєнт, Н. Шапошнікова

НАРИСИ З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ
ВИРОБНИЧИХ ВІДНОСИН І ТОРГІВЛІ
В УКРАЇНІ
(друга половина XVII — початок XX ст.)

Київ 2018

Гуржій О., Реєнт О., Н. Шапошнікова

Нариси з історії розвитку виробничих відносин і торгівлі в Україні (друга половина XVII — початок XX ст.). — Київ: Інститут історії України НАН України, 2018. — 365 с.

В книзі оповідається, як змінювались виробничі відносини в країні від «застійного» середньовіччя до «бурхливого» буржуазного суспільства, як виникали, юридично оформлялись і «тихо» зникали цілі соціальні групи населення: козацтво, чумацтво, кріпосні селяни та ін.

Яскраво і поетапно змальовано розвиток внутрішньої торгівлі і як саме в конкурентній боротьбі Україна виходила на зовнішні ринки збуту товарів. Наводиться великий фактичний (документальний) і статистичний матеріал.

Розраховано на спеціалістів істориків і економістів, студентів гуманітарних факультетів, а також тих, хто поглиблено цікавиться минулим українців.

Відповідальний редактор: академік НАН України **В.А. Смолій**

На обкладинці зображено Контрактовий ярмарок у XIX ст.

З М І С Т

Слово до читача	4
Частина I. Україна ранньомодерної доби	7
Розділ 1. Деякі постановчі питання.....	8
Розділ 2. Україна та Росія в суспільно-політичних і економічних суперечностях середини XVII ст. (1654–1657 рр.).....	20
Розділ 3. Українсько-трансільванські зв'язки від 1648 р. до кінця XVIII ст.	35
Розділ 4. Специфіка формування національного ринку та його вплив на розвиток економіки в Україні (XVIII ст.)	41
Розділ 5. Сільська община Гетьманщини в процесах виробництва, товарообігу та взаєминах з владою (середина XVII–XVIII ст.).....	64
Розділ 6. Поширення вільнонайманої праці в Лівобережній і Слобідській Україні другої половини XVII–XVIII ст.....	81
Розділ 7. Кріпосна система та вільний найм на Правобережжі.....	122
Розділ 8. Виробничі відносини південних регіонів Російської імперії.....	145
Розділ 9. Чумацтво як соціоекономічне явище «демократичної» України.....	167
Частина II. Пізньомодерна Україна.....	181
Розділ 10. Деякі постановчі питання.....	182
Розділ 11. Промислова база експорту	189
Розділ 12. Сільськогосподарський потенціал експорту.....	215
Розділ 13. Зовнішня торгівля на початку XX ст.	258
Розділ 14. Світовий ринок і ціни на продукцію промисловості та сільського господарства	313
Післямова	361

Слово до читача

Ця книга нарисів присвячена багатьом малодослідженим, більше того — часто-густо гостро дискусійним, аспектам історії українців XVII — початку XX ст. Задум авторів окрім, звичайно, конкретного висвітлення означених у назві теми проблем, полягав у намаганні з'ясувати якомога повніше еволюцію багатьох соціально-економічних явищ, які мали місце в Україні від Національної революції середини XVII ст. до початку Першої світової війни. Довготривалість окресленого періоду дозволила, на наш погляд, у значній мірі зробити важливі порівняння на різних етапах розвитку торгівлі й виробничих відносин, деяким чином співвіднести їх з сучасними суспільно-політичними негараздами. Для ширшого розкриття теми здійснено характерні аналогії процесів і явищ в Україні з багатьма країнами світу, насамперед, Росії, Білорусі, Молдови, Польщі, Румунії, Англії, Франції, Америки та ін. Особливо посприяв цьому наведений у книзі величезний фактичний (документальний) і статистичний матеріал.

Одним із практичних завдань передбачалась характеристика тих економічних законів, які діяли при переході середньовічного виробництва продуктів для власного споживання (натурального господарства) до ринкового обміну через купівлю-продаж товарів. Водночас досліджувались безпосередні умови формування товарного обігу завдяки суспільному поділу праці та наявності відокремлених товаровиробників, котрі володіли засобами праці.

Вперше у вітчизняній історіографії авторами запропоновано визначення поняття «ринок вільнонайманої праці», обґрунтовано твердження про наявність «національного ринку», що розвивався водночас із т. зв. «всеросійським». Наголошено на тому, що прискорений розвиток внутрішнього ринку в масштабах України розпочався із зміцненням базових буржуазних відносин, який чимало в чому, принаймні в XVII — першій половині XIX ст., не співпадав із російським. Утім простежено, як обидва вони відставали від західноєвропейських ринків. І лише в другій половині XIX — на початку XX ст. ситуація в цьому аспекті поступово вирівнялась, аж поки війна, а незабаром і більшовицький переворот не внесли свої владні руйнівні корективи.

При відображенні гла світової торгівлі звернено увагу на тому, як вузькість внутрішнього ринку спонукала монополії шукати та захоплювати зовнішні осередки збуту товарів. Показана дискримінаційна політика уряду Російської імперії стосовно українського купецтва, особливо за ранньомодерної доби.

При цьому автори цілком усвідомлюють ту обставину, що в запропонованій книзі як за своєю концепцією, так і структурою (у вигляді окремих нарисів) не можна було охопити увесь комплекс аспектів, пов'язаних з розвитком торгівлі і виробничих процесів на території України другої половини XVII — початку XX ст. Тому дослідження в цьому напрямі триватиме й далі, в зв'язку з чим автори сприймуть усі конструктивні зауваження та поради.

Частина I.

Україна
ранньомодерної доби

Розділ 1.

Деякі постановчі питання

Виділений нами період у першій частині книги стосовно предмета дослідження можна умовно означити XVII–XVIII ст., бо саме тоді відбувався порівняно довготривалий процес переходу від простої кооперації до мануфактурного, а згодом і фабричного виробництва. Водночас місцями спостерігалось поступове домінування розумової праці над фізичною, про що свідчила, зокрема, часто спонтанна поява механічних пристроїв і, навіть, спеціальних машин, причому як у промисловості, так і сільському господарстві.

В зв'язку з цим в соціо-економічній літературі існує чимало концептуальних поглядів і професійних міркувань стосовно відношення між різними видами виробничої праці, а саме розумової, або кваліфікованої та механічної, або простої. В радянській ортодоксальній історіографії, яка базувалася головню на марксистсько-ленінській методології, з цього приводу обстоювалася позиція, що одиницю кваліфікованої праці можна представити в кількох умовних одиницях простої і що мінова цінність товарів вимірюється об'ємом вкладеної в них праці, зведеної (очевидно, краще сказати розкладеної) до одиниць мускульної та нервової енергії, затраченої на виробництво. Така думка в світлі наведених нижче конкретних прикладів виглядає абсолютно бездоказовою. Водночас з тим плата за кваліфіковану працю певною мірою може бути представлена в складових винагороди за просту працю, що само по собі є цілком очевидним, а тому не потребує доказів.

Стосовно ж понять «виробник-найманець», «наймит», «найм» і «наймати», то вони в спеціальній літературі прописані або не зовсім чітко (без врахування конкретних історичних умов і характеру виробництва), або невірно. Зокрема упорядники «Нового тлумачного словника української мови» практично ототожнили зміст термінів «найманець», тобто людини, яка наймалася на роботу до «приватного власника» (?) чи підприємця з «найманим робітником», «наймитом»¹.

¹ Новий тлумачний словник української мови: В 3-х т. / Укладачі В. Яременко, О. Сліпушко. — Вид. 2-е, виправлене. — К., 2008. — Т. 2: К–П. — С. 274–275.

Однак з минулого українського народу, конкретно це характерно для XVII–XVIII ст., добре відомі численні факти, коли окремі особи наймалися на роботу й не до приватного власника або підприємця, а, скажімо, до сільської чи міської громади, або, навіть, залежного посполитого. Крім того, наймались міг власне і не робітник (за своїми соціальним статусом), а селянин, тісно пов'язаний із землеробством.

Не повністю можна погодитись і з твердженням, висловленим на сторінках «Радянської енциклопедії історії України» (К., 1971. — Т. 3. — С. 195), що наймити це «позастановий прошарок трудящого населення в Київській Русі, Російській державі й на Україні в період феодалізму». Якщо брати абстрактно якусь особу, наприклад біглою від свого «пана» посполитого чи солдата (козака), яка самостійно наймалась для виконання певного виду праці, то дійсно її можна розглядати як представника позастанового прошарку, хоча юридично вона продовжувала лишатися в попередньому соціальному статусі, означеному в ревізії. Особливо це характерно для XVIII ст. Зокрема на українську територію, що входила до складу Російської імперії, від 1713 р. поширювалась дія сенатського указу, в якому зазначалось: «И буде ... в котрых селах и деревнях явятся беглые драгуны и солдаты, или чьи беглые люди и крестьяне, и тех отсылать людей и крестьян с женами и детьми и сих животы на прежние жилища», тобто повертати в попередній стан².

Принципово важливим є інше положення в «Радянській енциклопедії історії України», а саме те, що ринок найманої робочої сили в Лівобережній, Слобідській і Південній Україні формувався вже у XVIII — першій половині XIX ст. і цей процес супроводжувався неухильним зростанням відхідництва³.

Правда, тут не зазначено ринок якого найму мається на увазі: примусового чи вільного?! А це має кардинальне значення!

На превеликий жаль означенні питання не знайшли належного висвітлення й на сторінках новітньої «Енциклопедії історії України» (Т. 1–10. — К., 2003–2013). Зокрема поза увагою авторів фундаментального видання залишилися такі аспекти, як еволюція та форми найму в Україні, формування ринку вільнонайманої праці тощо.

А слід зазначити, що проблема примусового чи вільного найму і праці (їх взаємозв'язку), на відміну від багатьох теоретичних питань, які являють собою значною мірою наукові абстракції, в своєму підґрунті має

² Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗРИ). — Вид. 1-е. — СПб., 1830. — Т. 5. № 2706. — С. 50.

³ РЕІУ. — Т. 3. — С. 195.

реальну (практичну) основу взаємовідносин між людьми, співвідношення економічних законів і побутування. Складність її вирішення, на нашу думку, полягає ось у чому: різні типи праці і найму в історичному просторі співіснували з потужними (чи слабкими) проявами (залишками) інших форм виробництва. Власне для XVII–XVIII ст. характерна надзвичайна різноманітність явищ, їх певна (інколи яскраво виражена) «рухливість», як у бік пізнього середньовіччя, так і у бік нових — буржуазних відносин, підпорядкованих капіталу. Отже, означеному періодові була притаманна особлива «нестійкість» міжлюдських відносин (через Національну революцію, «Руїну», визвольні змагання тощо) й економічних категорій. На цю специфіку накладалось ще і регіональна своєрідність, наприклад, Запорозька Січ — ця «оаза» поширення вільнонайманої праці, де, на думку В. Голобуцького, не існувало ні феодалної власності на землю, ні примусу, ні кріпацтва, а панував «принцип найму»⁴.

Порівняно тривале співіснування вільнонайманої і підневільної праці в один період спричинило в історичній науці другої половини 40–50-х років XX ст. доволі активні дискусії щодо визначення характеру мануфактур. Так, одні вчені (наприклад С. Струмилін) класифікували їх, як капіталістичні, ототожнювали вітчизняні підприємства зі західноєвропейськими буржуазними, другі (зокрема М. Вяткін) — відносили лише до типу кріпосних, треті ж писали про мануфактури, як проміжну форму між натуральним панщинним і капіталістичним виробництвом, при цьому фіксуючи в ній «елементи капіталізму»⁵. Безпосередньо посесійної мануфактури, то С. Струмилін вважав, що для неї кріпосна форма виробництва була лише зовнішньою ознакою (оболонкою), за якою завжди приховувалася капіталістична суть. Ф. Полянський, навпаки, вирізняв її «феодальний» характер, у якому «елементи капіталізму та феодалізму перемішувались»⁶. За переконанням В. Яцунського, вся пореформена капіталістична обробна (лише — ?) промисловість виросла не на базі кріпосницьких підприємств, а з дрібного товарного виробництва, капіталістичної мануфактури та фабрики «дореформеної доби». Причому, за-

⁴ Голобуцький В.О. Запорізька Січ / Радянська енциклопедія історії України. — К., 1970. — Т. 2. — Державін–Лестригони. — С. 189–193; *Його ж.* Запорозьке казачество. — К., 1957. — 462 с.; *Його ж.* Запорізька Січ в останні часи свого існування (1734–1745). — К., 1961. — 415 с.

⁵ Струмилін С.Г. Экономическая природа первых мануфактур // Вопросы истории. — 1948. — № 6. — С. 60–70; Яковлев Б. Возникновение и этапы развития капиталистического уклада в России // Вопросы истории. — 1950. — № 9. — С. 99; Полянський Ф.Я. Экономический строй мануфактуры в России XVIII века. — М., 1956. — С. 329, 358.

⁶ Полянський Ф.Я. Назв. соч. — С. 43, 449.

значав учений: на магістральному шляху розвитку капіталізму мануфактури з кріпосною працею «були у кінцевому підсумку боковою тупиковою віткою»⁷.

Всупереч переважній більшості радянських істориків О. Пономарьов підтримав думку В. Голобуцького про те, що зародження капіталізму в Україні, а з ним і поширення найманої праці, починається вже в XVI — першій половині XVII ст.⁸ При цьому О. Пономарьов наголосив: порівняно невеликі розміри промислових підприємств ще не свідчать про те, що таке положення неправильне, оскільки нерозвинуті мануфактури ґрунтовані на такому ж принципі, як і розвинуті, переважно великі за своїми розмірами. «Різниця між ними була лише в масштабах, — писав учений, — принцип же організації залишається однаковим — поділ праці в процесі виробництва, панування ручної ремісницької техніки. Ступінь поділу праці в даному випадку не мав суттєвого значення». Отже, робить висновок О. Пономарьов: в історичному розвитку централізовані мануфактури слід виділяти дві форми: початкову, тобто нерозвинуту (нижчу) і розвинуту (вищу). А відтак «зародження і розвиток капіталістичних відносин відбувалися перш за все у початкових формах мануфактури, куди широко проникав купецький і селянський капітал»⁹. Дещо інший погляд на суть і характер капіталістичних підприємств висловив на сторінках своєї монографії Т. Дерев'янкін, при цьому вступивши в полеміку з багатьма російськими й українськими істориками, зокрема І. Гуржієм, О. Нестеренком і іншими¹⁰. Працю ж О. Пономарьова чомусь поминув увагою.

Слід пам'ятати і те, що поглиблення в народному господарстві саме вільнонайманої праці супроводжувалося тенденцією до формування індивідуалізму, самостійності вибору спеціалізації в ремеслі чи промислах, бажанням удосконалити власну фаховість і практичні навички (адже чим вони кращі, тим швидше і простіше приймали на роботу), бережливим ставленням до власних, а нерідко і до господарських знарядь праці (бо їх поломка або втрата неодмінно призводили до призупинення роботи, отже неотримання платні).

⁷ Яцунский В.К. Основные этапы генезиса капитализма в России // История СССР. — 1958. — № 5. — С. 81.

⁸ Голобуцкий В.А. О цеховом ремесле и зарождении капиталистического производства в XVI — первой половине XVII вв. на Украине // Научные записки Киевского финансово-экономического института. — К., 1959. — № 7. — С. 203–213.

⁹ Пономарьов О.М. Розвиток капіталістичних відносин у промисловості України XVIII ст. — Львів, 1971. — С. 5–6.

¹⁰ Дерев'янкін Т.І. Промисловий переворот на Україні. Питання теорії та історії. — К., 1975. — С. 9–39.

Причому, чим ближче до нас у часі, тим помітнішими ставали всі ці явища, зростає рівень виробничих відносин, слабшала «заторможеність» змін, а загострення конкуренції змушувало власника — господаря до всіляких заохочень (у наданні їжі, одягу, реманенту, своєчасної виплати заробітку) вільнонайманого робітника.

При всьому цьому спостерігалася тенденція розширення та посилення ролі індивідуального господарства.

Всі ці аспекти продовжують лишатися недостатньо дослідженими у відповідній науковій літературі, а особливо — проблема формування національного ринку найманої праці (чи його відсутність) за ранньомодерної доби (не маємо на увазі побіжні описи поодиноких фактів застосування найму в різних галузях сільського господарства та промисловості). Деякі, чи не найперші, а тому непевні спроби їхнього з'ясування на «чисто науковому рівні» слід датувати головним чином 30-ми роками минулого століття. Навіть більш-менш чітке визначення цих понять фактично відсутнє, не кажучи вже про виразно хронологічно позначені вигоди та етапи розвитку таких явищ в Україні.

Водночас можна констатувати той факт, що накопичення фактичного матеріалу з названої теми історики розпочали порівняно давно. Вже в 40-х роках ХХ ст. Б. Греков у своїй класичній, принаймні для свого часу, праці про селян Київської Русі констатував існування найманих робітників у так званій період князівської роздробленості. Згідно виявлених ним документальних свідчень, у XV ст. мали місце вже досить часті випадки, коли збіднілі люди, зокрема, «половники», змушені економічною необхідністю, шукали собі притулок у різних господарів, які потребували робочих рук. Причому, за таких обставин вони нерідко наймалися до свого ж «брата-селянина»¹¹.

Цікаво, що в капітальній за обсягом і змістом книзі з синтетичної серії «Очерки истории СССР. XVII в.» (М., 1955) тенденція зростання ринку робочої сили простежується стосовно першої половини зазначеного століття, коли з'явилася велика кількість посадських людей, котрі втратили всі засоби для існування, хіба що крім можливості продавати власну працю (особливо на водних шляхах і в значних промислових центрах). Щодо них застосовується і спеціальний термін — «продавці робочої сили»¹². В «Очерках истории СССР. Вторая половина XVIII в.» (М., 1956) автори виділили в окрему групу «капіталістичних селян», які володіли

¹¹ Греков Б.Д. Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII в. — М.-Л., 1946. — С. 680.

¹² Очерки истории СССР. XVII в. — М., 1955. — С. 104–110.

значними наділами землі та промисловими підприємствами, а також використовували наймитів.

Про наявність батраків як масового явища на середину XVII ст. писав О. Преображенський і вже відтоді виводив процес формування ринку праці¹³. І хоча свої положення вчений обґрунтував на підставі аналізу селянського господарства Уралу, наявність такого факту зафіксували деякі тогочасні законодавчі акти й стосовно всієї Російської держави, зокрема, «Уложение государя, царя и великого князя Алексея Михайловича» 1649 р.: «...Будет чьи крестьяне и бобыли учнут у кого наймоватися в работу, и тем крестьяном и бобылем у всяких чинов людей наймоватися в работу, по записям и без записей повольно». При цьому наказувалося, щоб «тем людем, у кого они в работу наймутся, жилых и ссудных записей и служилых кабал на них не имеют и ни чем их себе не крепить, и как от них те наймиты отработаются, и им отпущать их от себя безо всякого задержания»¹⁴.

А в 1697 р., тобто тоді, коли українські землі вже входили до складу Російської держави, вийшов царський указ про те, що селяни й бобилі дворцевих сіл не мають права найматися на роботу до поміщиків і вотчиників, «а наймоватся им в работу в дворцовых волостях у своей братьи посадских людей и крестьян, и бобылей»¹⁵.

Цікаво й те, що деяких найманих сільськогосподарських працівників в окремих російських регіонах називали «козаками»¹⁶. Схоже зазначив і А. Шапіро: за його словами, селяни-відходники «жили в козаках», працювали по найму в селах, зокрема, пасли худобу¹⁷.

Відома ж пам'ятка українського законодавства (правда, не санкціонована царським урядом) першої половини XVIII ст. «Права, по которым судится малороссийский народ» зафіксувала не лише наявність вільних найманих працівників у різних сферах народного господарства, а й

¹³ Преображенский А.А. О наемном труде в крестьянском хозяйстве на Урале в конце XVII — начале XVIII вв. // К вопросу о первоначальном накоплении в России (XVII–XVIII вв.): Сб. статей. — М., 1958. — С. 39.

¹⁴ Уложение государя, царя и великого князя Алексея Михайловича. — М., 1913. — Гл. XI. — Ст. 32. — С. 137.

¹⁵ ПСЗРИ. — Т. 3. — № 1614. — С. 426.

¹⁶ Русская историческая библиотека (далі — РИБ). — СПб., 1894. — Т. 14. — Стб. 638–639, 717.

¹⁷ Шапиро А.Л. Крестьянские отходы и крестьянский наем в петровское время // Ученые записки Ленинградского государственного педагогического института им. М.Н. Покровского. Ист. ф-т. — Ленинград, 1940. — Т. V. — Вып. 1. — С. 34, 35.

вирізняла їх в окрему соціальну категорію «робітних людей»¹⁸. Така обставина, на наш погляд, дозволяє скорегувати деякі положення вітчизняних істориків стосовно зародження робітничого класу в кінці XVIII ст. (І. Гуржій), не кажучи вже про XIX ст. (Ф. Лось)¹⁹.

За радянської доби своєрідного «піку» в справі вивчення цього надзвичайно важливого аспекту — невід'ємної складової всього розвитку буржуазного суспільства (як у загальнотеоретичному, так і конкретно історичному контексті) було досягнуто в 50 — на початку 60-х років, особливо в ході всесоюзної дискусії про т. зв. «висхідну» й «низхідну» стадії феодалізму. Насамперед маємо на увазі праці вчених Росії М. Курмачової, О. Преображенського, Ю. Тихонова, Н. Бакланової, О. Індової, О. Заозерської, І. Валкіної, І. Булигіна, Є. Дракохруста, А. Панкратової, М. Рубинштейна та багатьох інших. Чи не першим з цього приводу «на світовому рівні» виступив М. Дружинін, оголосивши свою програмну доповідь під назвою «Генезис капіталізму в Росії» на X Міжнародному конгресі істориків у Римі (вересень 1955 р.)²⁰. Тоді до обговорення цієї проблеми долучилися й українські науковці А. Введенський, В. Голобуцький, І. Гуржій, О. Компан, М. Ткаченко та деякі інші.

Не станемо зосереджуватись на аналізі окремих поглядів названих авторів, а лише окреслимо основні позиції, які сформувалися у 50–60-х роках. Одну з них — найбільш поширену — чітко репрезентувала А. Панкратова. Її головні положення звелись до наступного: помилково ототожнювати розвиток торгового капіталу з первісним нагромадженням; в XVI ст. зосередження коштів у руках багатих дворян призводило не до створення капіталістичних відносин, а до зміцнення кріпацтва; розорений селянин у початковий період переходу від феодалізму до капіталізму ще не перетворюється в найманого робітника, навпаки, кріпосники зашкоджали відриву селян від землі; перетворення робочої сили в товар сталося в другій половині XVIII — першій половині XIX ст.²¹

¹⁸ Права, по котрым судится малороссийский народ. — К., 1979. — 844+73+27 с.; Права, за якими судится малоросійський народ 1743 р. — К., 1997.

¹⁹ Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України (кінець XVIII — перша половина XIX ст.). — К., 1958. — 180 с.; Лось Ф.Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и в начале XX ст. — К., 1955. — 332 с.

²⁰ Дружинин Н.М. Генезис капитализма в России // Десятый Международный конгресс историков в Риме. Сентябрь 1955 г. Доклады советской делегации. — М., 1956. — С. 189–216.

²¹ Панкратова А.М. Наймиты на Руси в XVII в. // Академику Б.Д. Грекову ко дню семидесятилетия: Сб. статей. — М., 1952. — С. 200–215; Её же. О роли товарного производства при переходе от феодализма к капитализму // Вопросы истории. — 1953. — № 9. — С. 205–213.

За А. Панкратовою, ринок робочої сили не міг утворитися раніше через те, що наймити спочатку були більш вільними, але не мали «осілості». Як тільки вони десь переходили на постійне місце проживання, то неминуче втрачали свою «вільність», перетворюючись при цьому на феодально залежних людей. Саме так, а не інакше кріпосницьке жорно в XVII ст. трощило і перемелювало зародки найманої праці, котрі існували в надрах феодального суспільства. Лише під кінець цього століття ситуація в країні настільки змінилась, що далі існування «наймитів без кріпості» стало досить проблематичним як в економічному, так і правовому відношенні, твердила вчена. Особливо помітно на такий процес вплинули заходи Петра I проти маси «гулящих» осіб. При цьому «наймитство» зменшувалося за рахунок вільних робітників, зокрема селян-відхідників²².

З нею у відверту полеміку вступив І. Степанов, який вважав що «вільнонайманий селян-оброчник на ринку найманої праці з'явився не в кінці XVII ст., а раніше»²³.

Одночасно з А. Панкратовою про формування ринку робочої сили в Російській імперії у XVIII стверджував і М. Рубинштейн²⁴.

Лише дуже невелика кількість істориків України ставила під сумнів ці концепції російських колег і намагалася «відшукати» витоки капіталізму в більш ранні періоди, як, скажімо, В. Голобуцький у козацьких промислах чи «відходництві» XVI — першої половини XVII ст.²⁵ За це його досить гостро критикували свого часу, бо тим самим вчений ніби відійшов від «класичного» ленінського вчення про початок «нового», тобто буржуазного, періоду тільки від XVII ст.²⁶ Крім того, вчений на підставі значного фактичного матеріалу, доводив, що в другій половині XVIII ст. господарство заможного козацтва Запорозжя вже міцно ставало на шлях товаризації і базувалось на використанні найманої праці, втім політика царизму призупинила цей розвиток²⁷.

²² Панкратова А.М. Наймиты на Руси в XVII в. ... — С. 205–213.

²³ Степанов И.В. Работные люди Поволжья в XVII в. (К вопросу о характере найма) // Вопросы генезиса капитализма в России. — Ленинград, 1960. — С. 101.

²⁴ Рубинштейн Н.Л. Некоторые вопросы формирования рынка рабочей силы в России XVIII в. // Вопросы истории. — 1952. — № 2. — С. 74–101.

²⁵ Голобуцкий В.А. О начале «нисходящей» стадии феодальной формации // Вопросы истории. — 1959. — № 9. — С. 123–137.

²⁶ Историография истории Украинской ССР. — К., 1986. — С. 106.

²⁷ Голобуцкий В.А. К вопросу о социально-экономических отношениях на Запорожье во второй половине XVIII века // Исторические записки АН СССР. — М., 1953. — № 44. — С. 231–252.

Про застосування найманої праці в господарствах польських магнатів на території Правобережної України другої половини XVIII ст. спеціально писала В. Маркіна²⁸.

Б. Поршнев взагалі заперечував функціонування ринку найманої праці в Російській державі за ранньомодерної доби²⁹.

У наступні кілька десятиліть суперечки навколо питання про ринок найманої праці за нового часу як у Росії, так, відповідно, і в Україні, то загасали, то спалахували знову. Певне відображення цього процесу в середині 80-х років знайшло місце й оцінку на сторінках рукопису дисертації та монографії В. Борисенка³⁰.

Втім, колектив авторів узагальнюючої праці «Историография истории Украинской ССР» 1986 р. констатував: «Поява мануфактур знаменувала утвердження капіталістичного укладу. Разом з тим, необхідно зазначити, що недостатньо досліджені такі питання, як кількість і питома вага мануфактур, наймана праця, зв'язок їх з ремеслом, промислами та ін.»³¹. В кінці ж 90-х і на початку XXI ст. до означеної проблеми на теоретико-методологічному рівні звернувся О. Реєнт³².

Як бачимо, історична наука і донині не дала чіткого визначення характерним ознакам ринку вільнонайманої праці в Україні. Відсутні узагальнені кількісні та якісні показники щодо цього явища як у цілому по країні, так і по її окремих регіонах. Спеціально не досліджено співвідношення різних груп населення в процесі формування професійних кадрів робітних людей, які працювали за наймом у сільському господарстві й промисловості. При цьому не визначено вплив на ці фактори міграційних коливань корінних жителів і чужинців, а також не зроблено співставлення із схожими тенденціями в країнах Західної Європи.

Стосовно ж початкового етапу формування ринку вільнонайманої праці умовно виділено XVII–XVIII ст., бо саме тоді за всіма суспільно-політичними й економічними ознаками проходив довготривалий процес переходу від простої кооперації до мануфактурного, а незабаром і

²⁸ Маркіна В.О. До питання застосування найманої праці в господарствах польських магнатів на Правобережній Україні в другій половині XVIII ст. // Вісник Київського університету. Серія історії та філософії. — К., 1958. — № 1. — С. 95–109; *Її ж.* Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII века. — К., 1961. — 236 с.

²⁹ Поршнев Б.Д. Феодализм и народные массы. — Москва, 1964. — С. 130.

³⁰ Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України у другій половині XVII ст. — К., 1986. — 264 с.

³¹ Историография истории Украинской ССР. — К., 1986. — С. 106.

³² Реєнт О.П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // Укр. іст. журн. — 1999. — № 3. — С. 3–22; *Його ж.* Перечитуючи написане. — К., 2005. — 256 с.

фабричного виробництва. Принаймні, власне термін «фабрика», правда, в його первинному, так би мовити в спрощено побутовому розумінні, більш-менш часто зустрічається в джерелах другої половини XVIII ст. Водночас місцями в деяких важливих галузях виробництва спостерігалась тенденція поступового зростання ролі розумової праці, про що свідчила зокрема часткова поява механічних пристроїв і, навіть, спеціалізованих машин, причому як у промисловості, так і сільському господарстві.

При цьому поняття «найм» і «наймит» у практиці повсякденного життя набули яскраво вираженого економічного (майнового) та соціального (юридичного) забарвлення. Стала відчутнішою переорієнтація праці виробників «вдома» на згуртування їх у одному місці, певному підприємстві; набагато рідше відбувалось розосередження процесу виготовлення продукції по дочірнім підприємствам (так би мовити філіалам) у сусідніх населених пунктах. Вільнонайманці, як і інші робітні люди, здебільшого концентрувалися за різними спеціальностями, послідовно доводячи технологічний процес до завершення (кінцевої мети) — створення виробу. В іншому разі вони могли зосереджуватись на якомусь певному етапі виробництва, коли одноманітна фізична праця поділялась на окремі операції, котрі перетворювались на спеціалізовані функції конкретної особи, що, в свою чергу, створювало передумови для розвитку порівняно крупного виробництва, сприяло подальшому розподілу праці, значно спрощувало й пришвидшувало багато трудових маніпуляцій, удосконалювало знаряддя в руках робітника, а в кінцевому результаті — готувало професійні кадри вищого гатунку.

Характерним стало те, що загалом у Московії й Україні, котра входила до складу Російської держави, централізовані мануфактури з найманою чи підневільною працею свою масштабність і особливий розвиток почали набувати від першої половини XVIII ст. Вільний найм ґрунтувався на письмових або усних домовленостях між господарем і безпосереднім виробником, підневільний же, зрозуміло, в більшості випадків залежав від сваволі, бажань і статків першого.

Специфічною рисою (зумовленою історичними обставинами) діяльності батраків артілей — професійних недержавних груп рибаків, чумаків, мисливців, солоників і їм подібних була її напіввійськова форма (особливо в південних регіонах), що проявилось, насамперед, у постійній необхідності мати при собі холодну чи вогнепальну зброю, готовності в будь-яку мить відбити напади грабіжників, біглих російських солдатів або агресивно налаштованих татар. Адже в іншому випадку набута ними власність, наприклад, здобич, реманент, худоба чи гроші, могли в один момент опинитися в чужих руках. Виборна ж система отамана, очільників

артілі загалом і певне рівноправ'я, принаймні проголошене, часто формальне, всіх братчиків, а також значною мірою віддаленість від центральних органів влади свідчили про уособлені демократичні засади профільних колективів («товариств») промисловиків, які перманентно намагалися звузити більш успішні й заможні їх члени.

Опрацьовані першоджерела та наведений фактичний матеріал надають цілком переконливі підстави для твердження: наймана праця набула поширення на території українських регіонів практично в усіх галузях народного господарства, демонструючи тим самим тенденції буржуазного способу виробництва, які поступово проникали в економіку й суспільно-політичне життя не лише великих міст, а також дрібних містечок, сіл і слобод, навіть хуторів. Уже наприкінці XVIII — початку XIX ст. промислові підприємства Лівобережної та Слобідської України стали неспроможними забезпечувати працею всіх батраків. У зв'язку з чим у країні (зокрема в південних областях) утворилася ціла мережа місцевих ринків (осередків) з найму робочої сили, де десятками й сотнями збиралися заробітчани — вихідці з різних куточків як українських земель, так і зарубіжжя, при цьому кількісно помітно домінували сільські жителі.

Разом з тим слід зазначити: проста модерна кооперація, що формувалася в Україні протягом XVII–XVIII ст., при всій наявності в ній вільного найму та поширення заробітної плати грошима, а не «консервативною» натурою, ще не перетворилась у тривку та стабільну форму, не охопила маси промисловців і виробників, не протиставила в усій повноті соціальні й майнові групи осіб, котрі брали участь у її діяльності. Особливо помітно це проявилось на Правобережжі, де панував підневільний найм у маєтках польських можновладців. Загалом промислове виробництво продовжувало зберігати дрібні розміри, в якому нерідко існувала слабка різниця між власне господарем і його найманим робітником (наприклад, серед селян). Потужних підприємців нового типу, котрі очолювали б мануфактури налічувались одиниці.

Фактично панування натурального господарства зумовило потребу не в переміщенні робочої сили туди, де товар дешевше, а у діяльності купця-посередника, і це, незважаючи на різницю цін, яка б функціонувала на всіляких ринках. Якісно нові відносини зароджувались і розвивались лише там, де виникала потреба в придбанні не тільки знарядь і засобів виробництва, а й абсолютно особливого товару — робочої сили, власником якого ставав особисто батрак.

Спільним для всіх регіонів України було те, що в теплу пору року (приблизно кінець весни — середина осені) кількість вільнонайманців зайнятих у промисловості й сільському господарстві неабияк зростала, що

пояснюється цілком природними причинами. Примітним же для багатьох селян, які вже постійно продавали власну робочу силу, стало їх тимчасове, а то й на постійне проживання, переселення в міста та містечка.

Як свідчать деякі статистичні показники, на той період у промислах наймана праця застосовувалась у набагато більших масштабах ніж у ремеслі. Причому, частина робітників мусила одночасно виконувати певний обсяг повинностей, бо залежала від землевласників, або держави в цілому. Серед батраків значились представники різних соціальних верств і національностей, але переважно незалежні.

Велику роль (чи не найбільшу в кількісному вимірі) в початковому процесі формування ринку вільнонайманої праці відіграло чумацтво, як об'єднавчий, всеукраїнський фактор.

На означеному процесі потужно позначились і масові переселення українців, адже тоді безпосередні виробники в пошуках нових місць для життя і кращих умов праці нерідко набували й новий вид власності — можливість продавати робочу силу, тобто перетворювати її на, так би мовити, постійний товар, що в свою чергу, свідчило про якісні зміни в народному господарстві. Суть їх полягала, насамперед, у зовсім іншому характері власності: не тільки на засоби виробництва, як перед тим, а й на робочу силу.

Отже, під безпосереднім впливом економічних зв'язків між різними областями в межах країни відбувалося поступове злиття відокремлених місцевих ринків і формувался національний ринок, з характерними для нього на той час анархією, стихійністю та жорсткою конкурентною боротьбою. Хоча цей процес і не набув завершеного вигляду, але повністю заперечувати сам факт становлення ринку вільнонайманої праці в Україні, як це робили деякі дослідники, є неправомірним. Повсюдно формувались кадри, нехай поки переважно і дрібної, але національної буржуазії, причому, водночас із загонами відірваних від землі вільнонайманих робітних людей. Торговий капітал на території всіх регіонів експропріював дрібних виробників, тим самим збільшуючи лави батраків. Безумовно, концентрація місцевих ринків у єдиний народногосподарський організм, розвиток міської та сільської промисловості створювали підґрунтя, нехай часом і не дуже міцне, більш прогресивних форм найму. Царська ж влада, нерідко всупереч об'єктивним тенденціям, намагалась загалом по Російській державі (імперії), розширити рамки ринку праці в дусі кріпосницької практики — насильно приписати державних селян до «заводів» і фактично знищуючи вільних виробників — багатотисячне козацтво. Цілоком зрозуміло: виробничі відносини, зміни в них, були безпосередньо пов'язані з розвитком торгівлі, її соціальним характером і економічним потенціалом усіх учасників народногосподарського процесу.

Розділ 2.

Україна та Росія в суспільно-політичних і економічних суперечностях середини XVII ст. (1654–1657 рр.)

Більшість з оточення Б. Хмельницького в основному підтримувала його зовнішню й внутрішню політику, усвідомлюючи, зокрема, необхідність і значення військового союзу та співпраці в галузі народного господарства жителів України та Московії. Прибічники гетьмана почасти вбачали в ньому порятуюнок від національно-релігійного поневолення шляхетською Польщею і султанською Туреччиною, довго очікуване законодавче закріплення економічних, політичних і культурних взаємовідносин між українцями та росіянами, а також розраховували на сприяння в справі зміцнення спільних сил у боротьбі за етнічну незалежність у майбутньому. Окремі представники створеної в ході Національної революції старшинської адміністрації, а також українського православного духовенства небезпідставно сподівалися на поліпшення власного благополуччя, одержання значних станових і економічних привілеїв. Очевидно, саме тому значна частина загітованих московською й старшинською пропагандою учасників Переяславської ради 8(18) січня 1654 р. цілком свідомо пристала до пропозиції Б. Хмельницького об'єднатися з російським народом, який на той час у їхньому уявленні уособлював монарх-цар. Сучасник і ймовірний свідок тих подій, відомий в історичній літературі під іменем Самовидця, так сповіщає про це дійство: «И там рада была, где усі полковники и сотники с товариством, при них будучих, позволилися zostавати под високодержавною его царского величества рукою, не хотячи юже болш жадним способом быти подданными королю полскому и давним паном, ані теж примати к себѣ татар. На чом на той то радѣ в том місяцю генварѣ й присягу виконал гетман Хмельницкій со всіми полковниками, сотниками й атаманею и усею старшиною войсковою, и узяли великое жалованне его царского величества соболями. И зараз по усіх полках розослали столников с приданням козаков, жеби так козаки, як войти со всім посполством присягу виконали на вічное подданство его царскому величеству...»¹.

¹ Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 66–67.

Та якщо про сам факт прийняття присяги всіма учасниками Переяславської ради, принаймні з українського боку, можна говорити з певністю (про це свідчать й інші джерела середини XVII ст.), то твердження літописця, «що по усей Україні увесь народ з охотою тое учинил»², не відповідає історичній правді. Очевидно, Самовидець, потрапивши в полон ідеї «великодержавності» (які б наміри при цьому він не переслідував), свідомо погрішив проти істини. Адже він не міг не знати про існування значної опозиції як до зачитання акту 1654 р. (до речі, остаточно й не санкціонованого), так і після нього з боку частини духовенства, старшини, козаків та й простого «поспільства». Зокрема, кальницький (вінницький) полковник Іван Богун, якого, до речі, в радянській історіографії, як правило, однозначно характеризували «палким прихильником возз'єднання України з Росією»^{*}, взагалі відмовився присягати на вірність царю. Ще напередодні ради, коли Б. Хмельницький у Чигирині схиляв «старих» козаків до «підданства» російському монарху, «молоді» на чолі з Богунем виступили відверто проти. Сам полковник у великій промові застеріг про можливі «тягости» такого заходу і разом зі своїми прибічниками («со всем Побужьем») не склав присяги, коли прибуло московське повноважне посольство на чолі з боярином В. Бутурліним. Однак І. Богун, як це відомо з джерел, ніколи не приставав і на бік ворогів Московії. Далі простої відмови пішло козацьке населення Кропивнянського та Полтавського полків, побивши киями прибулих гонорових царських урядовців. Луцький грод (становий суд) одержав від місцевого духовенства особливий «протест» проти акту об'єднання³. У вересні 1654 р. посол І. Тафлара сповістив царю, що ще минулого року київський митрополит та «иные духовного чину люди» висловили думку, «что им с московскими людьми быти в соединении невозможно, и они того николи не хотели, а се де Москва хотят их перекрещивать...»⁴. Відомий російський історик С. Соловйов писав, що до старшинської групи, котра виступала проти союзу з царем, належав також майбутній кошовий отаман Запорозької Січі Іван

² Там само. — С. 67.

^{*} Така суб'єктивістська оцінка потрапила навіть на сторінки окремих енциклопедичних видань. Див., наприклад: Радянська енциклопедія історії України. — К., 1969. — Т. 1. — С. 168.

³ *Литинський В.* Україна на переломі.— Відень, 1920.— С. 34–35; *Петровський М.* До питання про певність відомостей літопису Самовидця й про автора літопису (Романа Ракушку-Романовського) // Записки Ніжинського Інституту народної освіти.— 1926.— Кн. 6. — С. 23–25.

⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. — СПб., 1878. — Т. 10. — С. 774 (далі — Акты ЮЗР).

Сірко⁵. Фактично не пішло на формальне визнання угоди і все «низове товариство», хоча протягом тривалого часу в його середовищі періодично висловлювалося бажання такого союзу й всіляко підтримувалися дії Б. Хмельницького в цьому напрямі. Однак чутки про нібито підтвердження російським монархом всіх «древніх» і «старовечних прав и волностей» запорожців у «Березневих статтях» 1654 р. викликала неабияке вдоволення останніх. Про це, зокрема, свідчить лист кошового отамана гетьману від 3 травня 1654 р. «Чрез нарочного посланца твоей ясной гетманской мосце отобравши ми, — писав кошовий, — Низовое войско Запорожское, списки, для ведома нам присланіе, привилеов монарших его царского пресветлого величества, ствержающих милостиво все древніе и старовечніе права и волности наши войска Запорожского и всего народа малоросійского, и вчитавши оніе, обрадовалисмося вседушне, иж он пресветлейшій и самодержавнейшій великій государ и православній монарх наш (!), яко чадолубивій отец, изволил нас слуг своих (!) и православія восточнія церкве истиних синов пожаловати, прошенія вашего гетманского не презрети, а права и волности наши войска запорожского и народа малоросійского, стародавніе, своими превисокими монаршими привилеями закрепить и подтвердити. За шо яко воздаємо хвалу і благодареніе...; дякуем теж велце и твоей ясной гетманской мосце, за тщаливое в том старане и труди, и за прислане нам для ведома преречоних монарших привилеов списков; в которых любо совершено права и волности кратко заключаются, однак, для досконалшого виденія, желаем и самих пактов* имети в себе присланіе от твоей гетманской ясной мосце списки, и не вонтпим в том, же твоя гетманская мосць нас оними коммунекovati рачиш, яко тих которіе на услугу военную пресветлому монарху нашому й твоей ясной гетманской мосце цале себе декляруем»⁶.

Як бачимо, вельми промовистий документ. У ньому визнається і верховна влада царя, і безпосередня підпорядкованість гетьману, і чітко простежується прагнення мати при собі конкретніші писемні акти, де б роз'яснювалися й гарантувалися права та «вольності» козаків. Можна припустити, що останнє безпосередньо позначилося на зволіканні низовиків з присягою Москві.

⁵ Соловьев С.М. История России с древнейших времен. — СПб., 1860. — Т. 10. — С. 301–302.

* Як відомо, оригіналів документів не знайшлося й понині, а лише чернетки.

⁶ Цит. за: Величко Самоил. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке. — Киев, 1848. — Т. 1. — С. 184–185.

Самодержавна політика, яка запанувала на українських землях одразу після Переяславської ради, нерідко викликала відверте невдоволення з боку місцевих опозиційних сил, часто-густо доводила до гострих конфліктів між різного роду групами населення і верховною владою. Не залишались осторонь і широкі маси корінних жителів. Час від часу вони змушені були втягуватися чи то в політичну, чи то збройну, боротьбу. Траплялось, що за поразку в ній доводилося розплачуватися власним життям. Так, «казанець» Ф. Новохрещенов, повертаючись улітку 1656 р. з турецького полону, відвідав чимало міст України і засвідчив, що мешканці багатьох з них вже не хочуть «под государевою високою рукою быть», а запорожці відверто погрожують цареві збройним виступом у союзі з кримськими татарами. «Да і во всех де черкаских (українських. — *Авт.*) городех,— констатував він,— полковники и сотники и черкасы и мещане в разговорах говорят те ж речи»⁷. І хоч дана ним оцінка тогочасної внутрішньополітичної обстановки є суб'єктивною, вона переконливо свідчить про ті неоднозначні, дуже складні обставини, в яких опинилося гетьманське правління та і всі жителі інкорпорованих Московією українських регіонів.

Якими ж насправді були стосунки між старшинською адміністрацією та царським урядом, політика якого викликала таку негативну реакцію?

Неабияку настороженість, різноманітні негативні чутки та домисли в тогочасному українському суспільстві (зокрема й серед нижчих чинів гетьманського правління) викликали вже перші непродумані, а часто й зухвалі вчинки московського посольства. Водночас недостатня поінформованість, не усвідомлені до кінця суть і значення події в Переяславі та й сама форма приведення до присяги на місцях породжували численні нарікання, а то й супротив, людей. В умах багатьох «гуляла», краяла душу і серце думка про те, що володар булави від імені всього народу «малоросійського» особисто присягнув на вірність цареві, а той, у свою чергу, відмовився зробити подібне Б. Хмельницькому, чим образив усе Військо Запорозьке. Государеві ж «дворяни», перебуваючи до якогось населеного пункту в супроводі добре озброєних охоронців — стрільців і козацьких старшин, для прийняття присяги зганяли «як стадо» мешканців на майдан. При цьому не обходилося без грубощів, відвертих залякувань чи, навпаки, «солодких» обіцянок, також з метою привернення до «служби государевої» застосовувалися навіть гроші, відрізи сукна, хутро тощо. Нарешті особам, які відмовлялися скласти присягу, погрожували висланням за

⁷ Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Інститут рукопису (далі: НБУР. ІР). — Ф. 2, № 15540. Арк. 3–5.

«Зборівську лінію», тобто за межі приєднаної до російських земель української території. Мабуть, тому царських слуг характеризували як урядовців, «породою своєю спесивих и необычайных ко всякому делу — понеже в государстве своем никакого доброго не имеют і не приемлют кроме спесивства и безстыдства и ненависти и неправды»⁸. Царські сановники без належних пояснень на очах простих людей склали реєстри, переписували міські укріплення, церкви, продовольчі припаси тощо. Протягом січня–лютого 1654 р. було приведено до присяги майже 130 тис. осіб близько 200 міст і містечок⁹, чим, на думку М. Грушевського, нароблено «переполоху вище всякої міри»¹⁰. Жителі не завжди могли своїм розумом осягнути все те, що навколо них чи за їх безпосередньою участю діялося. Коли ж ніяких непорозумінь не виникало, українське населення радо приймало представників російського народу, підносило їм хліб-сіль, складаючи присягу.

Неоднозначно були сприйняті й форма затвердження та зміст запропонованих «Березневих статей» — договірних умов між Олексієм Михайловичем і Богданом Хмельницьким про політичне та правове становище України в складі Російської держави. Це питання досить широко висвітлювалося у вітчизняній історіографії (щоправда, дослідники при цьому нерідко висловлювали діаметрально протилежні думки), а тому спинимось лише на головному. Вже в процесі переговорів гетьманського правління з московським посольством на чолі з В. Бутурліним і під час безпосереднього проголошення Переяславської угоди простежувалося намагання до встановлення зверхності влади московського монарха. Щодо Війська Запорозького цар залишався таким самим самодержцем, як і до свого народу; гетьман і старшини мали «бити йому чолом», «просити», «покладатися на милість» і т. ін. Це, зокрема, зафіксовано в статейному списку послів від 9 жовтня 1653 р. — 5 лютого 1654 р.: «...Пришли в церковь гетман Богдан Хмельницкой и писарь Иван Выговской, а с ними полковники и сотники и ясаулы и атаманы и казаки. И говорили боярину Василью Васильевичу (Бутурліну. — *Авт.*) с товарищи гетман и писарь Иван Выговской и полковники: что они во всем покладываютца на государеву милость, и веру, по евангелской заповеди, великому государю вседушно учинить готовы, и за государское многолетное здоровье головы,

⁸ Грушевський Михайло. Історія України-Руси. — Київ; Львів, 1931. — Т. 9. — С. 776–777.

⁹ Конкретніше про це див: Переписные книги приведенных к присяге на подданство царю Алексею Михайловичу жителей малороссийских городов // Акты ЮЗР. — Т. 10. — С. 291–306; 799–838.

¹⁰ Грушевський Михайло. Назв. праця. — С. 776.

складувать рады; а о своих делех учнут они гетман и все Войско запорожское бить челом великому государю»¹¹.

Ще раз оформлення «Березневих статей», що насправді являли собою кілька різних за формою офіційних документів, спробували здійснити в Москві під час перебування там посольства від України на чолі з генеральним суддею С. Богдановичем-Зарудним і переяславським полковником П. Тетерею. Безпосереднє їх обговорення й узгодження позицій тривали з 13 по 27 березня (звідси і назва), але найголовніші з них були прописані лише на середину лютого 1654 р.¹² Свої пропозиції щодо угоди українські послы подали царю і боярам у вигляді «прохань» — «Просительных статей» (всього в них налічувалося 23 пункта). Відповіді ж на них (фактично акти) мали форму «пожалувань», «милостей», жалуваних грамот. Оригінали цих важливих документів не збереглися, а під назвами «Статейних списків», «Статей» або «Договору Богдана Хмельницького», «Статей Війська Запорозького», «Переяславського договору» дійшли до нас у багатьох копіях, перекладах і чорнових варіантах, котрі знаходяться в різних архівосховищах¹³.

Що ж конкретно хотіли старшини з гетьманом і що саме одержали від «великого государя»? Як свідчать «Просительные статьи о правах всего малороссийскаго народа» (точніше, їх копія — «Список с белорусского писма с статей»), подані російському урядові 14 березня, перші сподівалися, головним чином на: статус автономної країни в складі єдиної Російської держави; самостійну внутрішню і зовнішню політику; власні судочинство та збройні сили (щоправда, за певного контролю з боку сюзерена*); сплату вищій владі відповідної данини — «как по иных землях... отдается» (ст. 15, 16); непорушність прав і привілеїв українського народу, наданих «из веков от княжат и королей» (ст. 1, 3, 13, 17); вільне обрання керманича держави — «чтоб войско запорожское само меж себя гетмана избирали, и его царскому величеству извещали (ст. 6); гарантію стану духовенства підпорядковуватись київському митрополиту (ст. 13); визначення чисельності національного війська (60 тис.) і платні для нього в разі використання для потреб Московії з державної казни (ст. 2, 21)¹⁴.

¹¹ Акты ЮЗР. — Т. 10. — С. 227.

¹² Яковлів Андрій. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках.— Варшава. 1934. — С. 23.

¹³ НБУВ.ІР. — Ф. 2, № 2082–2083; Государственный архив древних актов Российской Федерации (г. Москва). — Ф. 248, оп. 29, д. 1744, л. 1.

* Наприклад, передбачалося сповіщати в Москву про будь-які контакти гетьманського правління з представниками урядів іноземних держав (ст. 14).

¹⁴ Акты ЮЗР. — Т. 10. — С. 445–452.

Отже, чітко простежується бажання старшинської адміністрації уникнути втручання царя і його сановників до справ місцевого управління. Однак подальші переговори та реалії тогочасного життя внесли деякі важливі корективи в ці наміри, причому в бік обмеження функцій Гетьманату. Так, владі на місцях не дозволялося здійснювати будь-які зовнішньополітичні зносини з польським королем і турецьким султаном, іншими «ворогами» Московії без спеціального на те «государева» указу. Також поки що лише зверталася увага на «многіє неслушные дела» митрополита (тобто, на нашу думку, з боку центру обумовлювалася можливість у майбутньому ще раз повернутися до питання про підлеглість українського духовенства та церкви). Всі ці й деякі інші зауваги викликали неабияке невдоволення Б. Хмельницького та його оточення, але вони змушені були змиритися. Не можемо тут не зазначити і того факту, що до значних конфліктів і гострих непорозумінь між обома сторонами призвела розпочата в наступний період практика призначення (згідно з «Березневими статтями») російських воевод у Київ і Чернігів, а також розташування на кордонах України та в її межах «ратних людей». Багатьом не сподобалася (особливо на Запорозькій Січі з її демократичними принципами) умова, висунута з боку Москви, про повернення з українських земель утікачів-росіян¹⁵.

Ось так неоднозначно пройшов в Україні понад 360 років тому «референдум» й сталося проголошення (а не санкціонування) першої «союзної» угоди. Та незважаючи на певні складності й обмеження з боку царату, гетьманське правління і надалі продовжувало проводити порівняно незалежну зовнішню політику. Цьому сприяли особистий авторитет і волелюбна вдача самого Б. Хмельницького. Як свідчать архівні матеріали, протягом 1654–1657 рр. не спадала активність у стосунках старшинської адміністрації з урядами іноземних держав, і насамперед, Туреччини, Польщі, Швеції та Кримського ханства. У зв'язку з цим наполегливо вирішувалися проблеми державного будівництва та визначення кордонів території, на якій проживали українці, а також війни та миру тощо¹⁶.

Тут ми не можемо погодитися з твердженням М. Василенка стосовно того, що про територію України в державному розумінні можна говорити лише, починаючи з 1654 р., тобто з часу об'єднання її з Московією¹⁷.

¹⁵ Там само. — С. 475–476.

¹⁶ НБУВ.ІР. — Ф. 2, № 15545–15548; № 15550–15556; № 15564–15570; № 15573–15575.

¹⁷ Василенко М.П. Територія України XVII віку: (Розвідка з історії права) // Ювілейний збірник на пошану акад. Д.І. Багалія (Збірник іст.-філол. відділу ВУАН. — Вип. 51). — К., 1927. — С. 112.

Джерела свідчать про таке: вже після Корсунської битви, в травні 1648 р., гетьман з козацькою старшиною і військом прагнули, по-перше, мати окрему й відмежовану державу «по Білу Церкву»; по-друге, «щоби допущено їх було до давніх вольностей»; по-третє, «щоби до міст, замків і держав (володінь. — *Авт.*) ані старости, ані воєводи (польські. — *Авт.*) не мали ніякого права»¹⁸. Законодавчий же бік справи на той час складався так. Згідно Зборівському договору від 8(18) серпня 1649 р. між Б. Хмельницьким і польським королем Яном II Казимиром «козацька автономія» поширювалася на Київське, Брацлавське та Чернігівське воєводства¹⁹, дещо пізніше — на три губернії: Київську, Чернігівську та Полтавську, територія яких з деякими сусідніми повітами становила близько 180 тис. кв. км²⁰. Вона межувала з Польщею, «Московією» та Туреччиною, причому Дніпро залишався її найголовнішою комунікаційною артерією. Зберегти цю територію, а в майбутньому значно розширити її стало першорядним завданням політики гетьмана. В умовах миру, поданих польському королю під Зборовом, Б. Хмельницький однією з вимог передбачав, щоб «всякі посади в різних воєводствах — земські, городські і міські в королівських, світських і духовних містах, починаючи від Києва по Білу Церкву і до татарського кордону, а в Задніпров'ї — в воєводстві Чернігівському, його королівська милість повинен віддавати особам не римської, а грецької релігії...», тобто православної²¹. Аналізуючи дані 1653–1654 рр., І.П. Крип'якевич певною мірою окреслив державні межі «козацької території»: з Польщею — по лінії Яруга–Чернівці–Мурахва–Красне–Вінниця–Прилуки–Самбірль–Карпилівка; з Росією — традиційним кордоном; з Туреччиною і Кримом — через так зване «Дике поле» — українські й південноросійські степи між Дністром і Доном²². При цьому слід зазначити історичну роль у процесі державотворення Середньої Наддніпрянщини (тоді охоплювала головним чином Білоцерківський, Канівський, Кропивнянський, Переяславський, Черкаський і Чигиринський полки), котра, як і в попередні періоди, становила територіальне ядро українського етносу. Протягом багатьох століть ситуація там була

¹⁸ Крип'якевич Іван. Студії над державою Богдана Хмельницького: III. Державні межі // Записки наукового товариства ім. Шевченка. — Львів, 1926. — Т. СХХХІV–СХХХV. — С. 109.

¹⁹ Акты ЮЗР. — СПб., 1861. — Т. 3. — С. 415–416.

²⁰ Крип'якевич Іван. Студії над державою Богдана Хмельницького: IX. Держава Богдана Хмельницького (Загальні уваги) // ЗНТШ. — Львів, 1931. — Т. СLІ. — С. 135.

²¹ Історія України в документах і матеріалах. — К., 1954. — Т. 3. — С. 18.

²² Крип'якевич Іван. Назв. праця // ЗНТШ. — Т. СХХХІV–СХХХV. — С. 120, 124, 125.

порівняно стабільною. Запорозька Січ, «низове товариство», залишилися «центром свободи» і служили для більшості населення прототипом ідеального загальнонаціонального державного устрою²³.

В 1655–1657 рр. державні кордони автономної України зазнали деяких змін, що зумовлювалося відповідними політичними чинниками. Після рішучих наполягань і неодноразових персональних звертань Б. Хмельницького царський уряд нарешті розпочав військові дії проти Речі Посполитої. Незабаром численні війська обох держав одержали ряд важливих перемог і відвоювали Смоленськ, зайняли майже всю Білорусь і велику частину Литви (по Вільно і Ковно), звільнили Стародубщину, ввійшли в межі Галичини. Після здобуття ними Любліна шляхетські збройні сили відступили аж за Віслу. В зв'язку з цим повернення Західної України під «гетьманську булаву» стало цілком реальним. Політичне керівництво Польщі ладне було визнати законність утворення та існування незалежної Української держави, але за однієї принципової умови — фактичного розриву «козацької республіки» з «Московщиною». Б. Хмельницький, вірний своїм союзницьким зобов'язанням, перемовинам на Переяславській раді і «Березневим статтям», не пішов на цей крок. Проте, як би там не було, саме тоді, незадовго до смерті гетьмана, ще раз окреслився кордон між «Державою Богдана Хмельницького» та Річчю Посполитою. Як свідчить літопис Григорія Граб'янки, на початок 1657 р. він проходив «от устья Днестра до вершини Днестра, а от вершини Днестра до вершини Горини, от Горини до Припети и чрез Припет до Быхова, от Быхова чрез Днепр по над рекою Сожем до уезду Смоленского под Рославль: також от Чернаго моря, от устья Днестра на Очаков до Лиману, даби Днепром и Днестром свободній бул путь купцам малороссійським в море»²⁴. Щоправда, на той час в умовах постійних військових дій ця «демаркаційна лінія», як справедливо зазначив М. Василенко, «не могла набути характеру постійного юридичного кордону»²⁵.

Того ж року (коли сталося проголошення жителями Пінського повіту про своє рішення перейти під «регімент» Війська Запорозького («в щасті й нещасті — на вічні часи»)) українська дипломатія в переговорах зі швед-

²³ *Смолий В.А., Гуржій О.І.* Становлення української феодальної державності // УДЖ. — 1990. — № 10. — С. 18.

²⁴ Действия презельной и от начала поляков крвавшей небывалой брани Богдана Хмельницкого гетмана Запорожского с поляки... в граде Гадячу, трудом Григория Грабьянки собранная и самобитных старожилов сведетельства утвержденная. Року 1710. — Киев, 1854. — С. 145 (далі — *Грабьянка Григорий.* Летопись). — Киев, 1854. — С. 145.

²⁵ *Василенко М.П.* Назв. праця. — С. 122.

ським урядом домагалася відсунення кордону аж до Пруссії²⁶. Посли зі Швеції привезли до гетьманської резиденції підготовлений проект угоди між обома державами. Занепокоений таким зближенням, Олексій Михайлович вимагав від Б. Хмельницького розірвати такого роду стосунки. Добре знаючи і відчуваючи на собі особисто зрадливу політику царя, гетьман гнівно відповів бояринові В. Бутурліну: «Никогда не отстану я от шведскаго короля, с которым дружен более шести лет, прежде нежели поступил в подданство его царского величества. Шведы — люди правдивые: умеют сохранять и пріязнь, и обещаніе, а великій государь учинил было надо мною, гетманом, и над всем войском Запорожским немилосердіе свое, примирясь с поляками и желая возвратить им нашу отчизну. Известно нам и то, что его царское величество изволил послать из Вильны, в помощь полякам, против нас, шведскаго короля и Рагоція* двадцать тысяч ратных людей. Так ли я поступал против великаго государя!? Не быв еще подданным его, служил ему, и добра хотел, и крымскаго хана к тому уговаривал, девять лет не допуская воевать и разорять великороссійскіе украинные города. И ныне мы, верные царского величества подданные, неотступны от высокой руки его, готовы на войну против непріятелей великаго государя, бусурманов, хотя бы в настоящей тяжкой болезни постигла меня, на дороге, смерть, для чего возьму и гроб с собою. Веры христіанской никогда не был я разорителем: за православіе и за церкви божіи не только бился и проливал кровь свою, но заставлял тоже делать бусурманов — хана крымскаго и татар. Да будет во всем воля великаго государя: только мне, гетману, в диво, что бояре его царского величества ничего ему, великому государю, добраго не присоветуют. Еще не владеет он короною польскою, еще мирное постановление с Польшею не приведено к концу, а уже открыта новая война с Швецією! Не будь я в дружбе с шведами, с Рагоціем, с волохами, с молдаванами, с татарами крымскими, поляки, без сомненія, обратили бы вместе с ними оружіе свое на Малую Россію, предали бы все огню и мечу до прибытія

²⁶ Крип'якевич І.П. Історія України. — Львів, 1990. — С. 182.

* Мається на увазі Юрій II Ракоці — трансільванський князь (з 1648 р.). У 1656 р. між ним і гетьманом був підписаний договір, згідно якого останній погоджувався на підтримку його кандидатури на польський престол і надання збройної допомоги з метою знесення Польщі й возз'єднання Західної України з іншими українськими землями в складі Російської держави. В 1657 р. Юрій II Ракоці здійснив похід на Польщу, але зазнав поразки.

вспомогательных войск царских. И сіе не радостно бы было царского величества государству Россійскому»²⁷.

Відшуканий Д. Бантишем-Каменським серед рукописів Московського архіву Колегії іноземних справ і наведений тут документ має дуже важливе значення. Він свідчить, по-перше, про значне розчарування гетьмана ставленням московського уряду до України, про нещирість царя, його здатність у великодержавницьких планах зрадити свого союзника; по-друге, про вмілу й продуману зовнішню політику Б. Хмельницького, який в інтересах власного народу зумів використовувати взаємостосунки з багатьма іноземними країнами і врешті-решт зберегти відносну незалежність значної частини українського етносу; по-третє, про розуміння ним смертельної небезпеки для України з боку шляхетської Речі Посполитої; по-четверте, про поступовий відхід гетьмана від промосковської політики. Одним з принципових аспектів у зовнішньополітичній діяльності старшинської адміністрації стали стосунки з Туреччиною і Кримським ханством, а в зв'язку з цим — освоєння так званого «Дикого поля» та боротьба за вихід до Чорного моря. Свої військові походи козаки нерідко отожднювали з мандрями київських князів, коли ті плавали по морю і «штурмували» Константинополь. В планах Б. Хмельницького фактично ніколи не виключалась можливість мирного співіснування із польським королем, султаном і ханом, але реалії тогочасного життя робили це практично неможливим. У перемовинах з ними гетьман широко обговорював питання української чорноморської торгівлі (у гирлі Дніпра передбачалося навіть спорудити спеціальний порт для місцевих торгових людей) і на Середземномор'ї. Однак війна не дала можливості здійснити задумане. Колонізація степових окраїн Російської держави періодично зводилася нанівець кримськими татарами: орда часто-густо знищувала все живе навкруги. Господарське життя в середині XVII ст. зосереджувалося головним чином в окремих районах Слобожанщини.

Очевидно, саме такі складні обставини в процесі формування Української держави і, зокрема, постійна необхідність утримувати наготові значні збройні сили дали привід деяким не тільки вітчизняним, а й зарубіжним історикам твердити про створення тоді своєї «автономної республіки... під російським протекторатом»²⁸.

²⁷ Цит. за: *Бантыш-Каменский Д.Н.* История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства: В 3-х ч. — Изд. 4-е. — СПб.; Киев; Харьков, 1903. — С. 17.

²⁸ *Mackiw Theodore.* Prince Mazepa, Hetman of Ukraine in contemporary English publications 1687–1709. — Chicago, 1967. — P. 13.

Повнокровне функціонування такого державного утворення зумовлювала наявність специфічної політичної влади та відповідного адміністративного устрою. Перша, як вже зазначалося вище, повністю перейшла до нової генерації українського панства — козацької старшини, очолюваної гетьманом. Обраний військовою радою на Запорозжжі на початку 1648 р. на невизначений термін, він здійснював керівництво військовими силами, давав розпорядження місцевій адміністрації, обирав напрями внутрішнього розвитку всього краю. Лише Б. Хмельницький міг переглядати ухвали Генерального суду. При цьому слід наголосити, що «козацьке народоправство», цілком виправдане і резонне у вужчих рамках на Січі, поширюючись на більшу державну територію, виявилось нежиттєздатним. Вже за Хмельницького представники окремих станів вимагали для себе спеціального судочинства. Досить характерними в цьому аспекті стали вимоги шляхтичів, які брали участь у Національній революції, а тому мали певні підстави розраховувати на особливе сприятливе ставлення до себе з боку гетьманського правління. З цим вони зверталися і до царського уряду. «...К боярину ж к Василью Васильевичу, — сповіщає статейний список 1654 р., — в Переясловле приходили шляхта и говорили, чтоб шляхта была меж казаков знатна и судились бы по своим правом, и маетностям бы за ними быть по прежнему»²⁹.

Найвищою судовою інстанцією «Хмельниччини», як і незадовго перед цим, залишалася загальна, чи повна рада. Вона мала давні традиції, що своїм корінням сягали часів Київської Русі. Її генезу в козацькому війську можна простежити документально, починаючи з 80-х років XVI ст. Тоді це ще був орган законодавчої, виконавчої та судової влади. Однак поступово (особливо після 1654 р.) вона втрачає колишнє значення у зв'язку з підміною її функцій Гетьманом. Проте і при Богдані її продовжували інколи скликати гучними ударами в бубни, а нижче козацьке «поспільство» — «чернь» сповіщало про свою згоду чи незгоду з рішеннями на ній викриками (звідси й назва такої ради — «чернецька»). Та чим далі в часі, тим складніше ставало скликати десятки тисяч козаків в якесь одне місце. Та і сама необхідність у ній поступово слабшала. Гетьман наполегливо запроваджував, на думку Л. Окиншевича, власний диктат³⁰. Йому радили це робити й окремі представники польського уряду. Так, у ході збройного протистояння київський воєвода прямо пропонував йому не скликати раду з приводу укладення миру з Польщею, а вирішувати це завдання самос-

²⁹ Акты ЮЗР. — Т. 10. — С. 248.

³⁰ *Окиншевич Лев*. Центральні установи України — Гетьманщини XVII–XVIII вв. — К., 1929. — Ч. 1: Генеральна рада. — С. 11.

тійно, лише порадившись зі старшинами³¹. В. Липинський, аналізуючи джерела, простежив явні прояви в гетьмана тенденції до самовладності вже в 1648 р.³² Крім того, факти свідчать, що на загальній раді в Білій Церкві того ж року зібралося близько 20 тис. чол., а в Переяславі у 1654 р. — трохи більш як 200 козаків. Внутрішньо- і зовнішньополітичні обставини спричинили до занепаду чернецької ради. Її функції впевнено перейняла рада старшини.

Поточне судочинство Б. Хмельницький переклав на нижчі судові ланки, а надзвичайні судові справи вирішував особисто або призначав спеціальних осіб. У полках вища влада сконцентрована у руках полковників, а в сотнях — сотників (з відома або дозволу гетьмана). На місцях їм дозволялося «суполную владзу» мати, а «непослушних карати», «кожного з козаков там застаючих добром миловати, а злом карати»³³.

Слід зазначити, що поки полкові й сотенні суди не еволюціонували в справжні юридичні інстанції, їхню діяльність підміняли урядовці різних рангів. Так, в «Истории русов, или Малой России» сповіщається: до подій Національної революції «курени и околицы управлялись wybranymi из них (козаків. — *Авт.*) отаманами и товарищами, кои и маловажныя их распри разбирали и мирили их; а по земским спорам и тяжбам и по важным делам разбирались и судились в поветовых и городских судилищах»³⁴. Після 1648 р. судові процеси, як правило, переносилися в будинки полковників, сотників, міські управління. В ході військових походів полковники чи сотники замість себе призначали довірених осіб. У зв'язку з цим поступово виникла необхідність у запровадженні постійних посад суддів. Останні нерідко опинялися якщо і не в безпосередній залежності, то під значним впливом перших³⁵. Тоді ж, як вважав Д. Міллер, виникли «козацько-народні форми права»³⁶.

Вищий же суд при гетьмані — Генеральний — могли вести його заступники — генеральні судді (два). Тільки Б. Хмельницький міг, як уже зазначалося, переглядати рішення такого суду. Сучасники, характе-

³¹ *Grabowski Ambr.* Ojczyznie spominki w pismach do dziejow dawnej Polski. — Krakow, 1845. — Т. 2. — С. 31.

³² *Липинський В.* Назв. праця. — С. 272–273.

³³ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою Комиссиею: В 5-ти т. — СПб., 1853. — Т. 5. — С. 85–86, 99 (далі — Акты ЗР).

³⁴ История русов или Малой России. — М., 1846. — С. 15.

³⁵ *Слабченко М.Е.* Малорусский полк в административном отношении (Историко-юридический очерк). — Одесса, 1909. — С. 295–296.

³⁶ *Миллер Д.П.* Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. — Харьков, 1895. — Ч. 1: Суды земские, гродские и подкоморские в XVIII в. — С. 5.

ризуючи повноваження Б. Хмельницького, твердили: «...У них радит гетман, и что де им гетман велит делать, то де они и делают» (1654)³⁷. Законодавчу владу він реалізував через універсали, «листи», накази тощо, підписуючи їх «рукою власною». Гетьманський титул при цьому фігурував у різних формах (залежно від політичної ситуації³⁸): спочатку — «Гетман войска его королевской милости запорозского», пізніше — «Гетман з войском его царского величества»³⁸. Існували й інші варіанти, однак суть їх не змінювалася. Атрибутом гетьманської влади залишалася, як і в попередні роки, булава (цар Олексій Михайлович, наприклад, власноручно передав Б. Хмельницькому булаву, виготовлену із срібла). При підтримці старшини, із залученням найманих військ, гетьман придушував соціальні й інші вчинені проти його волі виступи. Таким чином, він зосередив у своїх руках практично необмежену владу (особисто Б. Хмельницький називав себе «єдиновладцем і самодержцем руським»)³⁹. Венеціанський посол Альберто Віміна говорив про нього як про «справжнього государя»⁴⁰. Лідер англійської буржуазної революції О. Кромвель титулував гетьмана «імператором запорожских козаков»⁴¹. Єдине, що ще залишалось зробити Б. Хмельницькому, так це встановити спадковість політичної влади. Саме такі наміри всупереч давнім козацьким звичаям і намагався здійснити гетьман (як це доводять деякі дослідники) на порозі смерті⁴². Очевидно, думки в цьому контексті у нього почали формуватися під впливом монархічної системи правління, що склалася в сусідній Московії.

Для захисту й збереження власної держави, забезпечення вдалого проведення зовнішньої й внутрішньої політики гетьману потрібні були особливі збройні сили. Військо України протягом тривалого часу функціонувало як самостійна, незалежна від інших урядів одиниця. Воно набиралося головним чином з добровольців і мало характерні ознаки самоуправління. До нього входили представники різних соціальних груп і прошарків населення, а тому його можна вважати до певної міри

³⁷ Акты ЮЗР. — Т. 10. — С. 591.

³⁸ Там же. — С. 228, 233, 507; Акты ЗР. — Т. 5. — С. 85–90 та ін.

³⁹ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3-х т. — М., 1954. — Т. 2. — С. 108.

⁴⁰ Донесение венецианца Альберто Вимина о козаках и Б. Хмельницком // Киевская старина, 1900. — № 1. — С. 75.

⁴¹ Кулиш П.А. Отпадение Малороссии от Польши. — М., 1888. — Т. 2. — С. 373.

⁴² Верба І.В. Ідея спадковості влади в українській козацькій державі (друга половина XVII–XVIII ст.) // Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали республіканських історичних читань). — К., 1991. — С. 80–84.

загальнонародним. Справжнім регулярним військом були реєстрові козаки. На початок війни їх налічувалося 6 тис. чол. і майже всі вони брали участь у народному повстанні. Проте така кількість не могла вдовольнити Б. Хмельницького. Тому вже в 1648 р. він хотів збільшити кількість реєстровців до 12 тис.⁴³ На час Зборівської угоди реєстр зафіксував 40 тис., а в 1654 р. — 60 тис. козаків. Щоб підняти рівень і боєздатність власних частин, гетьман неодноразово залучав до служби іноземців, зокрема татар і німців. Після інкорпорації України Московією козацькі загони стали автономними підрозділами царської армії. Б. Хмельницький приділяв значну увагу реорганізації збройних сил і створенню мобільної та регулярної національної армії. Однією з найкращих форм її він вважав найм, як це було в більшості європейських країн того часу. Наймані частини функціонували вже в 1648 р.

Таким чином, можемо констатувати, що і після завершення першого етапу Національної революції (1648–1654) на формуванні та діяльності державних органів правління, існуванні збройних сил в Україні продовжували позначатися традиції Запорозької Січі. Щоправда, своєрідність нових суспільно-політичних обставин, які тоді склалися, потребувала відповідного коригування в усіх сферах народногосподарського життя, а також певних змін в організації адміністративного устрою, суді та судочинстві тощо. В 1654–1657 рр. на форми управління Гетьманату поступово, але владно, почала тиснути самодержавна політика царизму (головним чином у бік обмеження функцій першого). Чітко простежується неоднозначність стосунків старшинської адміністрації з російськими урядовцями, бажання більшості козацької верхівки відстоювати автономні права українців і уникати, по можливості, втручання царя в економіку та політичні справи краю. Безперечно, виходячи з наведених вище фактів, у свідомості багатьох корінних жителів неодноразово виникала, а потому формувалася думка про доцільність «союзу» України з Московією.

⁴³ Jakuba Michałowskiego wojskiego lubelskiego a później kasztelana Bieckiego Księga pamiętnicza z dawnego rekopisma będącego wiasnoscia L.H. Morsztyna. — Krakow, 1864. — S. 75.

Розділ 3.

Українсько-трансільванські зв'язки від 1648 р. до кінця XVIII ст.

Протягом багатьох століть румуни (представники Дунайських князівств і Трансільванії), полишаючи межі своєї батьківщини з різних причин, проживали головним чином на етнічних землях українців. Тому власне процес їхнього переселення та міграційні аспекти побутування в Україні є характерним показником налагодження взаємозв'язків цих іноземних прибульців з місцевим населенням.

Як свідчать середньовічні джерела, найдавніші румунські поселення на теренах України порівняно активно почали з'являтися в кінці XIII–XV ст. Їх засновували переважно селяни-вихідці з північно-західної Волощини (Марамуреша) та південної Трансільванії.

Особливо активне переселення румун спостерігалось в межі Гетьманщини в період Національної революції та визвольних змагань українського народу середини XVII ст. Наприклад, відомо, що в армії Б. Хмельницького при осаді Львова (1648) діяв загін молдован (дакійців як їх називали польські шляхтичі), котрими керував Захарій Хмельницький. А 1650 р. такі загони воювали на боці українців проти військ Речі Посполитої на чолі вихідців з Молдови С. Волошина та Мудренка. Нерідко народні збройні підрозділи гетьмана «змішувались» з татарами та волохами, просувались по різних місцях¹.

Неодноразові звернення молдовських і волоських господарів на той час до московського царя про прийняття «под свою високу руку» об'єктивно сприяли цьому явищу, робило іміграцію набагато простішою не лише для заможних верств суспільства, а й простих городян і селян. Такого роду переселення та розселення на українських землях румун підтримував гетьман Б. Хмельницький і його адміністрація².

¹ Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1898. — Т. IV. — С. 63, 91, 97; *Nistor I. Problema Ucraineană în lumina istoriei // Condruș Cosminului. — Cernăuți, 1934. — Vol. XVIII. — P. 149.*

² *Ермоленко А. Украинско-молдавские отношения (1648–1654) // Воссоединение Украины с Россией: сборник статей. — М., 1954.*

Так, у 1655 р. сталося повстання волоських сейманів (найманих піхотинців). До них приєдналися калараші й доробанці, які різко виступили проти намагань можновладців перетворити їх на поземельно залежних і юридично безправних селян, що зазнавали найбільшого визиску. Бунтівники прагнули не лише заручитися підтримкою козаків Б. Хмельницького, а й розраховували на надання їм зброї, провізії та ін.

Взагалі Хмельниччина неабияк посилила визвольні устремління в Дунайських князівствах. Вихідці з них, особливо з Молдови, боролися в складі українських полків, навіть інколи очолювали їх. Правда, більшість боярства й особисто господар Василе Лупу, побоюючись втратити станові привілеї, виступали на той час за підтримку політики уряду Речі Посполитої. А тому Б. Хмельницький проявляв зацікавленість у долученні молдовського господаря до своєї справи, розраховуючи на зміцнення південно-західного флангу власної народно-визвольної армії.

Супротив В. Лупу зумовив декілька т. зв. молдовських походів українських військових підрозділів. Подальші політичні й військові взаємовідносини розвивалися дуже неоднозначно, проте в них все ж таки простежувалася орієнтація багатьох господарів на спілку з Росією й Україною (зокрема маємо на увазі звернення до царя, щоб їх прийняли «под свою високою руку» 1654, 1656, 1673, 1684, 1737–1738, 1770 та ін. років)³. Причому не один раз переговори велися в українських містах, наприклад, Києві.

Господар Волощини Міхня III (1658–1659) намагався протистояти турецькому султанові за допомогою запорозьких козаків. Схоже діяв і Костянтин Шербан у 1660 р. Однак вони зазнали поразки.

В 1684 р. колишній господар Штефан Петричейку за допомогою козацького гетьмана Куницького спробував повернути собі молдовський престол. Проте, після кількох перемог, молдовсько-українське військо зазнало поразки від татарських загонів, що саме поверталися після осади Відня⁴.

Багато «програвших» колишніх румунських вояків проти османського панування, побоюючись помсти в себе на батьківщині, назавжди переселялися в межі України.

Про те, що зокрема на Львівщині в кінці XVII ст. мешкало чимало вихідців з Молдовського князівства, засвідчив лист господаря Костянтина

³ ГАДА РФ. — Ф. 124. — Оп. 1. — Д. 28. — Л. 22; Белокуров С. Арсений Суханов. — М., 1894. — Т. 2. — С. 226; Статьи молдавських посланников, маія 12 числа 1656 года в Посольском приказе поданныя // ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. I. — С. 385.

⁴ Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 116.

Дуки (від 24 лютого 1694 р.). Причому, деякі з них тут проживали давно, а деякі вже померли. Тому-то К.Дука і звернувся до Львівського братства з проханням пом'янути його «сродников» у братській церкві, для чого прислав 100 левкових талярів.

Тобто, у такому випадку можна говорити про зв'язки на самому вищому рівні, хоча проблеми були «чисто побутові».

За господаря Димитрія Кантемира (1710–1711), за свідченням літописних даних, більше половини «зрадливих» бояр втекло до «московитів», а по дорозі вони, зрозуміло, «осідали» на українських землях.

Д. Кантемир через посередництво казначея Луки в Луцьку 13 (24) квітня 1711 р. уклав таємну угоду з урядом Росії, якою передбачалася й підтримка бояр:

- не дозволялося їх «губити» особисто, а їх вотчини треба було оберігати (так само, як і монастирські);
- царська влада зобов'язувалася виплачувати з своєї казни гроші на утримання 10-тисячного молдовського війська, котре «должно находится в стране в состоянии готовности»;
- в разі необхідності господарю, його рідним і наближеним особам гарантувалися двори в столиці Московії, або іншому місці на їх вибір, пожиттєве утримання тощо⁵.

Після невдалого т. зв. Прутського походу російської армії разом з українськими полками в роки війни з Туреччиною (1710–1713) Кантемир і понад 1 тис. боярських сімей (всього до 4 тис. осіб) змушені були полишити межі своєї батьківщини і шукати захисту в сусідній державі⁶. Петро I здебільшого повністю компенсував їхні втрати в Молдові за рахунок українських маєтків. Так, згідно царського указу від 1 серпня 1711 р. Д. Кантемира було проголошено князем Росії. Він особисто та його спадкоємці отримали обширні угіддя поблизу Харкова (Слобідська Україна). Кантемир прожив тут 12 років, «окруженный почестями и любовью» царя: поряд з місцевими старшинами займався господарством, переймав побут і звичаї. Помер у 1723 р.

⁵ Апреля 13, 1711 г. Диплом, данный валахскому князю Дмитрию Кантемиру. О принятии его в вечное Российское подданство со всем его княжеством, с предоставлением ему и фамилии его титула владетельного воеводы княжества Валахского и о дозволении ему в случае нужды выехать в Россию // ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. IV. № 2347. — С. 659–662.

⁶ *Шереметьев Б.* Военно-походной журнал 1711–1712 г. — СПб., 1818; *Мишляевский А.З.* Война с Турцией 1711 г. // Сборник военно-исторических материалов. — СПб., 1898. — Вып. XII. — С. 243.

Також відомі й такі факти. При створенні постійно діючої армії в Російській державі виникла потреба в формуванні гусарських підрозділів, що на той час представляли собою щось середнє між регулярними й іррегулярними частинами легкої кавалерії. Петро I у 1707 р. доручив сербському вихідцю Апостолу Кичичу сформувати із сербів, угорців, молдован і волохів, що проживали в Україні, кавалерійський загін у складі 300 рядових і 8 офіцерів за зразком угорських і сербських гусарських полків австрійської армії. У тому ж таки році такий загін створили під назвою Волоської хоругви і він ввійшов до складу російської армії.

У ході війни з Туреччиною в 1711 р. число гусарських підрозділів у військах Росії збільшилося до 6 волоських полків, однієї сербської та однієї польської хоругви.

Відбувалися реформування і пізніше, але румунський контингент у російській армії продовжував існувати. Так, у 1737 р. організували волоський корпус з молдован і волохів. У 1765–1766 рр. серед 32 офіцерів Харківського гусарського полку налічувалося 4 угорця, 2 молдованина, по 1-му чорногорцю, трансільванцю, шведу і греку, 5 грузин, 4 німця, 9 українців і 4 росіянина.

Існували тісні зв'язки і в галузі торгівлі, хоча їх дуже обмежувала турецька влада встановленою на купівлю-продаж товарів монополією. У XVII ст. у Яссах існувала Руська вулиця. Н. Іорга зазначив, що від 1650 р. зв'язки румун «зі Сходом стають все тіснішими, в той час як із Заходом вони падають більш ніж на півстоліття»⁷. Особливим попитом в українців користувалось вино⁸. За свідченням джерел, за Петра I господар Костянтин Дука (1693–1695, 1700–1703) намагався встановити постійну торгівлю з Росією й Україною, навіть послав у «козацьку країну» декілька возів із сіллю та вином. Однак ці спроби викликали неабиякий гнів у султана й господаря усунули за його «свавілля».

Все ж таки, в XVIII ст., коли відбувався економічний занепад Османської імперії, молдовські килими і вишивки вивозилися в Росію й Україну.

В другій половині століття (особливо внаслідок Кучук-Кайнарджинського мирного договору 1774 р.) поживавилася торгівля населення князівств з народами Австрії, Пруссії, Росії й України, встановилися економічні зв'язки з Англією та Францією. В західноєвропейські держави з

⁷ Iorga N. Relatiile comerciale ale Tărilor noastre cu Zemberg. — Buc., 1900. — P. 5.

⁸ Дмитрия Кантемира, бывшего князя Молдавии, историческое, географическое и политическое описание Молдавии. — М., 1789. — С. 30; Подградская Е.М. Торговые связи Молдавии со Львовом в XVI–XVII веках. — Кишенев, 1968.

князівств експортувалися коні, рогата худоба, вино, шерсть, віск тощо. Чимало таких товарів, а також сушені фрукти, молдовські й волоські купці привозили в Україну та Росію, а звідти поверталися з хутром, металевими виробами, текстилем і предметами розкоші.

Починаючи з XVII ст., у князівствах особливо помітно розвивалося друкарство, насамперед у Волощині при Матвієві Басарабі, який створив друкарню в м. Кимпулунга і куди доставили обладнання «из русских стран» (а саме Києва)⁹. У відповідь на прохання М. Басараба київський митрополит П. Могила послав йому все, що потрібно було для книгодрукування (станок, повний набір літер «п'яти сортів»), а також досвідченого майстра Тимофія Вербицького з колегами. В якості набірщика та метранпажа в цій друкарні працював Іван Глебкович. Останні мали своїх учнів у князівствах.

Незабаром у Говері була відкрита ще одна друкарня, де головним майстром працював ієромонах Мелетій Македонський, який прибув з Києва в період створення першої друкарні. Згодом він став ігуменом Говорського монастиря.

Важливим етапом у розвитку культури в Молдовському князівстві стало відкриття в 1641 р. господарем Василе Лупу при ясьському монастиреві Трьох Святителів першої друкарні. Господар мав тісні зв'язки з Росією та Україною, а тому обладнав підприємство устаткуванням і виробничими матеріалами, що надійшли з Москви, Києва та Львова. Саме в ньому у 1646 р. було опубліковано пам'ятку з права пізнього середньовіччя під назвою «Правила Василе Лупу», яка регламентувала відносини між великими землевласниками та кріпосними. Діяла друкарня і пізніше. Певний час нею керував Софроній Почацький — українець за походженням, який потім став ігуменом монастиря Трьох Святителів. Він же керував і місцевою Вищою школою, а поряд з ним працювали інші декілька київських вчителів.

Митрополит Варлаам влаштував друкарню в Бухаресті, «в святій і Богом охороняємій митрополії».

26 січня 1671 р. молдовський господар К. Дука направив лист Львівському братству про видрук «Псалтирі й повчань» волоською мовою, але слов'янськими літерами для простого люду.

В середині XVII ст. у Торговшите (Волощина) була започаткована господарська школа, де викладачами працювали кияни та греки — випускники Києво-Могилянського колегіума.

⁹ *Мохов И.А.* Молдавия эпохи феодализма (от древнейших времен до начала XIX века). — Кишенев, 1964. — С. 322.

Отже, наведений нами фактичний матеріал переконливо свідчить про неуклінний розвиток українсько-трансільванських зв'язків протягом усього означеного періоду. Особливо помітно вони проявилися в процесі переселення жителів князівств за межі своєї етнічної батьківщини, в галузях торгівлі й ремісничого виробництва, військової взаємодопомоги, а також поширенні наукових і технічних знань.

Про адаптацію румун на території України певною мірою може свідчити і той красномовний факт, що в період існування СРСР саме в нашій республіці їх чисельність була найбільшою і після Другої світової війни перевищувала 100 тис. осіб.

Розділ 4.

Специфіка формування національного ринку та його вплив на розвиток економіки в Україні (XVIII ст.).

Вісімнадцяте століття в історії Російської держави дослідники називають часом «висхідної нації», тобто нації, яка «підіймається». Вважаємо, що з певними корективами це твердження прийнятне і щодо розвитку історичного процесу в Україні та Білорусі у даний період. Розклад натуральної системи господарства і розвиток буржуазних відносин обумовили активізацію товарного виробництва, про що, зокрема, свідчило неухильне зростання (кількісне й якісне) місцевих ринків. Цей процес зумовили декілька причин, головними з яких стали кардинальні зрушення в сільському господарстві й промисловості, поглиблення соціального розшарування населення, початок господарської спеціалізації, збільшення міського населення за рахунок сільського, інтенсивне застосування найманої праці тощо. При цьому суть суспільного поділу праці полягала в тому, що від землеробства відокремлювалися один за одним різні види обробки сировини, а також і різні операції щодо цього процесу, водночас утворювалися самостійні галузі промисловості, які здійснювали обмін своєї продукції (тепер уже товари) на продукти землеробства. Землеробство таким чином само поступово ставало промисловістю (тобто виробництвом товарів), і вже в ньому відбувався той самий рух спеціалізації. В зв'язку з цим індустріальне (тобто неземлеробське) населення зростало швидше, ніж землеробське, відтягуючи все більше й більше людності від землеробства до промисловості обробної. За таких умов відокремлення безпосереднього виробника від засобів виробництва, тобто експропріація його, знаменуючи перехід від простого товарного виробництва до буржуазного і створювала внутрішній ринок. Причому ступінь розвитку внутрішнього ринку одночасно ставав критерієм рівня модерних відносин у країні.

Формування в Україні національного ринку на його початковому етапі і втягнення в товарно-грошові відносини дедалі більшої частини жителів справляло помітний вплив на всі галузі господарства. Зокрема, збільшення попиту на хліб призвело до розширення посівів пшениці. В маєтках окремих панів і можновладців (В. Кочубея, І. Скоропадського, Д. Апостола,

К. Розумовського та ін.) посіви зернових уже нерідко досягали сотень десятин. Щоб задовольнити потреби ринку, дідичі запроваджували кінські та великої рогатої худоби «заводи», збільшували отари простих і тонкорунних овець. «Лошадиных заводов, — зазначається зокрема в «Сокращенном особенном географическом описании Киевской губернии...» 1787 р., — находится... в сем крае довольно число: почти каждый помещик имеет (завод — *Авт.*) соразмерный своим сенокосам»¹. Процес товаризації особливо позначався на розвитку тваринництва в південних районах країни. Деякі з місцевих поміщиків (Шидловський, Прозоровський та ін.) мали по тисячі і більше овець. Володіючи значними просторами земель та відчуваючи гостру потребу в робочих руках, вони охоче займалися розведенням худоби на продаж.

Проникнення товарно-грошових відносин у господарства селян обумовило появу товарного городництва. Найбільшого поширення воно набуло навколо великих міст і містечок.

Окремо слід зазначити про торгові зв'язки Білорусі й України у XVIII ст., які вже мали не епізодичний, випадковий, а сталий характер. Особливо це стосувалося Правобережної України, яка входила на той час до складу Речі Посполитої. Протягом століття поступово змінився напрямок торгових потоків. Якщо ще в XVII ст. білоруські купці збували західноєвропейські товари здебільшого в Москві, Смоленську, Брянську та інших порубіжних населених пунктах Московії, то в XVIII ст. основними торговими осередками для збуту таких виробів (переважно сукна й тканин) стають українські міста з їхніми широко відомими ніжинською, роменською та сумською ярмарками².

Про рух білоруських товарів досліджуваного періоду свідчили й матеріали реєстрів українських митниць, які розташовувалися вздовж Дніпра: Васильківської, Секиринської, Сорокошицької, Кам'янської, Стайківської, Переяславської, Усть-Ірпінської, Погорілівської, Кременчуцької. Це певною мірою свідчило про головні напрямки руху тогочасного купецтва. В Україні білоруси закупували переважно сировину, ремісничі й мануфактурні вироби. В свою чергу українські торгівці діставалися території Білорусі притоками Дніпра — Березною, Прип'яттю, Сожем, а також

¹ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДАК України). — Ф. 193, оп. 2, спр. 303. — Арк. 5.

² Мелешко В.И. Белорусско-польские экономические связи в XVII–XVIII веках // Советское славяноведение: Материалы IV конференции историков-славистов (Минск, 31 января — 3 февраля 1968 г.). — Минск, 1969. — С. 489.

торговими шляхами через Ромни, Ніжин, Чернігів, Стародуб на Гомель, Полоцьк, Слуцьк і т.д.³

Загалом на території України поряд з великими ярмарками в містах і містечках існували дрібні ярмарки, торги і базари. Їхня кількість протягом XVIII ст. помітно зросла. В 1750-х роках у Лівобережній Україні щорічно ярмарки збирались близько 350 разів, а базари — 8680. У 1780-х роках в межах регіону нараховувалось уже 390 ярмарків, а в 1802 р. лише на території Полтавської й Чернігівської губернії — 394, товарообіг яких за рік досягав 12 млн руб.⁴ На Слобожанщині в середині XVIII ст. існувало близько 120 щорічних ярмарків. На кінець 70-х років їх число тут вже перевищувало 200⁵. Понад 70 ярмарків протягом другої половини XVIII ст. щорічно збиралось на Закарпатті⁶.

Розвиток внутрішньої торгівлі поступово змінював зовнішній вигляд українських міст, містечок, окремих сіл. У них швидко зростала кількість крамниць, магазинів, торгових складів, шинків тощо. Одночасно відбувались зміни і в соціальній структурі української нації. Все більше людей втягувалось у товарно-грошові відносини, що позначалося і на етносоціальних процесах. Активно проходило формування купецького стану. В XVIII ст. серед купців, які вели місцеву торгівлю, значно збільшився відсоток українців. У цілому ряді міст наближених до українсько-білоруського та укарїнсько-російського порубіжжя (Чернігів, Городня, Остер, Борзна та ін.) у їхніх руках зосереджувалася основна торгівля, що свідчило про зародження в Україні буржуазії. В місті Ніжин, як зазначається в одному документі кінця XVIII ст., «производится купеческая коммерция более от малороссиян, нежели от великороссийских купцов, кои малороссияне по оному своему купечеству как между собою, так и с великороссийскими купцами векселями обязываются»⁷. Це ж стосувалося й білоруського напрямку української торгівлі. Зокрема, згадувалося, що в м. Ромни під час складання топографічного опису Чернігівського наміс-

³ Шульга И.Г. Из истории украинско-белорусских экономических связей во второй половине XVIII века // Советское славяноведение: Материалы IV конференции историков-славистов. — С. 491.

⁴ Шульга И.Г. Развитие торговли на Левобережной Украине во второй половине XVIII в. // Вопросы генезиса капитализма в России: Сб. статей. — Л., 1960. — С. 161.

⁵ Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII–XVIII вв. — Харьков, 1964. — С. 353, 354.

⁶ Шульга И.Г. Соціально-економічне становище Закарпаття в другій половині XVIII ст. — Ужгород, 1962. — С. 159.

⁷ Шульга И.Г. К вопросу о развитии всероссийского рынка во второй половине XVIII века: По материалам Левобережной Украины // Вопр. истории. — 1958. — № 10. — С. 42.

ництва (1786 р.) мешкав 71 купець, з них українського походження («природные малороссіяне») — 64, росіян — 7. Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. у місті проживало вже 109 купців (97 українців, 10 росіян, 1 вірмен, 1 єврей)⁸. У 1787 р. в Острі торгівлю здійснював 21 купець «малоросіянин»⁹. У Ніжині, за описом 1786 р., нараховувалось серед купців 83 «малоросіянина» і 50 «великоросіян»¹⁰.

Серйозну конкуренцію купцям за певних умов створювали міщани, селяни, а також козаки, які займалися торгівлею. Між ними розгорталась справжня боротьба за ринки збуту своїх товарів. Купецтво неодноразово зверталось до царського уряду і представників місцевої влади з проханням заборонити посполитим і козакам вести самостійну торгівлю. Так, роменські купці просили магістрат, щоб той не дозволяв торгувати в місті селянам, козакам і різночинцям. При цьому вони обіцяли забезпечувати населення Ромен всіма необхідними товарами (1783 р.)¹¹.

Нерідко гострі суперечності виникали і між самими купцями, особливо українськими і польськими, а також прибулими з Білорусі, які торгували на Правобережжі¹². До конкуренції призводили також вигідні місця розташування окремих ярмарків, торгів, базарів і більш зручний час їх проведення. Конкуренція, що існувала в торгівлі між різними соціальними й етнічними групами населення, знайшла своє певне відображення в наказах депутатам у Комісію зі складання нового Уложення (1767–1769 рр.). Більшість купців і міщан висловились за заборону представникам інших станів вести вільну торгівлю й обирати останню за постійну професію. Погарський і стародубський накази домагались від уряду навіть ліквідації всіх торгів і ярмарків по селах, щоб зосередити всю торгівлю лише в містах. Тим самим проводилась ідея монополізації торгівлі в руках купецтва та міщанства¹³.

Високі прибутки від торгівлі зумовили появу численного загону різного роду скупників, баришників, спекулянтів, перекупників та ін. Досить

⁸ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из коей оно наместничество составлено. — К., 1851. — С. 573.

⁹ ЦДІАК України. — Ф. 193. — Оп. 2. — Спр. 303. — Арк. 20.

¹⁰ Шафонский А. Назв. соч. — С. 475.

¹¹ Гуржій І.О. Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця XVIII — першої половини XIX ст. // УІЖ. — 1959. — № 5. — С. 47–48.

¹² ЦДІАК України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 1684. — Арк. 1–69; Ф. 204. — Оп. 5. — Спр. 7112. — Арк. 1–23.

¹³ Теличенко І.В. Сословные нужды и желание малороссиян в эпоху Екатерининской комиссии // Оттиск из журнала «Киевская старина». — К., 1981. — С. 148.

часто вони ставали посередниками між селянами і купцями, використовуючи при цьому будь-яку нагоду для власної наживи: голод, неврожаї, несвоєчасне постачання населення продовольчими товарами — все це сприяло їх швидкому збагаченню. Розбагатівши, вони примушували працювати на себе наймитів. Серед міщан, селян, козаків, а також купців процвітало в різних формах лихварство. Воно так само, як спекуляція чи перекупництво, вело до зростання в середовищі модерного суспільства соціальних груп, які, власне, не брали безпосередньої участі у виробництві, але швидко збагачувались.

Дальше поглиблення поділу праці між містом і селом, елементи спеціалізації в промисловості й, частково, землеробстві сприяли зміцненню економічних зв'язків між окремими господарськими районами України. Поступово в Україні утворився своєрідний торговий ланцюг, що тягнувся від південних районів далеко на захід, охоплюючи Лівобережжя, Слабожанщину і Правобережжя. Через розгалужену систему ярмарків, торгів і базарів товари розходились по всій території українських земель, незважаючи на перешкоди: державні кордони, несприятливу економічну політику урядів, природні рубежі, зростання мита тощо. Займаючись торгівлею, населення різних регіонів України, як правило, на практиці не сприймало її політичної розчленованості, що свідчило про економічну спільність української нації. У 1745 р. російський генерал І. Горчаков писав київському губернатору генерал-аншефу М. Леонтьєву, що в м. Стародуб приїжджають торгувати хлібом «многие как заграничные полской области, так і другие, живущие около границы люди ... не малым числом»¹⁴. У 1765 р. новий київський генерал-губернатор Глібов повідомляв імператрицю Катерину II про голод і неврожаї на Лівобережжі і в зв'язку з цим про вивезення з Правобережної України «добровольным по соседственной дружбе в Киев и за реку Днепр всякого хлеба і сестных припасов» для «обывателей» Київського, Чернігівського та Стародубського полків¹⁵. Характерно, що для торгівлі в прикордонних районах «полские подданные» використовували «денежки и полушки», які були в обігу на території Російської держави і, зокрема, України. Ігноруючи існуючі заборони чи обмеження переїздів через російсько-польський кордон, «приезжающие к заставам с хлебом и протчими продуктами... берут с собою на первой случай для покупки себе пищи» гроші й «объявляют о том на заставах надсмотрщикам, догагаясь о свободном пропуске»¹⁶.

¹⁴ ЦДІАК України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 1248. — Арк. 2–3.

¹⁵ Там само. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 4645. — Арк. 8 зв.

¹⁶ Там само. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 4645. — Арк. 9 зв.–10.

З метою поліпшення торгового обігу з «полскими жителями» генерал-губернатор запропонував імператриці дати розпорядження, щоб на митниці поблизу Василькова, на головному тракті з Польщі «и других краев», виділити для обміну польської монети до 10 тис. руб. «денежками и полушками». Тоді, на думку М. Леонтьєва, торгові люди могли б «свободно до Киева и далее по их намерению, для продажи своих продуктов следовать»¹⁷.

У свою чергу купці, селяни, міщани і козаки з Лівобережжя, Слобожанщини і західноукраїнських земель їздили торгувати на правий берег Дніпра. Жителі Правобережжя і Лівобережжя навіть укладали між собою довготривалі торгові угоди. Купці з різних куточків Правобережної й Західної України, а також з білоруських земель активно торгували на ярмарках Ніжина, Ромен, Чернігова, Стародуба. Через Васильківську, Стайківську, Сорокашитську, Кам'янську та інші митниці товари з Росії, Слобожанщини та Лівобережжя надходили на західноукраїнські землі¹⁸.

Вплив розвитку торгівлі й місцевих ринків на еволюцію економічної спільності української нації відбувався в різних регіонах неоднаково і мав свої особливості. В XVIII ст. у більш вигідному для розвитку торгівлі становищі перебували жителі Лівобережжя та Слобожанщина. Приблизно з кінця століття почалася активізація товарного виробництва на півдні країни та Правобережжі. Значно повільніше йшов розвиток товарно-грошових відносин на західноукраїнських землях. Це обумовлювалось цілим рядом як об'єктивних, так і суб'єктивних причин (іноземне урядування, ступінь розвитку натурального господарства і кріпосницьких відносин, широта або вузькість внутрішнього ринку, віддаленість від центральних районів і т. д.).

Незважаючи на домінування натурального способу виробництва, з багатотисячною масою поземельно залежних посполитих, місцеві ринки неухильно зростали, поступово набуваючи буржуазних рис (наприклад, у вигляді кредитування, вексельної та банківської системи). На них впливали нові явища в Московії. Тут державні кредити розпочалися в 1733 р., коли т.зв. Монетна контора (Санкт-Петербург) стала видавати позички під 8% річних (під заставу золота або срібла). 1754 р. у обох російських столицях створено два державні банки. А в Україні протягом 1781–1788 рр. діяли вимінні контори (Київ, Харків, Ніжин, Херсон, Одеса). З 1769 р. в імперії набувають поширення асигнації (паперові гроші).

¹⁷ Там само. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 4654. — Арк. 11.

¹⁸ Там само. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 3717. — Арк. 1–2; Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 2066. — Арк. 1–11.

У Правобережній Україні в другій половині XVIII ст. головною перешкодою для формування внутрішнього ринку стали поширення відробіткової ренти і великі привілеї панства у сфері торгівлі, зокрема право землевласників обмежувати, а то й повністю забороняти селянську торгівлю. На продажу товарів у межах маєтків негативно позначалося також монопольне право магнатів на збирання мита. На відміну від Правобережжя, на території Лівобережжя, згідно з указом російського Сенату від 8 квітня 1755 р., запорожцям дозволялась безмитна торгівля, а також вільний вивіз товарів на Січ¹⁹. Поширеним явищем стало зловживання представників польської та російської адміністрації, зокрема службовців митниць. Негативно впливали на розвиток внутрішньої торгівлі свавілля та безчинство польських магнатів і шляхти. Не кращі умови для формування місцевого ринку існували на західноукраїнських землях. Ще з другої половини XVII ст. у цьому регіоні розвиткові міст і торгівлі перешкоджала монополія на експорт зерна, худоби тощо. Внутрішній торгівлі заважали також державна митна політика, монопольне право землевласників на продаж-купівлю продукції сільського господарства, збільшення податків.

Проте, незважаючи на певні труднощі, торговельні зв'язки між окремими економічними районами західноукраїнських земель з Лівобережжям, Слобожанщиною, Правобережжям, Південною Україною поступово зміцнювались. Кожен з цих регіонів відігравав свою особливу роль у формуванні загальноукраїнського ринку як складової частини всеросійського ринку.

Активізація товарно-грошових відносин викликала появу нових і зростання старих центрів торгівлі. Особливо багато торгових осередків у XVIII ст. діяло на Лівобережжі. Так, за далеко не повними даними «Краткого экстракта, учиненного с ведомостей в Генеральную войсковую канцелярию от полков малороссийских...» 1774 р., на території регіону значилось 23 міста, 76 містечок і 19 сіл, де активно велась торгівля (тобто відбувались ярмарки і торги)²⁰. Серед них інтенсивною торгівлею виділялись Лохвиця, Ромни, Лубни, Прилуки, Гадяч, Переяслав, Чернігів, Козелець, Миргород, Батурин, Глухів, Хорол і Ніжин, де щорічно збиралось від 3 до 5 великих ярмарків. Трохи менше — 3–4 ярмарки на рік відбувалися також у містечках Вереміївка, Яблунів, Чорнухи, Городище, Сміле (Лубенський полк), Опішня, Лютеньки, Веприк (Гадяцький полк),

¹⁹ ЦДІАК України. — Ф. 269. — Оп. 1. — Спр. 1773. — Арк. 1; ПСЗРИ. — Вид. 1-е, — СПб., 1830. — Т. XIV, № 10400, с. 354–355; цей указ, всупереч оригіналу, датовано 28 квітня 1755 р.).

²⁰ НБУВ. ІР. — Ф. 1. — № 54662. — Арк. 1–14.

Басань, Золотоноша, Гельмязів (Переяславський полк) та ін. У означений період, зокрема, з Лівобережжя в Білорусь вивозилися тютюн, збіжжя та інша сільськогосподарська продукція. Відомо, що в окремих місцевостях Чернігівського намісництва в другій половині XVIII ст. полоцькі, могилівські й шкловські купці щорічно скуповували близько 1 млн. папуш тютюну²¹.

На Слобожанщині, згідно з відомостями 1779 р., найбільше ярмарків існувало в Харкові, Сумах, Таранівці, Артемівці, Ольшані — по 4, Валках — 5, Сніжковому Куті й Андріївці — 6, Хотімлі — 8²².

У межах правобережного регіону України на важливі центри торгівлі перетворились Ржищів, Могилів, Луцьк, Дубно, Житомир. Для купівлі-продажу товарів сюди з різних місцевостей країни з'їжджалися купці або їхні уповноважені. Так, у Ржищеві займалися торгівлею коміснери з білоруських земель — Могильова й Пінська, а також з Катеринослава, Кременчука та інших населених пунктів України. Все більшого значення в торгівлі українських земель набував Київ, ярмарки і торги якого систематично відвідували торгові люди не лише з різних регіонів України, зокрема й Поділля, а й також з різних регіонів Білорусі²³. Перенесення до Києва в 1797 р. Хрещенського контрактного ярмарку з м. Дубно (в Дубно він був переведений в 1774 р. зі Львова) викликало швидке зростання тут кількості торгового населення. На цей ярмарок час від часу з'їжджалося до 5 тис. осіб, завдяки чому Київ ставав багатолюдним і гомінливим²⁴.

Водночас у даний період на території Південної України утворився ряд нових центрів торгівлі: Єлисаветград, Овідіополь, Новомиргород та ін. Наприклад, у Катеринославі, за словами новоросійського губернатора Н. Язикова, «охотно и во многолюдстве собираются из дальних мест, как-то из Курска, Белгорода, Слободской губернии, из городов Сум, Ахтырки, Харькова, Изюма, также Новороссийской губернии из Кременчуга, крепости Святыя Елисаветы и Полтавы, сей (Азовской) губернии из Бахмута и Тора и из прилежащих селений, а в летнее время из Крыма, Херсона и из Польши»²⁵. Пожвавлення господарського життя сприяло зміцненню тор-

²¹ Шульга И.Г. Из истории украинско-белорусских экономических связей во второй половине XVIII века. — С. 493.

²² Слюсарский А.Г. Назв. соч. — С. 353.

²³ Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 р.). — К., 1962. — С. 55.

²⁴ Журавский Д.П. Статистическое описание Киевской губернии. — СПб., 1852. — Ч. 1. — С. 323–326; Ч. 3. — С. 529–531; Закревский Н. Описание Киева. — М., 1868. — Т. 1. — С. 115–390.

²⁵ Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. — М., 1959. — С. 85.

говельних зв'язків між окремими районами Північного Причорномор'я, а також між південною частиною українських земель та центром Росії й Білорусі.

Зрозуміло, що «серцем» української торгівлі впродовж XVIII ст., як, власне, і загальноєвропейської, були міста. Саме в них спостерігався найінтенсивніший обіг товарів. Торгівля помітно впливала на економічне та громадське життя городян. Велику об'єднавчу роль у становленні економічної спільності відігравали окремі торгові осередки, які поступово перетворювались у центри обласних ринків. У зв'язку з цим господарське життя все більшої кількості населених пунктів тісніше взаємопов'язувалось. Так, мешканці Остра (за ревізією 1782 р. тут значились: 21 купець, 454 міщанина, 22 різночинця, 474 козака, 222 селянина) регулярно торгували в більшості «малоросійських» міст. Через Київ сюди потрапляла «таврическая и ступочная» сіль. Своєю чергою, жителі Остра постачали на київські та інші торги «красные товары», а також свіжу рибу, яку ловили в Десні. В'ялену рибу в Остер привозили з донських станиць. Рибальські сіті, виготовлені остерськими умільцями, користувались великим попитом серед населення Дона. В зв'язку з постійними недородами хліба його привозили в місто з багатьох «малоросійських степных мест». Частина дьогтю і смоли в Остер (до ліквідації Сорокошитської митниці) доставлялась з Правобережної України і, зокрема, з містечка Чорнобиля (1787 р.)²⁶.

У XVIII ст. основні промисли і торгівля мешканців Козельця «состояли в разных мелочных товарах». Тому всю необхідну сільськогосподарську і промислову продукцію вони скуповували на ринках Ніжина і Ромен. Власні ж «мелочные товары» збували на торгах у Кобижчі, Бобровиці, Бикові та Басані (Козелецький повіт Київського намісництва)²⁷. Київські торговці привозили в містечка Городище і Прохорівку значну кількість хліба і дьогтю²⁸. Окремі міста ставали ринками збуту товарів для великих сільських округ. Так, на чернігівські, ніжинські й стародубські торги та ярмарки з близьких і віддалених місцевостей звозили різноманітні продовольчі товари, мед, віск, будівельний матеріал, прядиво, полотно тощо.

У розвитку економічних зв'язків між східними і західними українськими землями одним з вузлових пунктів залишався Львів. Так звані «угорські товари», що в XVIII ст. становили близько 50% всього імпорту

²⁶ ЦДІАК України. — Ф. 193. — Оп. 2. — Спр. 303. — Арк. 20–20 зв.

²⁷ Там само. — Ф. 193. — Оп. 2. — Спр. 303. — Арк. 22.

²⁸ Там само. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 21. — Арк. 2 зв.

міста, значною мірою надходили із Закарпаття. Звідси вони розходились по всій Україні. З Поділля поповнювались запаси хліба населення Східної Галичини²⁹. В XVIII ст. помітно посилилися торговельні зв'язки між Дрогобичем, Сколем, Перемишлем та іншими прикарпатськими містами. З Криму на українські землі надходила велика кількість солі. В кінці XVIII — першій половині XIX ст. кримська сіль розвозилась фактично по всій Україні³⁰. Харківські римарі забезпечували клеєм, шкірою, ременями не лише місцеві ярмарки і торги, а й Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське та Катеринославське намісництва³¹. Нерідко торгівля для багатьох жителів окремих населених пунктів ставала одним із головних засобів існування. Наприклад, більша частина мешканців містечка Моревень (Чернігівський повіт), не маючи достатньої кількості орної землі, змушена була жити за рахунок найманої праці («достають хлеб зажином от других селений и степных мест») або за рахунок торгівлі деревиною у Козельці, Острі, Чернігові та інших містах і містечках³².

Отже, ярмарки і торги мали велике господарське значення. Вони стали своєрідними артеріями при розподілі товарів по різних містах, містечках, селах і хуторах, забезпечували тісний економічний зв'язок між ними.

Велику роль у розвитку торгівлі й місцевих ринків відігравали шляхи. В XVIII ст. виникло багато торгових шляхів, зокрема тих, що вели з різних районів України на південь.

Фактично у кожному значному місті зосереджувалось по кілька торгових шляхів. Так, «первая дорога» з Києва до Харкова проходила через такі основні міста: Переяслав, Лубни, Миргород, Сороченці, Прилуки, Зіньків; «вторая дорога» — через Бровари, Гоголів, Биків, Макіївку, Прилуки (1784)³³. Через Чернігів проходило до 10 великих і малих шляхів та «виїздів». Від Чернігова вони тяглися до Глухова, Новгорода-Сіверського, Березни, Городні, Стародуба, Ніжина, Кременчука, Херсона, Козельця, Києва «и во все степные уезды». Один путівець від Чернігова вів до сіл Ріпки і Кам'янка, «на границу польскую, где пограничная стража стоит».

²⁹ Маркина В.А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. — К., 1961. — С. 100.

³⁰ Медведев М. Соляной промысел в Крыму. — СПб., 1867. — С. 59–61; Слабеев І.С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні: Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII — першої половини XIX ст. — К., 1964. — С. 65.

³¹ Топографическое описание Харьковского наместничества... — Харьков, 1888. — С. 56.

³² Шафонский А. Назв. соч. — С. 218.

³³ ЦДІАК України. — Ф. 193. — Оп. 1. — Спр. 447. — Арк. 4.

Два інших через містечко Любеч і село Сорокошичі пролягали до польського кордону³⁴. Великі торгові шляхи йшли і від Харкова: Катеринославський (Харків–Валки–Полтава–Кременчук «и во все места по правую сторону Днепра» до Катеринослава та Херсона); Київський (Харків–Богодухів–Охтирка–Гадяч–Лохвиця–Прилуки–Київ); Сумський (Харків–Золочів–Суми–Глухів–Новгород–Сіверський); Донський, або Черкаський (Харків–Чугуїв–Ізюм «во все места, вниз по р. Донцу и при Азовском море лежащая»)³⁵.

Транзитний шлях, що зв'язував Угорщину та інші європейські країни з Галичиною, Правобережною Україною, Білоруссю і Росією, проходив через Закарпаття. В 1784 р., коли спеціальна комісія в Пряшеві розробляла план іншого напрямку, управління Ужанського комітату категорично висловилося проти цього проекту, доводячи, що стара дорога, яка проходила через Ужгород, Ставне, Ужоцький перевал, краща і вигідніша для торгівлі³⁶. Головних шляхів, по яких на західноукраїнські землі з Росії, Білорусі, Правобережної та Лівобережної України і навпаки привозили продукцію промисловості й сільського господарства, існувало два: Північний (Львів–Кам'янець–Литовський–Шерешів–Новий Двір–Рожани–Слоним–Молчадь–Циринь–Мир–Койданів–Мінськ–Смолевичі–Борисів–Нечу–Бор–Толичин–Коханове–Орша–Смоленськ–Москва); Південний (Львів–Глиняни–Золочів–Вишневець–Ямпіль–Ляхівці–Заслав–Полонне–Житомир–Коростишів–Білгородка–Київ)³⁷.

Роз'їжджаючи по торгових шляхах і збуваючи різноманітну продукцію, купці, міщани, селяни й козаки знайомились з географією та економікою краю, потребами місцевого ринку. Спілкування в галузі торгівлі ставало все ширшим і дедалі більше об'єднувало людей, виробляло в них взаємні інтереси та зацікавленість.

Поступове включення різних регіонів України до системи всеросійського ринку, який формувався, попри всі негаразди, пов'язані з імперською політикою уряду Росії, мало досить відчутне економічне значення для населення українських і російських земель. Воно справляло помітний вплив на господарське життя, обумовлювало певні етнічні процеси і структурні зміни, сприяло зміцненню економічних зв'язків. Постійні кон-

³⁴ Шафонский А. Назв. соч. — С. 240.

³⁵ Топографическое описание Харьковского наместничества. — С. 54.

³⁶ Шульга І.Г. Соціально-економічне становище Закарпаття в другій половині XVIII ст. — С. 170.

³⁷ Шульга І.Г. До питання про економічні зв'язки між західноукраїнськими землями та Лівобережною Україною і Росією в другій половині XVIII ст. // Наук. зап. Ужгород. держ. ун-ту. — Ужгород, 1956. — Т. 20. — С. 47.

такти з місцевими російськими й білоруськими ринками, наявність порівняно дешевої робочої сили та сировини дозволяли українським панам і купцям засновувати промислові підприємства, діяльність яких помітно активізувала товарообіг в межах всієї імперії. На базі товарного виробництва того часу створювались відповідні умови для переходу від мануфактурного до фабричного виробництва в ХІХ ст. Водночас відбувався обмін трудовими ресурсами. Українські посполиті з північних районів активно йшли на заробітки до Білорусі. Частина з них брала участь у розвитку лісових промислів, обробці деревини тощо. Й навпаки, білоруські ремісники прибували в Україну. Зокрема відомо, що в 1785 р. бригада «каменщиків» з Білорусі (близько 200 осіб) переправилася плотами через Дніпро на українську сторону для будівельних робіт.

Втягнення у сферу впливу всеросійського ринку селянства стало однією з причин поглиблення його майнової нерівності. А це, своєю чергою, обумовило виділення заможної верхівки і утворення з неї окремої соціальної групи сільського населення (майбутньої сільської буржуазії). Схожий процес відбувався і серед міського населення. В означений період уже чимала частина городян повністю відійшла від землеробства й існувала за рахунок торгівлі. На території українських земель проживало чимало торгових людей і купців — вихідців з Росії та Білорусі. Вони своєю діяльністю також сприяли розширенню місцевого ринку та включенню його в загальноросійську торгівлю.

Зростання попиту в Росії на певні українські й білоруські товари викликало інтенсивний розвиток окремих галузей сільського господарства і промисловості в Україні та Білорусі, прискорювало спеціалізацію різних господарських районів. Своєю чергою продукція, необхідна українському населенню, надходила з російських міст і сіл. Так, з Москви у все більшій кількості привозили керамічний, мідний, олов'яний посуд, хутра, взуття та ін.; з Ростова, Таганрога, Кінбурна — бакалійні вироби і вино; з Суздаля — полотно; з Волги і Дону — рибу; з Тули — залізні й мідні вироби³⁸. Особливим попитом в Україні користувалась майстерно виконана тульська зброя. Зокрема, з архівних джерел відомо, що в 60-х роках ХVІІІ ст. козакам Чернігівського полку її постачав тульський «оружейник» Ослонов³⁹.

Російські купці відвідували фактично всі значні українські ярмарки і торги — в Ніжині, Ромнах, Полтаві, Новгороді-Сіверському, Лубнах, Миргороді, Хоролі, Харкові, Сумах і т. д. Лише до Києва, як зазначено в

³⁸ Історія народного господарства Української РСР. — К., 1983. — Т. 1. — С. 202.

³⁹ ЦДІАК України. — Ф. 54. — Оп. 3. — Спр. 231. — Арк. 1.

«Сокращенном особенном географическом описании Киевской губернии» 1784 г., постійно приїжджали торгові люди «из городов великороссийских» Москви, Петербурга, Калуги, Тули, Костроми, Трубчевська, Орла і Курська⁴⁰.

З виходом України на всеросійський ринок зроста вимогливість до якості виробленої на Лівобережжі та Слобожанщині продукції. А це вимагало від безпосередніх виробників додаткового виробничого досвіду, майстерності і відповідних навичок. Для підвищення виробничої кваліфікації у XVIII ст. активізувався виїзд з України до Росії й навпаки ремісників, селян тощо. З цією метою Генеральна військова канцелярія практикувала навіть видачу спеціальних паспортів на дозвіл виїздити місцевим жителям в російські міста для вивчення різних ремесел. Так, у 1752 р. вона оформила паспорт мешканцеві Києва М. Остапову на переїзд до Петербурга для «изучения портняжного ремесла»⁴¹.

З розвитком економіки, поширенням і поглибленням внутрішніх ринків помітно зроста роль українців у зовнішній торгівлі Білорусі й Росії. Все більше товарів із Західної Європи і Близького Сходу, що проходили через українські митниці, розпродувались потім не тільки на території України, а й в центральних губерніях Росії та в білоруських містах. Завдяки експорту та імпорту товарів на півдні України швидко зростали такі портові міста, як Херсон, Таганрог, Євпаторія, а окремі з них перетворювались на великі економічні центри (Одеса).

Створення всеросійського ринку безпосередньо позначилось на консолідації економічної спільності в Україні, стало одним з тих головних факторів, які обумовлювали злиття окремих областей і утворення єдиного господарського організму. За цих умов ринком для збуту виробів ставав не дрібний селянський базар або ярмарок, а вся область, потім уся країна, а іноді й інші країни.

Значна частина товарообігу, який здійснювався між українськими землями і центральними районами Росії, як і раніше припадала на Лівобережжя — один з найбільш розвинутих на той час регіонів України. Звідси в російські міста вивозили хліб, тютюн, прядиво, горілку, шкіру, мед, вовну тощо. Протягом століття значно збільшились поставки з Лівобережжя в Росію селітри, яка широко використовувалась при виготовленні пороху для армії. Поступово казна повністю монополізувала право на купівлю селітри в межах держави, причому не на користь українського виробника чи купця.

⁴⁰ Там само. — Ф. 193. — Оп. 2. — Спр. 303. — Арк. 10.

⁴¹ Там само. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 821. — Арк. 1–3.

Нерідко казна зверталась до українських землевласників з проханням продати їй для потреб армії велику кількість горілки. Такого роду закупки горілчаних виробів досягали подекуди десятків тисяч відер.

Торгові люди з України та Білорусі мали досить широкі можливості для торгівлі різними товарами на російських ринках, хоча перевага при цьому надавалась купцям з росіян і іноземцям. Найбільший процент українських торгових операцій припадав на соціальну й політичну верхівку України — козацьку старшину. Саме їхні господарства найтісніше були зв'язані з торгами чи ярмарками Росії. Так, генеральний підскарбій Я. Маркович поставляв продукти з своїх володінь у Москву, Петербург, Астрахань, а також Річ Посполиту. В Москву і Петербург його люди везли в основному шерсть, мед, віск, птицю, горілку, переганяли коней і волів⁴². З Петербурга і Москви в мастки українських можновладців привозили залізо, хутро, цитрусові, чай, каву, прянощі тощо.

Багато представників купецтва України неодноразово відвідували російські міста, де регулярно вели торгівлю. В Росії на той час досить добре були відомі прізвища старшин-торговців Ханенків, Скоруп, Дем'яновичів, Чернігівців та ін.⁴³ Як українські, так і російські купці часто користувались взаємними позиками. Наприклад, у 1750 р. гетьманові К. Розумовському «для домашніх... потреб» дав у кредит 3 тис. руб. брянський купець Чамов. Понад 9 тис. руб. заборгував ніжинським, стародубським, калузьким та іншим купцям клинцівський торговець М. Неощадний (1782 р.)⁴⁴.

Інколи торгівля набувала найпотворніших кріпосницьких рис, адже українське панство торгувало в Росії не лише продукцією своїх господарств, а й селянами. Так, Г.А. Полетика, перебуваючи в Петербурзі, в 1777 р. написав своїй дружині листа, де зокрема радив їй продавати селян не в Україні, а в Росії: «Здесь за людей очень хорошо платят, за одного человека, годного в солдаты, дают по 300 и по 400 руб., а я знаю, что там и за всю семью того не дадут»⁴⁵.

В міру того, як зростав обсяг товарообігу на всеросійському ринку, між купецтвом загострювалась конкуренція. Комерсанти з Росії неодноразово ставили питання перед урядом про безмитну торгівлю їхніми товарами на українських землях. Проти цього виступала козацька старшина,

⁴² Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. — М., 1859. — Ч. 1. — С. 340.

⁴³ *Ткаченко М.М.* До питання про соціально-економічний розвиток Лівобережної України (друга половина XVII — початок XVIII ст.) // УІЖ. — 1964. — № 1. — С. 81.

⁴⁴ *Шульга И.Г.* Развитие торговли на Левобережной Украине. — С. 163.

⁴⁵ Частная переписка Г.А. Полетыки. — К., 1895. — С. 58–59.

яка одержувала високі прибутки від зборів торгового мита. На середину XVIII ст. митний бар'єр між Росією й Україною настільки став відчутним, що створював серйозні перешкоди на шляху їх подальшого зближення в галузі торгівлі. В одній з доповідей Сенату (травень 1754 р.) імператриці Єлизаветі Петрівні безпосередньо йшлося про те, що мито на кордоні з Україною заважає нормальному розвитку торгівлі, зрозуміло, в інтересах купців і влади Росії⁴⁶. В зв'язку з цим 15 липня 1754 р. вийшов указ про скасування мит на товари, котрі привозились у Росію з України і навпаки. Цим же указом скасовувався збір всякого мита на території Лівобережжя⁴⁷.

Російський уряд надавав значні пільги своїм купцям, що торгували в Україні й, зокрема, на Лівобережжі. Так, їх двори звільнялись від військових постоїв⁴⁸. Їм особисто дозволялось влаштувати окремі крамниці й магазини. Правда, в деяких містах (наприклад, у Полтаві), щоб не заважати місцевій торгівлі, їм заборонялось торгувати вроздріб⁴⁹.

В інтересах купецтва Росії видано й спеціальний указ (1771) про їх право вільно пересуватися по Україні, купувати будинки і нерухоме майно в Києві та Ніжині. Маніфест 1784 р. затвердив за російськими й іноземними купцями дозвіл на необмежену торгівлю в містах Південної України та Криму⁵⁰. Певну роль у розвитку української торгівлі відіграв іменний указ від 8 липня 1782 р. про розширення прав купців заводити крамниці у власних будинках в усіх містах Російської імперії⁵¹.

У процесі подальшої активізації торгівлі найбільша питома вага належала, безперечно, містам. Саме вони були головною ланкою, що сполучала ринки окремих регіонів і навіть багатьох країн. Наприклад, лише до Ніжина — одного з найбільш важливих торгових центрів Лівобережжя постачали з Москви, Сибіру, Казані, Оренбурга — хутро, полотно; з Астрахані, Царицина, Саратова, Дону — рибу; з Таврії — сіль; Петербурга — цукор, каву, шовкові й вовняні тканини; з Гданська — англійське сукно і вина. Товари в місто привозили також з Кенігсберга, Лейпцига, Бреслау, Білорусі, Італії, Туреччини, Угорщини, Австрії⁵². Майже не поступався Ніжину Новгород-Сіверський. Поблизу міста на Десні існував спеціальний причал, до якого підходили байдаки і плоти з різноманітним ван-

⁴⁶ Литвиненко М.А. Джерела історії України XVIII ст. — Харків, 1970. — С. 26–27.

⁴⁷ ПСЗРИ. — Вид. 1-е. — СПб., 1830. — Т. XIV. — С. 181–183.

⁴⁸ ЦДІАК України. — Ф. 54. — Оп. 3. — Спр. 3406. — Арк. 1.

⁴⁹ Там само. — Спр. 1597. — Арк. 1.

⁵⁰ ПСЗРИ. Вид. 1-е. — СПб., 1830. — Т. XX. — С. 152.

⁵¹ Там же. — Т. XXI. — С. 624.

⁵² Шафонский А. Назв. соч. — С. 477–479.

тажем: хлібом, залізом, тульськими товарами, англійським пивом, вином з Калужького, Брянського і Трубчевського повітів. Певна частина товарів звідси по річці відправлялась далі, найчастіше в Київ і Кременчук⁵³.

Вигоди від торгівлі в Лівобережній Україні, а також інші економічні інтереси сприяли переселенню на цю територію багатьох купців і торгових людей з інших районів, зокрема й з власне російських губерній і Білорусі. Так, у Києві (1766 р.) мешкали білгородські, курські, тульські й московські купці⁵⁴. Росіяни М. Резний, Р. Смородін, С. Ноздрін і М. Кузнецов заявили в 1744 р. у Київську губернську канцелярію, що вони «не приезжие купцы, но издревле в Киеве домами своими жительствоуют и за приезжих купцов не почитаются»⁵⁵. В 1785 р. калужькі купці Я. Воротинцев з сином Василем і С. Маслеников подали «прошение» в Київське намісницьке управління про включення їх до складу купців Києва, адже вони «находя для себя лучшую выгоду к пребыванию и промыслу в Киеве, намерены остаться на жительство в нем навсегда»⁵⁶.

Внаслідок того, що Лівобережжя стало складовою частиною всеросійського ринку, протягом зазначеного періоду купецтво помітно зросло кількісно і зміцніло економічно, перетворившись на окремих стан.

У XVIII ст. спостерігався інтенсивний розвиток торговельних зв'язків також між Росією і Слобожанщиною. Уряд постійно тримав місцеву торгівлю в полі зору, здійснював безпосередній контроль над нею з самого початку заселення краю. На території Слобідської України до середини XVIII ст. існували митні кордони. Торгові люди, які збиралися виїхати за межі регіону, змушені були звертатися до слобідського правління з проханням про спеціальний на це дозвіл⁵⁷. На шляхах і по річках, де знаходились застави, з них стягувались численні мита. Правда, особливі умови (близькість татар) змушували адміністрацію переглядати своє ставлення до митних зборів і подекуди від них відмовлятися.

Ще 28 лютого 1700 р., під час підготовки до Північної війни, Петро I підтвердив своєю жалуваною грамотою колишні права і привілеї на вільну торгівлю населення Харківського, Охтирського, Сумського, Ізюмського та Острогозького полків. Але вже в наступному році її основні положення

⁵³ Опис Новгород-Сіверського намісництва. — К., 1931. — С. 3–4.

⁵⁴ ЦДІАК України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 4847. — Арк. 1–6.

⁵⁵ *Андрієвский А.* Несколько данных о всероссийском купечестве в Киеве в прошлом столетии и об отношении к ним местного магистрата // ЧИОНЛ. — К., 1892. — Кн. 6. — Отд. 2. — С. 178–179.

⁵⁶ Там же. — С. 172.

⁵⁷ Материалы по истории Воронежской и соседних губерний. — Харьков. — Вып. 12. — С. 1136–1137.

було порушено місцевою адміністрацією, на що скаржились старшина та козаки Острогозького полку⁵⁸. В 1743 р. Єлизавета Петрівна видала нову жалувану грамоту, де відновлювались «прежние вольности» й дозволялось старшині та козакам «всякими промыслами промышлять и всякими ж товарами торговать беспошлинно»⁵⁹.

З міст і сіл Росії на слобідські ярмарки і торги торговці все частіше почали привозити сукно, шовкове вбрання, вироби з вовни, хустки та панчохи. Безпосередньо з Москви і Петербурга доставлялось багато книжок, з уральських і тульських заводів — залізо, сталь, мідь, а також срібні, олов'яні, мідні, кришталеві й інші вироби. Безліч російських товарів завозили білгородські та московські купці, що мешкали у Харкові. У місті купували «выделанныя кожи, привозимыя из Москвы, Тулы, Курска и Волхова». В основному з Тули і Москви надходили лемеші, серпи, сокири, коси, дзвони, а також залізо для виготовлення гармат і пищалів⁶⁰. Своєю чергою, торгові люди з Слобожанщини везли хліб та інші сільськогосподарські продукти на Дон і Поволжя, а звідти — сіль, рибу, приганяли коней. Великою популярністю на ринках Росії користувались килими, майстерно вироблені харківськими ткалями. З Слобожанщини в російські райони постачали значну кількість тютюну і горілки.

Підтримувало тісні торгові контакти з російськими й білоруськими землями також Запорозжя. Великим попитом користувались запорозькі коні, бики, вівці. За межі Запорозжя старшина й заможні козаки збували продукцію тваринництва — шкіри, юхту, сало, масло, сир, вовну тощо. Часто між безпосереднім виробником і споживачем ставав скупник, як правило, представник багатого козацтва, а також українського і російського купецтва. Кіш Запорозької Січі всіляко сприяв скуповуванню місцевих товарів і їх вивезенню. Уряд також підтримував таку торгівлю, поступово зменшуючи мито на привозні запорозькі товари⁶¹. Із Росії й інших українських районів на Запорозжя надходили полотна, прядиво і вироби з нього, залізо, смола, деревина, сукна, тютюн і горілка.

Незважаючи на складні політичні умови, зокрема протидію уряду Речі Посполитої, до системи загальноукраїнського та й всеросійського ринку дедалі глибше втягувалась і Правобережна Україна. Купці з Росії відвіду-

⁵⁸ ПСЗРИ. — Вид. 1-е. — СПб., 1830. — Т. IV. — № 1771; *Филарет*. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. — X., 1853. — Кн. 3. — С. 44.

⁵⁹ ПСЗРИ. — Т. XI. — № 8823.

⁶⁰ Топографическое описание Харьковского наместничества. — С. 56; *Слюсарский А.Г.* Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII–XVIII вв. — С. 349.

⁶¹ ЦДІАК України. — Ф. 269. — Оп. 1. — Спр. 1773. — Арк. 1; Спр. 1883. — Арк. 9–10.

вали великі ярмарки в Бердичеві, Дубні, Могилеві-Подільському, Білій Церкві, Вінниці, Богуславі. Одночасно різноманітна сільськогосподарська продукція та промислові вироби з поміщицьких маєтків Правобережжя потрапляли на російські ринки. Місцевих панів особливо цікавила торгівля через чорноморські порти, які відкривали прямий вихід на західноєвропейські та інші закордонні ринки. При цьому поступово занепадала роль деяких старих торгових центрів і частково шляхів (наприклад, послаблення торгівлі, що йшла через Гданськ), відбувалася переорієнтація в торгівлі на чорноморські порти.

Протягом XVIII ст. в економіці краю все більшого значення набував чумацький промисел. Ним займалось багато правобережних селян. В їхніх руках зосереджувались головним чином привіз і продаж таких важливих продуктів харчування, як сіль і риба. Чумаки, котрі торгували фактично по всій Україні й далеко за її межами, відігравали велику роль у зміцненні економічних зв'язків країни з Росією, Білорусією, Кримом і Молдовою⁶².

Новий етап економічних зв'язків між українськими й російськими регіонами розпочався в 80–90-х роках — напередодні та в період інкорпорації Правобережної України до складу Російської імперії. Саме на той час спостерігалась інтенсивна торгівля населення Правобережжя з жителями Москви, Петербурга, Калуги, Переяслава-Залеського, Курська, Архангельська та ін. Так, у матеріалах Васильківської митниці зазначено, що мешканець Архангельська І. Жулаєв віз до Фастова близько 100 пудів заліза і 36 пудів чавунних котлів (1785 р.), а калужський купець І. Борисов відправив з Москви до Бердичева 100 овечих шуб, 60 пар чобіт, 65 пудів олова, 50 пудів заліза тощо (1790 р.). Всього в документах митниці було зареєстровано майже 20 правобережних населених пунктів, куди надходили російські товари. Номенклатура виробів у різний час перевищувала 70 найменувань, а їх вартість становила не одну тисячу рублів⁶³. З поживаленням торгових зв'язків Правобережжя з Росією на території регіону широкого поширення набула російська монета⁶⁴.

Після приєднання південних територій посилились їх економічні зв'язки з центральними районами імперії. Це проявлялось, насамперед, у збільшенні торгових операцій казни і окремих купців-підрядників, кількісному зростанні ярмарків тощо. З Росії в Південну Україну надходили

⁶² Слабеев І.С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні. — С. 44.

⁶³ Смолій В.А. Возз'єднання Правобережної України з Росією. — К., 1978. — С. 97; Дружба и братство русского и украинского народов. — К., 1982. — Т. 1. — С. 152.

⁶⁴ Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. — К., 1971. — С. 154–155.

будівельні матеріали, продовольство, насіння для поселенців. Міста цих регіонів підтримували постійні і тісні контакти з великими населеними пунктами Центральної Росії, Лівобережжя, Слобожанщини, Правобережжя, а також Білорусією. Зокрема, Новомиргород, розташований на півночі Єлисаветградського повіту, був економічно зв'язаний з Москвою, Харковом, Ромнами, Сумами, Кременчуком, Бердичевом, Богуславом, Уманню, Єлисаветградом. У місті для приїжджих купців існував спеціальний гостинний двір. У Новоросійську (до 22 грудня 1797 р. — Катеринослав) російські купці торгували «красными, железными и мелочными товарами», а українські — продовольчими⁶⁵. З «разных российских городов» приїздили купці також до Нікополя, де продавали тканини, а купували в місцевих жителів коней і рогату худобу, яких потім переганяли в Росію⁶⁶. Згідно з описом 1783 р., на ярмарки і торги Азовської губернії з'їжджались купці з «Турецької області», Константинополя, Архіпелазьких островів, Кримського півострова, Черкаська, донських станиць, Харківського намісництва, Полтави і деяких інших місць. Сюди завозились «красні товари», різні парчеві й шовкові тканини, англійські та інші сукна, ситці, голландські полотна, золоті й алмазні речі, мідний, олов'яний, кришталевий і скляний посуд, сірі кримські та чорні смушки, шерсть, коноплі, льон, різне збіжжя, сало, риба, дьоготь тощо. Але в основному торгували великою рогатою худобою, кінями і вівцями.

Певну кількість російських товарів збували на території західноукраїнських земель. Купці з Росії продавали на місцевих торгах і ярмарках різні вироби, як правило, оптом. Потім їх розвозили скупники по дрібних базарах у поміщицьких і казенних містах, містечках і селах. При цьому роздрібна ціна на сільськогосподарську і промислову продукцію набагато зростала. В західноукраїнський регіон потрапляли товари в основному з найбільшого в Росії Макар'ївського ярмарку, який збирався поблизу Нижнього Новгороду. Багато товарів з російських міст через харківські, роменські, київські, бердичівські ярмарки потрапляли на Волинь, Поділля та Галичину. Торговельні зв'язки західноукраїнські міста мали насамперед з Москвою, Києвом, Ніжином, Путивлем і Севськом. Зокрема, на Північну Буковину з Росії, крім традиційної продукції тваринництва і хліба, привозили солону рибу, заячі, козячі шкури, смушки, ікру та ін. Їх збували на північнобуковинських ярмарках і торгах, а також вивозили в інші провінції Австрії⁶⁷.

⁶⁵ Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. — С. 247.

⁶⁶ Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800–1825 гг. — М., 1970. — С. 321.

⁶⁷ Нариси з історії Північної Буковини. — К., 1980. — С. 113.

З території західноукраїнських земель в Росію надходили текстильні й металеві вироби, предмети міського ремесла і селянського промислу, хутро, смушки, овчини, юхта, папір тощо. Вивіз товарів українські і російські купці здійснювали через митниці на кордоні з Річчю Посполитою (Васильківську, Стайківську, Сорокашитську, Кам'янську і т. д.).

Велику роль у розвитку російсько-української торгівлі відігравали шляхи, кількість яких протягом означеного періоду помітно збільшилася. Багато торгових шляхів існувало на Лівобережжі. Основні з них проходили через такі міста, як Чернігів, Глухів, Новгород-Сіверський, Київ, Стародуб, Козелець і вели до Москви, Орла, Калуги, Тули, Смоленська, Петербурга і інших міст. Експорт лівобережних товарів здійснювався головним чином кількома сухопутними шляхами: північним, західним і південним. Перший зв'язував Лівобережну Україну з найбільшими портами Балтійського моря — Петербургом і Рігою; західний йшов через Київ, Васильків, Бердичів, Дубно, Броди і Львів; південний — через Запорозьку Січ і Крим⁶⁸. Торгові шляхи, котрі проходили через Слобожанщину, з'єднували міста регіону з Москвою, Воронежем, Тамбовом, Пензою, Казанню, Саратовом, Царицином і Астраханню⁶⁹.

На півдні країни економічне піднесення та розвиток торгових зв'язків обумовили виникнення важливої господарської проблеми — поліпшення судноплавства на Дніпрі. Численні притоки ріки дозволяли транспортувати товари з різних районів, розташованих на схід і захід від неї. Іншою важливою водною артерією був Дон, який з'єднував східну частину краю з Волгою. Завдяки поліпшенню судноплавства на Дніпрі й Дону наприкінці XVIII ст. відкрились нові широкі можливості для зовнішньої торгівлі Російської імперії.

Приблизно в той же час зросла роль Дністра в економіці Західної України. Основних сухопутних шляхів для вивозу і привозу російських товарів на території західноукраїнських земель було два: північний і південний. Перший ішов зі Львова через Мінськ до Смоленська і далі до Москви. Другий — зі Львова через Житомир, Коростишів і Київ до Москви.

Отже, процес формування всеросійського ринку позначився фактично на всіх галузях народного господарства України, обумовив значні зміни етносоціального характеру. Постійні торговельні зв'язки, що мали місце між Україною, Білоруссю та Росією в XVIII ст., були одним із важливих

⁶⁸ Шульга И.Г. К вопросу о развитии всероссийского рынка... — С. 44.

⁶⁹ Топографическое описание Харьковского наместничества. — С. 54.

факторів для подальшого розвитку продуктивних сил в цьому європейському регіоні.

Зокрема зрушення економічного й соціального характеру, які сталися в сільському господарстві, промисловості й торгівлі, були тісно пов'язані зі зміцненням виробничих зв'язків між населенням окремих регіонів України. Тісні й постійні контакти у різних галузях господарства сприяли обміну виробничим досвідом, поліпшенню якості сільськогосподарських рослин і обробки ґрунту, впровадженню передової техніки, поширенню різноманітних видів промислів і ремесел. Спеціальні імператорські укази передбачали, зокрема, виведення в країні нових порід коней та овець, поліпшення сортів винограду й технічних культур, збільшення виробництва селітри і будівництво селітряних заводів, розширення виготовлення прядива, розвиток юхтової справи, тютюництва і шовківництва⁷⁰. Щоправда, всі означені заходи були спрямовані переважно в імперських інтересах російського уряду.

У вересні 1723 р. Петро I видав указ Берг-колегії про відправку спеціальних «нарочных» на р. Дніпро «для сыску руды и каменного угля», яким було офіційно покладено початок розвідці і розробці корисних копалин на українських землях. Цій справі надавалося загальнодержавне значення і розпочалася фактично їх «викачка» на потреби імперії.

Зміцнення виробничих зв'язків відбувалося в такій галузі промисловості, як металургійна. Цьому сприяв іменний указ від 31 грудня 1719 р. про рудокопні «заводи», згідно з яким майстровим рудокопних підприємств надавалися певні пільги: їх звільняли від державних повинностей і податків, від виконання військової служби⁷¹. Указ Петра I викликав значне переселення на Лівобережжя з Правобережної України, а також з Речі Посполитої фахівців-рудників. Окремі з них безпосередньо брали участь у будівництві рудень, керували на них виробничими процесами. Іменний указ від 18 січня 1721 р. дозволяв «для размножения заводов покупать купцам деревни, дабы те деревни были уже при тех заводах неотлучно»⁷². «Регламент и работные регулы на суконные и каразейные фабрики» (2 вересня 1741 р.) визначив загальні норми для діяльності мануфактур як Росії, так і України⁷³. Указ Катерини II від 17 березня 1775 р. скасовував

⁷⁰ ПСЗРИ. — Вид. 1-е. — СПб., 1830. — Т. V. — С. 117, 124, 684 та ін.

⁷¹ Там же. — Т. VI. — № 3464.

⁷² Там же. — Т. VI. — С. 311.

⁷³ Там же. — Т. XI. — С. 494.

будь-які обмеження при заснуванні промислових підприємств для всіх галузей промисловості⁷⁴.

У XVIII ст. збільшилась кількість підприємств, на яких працювали не лише українці, а й росіяни та представники інших народів. Так, лише на Глушківській мануфактурі в 1726 р. нараховувалось 448 українців і 22 «робітних» людей і службовців з Росії, а в 1760 р. — відповідно 1050 і 69. Через два роки на Глушківській мануфактурі число вихідців з Росії досягло вже 171 чоловіка⁷⁵.

Місцем зосередження російських, білоруських, українських селян і робітних людей у XVIII ст. стали підприємства Новгорода-Сіверського, який знаходився неподалік від російських губерній. Сюди на заробітки приходили мешканці «с околочних и с великороссийских мест в довольноном количестве, так что жители здешние в сыскании никакой трудности и помешательства в своих работах не терпят»⁷⁶.

В Україні досить часто траплялись випадки вербування робітників певних спеціальностей представниками центральних органів влади. Так, у 1739 р. прилуцький полковник повідомляв Генеральну військову канцелярію про одержання указу набрати майстрових людей для роботи в Санкт-Петербурзі. Для заснування скляних заводів у Москві також шукали спеціалістів в Україні⁷⁷.

З поглибленням економічної спеціалізації виробничі зв'язки почали набувати першорядного значення при організації трудового процесу на промислових підприємствах і Росії. Зокрема, в першій чверті століття в Петербурзі й під Москвою було засновано декілька великих казенних заводів для виготовлення пороху. Для його виробництва у величезній кількості використовувалась селітра з Лівобережної України, яку виготовляли на варницях головним чином козацької старшини, заможних селян і міщан. Частина її скуповувалась на місцях у дрібних виробників. Уряд, зацікавлений у збільшенні виробництва селітри для потреб армії, підтримував розвиток цього промислу. Особи, які ним займалися, були звільнені від державних повинностей і військової служби. В 1748 р. Військова колегія доповіла в Сенат, що Канцелярія головної артилерії та фортифікації вже неодноразово складала «контракт» з «селитерними

⁷⁴ Там же. — Т. XX. — С. 82–85.

⁷⁵ *Слюсарский А.Г.* Назв. соч. — С. 245.

⁷⁶ Опис Новгород-Сіверського намісництва. — С. 4.

⁷⁷ Очерки истории СССР: Период феодализма. Россия в первой четверти XVIII в.: Преобразования Петра I. — М., 1954. — С. 80; *Швидько А.К.* Укрепление связей народных масс Левобережной Украины и России во второй половине XVII — середине XVIII века. — Днепропетровск, 1982. — С. 63.

компанейцями опошинскими» — козаками Федором Кир'яковим, Андрієм, Данилом, Петром Тимченками, Григорієм Коноваловим та іншими (всього 20 чол.) на виготовлення великої кількості селітри та її поставок у державну казну (до 8,5–11 тис. пудів «нелітровоаної» селітри щороку)⁷⁸.

Багато представників російської й української націй підтримували виробничі контакти й у інших сферах трудової діяльності: при будівництві міст (Херсон, Катеринослав, Севастополь та ін.), спорудженні Ізюмської межі, Української лінії, підприємств, каналів тощо. Правда, нерідко їх до того змушували укази та розпорядження вищої влади імперії.

Таким чином, протягом XVIII ст. в Україні спостерігалась помітна активізація внутрішньої торгівлі, відбувався процес становлення (хоч він і не завершився) національного ринку. Зростання товарного виробництва створювало необхідні умови для зміцнення традиційних осередків торгівлі, обумовлювало появу нових. Розвиток торгівлі впливав не лише на економіку українських земель, а й змінював зовнішній вигляд населених пунктів. Сформувалося своєрідне мереживо торгівельних шляхів, яке досить міцно економічно зв'язувало в єдине ціле різні українські регіони.

Завдяки розвитку торгівлі в Україні утворився своєрідний торговий ланцюг, що з'єднував різні господарські райони. Цьому сприяли даліше поглиблення поділу праці між містом і селом, певна спеціалізація промислового виробництва і частково землеробства, значні соціальні зрушення в структурі українського суспільства. В другій половині XVIII ст. законодавчого оформлення як стан набуло українське купецтво. Протягом цього часу його кількість швидко зростає. Поповнювалося купецтво головним чином за рахунок розбагатілих ремісників, селян, а також козаків. Вигідність торгівлі зумовила появу численного загону скупників, спекулянтів, баришників і т. п., які досить часто виступали посередниками між селянами і купцями. Зрушення в соціальній структурі суспільства свідчили про зародження в Україні нової великої групи — національної буржуазії.

⁷⁸ ДАДА РФ. — Ф. 248 (Сенат і його установи). — Оп. 29 (Малоросійська експедиція Сенату). — Спр. 1878. — Арк. 943–943 зв.

Розділ 5.

Сільська община Гетьманщини в процесах виробництва, товарообігу та взаєминах з владою (середина XVII–XVIII ст.)

Існування української сільської общини*, як утім і західноєвропейської, періоду пізнього середньовіччя та раннього модерного часу великою мірою ґрунтувалось на поземельних відносинах її членів, котрі обумовлювали цілу систему ведення господарства. На різних етапах суспільного розвитку помітно еволюціонували форми общини: волостна, сімейна, змішана й інші. В студії ж мова йтиме головним чином про «загальну» — поземельну громаду.

Внаслідок входження в 1654 р. значної частини української території до складу Російської централізованої держави, місцева община природно відчувала на собі вплив порядків і чинного законодавства Московії. Такий вплив відбувався (посилювався) поступово, але невпинно: то прискорюючи окремі внутрішні процеси, то гальмуючи їх, однак з неодмінною тенденцією до звуження прав общинників і, як результат, розкладу створеної ними спільноти. Зокрема, як би це парадоксально не виглядало, прикріплення до землі й введення в Росії подушного податку, зумовили на початку XVIII ст. заснування общинного землеволодіння там, де його раніше не існувало. В Лівобережній Україні вже в другій половині XVIII ст. запровадження схожих заходів навпаки призводило до руйнації общинних основ. Такий процес залежав від багатьох чинників, а саме: наявної кількості землі, що знаходилась у розпорядженні сільських співучасників; їхнього виходу з громади чи входження нових членів; існування побічних заробітків, скажімо, промислів; посилення чи послаблення визиску землевласників тощо. Якщо вільної землі в другій половині XVII ст. було порівняно багато, то й община могла розпоряджатися нею, наприклад, роздавати, як хотіла. Коли ж у другій половині XVIII ст. таких ділянок стало обмаль, то відразу виникало питання: чи варто зменшувати

* В тогочасних джерелах застосовувались й інші терміни-синоніми: «громада» такого-то села, «сільське товариство», «союз», «спілка» тощо.

своє володіння, щоб за рахунок цього наділяти нових співучасників «сільського товариства»?

До санкціонування подушного оподаткування в Росії Петром I, а на теренах Гетьманщини — Катериною II, повноправним членом спілки вважався лише той, хто мешкав у власному дворі на приналежній йому землі, а отже відбував «загальне» тягло, виконував повинності й сплачував податки. Подушна ж реформа формально й юридично урівняла в правах усіх співучасників, які жили общиною (навіть тих, хто не мав власного двору чи домівки). Щоб сплачувати подушний податок, необхідно вести господарство, тобто мати землю чи промисел. Тому община, відповідно, за нових обставин при розділі землі перекладала оподаткування з двору на конкретну ревізку душу. Отже, основними репрезантами громади ставали дорослі чоловіки. За таких умов порушувався один з традиційних принципів громади — колективна участь у розподілі землі, право голосу «всіх» дорослих членів. Адже, скажімо, сім'я з меншою кількістю ревізких душ, найчастіше кількісно (разом з жінками та дітьми) була більшою, а тому потребувала додаткової площі землі, але юридично не мала на неї права.

Ще один парадокс стосовно самоуправління общини полягав у тому, що в процесі розвитку аграрних відносин у територіальних межах Гетьманщини, українське панство (старшина, шляхта, духовенство) з одного боку, прагнуло якомога швидше його обмежити, наприклад, з метою відчуження угідь, з іншого боку, було зацікавлене в його збереженні, адже можновладцю (державцю) вигідніше і зручніше ставало мати справу з усією громадою одночасно, в особі її представників, ніж з кожним членом окремо. Ось чому великі землевласники часто надавали общині право самостійно вирішувати власні загальні чи індивідуальні проблеми, зокрема суперечки за рухоме або нерухоме майно¹.

Важливо зазначити, що ще наприкінці XVII ст. місцева влада і суд, захищаючи інтереси громади, виступали проти відчуження окремих частин її володіння. В цьому контексті цікавим є такий випадок. У 1691 р. жителі містечок Сосниці і Мени, а також сіл Чорнотичів, Козляничів (Чернігівський полк) і деяких інших вільно користувались пущею, що знаходилась між названими населеними пунктами. Коли за неї виникли суперечки, то окремі громадяни спробували відокремити її частки від

¹ Уманець Ф. Сельская община в России //Отечественные записки. — 1863. — Т. 149–151; Куплеваский Н. Состояние сельской общины в XVII в. на дворцовых землях и землях духовных и светских владельцев. — К., 1877.

спільного користування. Проте Генеральний суд* своїм рішенням наказав ліквідувати всі межові знаки, розставлені співучасниками самовільно². Траплялось, право на володіння «сільських товариств» затверджували гетьмани своїми універсалами, а полковники «листами». В них бувало визначались і межі угідь. У спірних питаннях справи розглядались у суді різних категорій. Найвищим вважалось рішення Генерального суду³.

Говорячи в загальних рисах про сільську владу, як нижчу ланку адміністрації в Гетьманщині, зазначимо таке. Курені, як правило, включали в себе козаків кількох сіл. У кожному населеному пункті їх очолював отаман. Зокрема, у так званому Стодульському курені (Мринська сотня), що об'єднував козаків сіл Стодуль, Переходівка та Галчине, співіснували три отамани. Селянськими жителями управляв вїйт або староста (інколи разом). Так, у «Компуті військової сотні Мринської» згадуються в наявності вїйти в сс. Плоске, Галчине та Селище⁴. В 1709 р. правління с. Шаповалівка (Новомлинська сотня, Ніжинський полк), до якого входили староста і вїйт, за участю представника від місцевого сотника та козаків, розглянуло справу «О границах грунтов» кількох осіб. У результаті сільський уряд ухвалив: «Мы, вышепереченный вряд, выслушавши обох сторон, и присудили им же болш не турбувались и записали при людех зацних вишписаних»⁵.

За внутрішній порядок і повноту самоуправління сільської громади, як правило, відповідав обраний нею на добровільних засадах вїйт** або староста. Якщо спілка складалася головним чином з козаків, то її правами опікувався отаман. Водночас вони були виконавцями (організаторами) волі або рішень сільського сходу. Їхнє утримання (повне, часткове) в разі потреби брало на себе «товариство». В їхню компетенцію, зокрема, входило спонукання членів громади до виконання своїх суспільних обов'язків, виконання всіляких угод між співучасниками володіння або їх із

* Вища судова установа в Гетьманщині.

² Лазаревський А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. — Чернигов, 1866. — Вып. 1. Полк Черниговский. — С. 132–134.

³ НБУВ. ІР. — Ф. 2, спр. 18533–18596.

⁴ ГБ РФ. Отдел рукописей. — Ф. 159 (собрание Н.А. Маркевича), № 329/389.

⁵ Лазаревський А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. — Чернигов, 1867. — Вып. 2. Полки Киевский и Нежинский. — С. 337, 338.

** Наскільки нам відомо, назва «вїйт» поширилась у Гетьманщині з Речі Посполитої, але дещо змінивши свій зміст. Якщо вона спочатку з'явилась у Німеччині й означала переважно посаду адвоката (Voigt), а в Польщі вїйт очолював поселення на магдебурзькому праві, маючи право судити його жителів, то в Українській державі ця особа перетворилась від 1654 р. або в міського чиновника, або сільського очільника «посполитої громади» на виборних засадах.

сторонніми особами. Нерідко вийти або старости й отамани перебирали на себе судові й поліцейські функції в «простих» справах (коли, наприклад, це не стосувалось державної зради, вбивства чи збройного пограбування). Вони ставали безпосередньою зв'язуючою ланкою між вищим керівництвом сотні (полку) і місцевими жителями, стежили за виконанням його розпорядження, мали застерігати можливі пожежі й потрави, затримувати жебраків і збіглих селян тощо. В разі стихійних лих виступали ініціаторами чи безпосередніми організаторами допомоги постраждалим. Коли виникала потреба в судових інстанціях, забезпечували явку «добропорядних» свідків. За порушення правових норм у середині общини, наприклад — пиятику, винним могли призначити виправну роботу або грошовий штраф, навіть арешт на кілька днів. Якщо до громади входили особи з представників адміністрації, то влада старости на них, як правило, не поширювалась.

Оцінку діяльності старости чи отамана давав сільський сход. У випадку невдоволення ними, їх за спільним голосуванням усували з посади. Для участі в сході майнове забезпечення окремого члена формально не мало значення. Однак на практиці до думок заможних і «заслужених», а також літніх людей прислухались у першу чергу. На зборню мешканці кількох дворів могли призначити свого вповноваженого. В разі хвороби господаря сімейства, той міг послати замість себе котрогось із «домашніх». Права на участь у сході позбавлялись особи, які скоїли злочин чи знаходились у процесі слідства. За серйозні провини сход міг заборонити людині долучатись до його роботи на тривалий термін.

У традиційному розумінні рішення сходу вважалось законним лише тоді, коли на ньому були присутні староста (або його заступник чи вповноважений), а також не менше половини членів громади. Рішення затверджувалось голосуванням простою більшістю учасників сходу. Коли ж утворювалась непевна ситуація і голоси розділялись навпіл, тоді думка старости ставала вирішальною.

Слід зазначити, що функціонування сходів (кола, зборні) відбувалось на підставі звичаєвого права, адже не було санкціонованим ні гетьманською владою, ні імперським урядом.

У процесі феодалізації суспільних відносин поступово змінювалась і роль сходів, зокрема все вагомішим ставав вплив сільських багатіїв. У багатьох випадках, користуючись своїм становищем, вони нав'язували громаді вигідні їм рішення. Поступово зростала і значущість православного духовенства в справах общини. За «освячування» деяких обрядів і нових порядків священики індивідуально збагачувались, отримували дозволи спілки на безкоштовне використання певної частини громадських

угідь, а потім у вигляді всіляких пожалувань і дарувань привласнювали їх. Так, 1751 р. священник с. Зноби (Стародубський полк) оповів про те, що його попередник ще в другій половині XVII ст. отримав від місцевої громади, «з доброї волі», двір, два городи, сіножать на 20 возів сіна, а замість щорічного грошового чиншу — «роковини» поле на п'ять четвертей. Такі випадки мали місце і в інших полках Гетьманщини.

Церква привласнювала майно й кошти померлих общинників, якщо ті не мали спадкоємців. Офіційно вони мали використовуватись для церковних потреб: ремонт будівель, утримання причту, придбання начиння тощо. Проте часто ними заволодівали сільські священники. Громада мала продати майно покійного члена, а вже потім передати виручені гроші церкві.

Сільська, або сусідська, община з'явилася й певний час розвивалася в процесі суспільного поділу праці й зародження та формування приватної власності на засоби виробництва. Її прикметна риса — це спільнота осіб, не пов'язаних між собою родинними зв'язками (як, скажімо, сябринство). За таких обставин домашнє господарство, будівлі та худоба являли собою приватну власність кожної сім'ї. Нива ж, ліс, лука, рибні та інші угіддя продовжували лишатися у общинному (спільному чи пайовому) господарюванні, правда, вони в силу зміни соціально-економічних або політичних чинників періодично перерозподілялись між окремими членами, чи відчужувались у різний спосіб можновладцями.

Нерідко відчуження відбувалось через купівлю-продаж унаслідок погіршення матеріального статку частини членів, а то й усієї громади, коли змушено передавалось право на спільні орні землі, ліси, сіножаті, городи тощо. Це явище мало активні прояви вже в другій половині XVII ст. Так, за даними, наведеними В. Борисенком, протягом 1664–1671 рр. у Полтавському суді зафіксовано понад 60 випадків продажу різних видів угідь, а за 1672–1680 рр. майже вдвічі більше — 110. У 1693 р. Стародубський суд прийняв до розгляду понад 70 справ щодо відчуження земель селян, козаків і міщан. І хоч не всі вони були громадськими, але загальна тенденція простежується доволі чітко. Общинні володіння змінювали своїх господарів у Калайдинцях, Кононівні, Нижньому Булатці, Плютах, Хорошках і інших населених пунктах⁶.

Продукція угідь спільного користування у разі реалізації її на ринку у вигляді грошей поверталась общинникам, відповідно розмірам індивідуально вкладеної в справу праці. В іншому випадку вона використову-

⁶ *Борисенко В.Й.* Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. — К., 1986. — С. 87.

валась (наприклад, ліс) чи споживалась (риба, ягоди, гриби) у середині спільноти. Торгівля здійснювалась через вповноважених від громади, як окремих рядових членів, так і представників влади. Зароблені гроші, як правило, йшли на потреби громади: будівництво церков, сплату «загальнонародних» податків, позики, тощо.

Розпоряджатися такими угіддями могли безпосередньо вся община (через загальну раду, коло) або ж особи місцевої адміністрації, котрі водночас являлись її членами чи виступали в ролі репрезантів громадських інтересів. Справа дещо ускладнювалась тоді, коли до складу общини входили жителі кількох поселень. У соціальному відношенні вона найчастіше складалася з двох основних частин — посполитства (селян) і рядових козаків⁷. Водночас селяни могли бути різних соціальних груп, а рядові козаки не однакової майнової забезпеченості.

Наведемо характерні приклади. У Переяславському полку при м-ку Кропивинка знаходились угіддя, якими спільно володіли жителі цього населеного пункту, а також слобід Богушева та Чехівка, сіл Панське, Чорнобаї, Крупське, Богодухівка, Щербинівка, Железки та всіх хуторів, приписаних до Переяславської сотні. Тамешні селяни, козаки, можливо-владці та їхні підсусідки орали, косили, рубали ліс за загальною згодою громади⁸. Частина їхньої продукції долучалася до простого товарного виробництва, але здебільшого використовувалась на місці.

Цікавим було те, що місцева влада навіть не змогла виокремити спільні землі громади від «державних», тобто тих, що належали безпосередньо названим населеним пунктам, бо вони знаходились «за общим безрозделу на перемених местах во всей сотне Кропивнянской живущими обивателями»... (1767)⁹. Така ситуація склалася, вочевидь, ще за Хмельниччини, проіснувала понад півтора століття і спроба її перегляду сталася вже за правління Катерини II, після ліквідації української автономії та інститута гетьманства (1764).

У 1766 р. правління Жовнинської сотні (Лубенський полк) доповіло в Генеральну державну комісію з опису маєтностей, що між селами Єремівкою та Гусиним, якими володів значковий товариш Кирилович, офіційного розмежування не існує, а тому степом, косовицями та рибними угіддями мешканці користуються «издревле» й «обще», або «купно».

⁷ Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. — Вып. 1. — С. 132.

⁸ Багалей Д.И. Займанщина в Левобережной Украине XVII и XVIII ст. — Киевская старина, 1883. — № 12. — С. 572–573.

⁹ Сборник материалов для истории общины и общественных земель в Левобережной Украине XVIII в. / Изд. И.В. Лучицкий. — К., 1884. — С. 195.

Причому рівні права на них мали залежні від панів селяни, вільні землероби та козаки¹⁰.

У сільських і міських громадах досить авторитетно функціонував суд (осуд) «спільників», що також не завжди в своїх нормах співпадав з писаними законами. Общинам з іноземних переселенців часто дозволялось взагалі судитись окремо, за правилами, притаманними тільки їм. Так, гетьман Іван Самойлович універсалом від 28 червня 1672 р. підтвердив давній дозвіл грецьким купцям Ніжина в торгових справах між собою опиратись на власне судочинство¹¹. Схоже надibuємо й в універсалі від 28 листопада 1675 р.¹² Причому такий порядок зберігався і протягом наступного століття, бо, скажімо, в 1753 р. до цих документів (у контексті їхньої чинності) звернулася Генеральна військова канцелярія при розгляді статусу грецької общини¹³.

Отже, в описаних випадках, по-перше, чітко простежується певна традиційність і тяглість українців до колективної форми господарювання; по-друге, спільність економічних інтересів, коли майнові права членів громади забезпечуються їхньою безпосередньою працею; і, по-третє, «законність» такого володіння тривалий час змушено визнається навіть вищою адміністрацією (при всіх її наполегливих спробах закріпити значну частину безпосередніх виробників, у тому числі й рядових козаків).

Найбільш типовими репрезантами простого товарного виробництва, що базувалося на особистій праці індивідуумів, які створювали продукти для продажу, на ринок, були дрібні селяни, рядові козаки та ремісники, котрі не експлуатували сторонніх людей. Тобто, в простому товарному господарстві товаром ставали продукти лише людської праці, а не власне робоча сила.

Великий поштовх для розширення общинної земельної власності (головно шляхом займанщини) і зміцнення її суспільних прав дала, зрозуміло, Хмельниччина, котра значною мірою нівелювала кріпосницькі відносини на території Гетьманщини¹⁴. Після її завершення ще тривалий час общини могли вправно захищати свої господарські та соціальні інтереси і протистояти зухвалим натискам новоствореного українського панства — козацької старшини, шляхти, православного духовенства. В да-

¹⁰ Там само. — С. 194.

¹¹ ЦДІАК України. — Ф. 51, оп. 3, спр. 11036. Арк. 48.

¹² Там само. — Арк. 48 зв.

¹³ Там само.

¹⁴ *Гуржій О.І.* Заїмка землі й вільні військові села та містечка в загальному розвитку аграрних відносин на Лівобережній Україні (друга половина XVII — перша половина XVIII ст. // *Історія та історіографія України: Зб. наук. праць.* — К., 1985. — С. 58–66.

ному випадку рятувала об'єднана дія всієї громади. Бо в іншому разі утиски якогось пана нерідко призводили до руйнації цілої громадської спільноти.

Проте, як саме можновладці масово захоплювали землі, котрими володіли громади «без наделу общественно», або «по давней займе и стародавнему беспорно» звичаю, наведемо конкретні приклади. Так, протягом першої половини XVIII ст. «многие з панов старшины полковой переяславской и значковых того полку товарищей, за позволением ... панов полковников, позанимали [тут — облаштували. — Авт.] себе хутора в степу переяславском, в сотне Яготинской»¹⁵. Полковники практично на власний розсуд передавали общинні угіддя, кому хотіли. Наприкінці XVII — початку XVIII ст. чимало громадських ділянок захопили лубенський полковник Л.Свічка з Пирятинської сотні та лубенський полковник Д. Зеленський¹⁶. Не відставали від них і сотники. Наприклад, чигириндїбровський сотник Булюбаш з дозволу лубенського полковника Зеленського захопив значну громадську територію на південному узбережжі р. Сула.

Своєрідно складались взаємовідносини общини і церкви, яка часто ставала осередком життя місцевих громадян. Останні, як правило, самі будували собі храм, обирали в нього священика (нерідко із своїх членів), давали кошти на підтримку його функціонування та поліпшення добробуту причту. Новообраний кандидат у священики приступав до виконання служб у церкві лише тоді, коли приймав посвяту. Сільська громада відповідала за належне утримання свого обранця. Так, у Переяславському полку община сіл Козлове, Студеникове та Лелеки, уклавши угоду з священиком про виконання ним відповідних служб, надали тому в користування «гай для отоплення» і сінокосну «луку» (1712). У 1739 р. козаки та посполиті сіл Котове і Пархомове в Київському полку видали «запис» своєму приходському священику Івану Неводовському «на владение грунту надлежащего на священника, яко то поля, а именно Савековщину половинную часть, а с другой половины, кто будет пахать, на церков десятина, також огород на построение ему и паюк Кошековские по жизни его Иоанна Неводовскаго, так, как и прежде священники владели». У 1767 р. отаман і козаки с. Ковтунов (Переяславський полк) надали священику свого села Герасиму Падалці ділянку землі й водночас зазначили: «прежніе священники на приход наш ковтуновскій пришедши, имели паханіе

¹⁵ Цит. За: *Багалея Д.* Займанщина в Левобережной Украине... — С. 589.

¹⁶ *Лазаревський А.* Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII–XVIII вв. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. — 1896. — Кн. XI. — С. 48–50.

хлеба и кошеніє сена, сколько им надобно било, при селе Ковтунах с поля нашего, обще всеми владеемого и свободного, безпрепятствено».

Тобто, в наведених уривках з документів мова йде про повне як майнове, так і грошове забезпечення священика, як те «за общим согласием» і раніше бувало¹⁷.

Проте поступово, в силу зростання залежності посполитих від землевласників, їхні господарі та «козацьке товариство» відсторонювало селян від наділяння «мирською» чи «вільною» землею приходських церков і причту. Однак, коли в XVIII ст. місцевому духовенству доводилось давати довідки про набуття угідь сотенній або полковій адміністрації, воно роз'яснювало: маєтності отримані законним чином — від общини.

Траплялись випадки, коли громада, заволодівши якоюсь територією, могла частину заїмки передати певній особі за пожертву коштів на церкву або лише за частування. Наприклад, одна з мешканок с. Дегтярі (Прилуцький полк) у 1733 р. заявила, що володіє ділянкою лісу від того часу, як існували вільні гаї, а вона дала за неї сало і десять кварт горілки¹⁸.

В кінці XVIII ст. у Стародубському полку генеральний осавул Антін Гамалія пригостив громаду с. Посудич і «под веселую мысль упросил, чтоб уступили ему общевольной дубровы, и все до того приступили и позволили...»¹⁹.

Проте, як зазначив В. Мякотин, найчастіше дозвіл на займище такого типу община давала за ту чи іншу пожертву на церкву²⁰.

Про міцність демократичних засад у середині української сільської громади свідчить хоча б той факт, що коли з неї виходила частина її членів і утворювала нове поселення (навіть віддалений хутір), правда в межах володінь попередньої спільноти, то за ними зберігались усі їхні права. Поступово кількість таких поселень — «вихідців» могла збільшуватись, але попервах зайнята общиною територія продовжувала залишатися в спільному користуванні всіх «старих» і «нових» поселень.

Через це певна кількість землі або угідь опинялась у володінні вже не кількох поселень, а значної адміністративної одиниці, наприклад, сотні, а то і кількох. Так, мешканці Іркліївської та Канівської сотень Переяславського полку в 60-х роках користувались єдиним полем. «Оное поле, — зазначив іркліївський писар, — сотне ирклеевской козаки распахали з

¹⁷ Мякотин В.А. Очерки социальной истории Украины XVII–XVIII вв. — Прага, 1924. — Т. 1. — Вып. 1. — С. 183.

¹⁸ Лазаревський А.М. Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. — К., 1902. — Т. 3. — С. 365.

¹⁹ Лазаревский А.М. Назв. соч. — К., 1888. — Т. 1. — С. 243.

²⁰ Мякотин В.А. Назв. соч. — С. 194.

козаками сотне Канівской совокупно и владеют оним без поделу, общественно». В Канівській сотні козаки м. Канівець і сіл Дальній Канівець, Лихоліт, Ревбинець, Воронинець, Мельники і Крутки, як повідомило 1767 р. місцеве сотенне правління, спільно володіли лугом, на котрому вони прибирали сіно «в едно время, без поделу земли, но смотря по имуществам»²¹.

Особливо важко було вирішувати справи громади, коли її члени в той самий час перебували в залежності (підданстві) різних можновладців. Так, у 1677 р. на території Стародубського полку «жителі местечка, прозиваемого Черная Слобода, и жители села Ромашкова, будучи под рожными панами, то есть Чернацкая Слобода под... архиепископом черниговским, а Ромашков под ... протопопом новгородским и великие межы собою в сеножатех каждого року вщинаючи кривди и турбації». У процесі розмежувань окремих угідь між різними поселеннями їхні жителі часто прагнули заборонити своїм сусідам перед тим «вільний» доступ до них.

На підтвердження наших слів наведемо також уривок з колективної скарги громади на чолі з війтом с. Голубівка Новгород-Сіверської сотні (Стародубський полк) місцевому наказному сотнику на державця (власника маєтку) Лисовського (XVIII ст.): «Ми, громада села Голубовки, з кривавими слезами павши под стопи ног в мосце пана и добродея, крайного нужду неудоь носимие утиски и остатное разореніе нам учинене от немилосерднаго Лисовского обявляем, которий як вовк политивши нас бедних под свою державу*, не як иншие державци отческого, но яко немилосердний тиран з нами поступає битиєм смертним, що иншого побою и гервь понесли или окриваючи драпезством розним знищаючи, в работизну иншим людям запродуєт, як і тепер нас запродал за чотириста золотих, а тие от арендаре ведлуг данной от Лисовского интерцизии тяжкими нас утески работизнами якого малослиханного немилосердія не могучи понести, все розийшлися люде, доми и груннта пооставлявши»²².

Такі прикрі інциденти, пов'язані з насильством щодо громад, місцева влада часто-густо сприймала як «звичайні» зловживання. Водночас посполиті та рядові козаки, відстоюючи чинність своїх «природних» прав і, зокрема, володіння угіддями, неодноразово посилались на «свободу займанщини» і суд різних ланок навіть у кінці XVIII ст. нерідко мусив визнавати їхні дії правомірними. Так, Стародубська полкова канцелярія в

²¹ Сборник материалов для истории общины и общественных земель. — С. 69–70, 208, 232.

* Тобто — захопивши у своє володіння.

²² НБУВ. ІР. — Ф. І, спр. 57010. — Арк. 1–2.

1774 р. доповідала в Комісію економії, котра відала відписними на царський двір мастками, що в Шептаківській волості «по селам ... рядовие козаки с посполитими, от начала своего жития и по сей день заобщо имеют леси, дуброви и в оних лесах козачого звания с посполитими один подля другого имеют займища в лесу..., а в дубравах загонами на раздробление нив и сеножатеј где хто усмотрел себе место до того угодное, а инние и хутор себе поустраивали и оной лес на устройство домов и на всякие потребности свои всяк з козачого звания и посполитих живучие у оной волости, яко хотя без всякого воспрещения от давна и до десь употребляют... Козачого звания посполитым, посполити же им даровали, продавали отменного уступали и поныне владеют спокойно»²³.

При цьому посполиті і козаки, відстоюючи свої права, безпосередньо зазначали, що це здійснюється нібито «по правам малороссийским», наданим від Б. Хмельницького (1750)²⁴.

Отже, на відміну багато в чому вкрай консервативної кріпацької Росії, Гетьманщина продовжувала зберігати ознаки демократичного облаштування, навіть з певною гарантією його визнання з боку місцевого правління. Зокрема це яскраво проявлялось протягом тривалого періоду у правах общини на вільне розпоряджання землею, угіддями, а також її дозволі на будівництво будинків і навіть заснування невеликих поселень. Наскільки широкі масштаби набуло це явище, свідчить хоча б той факт, що тогочасні джерела зафіксували в полках по 30 і більше населених пунктів — співучасників у володінні²⁵.

За ради справедливості зазначимо, що формування общинного володіння також нерідко відбувалось завдяки актам насильства та порушеного правопорядку. Особливо це проявлялось у роки Хмельниччини, коли гурт спілки був міцним і потужним у своїх діях, а влада на місцях послаблена революційними подіями. Навіть православні монастирі не могли протистояти цьому явищу. Наприклад, жителі Вігурівщини (місцевість біля Києва) весною 1654 р. почали самовільно користуватися угіддями Михайлівського Золотоверхого монастиря. Це тривало певний час, аж поки особисто Б. Хмельницький не зреагував на скаргу тамтешніх монахів і не наказав київському полковнику повернути монастирю захоплене. Проте за умов потужного соціального протесту старшині це здійснити не вдалося. Того ж року мешканці сіл Лісники та Ходосіївка до своїх рук прибрали рибні угіддя, що належали Видубицькому монастирю. Місцевий ігумен за

²³ ЦДІАК України. — Ф. 1632, оп. 1, спр. 114. — Арк. 62–63.

²⁴ Там само. — Ф. 269, оп. 1, спр. 97. — Арк. 3–5.

²⁵ *Багалеј Д.* Займанщина в Левобережной Украине... — С. 560–592.

допомогою сили прислужників спробував припинити «свавілля» селян, а коли з того нічого не вийшло, звернувся до гетьманської адміністрації²⁶. Схожі випадки за декілька років сталися і на землях Києво-Печерського, Софійського, Братського чоловічих, Фролівського жіночого та інших київських монастирів, керівництво яких не могло протистояти повсталому люду²⁷. Так само поводитись посполиті й козаки в Чернігівському полку²⁸.

При цьому, безперечно, важливим є сприйняття своїх прав власне общинниками. Так, мешканці с. Васютинець у середині 60-х років XVIII ст. запевняли, що ними громадська земля ореться, а сіно коситься «на зафат, упряжжая один другого, по старому обыкновению»²⁹. Тобто мова йде про довільне захоплення землі як найпоширеніший спосіб користування добрами «по потребі». Громада в даному випадку перешкод, як правило, не чинила. Остання стежила головним чином за тим, щоб угіддя з общинних не перетворились на приватні³⁰.

В зв'язку з цим у общині оформились звичаї, які мали виконувати всі її члени, незалежно від персонального статусу. Отже вони перетворювались на звичаєве право, котрим керувалась громада в межах свого самоуправління. Інколи встановлювались і часові параметри дії такого права. Наприклад, жителі м-ка Голтва (Миргородський полк) у 1727 р. засвідчили про існування в них такого правила: «...Хотя хто целиною и поднимет поле, затим оного поля не должен своити вовся, но когда выпашет три годы и знову зацеет, другой от сожителей их, хто-нибудь пахатъ волен»³¹.

Схожі правила поширювались не лише на сільських, а й на міських жителів, доводились до відома керівництва Малоросійської колегії. Так, наглядач за вільними військовими маєтностями у Миргородському полку висловився чітко з цього приводу: «Земле быть волной, и каждому волно, як козакове, так и мещанинове траву косити на целине и на облогах, и ежели кто якого року траву будет косити, абы не своил (не привласнював. — Авт.) все то, нехай будет мирское, а на упрямого, кто схотел бы на оной

²⁶ Документи Богдана Хмельницького. — К., 1961. — С. 352.

²⁷ *Борисенко В.Й.* Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. — С. 83.

²⁸ *Филарет.* Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — Чернигов, 1874. — Кн. 4. — С. 152.

²⁹ Сборник материалов для истории общины и общественных земель... — С. 417.

³⁰ *Лучицкий И.В.* Следы общинного землевладения в Левобережной Украине XVIII века // Отечественные записки. — 1882. — № 11. — С. 114.

³¹ Сборник материалов для истории общины и общественных земель. — С. 414.

земле сеножати себе займовати и боронити, положена зарука и наказание»³².

У даному випадку певні покарання передбачалися за порушення правил при користуванні вільних військових земель, але цілком логічно припустити, що вони існували і в умовах функціонування общини.

Джерела XVIII ст. зафіксували масові дозволи громади на будівництво гребель, заснування хуторів на общинних ділянках, отримання угідь у приватні руки, їхню купівлю і продаж, надання в оренду, передачу у вигляді подарунку тощо. Всі ці акти набирали чинність за однієї умови: офіційної згоди всієї спілки. Нерідко громада чітко визначала свої побажання, умови, заборони³³. Наприклад, дозволяючи на своїй території облаштувати хутір, могла заборонити продавати землю навколо нього³⁴. Той, хто отримував право «на житіє» в громаді, користування її добрими, зобов'язувався до відповідного виконання «загальнонародних повинностей»³⁵. Траплялись випадки, коли община змушено відводила землі стороннім особам, а їх долучала до розподілу власних матеріальних благ і вирішення своїх нагальних потреб. Мались на увазі «сильні миру цього», з якими необхідно було підтримувати добрі стосунки. Зокрема з такою метою жителі Бориспільської сотні «кооптували» до спілки свого очільника Афендику, а Іркліївської сотні — Требинського³⁶.

Важливо зазначити, що деякі права громади на території її функціонування знайшли своє відображення в тогочасному зводі законів, правда, в кінцевому результаті так і не санкціонованому імперським урядом Росії³⁷.

Загалом же, говорячи про юридичні права общини Гетьманщини другої половини XVII–XVIII ст., слід чітко усвідомлювати той факт, що її організація важко піддається якійсь законодавчій конструкції, бо суб'єктивні права окремих її членів і цілої спілки людей (співвласників) неточно визначені ні звичаєм, ні офіційно затвердженими нормами поведінки на державному рівні. Не будучи конкретною юридичною особою, не маючи чітко зафіксованої власності в її типовій формі, в залежності від історичних умов громада поступово втрачала не лише своїх adeptів, а й цілий ряд важливих прерогатив. Формально (і практично) «сільське товариство», як самостійний суб'єкт права, вважалося якщо і не власником, то

³² Там же. — С. 171.

³³ Там же. — С. 2, 12, 36, 42, 51, 54, 56, 59, 80 і т.д.

³⁴ Там же. — С. 15.

³⁵ Там же. — С. 408, 412.

³⁶ Там же. — С. 409

³⁷ Права, по которым судится малороссийский народ / Под ред. А.Ф. Кистяковского. — К., 1879. — С. 48.

принаймні володільцем (чи користувачем) земельних ділянок, рибних угідь тощо, набутих у різний час шляхом займанщини (обміном, купівлею). Прикметно те, що чим далі відходили у минуле події Хмельниччини, тим вужчими ставали права громади, і ширшими обов'язки перед державою. Зміни в статусі призводили до розкладу общини, втрати її авторитету в загальній структурі суспільно-політичних відносин і економіці регіону. Водночас не можна не враховувати і, так би мовити, «внутрішній» суб'єкт права — окремого члена, долученого до функціонування «сільського товариства». Адже кожному з них належало право на певну частку володіння (принаймні на момент заяви про бажання мати наділ) і можливе відокремлення, правда, з певною компенсацією громаді. Така акція затверджувалась у спосіб голосування в середині общини.

В справі відповідальності стало характерним те, що за невиконання своїх обов'язків, зокрема несплату податків чи боргів, кожного члена (а значить і громади в цілому) відповідала вся спілка громадян (часто у вигляді кругової поруки) не лише індивідуальним майном порушника правил, а й загальним, общинним.

За таких обставин розподілу прав і обов'язків про визнання общини як цивільно-правового суб'єкту в розумінні юридичної особи не могло бути й мови.

Одним із дієвих способів обмеження прав і повноважень сільської общини з боку влади на місцях, зокрема в галузі поземельних відносин, у другій половині XVIII ст. стало усунення козаків, не кажучи вже про посполитих, у силу судових рішень від активної участі в громадських справах. Бо все частіше суд приставав на бік землевласників. Звичайно, такі дії часто викликали не лише скарги населення у вищі судові й адміністративні органи, а й призводили до відвертого супротиву, інколи навіть збройного. Наведемо один із типових прикладів сказаному. У 1762 р. лубенський полковий обозний Василь Кулябка, захопивши частину землі «козацького товариства» в селах Новаков, Тарандинець і Вищий Булатець, почав будувати на ній шинок і клуню. Постраждалі звернулись до лубенського полковника Івана Кулябки, очевидно, родича першого, за дозволом «шинок роскидать, закоп* засипать, клуню разбросать. Проте полковник заборонив таке чинити. Тоді козаки звернулись до полкового суду за справедливим рішенням. Однак їхні сподівання виявились марними. Отамани названих сіл послали представників общини до кривдника — обозного з попередженням: якщо той добровільно не поступиться, то будівлі козаки самі зруйнують. В. Кулябка звернувся в полкову канце-

* Тут: рівчак-межу.

лярію за допомогою, яка, в свою чергу, заборонила протестувальникам застосовувати силу та наказала чекати рішення суду. Проте, вже не сподіваючись на справедливість, козаки, «нарочить собравшись в многочисленстве, коих всех било до тысячи человек, с женами и детьми купно с предводителем их, давним чигалем на здоровье... и дом [обозного] в запрещении попом, подозрительным в многих немаловажных винах, как то в зажигательстве, смертоубийстве, волшебстве и в прочем, Андреем Бабищем, учиня немалое смущение, с разными орудиями, разбойнически» напали на шинок і клуню, погрожуючи вбити їхнього господаря.

За скаргою обозного полкова канцелярія арештувала багатьох учасників цього нападу і жорстоко покарала. Тоді члени общини поскаржилися в Генеральну військову канцелярію. Проте і ця установа врешті не пристала на захист постраждалих³⁸.

На відміну від більш незалежного в своїх діях українського селянина-общинника, російський закріпачений співучасник товариства априорі не мав права ні розпоряджатися своїм наділом, ні вийти з громади без її безпосереднього дозволу. Отже, нерухоме майно останнього знаходилось у більшій залежності від волі (рішення) громади. Російський общинник у силу історичних умов був позбавленим гарантій, якщо вони суперечили інтересам більшості членів «сільського товариства». Його могли позбавити і права звертатись до суду. При порушенні права общинника на землю, наприклад, надання йому гіршої частки, він, за звичаєм, не міг шукати «правди» (захисту) поза межами спілки.

Самоуправління общини проявлялось і при виконанні місцевих чи «загальнодержавних» повинностей. Скажімо, при визначенні для тяжких робіт у селі обирались найбільш фізично розвинуті чоловіки. При сплаті грошових чи натуральних податків голова відповідав перед вищою адміністрацією за їхній своєчасний збір, правильний розподіл між членами громади. Особливо коли мова йшла про утримання царських військ на території Гетьманщини. В міру поширення російського законодавства важливою функцією общини стало виконання військової повинності, коли для цього на державному рівні визначалась кількість придатних для відповідної служби новобранців. При цьому підбір необхідного контингенту повністю покладався на общину. Найбільших проявів це явище набуло в другій половині XVIII ст. Такий характер для податних станів у Російській імперії мала рекрутська повинність аж до 1874 р., коли ввели загальну військову повинність. Общинна воїнська повинність фактично протистав-

³⁸ Мякотин В. Назв. соч. — С. 272–273.

лялась особистій повинності, при якій законодавство визначало для кожної окремої особи умови та порядок вступу до армії чи звільнення від неї.

Джерела другої половини XVIII ст. зафіксували чимало яскравих прикладів долучення громад окремих сіл Лівобережжя до процесу простого товарного виробництва. Так, жителі с. Озаричі Крелевецького повіту (Новгород-Сіверське намісництво) через недостаток орної землі мало займалися хліборобством, та й на це наймали землю «з половини»^{*} в сусідніх поселеннях Ксьондзівка, Мельна та інших. Більшість озаричан заробляли на хліб наймом (зажинками) у с. Підлипне, Семенівка і так далі. Основний же прибуток отримували від рибальського промислу. Члени общини об'єднувались у окремі групи, які в р. Сейм невеликою «посудою» ловили рибу, а тоді продавали її в Конотопі та деінде³⁹.

В с. Гринівка Конотопського повіту (Новгород-Сіверське намісництво) жителі переважно індивідуально займалися хліборобством, мали плантації тютюну, розводили та утримували худобу. Тютюн продавали в Ромнах, а зерно та худобу в Смілому, інколи ж і в Ромнах. Деякі, купуючи в селі тютюн, реалізовували його на торгах у Стародубі. В теплу пору року гринівчани створювали окрему групу чумаків і відправлялись у Крим за сіллю і на Дін за рибою, потім продавали їх в Стародубі, Коропі й інших містах. Саме в цьому випадку і проявлявся «общинний» розподіл праці на кожного члена спілки, ділились витрати та прибутки, сплачувались податки, тощо. Схожа ситуація існувала і в сусідньому с. Курені (1779–1781)⁴⁰.

Отже, долучення общинників до простого товарного виробництва зумовлювалось, у першу чергу, наявністю в них спільних угідь. Старости, війти та інші представники влади на місцях зобов'язувалися, з одного боку, забезпечувати стабільне і повнокровне функціонування підпорядкованої їм громади, чітко розподіляти її кошти на загальні потреби, з іншого боку, мати безпосередній зв'язок з вищою адміністрацією і в разі необхідності захищати права та інтереси кожного общинника.

В другій половині XVIII ст., коли прискореними темпами йшла ліквідація залишків української автономії Катериною II, відбувався й активний занепад общини, насамперед її землеволодіння. Водночас спостерігалась трансформація «класичних» устоїв громади, зростала її підпорядкованість імперській владі, поглиблювались внутрішні протиріччя, скажімо, між селянами й козаками. Причому мова вже йшла не про прості непорозуміння

* Тобто, за оренду віддавали половину врожаю.

³⁹ Опис Новгород-Сіверського намісництва 1779–1781. — К., 1931. — С. 368.

⁴⁰ Там само. — С. 522, 406–407.

між окремими членами, а виникнення погрози життю, так би мовити, на становому рівні. Так, у 1767 р. селяни с. Піщане (Миргородський полк) скаржились управителю вільних військових маєтностей, що раніше вони спільно з козаками користувались «безобидно, равно как и предки их» сінокосами та «паханим хлеба», проте пізніше останні почали забороняти їм це робити, «объявляя притом свои намерения, что если бы де кто с нас могл у прописанное владение вступить, то убьют де до смерти и пропадет за собаку, понеже де козаками с мужиками пользы никакой нет и козацкими степами владеть мужику не следует». Коли ж селяни не послухались погрозиливих застережень і вийшли орати, то козаки прогнали їх із землі з «плугами»⁴¹.

Схожих випадків узурпації права користування громадською землею козаками, а через це і ворожнеча між представниками обох станів, траплялось чимало. Особливо тоді, коли вільна ділянка чи угіддя «прислушало» одночасно кільком населеним пунктам. Зрозуміло, така ситуація послабляла позиції общини в суспільстві, помітно впливала на власне інститут «сільського товариства». Хоча «тяглість» цього процесу могла тривати багато років. Навіть там, де общинне володіння перетворювалось (розпадалось) на індивідуальне, частина ж території могла залишатись у спільному користуванні «по давнем займе вольностей малороссийских»⁴².

На думку В.Барвінського, розклад общини більш повільніше відбувався на півдні Гетьманщини. Причому ця інституція чітко різнилася від «великоросійського миру», де були відсутні періодичні перерозподіли ділянок і їхня «рівномірність». Водночас він заперечував існування общини в регіоні в традиційній, класичній формі⁴³.

Таким чином, розвиток общини (друга половина XVII ст.), а потім її занепад (XVIII) відбувався в руслі феодалізації тогочасного суспільства. На першому етапі помітний вплив на неї справляли події Національної революції, на другому — обмежувальна соціально-економічна політика старшинської адміністрації та царського уряду. Причому посилення общинників на «давні права», надані за гетьманування Б. Хмельницького, спостерігались навіть наприкінці XVIII ст. Також слід зазначити, що самоуправління української громади було більш ширшим і демократичнішим, ніж російської. Це пов'язано, в першу чергу, з більш раннім введенням у Московії кріпосного права та подушного оподаткування, жорсткішою політикою влади на місцях.

⁴¹ Сборник материалов для истории общины и общественных земель... — С. 202, 203.

⁴² Там же. — С. 407.

⁴³ Барвинский В. Крестьяне в Левобережной Украине в XVII–XVIII вв. — Харьков, 1909. — С. 125.

Розділ 6.

Поширення вільнонайманої праці в Лівобережній і Слобідській Україні другої половини XVII–XVIII ст.

На наш погляд, було б не зовсім вірно історію пролетаріату безпосередньо починати від різних форм давнього найму, зокрема, в цеховому виробництві — від підмайстрів, хоча ті й отримували зарплату нерідко грошима, а також були повністю або частково відірвані від землеробства. Перебуваючи в певній цеховій корпорації, її працівники знаходились не лише в дуже обмеженому профільним статутом процесі виробництва, а й підпорядковувались нормативам місцевого законодавства, часто залежали від потреб державних інституцій і чиновництва, котрі, зазвичай, були консервативно налаштовані до діяльності ремісничих об'єднань, хоча і сприяли усуненню конкуренції з боку інших осіб. При цьому проводилась чітка реєстрація всіх членів цехових спілок, наділених відповідними правами, але і з задекларованими обов'язками. Така ситуація існувала протягом усього зазначеного періоду, навіть тоді, коли 1785 р. на Лівобережжі цехи було підпорядковано загальноімперським законам і їх перетворили на державні фіскальні органи. Так, у 1788 р. у Глухові магістрат заборонив займатися «срібним ремеслом» і ковальством обивателям міста, які не входили до складу цехів¹. У межах Правобережжя зміна статусу корпоративних підприємств сталася в 1840 р., а на території західноукраїнських земель тільки 1859 р. Капіталістичні форми виробництва витіснили цехові вже в післяреформений період².

Отже, далеко не кожний тип найму, навіть юридично оформлений, на практиці означав уже цілісну систему визиску, в основі якого лежали буржуазні взаємовідносини між наймачем і батраком. В конкретному випадку підмайстри, за звичай, не продавали свої послуги на «ринку робочої сили», а без цього тоді не можна й говорити про якісно нові

¹ ЦДІАК України. — Ф. 959, оп. 1, спр. 32. — Арк. 239–242.

² *Клименко П.* Цехи на Україні. — К., 1929. — Т. 1. — Вип. 1: Суспільно-правові елементи цехової організації. — ХС+199+VIII с.; *Пажитков К.А.* Проблема ремесленных цехов в законодательстве русского абсолютизма. — М., 1952; *Пономарьов О.М.* Розвиток капіталістичних відноси у промисловості України XVIII ст. — Львів, 1971. — 182 с.

суспільно-економічні явища. Це, з одного боку, а з іншого, — не варто пояснювати генезу пролетаріату, як це робили часто «марксистські історики», тільки «наси́льством», невідомо звідки увірвавшись в «безпорадні долі» безпосередніх виробників. Соціальна диференціація і майнова нерівність, різноманітні форми визиску та «професійний обман» (притаманний, скажімо, купцю-посереднику чи скупнику) самі по собі не можуть роз'яснити ситуацію в розвитку народного господарства. Зокрема, «наси́льство», як форма міжлюдських виробничих стосунків, лише засвідчує ту чи іншу закономірність процесу, його виражену «економічну спроможність». Так, масові переміщення робочої сили в Слобожанщині другої половини XVII — першої половини XVIII ст. і в Південній Україні другої половини XVIII — початку XIX ст. проходили фактично без застосування наси́льства, хоча і за безпосередньої участі українського панства та царського уряду. Активне ж переселення людності з Правобережжя на Лівобережжя, після так званого Прутського походу 1711 р., за прямим наказом Петра I слід розглядати як одне з виключень у «правилах». До того ж в економічному сенсі воно не привнесло якихось кардинальних якісних змін.

Правда, сам факт відходу людей може призвести до певного «порушення» *status quo* в простому товарному виробництві, бо замість того, щоб «сидіти» на старому місці й продавати результати власної праці, а також розвивати попередні виробничі відносини, люди розривають налагоджену систему зв'язків. У зв'язку з цим безпосередні виробники ніби поринають у пошуки нових місць і умов, де б вони знову могли набути нову власність — можливість продавати робочу силу, тобто перетворити її на «постійний товар». Останнє якраз і свідчило не про просту еволюцію натурального ведення господарства, а принципово якісні зміни. Суть їх полягала насамперед у зовсім іншому характері власності — не тільки на засоби виробництва, але і на робочу силу.

При цьому безперечно позитивну роль відігравали всілякі пільги як з боку царського уряду, так і окремих представників панства на місцях. Хоча вони здебільшого мали тимчасовий характер (від одного до десяти і, навіть, більше років). Наприклад, у період заселення Харківського полку жалуваними грамотами 1669 і 1700 рр. жителям гарантувалось право займатися будь-якими промислами «безоброчно и безпошлинно»³. Зрозуміло, що це на практиці значною мірою сприяло економічній самостійності виробника, його господарській ініціативі. За таких умов він гіпотетично

³ ЦДІАК України. — Ф. 1760, оп. 1, спр. 41. — Арк. 12, 14 зв.

міг здобути якусь «промислову» спеціальність, полишити землеробську діяльність і опинитися в лавах вільнонайманих робітників.

Фактично всі сучасні дослідники середньовічної і ранньомодерної історії констатують сам факт початкового етапу продажу робочої сили посполитими як для сільського господарства, так і промисловості («за натуру»). На той період, якщо мова йде безпосередньо про селян, споживання наймача і його тимчасового робітника мало чим різнилися. Лише необхідність сплати повинностей грошовим еквівалентом деякою мірою підвищувала товарність господарства на селі. Втім, суть виробничих відносин мало в чому змінювалася і тоді, коли якась особа за виконану роботу брала, скажімо, не «харчі», а гроші, котрі потрібні були на оплату тих чи інших оброків, податків і т.п. Тобто, мова йшла про грошову ренту.

Особливість панування натурального господарства полягала в тому (яка б різниця цін не існувала б на всіляких ринках), що виникала потреба насамперед не у переміщенні робочої сили туди, де товар дешевше, а у діяльності купця — посередника. Якісно нові відносини зароджувалися і розвивалися тільки там, де існувала необхідність у придбанні не лише знарядь і засобів виробництва, а й в абсолютно особливого товару — робочої сили. Власником цього товару ставав сам безпосередній виробник. В «чистому вигляді» робітник буржуазної доби не мав би ніякого іншого товару або власності для продажу. За таких обставин він продавав би власне не себе, а свою здатність працювати. Найманий же робітник був вільним у подвійному сенсі: з одного боку, від будь-якої чиєїсь власності на його особу, тобто характерної залежності для періоду кріпацтва, з іншого боку — від засобів виробництва. Отже, виникнення ринку найманої праці передбачало, в першу чергу, руйнацію обох видів власності, що існували раніше. Якщо власність на робочу силу за феодалізму нерозривно поширювалася і на самого працівника, а тому належала іншій особі (наприклад, можновладцю, державі), то за нових умов вона ставала надбанням власне безпосереднього виробника.

Цікаві думки з цього приводу висловив свого часу Б. Поршнев: «Практично сумірнізуючи нескінченне число разів продукти, що обмінювалися на міському ринку, практично нащупуючи еквівалент (“справедливу ціну”), безпосередні виробники привчалися виражати в ціні кількість вкладеної в продукт праці, від чого залишався крок до можливості найнятися для виготовлення того ж таки продукту. Епізодична наймана праця (“наймити”) була навіть потрібна як масштаб для перевірки фіксації “справедливих цін”»⁴. До якісно «нової виробничої сили» вчений зарахо-

⁴ Поршнев Б.Ф. Назв. соч. — С. 147.

вував тільки «вмільців найвищого рівня виробництва», аж ніяк не дрібного працівника. За ним, у «мануфактурний період», ядром робітничого класу, що почав оформлятися, були добре навчені і майстровиті працівники. Далеко не кожний селянин, позбавлений землі, міг стати мануфактурним робітником. Багато таких гинуло, перетворювалось на всілякого роду богомольців, волоцюг і жебраків, а не «батьків» пролетаріату в сучасному розумінні слова. Про масштабність такого явища може свідчити хоча б той факт, що лише в Києві на початку XVIII ст. означених осіб щорічно збиралося від 10 до 15 тис., а в кінці століття близько 30 тис., тобто майже стільки ж скільки в місті проживало «справжніх» городян⁵. Надмірна кількість збіднілого люду спонукала Київську губернську канцелярію в 60-х роках вдатися до спеціальних заходів проти «умноження» жебраків і бродяг на вулицях Києва.

Поповнювали кадри мануфактурного предпролетаріату переважно ті з них, хто ще до того набув навички в галузях «домашньої промисловості» (якщо не казати про порівняно обмежений попит на чорноробів, бо ненавчених осіб слід розглядати як нетипове явище для мануфактури)⁶.

При цьому слід пам'ятати і вислів К. Маркса про те, що саме мануфактура стала «притулком» для селян, яких не приймали цехи, і де досить погано оплачували їхню працю.

Коли ж мову вести більш конкретніше і безпосередньо про означені темою регіони, то необхідно насамперед наголосити на такому: однією з найхарактерніших рис усього соціально-економічного розвитку Наддніпрянської України другої половини XVII–XVIII ст. стало те, що тут одночасно не тільки співіснували, а й тісно перепліталися процеси, пов'язані як з натуральним, так і вже буржуазним характером господарювання. Практично цей факт не викликає принципових заперечень з боку сучасних дослідників. Спільні явища мали місце в тогочасних Гетьманщині, Слобожанщині й Російській державі загалом. Причому модерні паростки, що особливо характерно, в багатьох випадках не знищували ознаки давньої, часом неймовірно застарілої (порівняно до країн Західної Європи), натуралізації виробництва революційним шляхом (через відповідне законодавство «згори» чи потреби економіки «знизу»), а головним чином лише видозмінювали, або затушовували всеосяжні прояви середньовіччя. Яскравим відображенням і переконливим показником цього може правити домінанта найманої праці, котра в коефіцієнтному співвідношенні поступово зростала на фоні підневільної, а з кінця XVIII ст. — офіційно

⁵ История Киева. — К., 1963. — Т. 1. — С. 184.

⁶ Там же. — С. 157.

(законодавчо) кріпосницької. Навіть до досить заможних «панів» все частіше наймалися робітники, які співпрацювали з місцевими поземельно (в радянській історіографії — феодально) залежними посполитими (у російських вельмож — «холопами»). Особливо помітним це ставало в ході збирання врожаїв, на косовицях, при хатніх чи особистих потребах «дідича» — можновладця. Часто-густо, «відходячи» в найближче місто для заробітку, щоб сплатити господарю оброк, селянин перетворювався на тимчасового, а то й постійного, найманця — провісника занепаду підневільної (кріпосницької) праці, тобто зовсім якісно нових (буржуазних) взаємовідносин у багатьох галузях економіки, загалом народного господарства.

За таких умов виникла зовсім інша залежність безпосереднього виробника — економічна, бо до праці його вже «прив'язував» економічний примус. Адже, щоб придбати собі необхідні предмети споживання, він мусив продавати як товар власну робочу силу. На цьому ґрунті й починав формуватися ринок вільнонайманої праці, а виробник переставав бути предметом власності. В іншому випадку, маючи власну земельну ділянку і ведучи особисте господарство, посполитий не став би працювати на «пана» (ним міг бути і заможний односельчанин) або віддавати йому свою працю. На відміну від нього, відірваний від сільського господарства найманий робітник, хотів він того чи ні, мусив працювати на власника засобів виробництва без будь-якого зовнішнього тиску, а лише через економічну необхідність (потребу в грошах).

При цьому нерідко складалася цікава ситуація, коли залежні від «дідича» посполиті, нерозривно пов'язані із землеробством у своєму, наприклад, селі (хуторі, містечку) могли дозволити собі наймати додаткові робочі руки для допомоги, тим самим формуючи в господарствах цілі групи вільнонайманих працівників. Таке явище спостерігалось у багатьох маєтках, зокрема київського полковника Юхима Дарагана (1751–1762)⁷.

Попервах визначальною причиною такого найму ставала, з одного боку, зубожілість безпосередніх «власників робочих рук», з іншого — потреба їх розрахунку за користування землею чи якимось угіддям «справжнього власника», чужою хатою чи навіть повіткою, або ж необхідність сплати «елементарного» податку. Характерний приклад можна навести стосовно селян с. Стара Гута, який зафіксував «Опис Новгород-Сіверського намісництва 1779–1781 рр.». Згідно з ним, дещо специфічну частину населення становили 18 чоловік, котрі існували за рахунок праці за наймом («питались зароботками по людях»). Їх господарства були

⁷ ЦДІАК України. — Ф. 59, оп. 1, спр. 5212. — Арк. 3 зв.

доволі убогі: п'ять дворів не мали ніяких будівель, окрім хат, інші ж — або сараї, де мешкали власне хазяї, або конюшні. На всіх приходилося всього три корови та двоє коней, два господарства мали на потреби лише декілька возів сіна. Цікаво те, що чоловіки працювали в чужих винокурнях у своєму ж селі⁸. Тобто, йдеться не про «традиційне» відходництво у місто за додатковим заробітком, а наявність окремої групи посполитих, яка існувала головним чином завдячуючи праці за наймом в своїх же односельців, хоча при цьому до кінця не розірвала зв'язок із землеробством.

Отже, в даному випадку мова не йде про наймитів, як появу нової виробничої сили, що руйнує застарілі форми господарювання, а лише провісників нових відносин у господарюванні.

Хоча вже в другій половині XVII ст. практика найму настільки поширилася на території Наддніпрянщини і Слобожанщини, що набула певні форми звичаєвого права. Так, скажімо, якщо наймач за власним бажанням раніше обумовленого терміну відпускав батрака, то зазвичай мав розрахуватися як за весь строк. Коли ж наймит не допрацьовував навіть один-два дні, а домовленість передбачала рік роботи, то той не доотримував відповідно і платню.

Втім, буржуазні відносини виникали і формувалися в першу чергу не в селі, а в місті — у промисловості. Якщо ж ці процеси відбувалися на селі, то, як правило, не в сфері землеробства, а в промислах: саме там, де існували ранні форми простої кооперації та мануфактури. Крім того, слід зазначити і той факт, що якісно нові умови праці нерідко оформлялися не тільки у великих поселеннях-осередках, а навколо них, у міських околицях. При цьому давно впорядкований цеховий устрій і інші середньовічні залишки могли неабияк перешкоджати формам чи елементам буржуазного виробництва, але всі їхні матеріальні й економічні передумови базувалися власне в містах: чим більше заселених і розвинутих, тим яскравіше це в них проявлялося. З'являлися нові види промисловості, відбувалося масове зростання виробничих сил, укрупнювалося приватне підприємництво, поступово, на законодавчому рівні, змінювався статус великої групи найманих робітників. Однак необхідно чітко усвідомлювати: на ці всі явища мало чим впливали кількісні показники (ріст) ринкових відносин, хоча їх і породжувала економічна диференціація дрібного й технічно відсталого товарного селянського господарства.

Безперечно, одним із важливих джерел формування ринку найманої праці був відхожий промисел, який спочатку у вигляді ренти за землю

⁸ Опис Новгород-Сіверського намісництва 1779–1781 pp. — К., 1931. — С. 152.

(оплати за її користування), котра практично належала «справжньому» власнику (чи то державі, чи то окремому «дідучу»), поступово перетворювався на принципово іншу форму розрахунку: головним чином у грошовому еквіваленті за дозвіл (письмовий чи усний) порівняно «вільно» працювати та заробляти відповідні кошти на життя. Показовою в цьому аспекті може слугувати робота на купецькій мануфактурі чи заводі (фабриці).

Відхідництво охоплювало практично всі категорії посполитих, навіть монастирських селян, у яких із своїм господарем, як правило, існували чи не найбільш консервативні взаємовідносини. Так, за даними Рум'янцевського опису 1768 р., у містечку Сміле зубожілі жителі 65 дворів займалися відхідництвом. Причому, деякі з них уже не поверталися із заробітків до рідної оселі, а тому, позбавленні власного господарства, поповнювали лави вільнонайманих робітних людей⁹.

У зв'язку з цим цікавою видається історія з так званими вільними військовими маєтностями в Гетьманщині. Земля в них офіційно визнавалася власністю держави або Військового скарбу. За її користування жителі сплачували різні податки, часто грошима, а також виконували всілякі повинності. На перший погляд, здавалося б, що саме тут мали б активно розвиватися буржуазні відносини: порівняно з іншими залежними посполитими, мешканці вільних військових сіл і містечок, не кажучи вже про міста, мали більше «свободи» для вибору праці, в них швидше впроваджувалися грошові розрахунки, значну частину населення становили економічно більш спроможні козаки... Втім, усього цього не сталося через посилення кріпосництва в регіонах й доволі консервативну політику царського уряду та місцевої старшини. А в кінці XVIII ст. вільні військові маєтності — фактично феномен в історичній практиці — припинили своє існування¹⁰.

На відміну від розвинутих країн Західної Європи, на території Гетьманщини та Слобожанщини водночас з розширенням буржуазних тенденцій спостерігалось паралельне зміцнення натурального господарства, причому не якихось окремих «маститих» можновладців, а й того ж таки селянина чи козака. Особливий інтерес викликає це «дійство» в хазяйстві останнього, як найбільш волелюбної, незалежної особи, з явними ознаками та схильністю до самостійної діяльності та заробляння грошей.

⁹ *Мордвинцев В.М.* Феодальная вотчина на Левобережной Украине в XVIII в. (Смеловское владение Киево-Печерской лавры). — К., 1990. — С. 37–38.

¹⁰ Детальніше про це див.: *Гуржій О.* Податне населення України в XVII–XVIII ст. Нариси з історії та статистики. — Черкаси, 2009. — С. 25–36, 53–70, 92–96.

Взагалі за козацтвом слід визнати більше «сміливості» й бажання до експериментування в галузях виробництва. До того ж, певно, давався взнаки «військовий характер» взаємин власника й окремого виробника, адже, крім усього іншого, козаки офіційно перебували ще й на службі в збройних силах чи то козацької держави, чи то Росії.

Існувала і друга відмінність у розвитку України (так само, як і в Росії) від західноєвропейських країн. У той час, коли, наприклад, Англія, Франція та деякі інші мали вже належним чином «оформлені» кордонами території метрополій, достатньо заселені й господарчо освоєні, то українські землі перебували в складі чужої держави з їхнім «Диким полем» на південній окраїні й великими невикористаними просторами, тобто в наявності були колосальні земельні й економічні резерви. В означений період вони поступово ставали доступними масам переселенців, сприяли помітному розрідженню людності в центральних губерніях, тим самим деякою мірою пом'якшуючи гостроту соціальних протиріч і поширюючи «традиційні» суспільні відносини на нові регіони. Отже, виходило так, що народна колонізація у відповідних напрямках стала додатковим фактором, який гальмував закономірний процес відриву дрібних виробників від засобів виробництва і насамперед від землі. В аспекті наслідків це призводило до довготривалого випередження зростання виробництва стосовно розширення та поглиблення ринку робочої сили. Тому-то в Західній Європі функціонування ринку найманої праці на початок «мануфактурного періоду» вже було фактично забезпечено попереднім соціально-економічним розвитком, на відміну від Російської держави і українських земель у її складі, зокрема. Через це державна влада й заможні «господарі», в тому числі і купці, усували брак вільних батраків за рахунок кріпаків, водночас посилюючи особисту залежність безпосередніх виробників.

Також слід визнати і той факт, що навіть на початку ХІХ ст., не кажучи вже про ХVІІ ст., багато з так званих купецьких підприємств, які нібито могли б бути обладнані порівняно сучасною технікою виробництва й підпорядковані новим буржуазним відносинам, насправді мало чим відрізнялися на загальному фоні, а тому помітно не впливали на економіку краю через дрібні масштаби своєї діяльності. Характерний приклад: на «заводі» купця Худиркова в м. Суми, що виготовляв мило та свічки, працювало всього 10 чоловік (1807)¹¹.

Ще одна характерна особливість (коли говорити про загальну тенденцію): на промислових підприємствах платня за виконану роботу

¹¹ ЦДІАК України. — Ф. 1958, оп. 1, спр. 1081. — Арк. 75.

частіше здійснювалася грошима, ніж, скажімо, в селянському господарстві, де поширеною формою залишався розрахунок натурою.

Коли ж звернутися більш конкретніше до «хронології» означених вище явищ, то на підставі аналізу джерел можна, правда, з деякими застереженнями, твердити про те, що ринок найманої праці в Лівобережній Гетьманщині та Слобожанщині почав формуватися десь з другої половини XVII ст. — у ході та внаслідок Національної революції, Визвольної війни, а також за наявності численного загону порівняно вільних, принаймні юридично, козаків. Таким чином, відтоді почався не лише «новий період», а й «інша історія» соціально-економічного та політичного розвитку. Крім того, протягом XVII ст. на зміну локальним козацьким і селянським повстанням приходять «справжні» війни, які, в певному розумінні «революційно» впливали на ситуацію в Україні. Водночас у Російській державі (імперії) складається абсолютизм, який душить усі прояви монополізації влади старшини, бореться проти стихійних переселень і втеч селян, чим обмежує й формування ринку вільнонайманої праці. Паралельно царський уряд активізує цей процес, особливо з кінця XVIII ст. у Південній Україні.

Крім того, хронологічно й якісно дещо не збігалися «мануфактурні періоди» на території Наддніпрянщини й Західної Європи: відповідно XVII — перша половина XIX ст. і XVI–XVIII ст. Тобто, «там» майже на століття все почалося і завершилося раніше. На функціонуванні українських мануфактур позначились порівняна малочисельність працівників і їх недовготривалість існування. Пропрацювавши всього декілька років, більшість з них зникала назавжди. Лише окремі з них після «перерви» відновлювали свою діяльність. Тим самим розпорошувалися підготовлені кадри і набиралися нові працівники. «Старі» ж поверталися в сільське господарство, або ж «освоювали» інші підприємства, причому могли вже набувати нові спеціальності.

Характерно, що для Гетьманщини та Слобожанщини, як і Російської держави загалом, етапом посиленого розвитку мануфактур слід вважати першу чверть XVIII ст.¹² Бо до того, зокрема, в Росії, існувало близько 30 мануфактур з досить слабкою концентрацією на них вільнонайманців: в середньому від 10 до 200 чоловік у кожній¹³. «Мануфактурний період» завершився промисловим переворотом, і цей тип підприємств витіснила фабрика.

¹² Кафенгауз Б.Б. Некоторые вопросы генезиса капитализма в России // Вопросы генезиса капитализма в России: Сб. статей. — Ленинград, 1960. — С. 7.

¹³ Очерки истории СССР. Вторая половина XVIII в. — М., 1956.

Після завершення Національної революції в Україні, ще раз наголошено на цьому, певний час продовжували існувати великі масиви неосвоєних «окраїнних» земель: конкретно на Слобожанщині й Півдні, менше в Гетьманщині. Саме тут протягом другої половини XVII–XVIII ст. особливо активно поселялися й концентрувалися особи, які значною мірою вільно могли продавати свою працю. Вони, часто слабо прив'язані до одного місця проживання й «необтяжені» власним землеробством, отримували загальну назву «гулящі люди». З таких територій, котрі мали в цілому непогане сполучення через водні й сухопутні шляхи з центральними областями, «гулящі» досить легко потрапляли до осередків (навіть дуже віддалених місць) з найму праці й, відбувши певний термін, поверталися назад. Нерідко позбавлені всіх засобів виробництва й особисто вільні, вони, здавалось, відповідали всім ознакам безпосереднього виробника буржуазного суспільства — робітника. Втім їхній тогочасний статус наймита за будь-яких обставин слід розглядати як тимчасовий і такий, що на законних підставах аж ніяк не переходив до нащадків. «Гулящими робітниками», як правило, ставали «вільні молодики», котрі раніше чи пізніше змінювали своє становище: обзаводилися сім'ями, робили борги і потрапляли в залежність, врешті старіли. В силу всіляких суб'єктивних чи об'єктивних обставин вони згодом поповнювали ряди «тяглих», «служилих» або кріпосних посполитих. Їм на зміну приходило чергове покоління самочинно «звільнених» представників «нижніх» верств і прошарків. Таким чином, відбувся своєрідний «соціальний обіг» різних груп населення країни по колу.

Тим не менше, справжній «перелом» у бік розширення використання вільнонайманої праці розпочався десь на початку 60-х років XVIII ст., і він був пов'язаний з призупиненням посиленого комплектування робочої сили за рахунок особисто чи поземельнозалежних посполитих. Зокрема, 29 березня та 8 серпня 1762 р. царський уряд видав два укази, які заборонили підприємцям купувати селян до заводів¹⁴. Їх появу викликала та обставина, що можливості забезпечення підприємств постійними, особливо кваліфікованими робітниками через незалежний найм все більше обмежувались унаслідок всезростаючого закріпачення вільних груп населення. Крім того, новоосвоєні райони не встигали належним чином готувати собі сферу і умови для прийняття незайнятих у господарстві робочих рук з найближчих місцевостей. Водночас, основні кадри будь-яких

¹⁴ О непокупке деревень к фабрикам и заводам // ПСЗРИ. — Т. 15. — № 11490. — С. 966; Об оставлении в своей силе указа 29 марта сего года, о непокупке к заводам и фабрикам деревень // ПСЗРИ. — Т. 16. — № 11638. — С. 47–48.

промислових закладів потребували певної, часто досить тривалої, підготовки, а тому відповідним навикам їх навчали на самих підприємствах. У тому випадку, коли кваліфікований працівник належав підприємцю чи був приписаний до його «заводу», то, зрозуміло, таку особу всілякими законними способами і неправдами намагалися втримати на місці. Така ситуація з працівником пояснювалась загальним станом ринку робочої сили, котрий на той час міг надати великому підприємству (та й то без значних гарантій) швидше за все підсобного сезонного батрака, а не кваліфікованого учасника виробничого процесу. Це, в свою чергу, зумовлювало прагнення «господаря» обернути наявну робочу силу в «постійний капітал», причому часто не зверталось уваги на значні додаткові матеріальні витрати. За реальних умов життя забезпечення надійності виробництва вимагало залучення будь-яких робітників, у тому числі й кріпаків, незважаючи на всі переваги вільного найму.

Для означеного періоду стало характерним не лише кількісне зростання зайнятого в промисловості населення, що повністю чи частково відійшло від сільського господарства, а й відбувалося значне поглиблення територіального поділу праці. В деяких районах солеваріння, металургії чи металообробки вже до XVII ст. вироблялася продукція, розрахована на порівняно широкий ринок.

Не слід також забувати і про те, що перетворення натуральної ренти в грошову не лише супроводжувало, а місцями навіть передувало утворенню великої групи неімущих поденщиків, які наймалися за гроші. В період їх спорадичного виникнення, а потім швидкого і кількісного зростання, у більш економічно спроможних селян, «посаджених» на оброк, в міру необхідності розвивалася звичка експлуатувати за власний рахунок своїх же «побратимів» і перетворювати їх на постійних найманих працівників. Таким чином, у деяких з наймачів потроху накопичувався значний капітал, який інколи в майбутньому дозволяв їм самим перетворитися на «сільського буржуа».

Джерела зафіксували чимало специфічних видів і форм найму на селі. Скажімо, бідна вдова могла долучити до свого господарства робітника, бо не мала можливості вести його самостійно. Такий чоловік нерідко виконував і різноманітну роботу по двору, в хаті. Сільський «мир» досить часто колективно наймав пастуха, або групу осіб для відбування якоїсь спеціальної трудової повинності (наприклад, будівництво моста, церкви тощо). Особливо широко (регіонально) і масово використовувалися наймані працівники під час жнив. Проте, ще раз наголосимо на цьому, всі ці види і форми існували і до Національної революції, а тому не варто кожний окремо взятий факт застосування найму розглядати як приклад чи

показник «проникнення капіталістичних відносин і буржуазне розшарування» на селі. Наймання одного-двох захребетників і козаків на короткий термін на той період стало вже досить типовим явищем. Причому господарства посполитих з наявними в ньому 4–5 постійними, навіть тимчасовими, батраками згадуються вкрай рідко.

Особа наймалася, як правило, на підставі усної домовленості, за наявності свідків чи без них. У документах згадується співглядачі угоди з «ряду». Представники адміністрації найчастіше не вимагали письмово оформлених контрактів, хіба що виникали гострі суперечки між батраком і роботодавцем. Навіть у ХІХ ст. по всій Російській імперії найм сільськогосподарських працівників без свідків залишався досить поширеним явищем¹⁵.

Термін праці визначався на певний сезон, або рахувався поденно, рідко досягав року. Понад рік найм тривав, ймовірно, через велику заборгованість батрака. Трудові зобов'язання таких робітників, особливо в короткі строки, не завжди обумовлювалися при договорі. Платня могла бути як у вигляді натурі, так і грошовому еквіваленті, а також «змішаною». З огляду виконавця трудових зобов'язань, йому виходило вигідніше найматися на термін, що співпадав з «діловою порою», коли господарі особливо гостро відчували потребу в робочих руках, йшли на більші поступки при оплаті виконаної праці, а також існувала можливість вибору кращих умов найму.

Вже в другій половині ХVІІ ст. змішана оплата за роботу ремісників була поширена по всій Україні. При цьому стосовно ремісників застосовувався як позаекономічний, так і економічний примус. Це, зокрема, видно при наймі київських і ніжинських «майстрових людей»¹⁶. З посиленням соціального гніту, їх права все частіше порушувались з боку можновладців: найманих працівників дурили, не виплачували платню за виконану роботу, а то й просто відбирали гроші. Як це, наприклад, сталося в Ніжині 1732 р., коли вдова полковника Роде не лише відмовилася оплатити «службу з найму» місцевому мешканцю Шокуненку, а й захопила його гроші¹⁷. Житель містечка Ясногородка (Київський повіт) В. Котко у 1778 р. розповів про тяжкі умови праці на винокурні князя

¹⁵ Дистерло Р.О. О найме на сельскохозяйственные работы по закону и по обычному праву России // Журнал гражданского и уголовного права. — СПб., 1886. — Кн. 4. — С. 14.

¹⁶ НБУВ. ІР. — Ф. 2. — № 14817–14897. — Арк. 102; Компан О.С. Міста України в другій половині ХVІІ ст. — К., 1963. — С. 226.

¹⁷ ЦДІАК України. — Ф. 59, оп. 1, спр. 336. — Арк. 1–2.

Шуйського, про невиплату заробітку, збідніння та змушену втечу від хазяїна¹⁸.

Безпосередньо на селі, зрозуміло, не всі з наймитів могли довготривало «сидіти на місці» й очікувати. Нестатки спонукали їх до прийняття прискореного, часто економічно не вигідного, рішення. Господарства таких посполитих могли залишитися без належного догляду, приходили до остаточного зубожіння. Прагнення утримати такий регрес і поправити стан речей особливо наглядно проявлялося тоді, коли батрак обумовлював в угоді про найм оплату своєї праці у вигляді якоїсь худоби чи частки з майбутнього врожаю. Окремо від усіх інших умов між наймачем і наймитом обговорювалось питання про харчування й надання робочого одягу: за чий кошт вони будуть набуватись і чи включатимуться в загальну суму розрахунку за виконані послуги.

Наявність особистої свободи або певної матеріальної незалежності від селянина-наймача часом дозволяла батраку розірвати угоду до завершення встановленого терміну чи виконання обсягу робіт. Це, як правило, відбувалося в разі недотримання першим своїх зобов'язань. За таких обставин господар не мав юридичних підстав примусити наймита продовжити працювати на себе. Справа, за звичай, завершувалася розрахунком між сторонами при свідках, після чого інцидент вважався вичерпанним.

Більшість посполитих поєднували ведення власного землеробства з найманою працею «на стороні». При цьому простежувалася закономірність масового відходу на заробітки з оброчних господарств нечорноземної полоси в другій половині XVIII ст. Хоча і в першій половині століття з багатьох сіл у наймах працювало до 50% дорослого населення. Особливо це стосувалось жителів поселень навколо великих міст — промислових центрів (Київ, Чернігів і т.д.). В них посполиті, котрі залишалися на постійну роботу, вже формували резервний контингент для підприємств, діяльність яких базувалася головним чином на вільнонайманій праці. Її забезпечували в значній кількості різного роду втікачі та «відходники».

На селі ж розвиток буржуазного підприємництва проходив украй повільно.

Коли ж говорити про конкретні галузі виробництва, то в першу чергу слід звернути увагу на будівельну промисловість, де з давніх часів використовувалася наймана робоча сила і водночас стихійно формувалася кооперація з відповідним поділом праці. Разом з тим вони ще не свідчили про утворення тут буржуазних відносин, бо сама галузь була досить слабо

¹⁸ Там само. — Спр. 8785. — Арк. 3.

пов'язана з сферою товарного виробництва. Проте власне найм вже мав у собі елементи потенційного прогресу. Коли профільний майстер, за угодою із замовником, приймав на роботу працівників різного рівня кваліфікації, в тому числі й чорноробів, то, як правило, особисто забезпечував весь виробничий процес сировиною. Лише особливо дорогі матеріали міг постачати «господар» об'єкту. Так, у 1692 р. розгорнулося досить значне будівництво на території Мгарського монастиря. Оплату виконаних послуг диференційовано визначав і проводив майстер-керівник. Зокрема, майстри та підмайстри за тиждень роботи одержували від 6 до 8 злотих, інші ж робітники, в залежності від рівня професійності й продуктивності праці, від кількох грошей до 3 злотих, тобто в середньому менше ніж у два рази. Втім, за здогадом М. Слабченка, навіть і така заробітна платня була помітно більшою за оплату праці наймитів у тогочасному сільському господарстві¹⁹. Зосередження ж матеріалу в руках замовника чи майстра свідчило про переплетіння «старих» і «нових» форм організації праці.

Кілька десятків чоловік працювало за наймом на цегляному заводі Києво-Видубецького монастиря в останній третині XVIII ст. Одні з них виробляли продукцію більш-менш регулярно, принаймні з'являлися на підприємстві щорічно, інші — ні. Зарплатня нараховувалася за «людинадні». Про статки цегельників може свідчити той факт, що в кінці року вони, як правило, залишалися ще винні гроші конторі, бо не відробляли належну кількість так би мовити трудовнів. Зокрема Григорій Харченко після виготовлення продукції в 1776 р. заборгував хазяїнові 7 руб. 26 коп. Борг відповідно перенесли на наступний рік, у який він відпрацював 50 днів і заробив 8 руб. 33 коп. Отже, за вироблену цеглу, з урахуванням боргу, йому виплатили всього 57 коп. Михайло Певець же заборгував 6 руб. 10 коп. за 1776 р., а наступного року заробив усього 33 коп. за 2 дні і залишився винним 5 руб. 76 коп. У схожому стані перебувало ще 13 чоловіків. 3-є цегельників у 1777 р. взагалі відмовилося працювати на виробництві. І тільки 4 робітникам «доплатили» 5 руб. 4,5 коп. Загальний борг робітників контори досяг майже 60 руб., або більше року «трудоднів»²⁰.

При цьому є цікавою роль майстра в процесі виробництва. Наприклад, у 1781 р. він узяв на себе зобов'язання виготовити 100 тис. цеглин

¹⁹ Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до Мировой войны. — Ч. 1: Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII столетиях; Т. 2: Судьбы фабрики и промышленности. — Одесса, 1922. — С. 164.

²⁰ ЦДІАК України. — Ф. 130, оп. 1, спр. 638. — Арк. 3–4.

«в прежню меру» тобто стандартної форми. Цегла мала бути «гладкою» та «міцною», а ціною по 1 руб. 20 коп. за кожен тисячу. Всі категорії робітників — «топчіїв» (замішували масу для цегли), «стихарів» і «завозчиків» (доставляли глину та вивозили готову продукцію) майстер мав утримувати на гроші, якими оплачувалася цегла: «...на всем платеже и харчах» його «содержани быть должны»²¹.

Важливо звернути увагу на той факт, що на цегельних заводах монастирів у другій половині XVIII ст. наймана праця набула особливо великих масштабів. Хоча за самою логікою реалій тогочасного життя, при наявності маси залежних посполитих, мали б використовуватися здебільшого підневільні робітники, як більш дешева сила. Зокрема, профільне підприємство Каменського Успенського монастиря (Топальська сотня) використовувало виключно наймитів: «работается кирпич для монастырской надобности * наемными людьми»²² (1779–1781). Схожа ситуація склалася й на Нижньолибідському цегельному заводі Києво-Печерської Лаври. Причому, майстри на ньому працювали відрядно: за 200 тис. цеглин отримували 450 руб. Про те, що робітники не були місцевими кріпаками, свідчить факт того, що майстер Глущенко частину їх набрав у сл. Добрянки (Чернігівський полк, 1773 р.). Причому, плата робітникам за виготовлену цеглу не була однаковою: одні за кожен тисячу штук одержували 2 руб. 25 коп., інші — 60 коп. Здається, у даному випадку мова про оплату йшла не в зв'язку з якістю продукції, а відповідно до умов особистої угоди. В 1774 р., коли майстром на заводі став Кіндрат Максименко, до процесу виробництва долучилися робітники з монастирських вотчин: 3 — з с. Бобовичі, стільки ж з с. Попова Гора, 1 — з с. Лішичі, 1 — з с. Пакуль, 2 — з м. Васильків і 1 — з с. Сорокошичі. Загалом працювало на підприємстві за умови, що «им от мастера производима была заплата безобидно, по уговору», декілька десятків осіб²³.

На підставі багатьох документальних свідчень, можна припустити, що підприємства з виготовлення цегли, котрі належали купцям, здебільшого обслуговували вільнонаймані робітники. Принаймні в Чернігові «на обывательских заводах» на початку 80-х років XVIII ст. працювали «наемные здешние кирпичники». Паливо для виробництва закупували, а продук-

²¹ Там само. — Арк. 11.

* Тобто тільки для внутрішніх потреб.

²² Опис Новгород-Сіверського намісництва. — С. 300.

²³ Пономарьов О.М. Розвиток капіталістичних відносин у промисловості України XVIII ст. — С. 171.

ція йшла на продаж²⁴. У такому разі можна говорити про сформований капіталістичний тип підприємства: власник — представник капіталу, безпосередній виробник — вільнонайманий працівник, продукція — реалізується на ринку.

Інший характер мали цегельні підприємства козацьких старшин, російських поміщиків і чиновників. Так, великоросійський можновладець Неплюєв на своєму заводі примушував працювати людей «из великоросійских его, Неплюева, деревень»²⁵. А представник старшинського роду І. Журавка — своїх посполитих, правда, з грошовою виплатою за виконану роботу²⁶.

Отже, в даному випадку можна говорити про працю залежних селян, з частковою її оплатою.

Цікаво й те, що полководець, генерал-фельдмаршал П. Румянцев (Задунайський) у цегельні біля с. Рудня (Топальська сотня) використовував головним чином «найманих людей», для яких спеціально побудував житлову хату²⁷.

Як правило, на цегельних заводах працювало від 10 до 20 осіб, навіть у другій половині XIX ст. кількість робітників на них помітно не змінилася²⁸. Типовим прикладом щодо другої половини XVIII ст. слід вважати цегельню кафедрального монастиря в Переяславі. Як зазначено в «Географічних описах Києва та Київського намісництва 1775–1786 рр.», «матеріали к сему заводу, яко то дрова и прочее, покупаются в городе Кіеве. Выделяемый же на оном заводе кирпич употребляется единственно на разныя того кафедральнаго монастыря строения. Рабочих людей при оном заводе бывает разноколичественно, иногда человек 20, а иногда более или менее, сколько надобность укажет»²⁹.

Близько 20 чоловік працювало на цегельному заводі в м. Березна. Вони приходили з різних «великоросійських» місцевостей³⁰.

Порівняно небагато робітників було задіяно у виробництві цегельні Харківського намісництва³¹. На початок XIX ст. у межах Слобожанщини

²⁴ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. — К., 1851. — С. 304.

²⁵ Опис Новгород-Сіверського намісництва. — С. 145.

²⁶ Там само. — С. 14.

²⁷ Там само. — С. 314.

²⁸ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния / Составил М. Домонтович. — СПб., 1865. — С. 260.

²⁹ Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст. — К., 1989. — С. 62.

³⁰ Шафонский А. Назв. соч. — С. 387.

³¹ Топографічний опис Харківського намісництва 1785 року // Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. — К., 1991. — С. 80.

функціонувало близько 40 профільних заводів³². Ними володіли головним чином монастирі й приватні особи: поміщики, козаки, міщани, менше — купці. Головною робочою силою на них були здебільшого вільнонаймані працівники³³, а вже їм на допомогу долучались залежні селяни та військові обивателі. В другій половині XVIII ст. по 1–2 заводу більш-менш стабільно працювали в Сумах, Охтирці, Ізюмі, Острогозьку, декілька — в Харкові³⁴. З'явилися дрібні підприємства в містечках і селах.

Водночас із цегельнями на Лівобережній Гетьманщині та Слобожанщині світські і духовні особи, а також казна засновували вапняні заводи. На них здебільшого використовувалася праця залежних селян, особливо це стосувалось монастирських підприємств. Причому продукція заводів з примусовою працею, як правило, виготовлялася для задоволення господарських потреб їх власників: «употребляют известь владельцы для собственных строений», як це засвідчив зокрема «Опис Новгород-Сіверського намісництва» 1779–1781 рр.³⁵ Продукція підприємств з найманою працею спрямовувалась головним чином на ринок. Так, на території Новгород-Сіверської сотні з усіх 11 вапняних заводів лише 4 активно застосовували найману робочу силу. Їх власниками були бунчужний товариш Андрій Рачинський, військовий товариш Терентій Лавриненко, війт місцевого магістрату Томиловський і полковник Опанас Лобосевич. На підприємстві Лавриненка функціонувала одна піч, на інших — по дві. Вапно продавалось у Києві, Переяславі, Городищі (Миргородський полк), Кременчузі, куди доставлялось по Десні й Дніпру на байдаках. На місці воно реалізовувалось від 50 до 80 коп., а на ринках від 70 коп. до 1 руб. за чверть.

Послугами вільнонайманих робітників користувалися господарі заводу на 2 печі поблизу с. Дробишев (за сім верст від Новгород-Сіверського) старшини Григорій і Антін Кроткевичі. Працю вільнонайманих і залежних посполитих на цих підприємствах оплачували приблизно однаково — по 2 руб. на рік, майстрам — від 3 до 5 руб. від печі.

Змішаний характер мала місце праця на вапняному заводі Новгород-Сіверського монастиря в с. Горки, що мав 2 печі. Поряд з монастирськими

³² *Слюсарский А.Г.* Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII–XVIII вв. — Харьков, 1964. — С. 260.

³³ *Труды вольного экономического общества.* — СПб., 1776. — Ч. 8. — С. 89, 117, 150, 175, 204.

³⁴ *Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний.* — Харьков, 1890. — Т. 2. — С. 233.

³⁵ *Опис Новгород-Сіверського намісництва.* — С. 6–8.

підданими на ньому працювали й робітники «по найму со стороны». Всього було зайнято 12 робітників і 2 майстри³⁶.

На території Чернігівської губернії на початку XIX ст. діяло 14 вапняних заводів, серед яких тільки одним володіла казна. На них працювало 242 робітники³⁷. Правда, «Топографічний опис Малоросійської губернії 1798–1800 років» зафіксував існування всього 11 вапняних заводів³⁸. Цей же документ навів узагальнюючі дані про наявні «фабрики» та «заводи» по всій Малоросійській губернії, а саме — фабрик 3, заводів: «пороховой» — 1, «селитряных» — 29, «стекляных» — 16, «медных» — 3, «парусных» — 2, «кожевенных» — 18, «железных» — 3, «свечных» — 10, «винокуренных» — 2966, «пивоваренных» і «солодовных» — 9, «мыловарных» — 23, «олейных» — 48, «конских» — 199, «рогатого скота» — 207, «овечих» — 209³⁹.

Таким чином, можна яскраво бачити співвідношення в Лівобережній Україні вапняних заводів і інших промислових підприємств.

У Слобідській Україні на той період функціонувало близько 40 вапняних печей, зрозуміло, заводів було менше⁴⁰. Про характер найму на них джерела майже нічого не сповіщають. Проте, з великою вірогідністю можна припустити, що він був схожим з підприємствами Лівобережжя, тобто працювали як вільнонаймані робітники, так і залежні посполиті, зокрема й кріпаки.

Особливим попитом у Гетьманщині користувалася праця колодязних майстрів, яких не завжди вистачало для виконання відповідних послуг навіть у великих містах. У зв'язку з цим у другій половині XVII ст. царський уряд видав навіть спеціальне розпорядження про підготовку в Києві необхідної кількості таких спеціалістів з місцевих ремісників. Приїжджали в українські регіони й фахівці з Росії. Платню вони отримували як грошима, так і натурою⁴¹.

Значна концентрація вільнонайманих робітників відбувалась сезонно на Слобожанщині в підприємствах з видобутку солі біля Торських озер і р. Бахмутка. Торські розробки мали більш давнє походження — їх зафіксували джерела XVI ст., а бахмутські стали відомі приблизно з кінця

³⁶ Там само. — С. 8–14.

³⁷ Щепотьев В. Несколько статистических данных из жизни Малороссийской губернии (нынешних Полтавской и Черниговской губерний) в начале XIX в. — Труды Полтавской ученой архивной комиссии. — Полтава, 1915. — Вып. 13. — С. 110.

³⁸ Описи Лівобережної України кінця XVIII — початку XIX ст. — К., 1997. — С. 29.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Слюсарский А.Г. Указ. соч. — С. 260.

⁴¹ Комтан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. — С. 228.

XVII ст. Утім про ті й інші мало збереглося даних аж до середини XVIII ст. Характер праці на них чітко простежується саме від цього часу. Зокрема, в кінці 50 — на початку 60-х років XVIII ст. робота на торських і бахмутських соляних заводах із застосуванням вільнонайманих робітників велась дуже активно, про що зафіксували місцеві контори в своїх численних відомостях. У них мова йшла про продаж солі, купівлю канатів, виплату жалування службовцям і робітним людям, виготовлення сковорідок, найм на роботу і звільнення солеварів, ковалів, теслярів, доставку дров тощо⁴². Значились серед робітників і «машинні теслярі», що свідчило про використання певних спеціалістів і застосування технологій у виробництві. Як правило, встановлювався стандарт видобутку солі за день, а тому оплата праці нараховувалась за «людинодні». Так, бахмутська заводська соляна контора в 1758 р. виплатила 7 ковалям за 160 «людиноднів» 10 руб. 40 коп. А 3 теслярам за ремонтні роботи і нагляд протягом червня за солеварнями — 17 руб. 40 коп.⁴³ У 1762 р. до виробництва на бахмутських підприємствах долучали солдатів місцевого батальйону зі складу російських військ, яким оплачували роботу згідно встановлених розцінок⁴⁴. Спеціально прийняті люди заготовляли дрова, за що отримували по 4 коп. щоденно, стільки ж платили солеварам і будівельникам на солеварнях⁴⁵. Всього було задіяно на різних видах роботи близько 50 чоловік, за якими наглядали «солеварні отамани»⁴⁶.

Платня помітно зростала, коли мова йшла про індивідуальне замовлення контори на конкретний вид роботи, за виконання якої брався фахівець. Так, ковалю Науму Савину в 1763 р. за зроблені ним дві сковорідки заплатили за кожну по 9 руб., що в десятки разів перевищувало звичайну заробітню платню, як ковалів, так і солеварів⁴⁷. Практично ситуація на бахмутських солеварних заводах залишалась незмінною протягом кількох наступних років⁴⁸. Причому сіль головним чином доставлялась у державну казну.

Схожі системи виробництва та оплати праці існували і на торських підприємствах. Зокрема детальну відомість маємо за грудень 1766 р. Згідно неї, тут значилось 24 солеварі, які відробили 159 «людиноднів»

⁴² ЦДІАК України. — Ф. 1805, оп. 1, спр. 29. — Арк. 1–634.

⁴³ Там само. — Арк. 78.

⁴⁴ Там само. — Ф. 1800, оп. 1, спр. 15. — Арк. 295–333, 397–463.

⁴⁵ Там само. — Ф. 1805, оп. 1, спр. 34. — Т. III. — Арк. 54–56.

⁴⁶ Там само. — Арк. 54; Спр. 30. — Арк. 506–509.

⁴⁷ Там само. — Спр. 23. — Арк. 64.

⁴⁸ Там само. — Ф. 1800, оп. 1, спр. 27. — Арк. 703–706.

і отримали платню 6 руб. 36 коп. 5 ковалів виходили на об'єкти 44 дні, за що заробили 2 руб. 86 коп.⁴⁹

Тогочасні джерела зафіксували дві обставини: по-перше, в теплу пору року чисельність вільнонайманих працівників помітно зростала, що цілком природно*, а, по-друге, вся оплата роботи заводів контролювалась на самому вищому рівні, що знаходимо відображення в численних «іменних» указах⁵⁰. У «теплі» місяці здійснювалось головним чином «виварювання» солі, в зимні — допоміжні й ремонтні справи, наприклад, догляд за худобою, поновлення хур, спалювання вугілля, привіз терну та сіна, тощо⁵¹.

Кількість виробників на торських заводах мало чим різнилася від бахмутських і, безперечно, залежала від сезону⁵².

У 70-ті роки XVIII ст. на бахмутських солеварних заводах почали спостерігатися деякі нові явища, а саме масова заміна «старих» кадрів на їх дітей і «свойственников»⁵³. Тобто, можна казати не лише про підготовку та розширення кола фахівців галузі, а й створення династій професійних вільнонайманих робітників.

Протягом означеного періоду потроху відбувалося удосконалення технічних засобів виробництва. Машинні апарати в основному використовувалися в підготовчих процесах на тих підприємствах, де існувала потреба у великій кількості робітників. Насамперед це стосувалося металургії, котра потребувала постійних кваліфікованих кадрів. Хоча майстри доменної, молотової і т.п. справ, які працювали на «заводах» за наймом, були ще досить епізодичним явищем і представляли собою швидше виключення з маси закріпачених фахівців, ніж правило. Тим не менше, П. Федоренко, дослідивши залізорудне підприємство на території Лівобережжя в XVII–XVIII ст., у якому використовувався гідравлічний двигун у вигляді водяного млина, дійшов висновку: рудня стала початковою формою саме капіталістичної мануфактури⁵⁴. Схожі процеси спостерігалися в Речі Посполитій і Росії⁵⁵.

⁴⁹ Там само. — Спр. 28. — Арк. 188–189, 287–303.

* Активність діяльності починала знижуватись у вересні–жовтні.

⁵⁰ ЦДІАК України. — Ф. 1800, оп. 1, спр. 27. — Арк. 188–304.

⁵¹ Там само. — Арк. 224–279.

⁵² Там само. — Ф. 1805, оп. 1, пр. 44. — Арк. 147–148.

⁵³ Там само. — Спр. 62. — Арк. 98–157; Спр. 66. — Арк. 266–267.

⁵⁴ Федоренко П.К. Рудни Левобережной Украины в XVII–XVIII вв. — М., 1960. — С. 140–156.

⁵⁵ Zientala B. Dzieje malopolskiego hutnictwa zelaznego XIV–XVII w. — Warszawa, 1954. — S. 49; Historia Polski. — Warszawa, 1958. — Т. II. — Cz. 1 (1764–1861). — S. 178; Демиховский К.К. Источники и пути комплектования рабочей силы на заводах горного

Вже в другій половині XVII ст. траплялися характерні приклади, коли одним якимсь видом промислової діяльності з масовим застосуванням найманої праці займалося доросле населення цілих сіл, або, принаймні, більша його половина. Так, мешканці с. Протопопівка (Стародубщина) через брак придатної для землеробства території мали собі «пропитание ... и прибыль от заработков по винокурням». Ті з них, хто не зміг облаштувати власне підприємство, батрачили у заможних односельців. Свою готову продукцію господарі сплавляли по Десні на байдаках, наповнюючи нею місцеві ярмарки та базари⁵⁶. Саме такого типу поселення постачали міським винокурням фахівців з цього промислу. Відірвані від землеробства, вони поступово ставали городянами, які вже постійно продавали власну робочу силу. В свою чергу, винокуріння набувало яскраво вираженого товарного характеру. Зокрема, українські горілчані вироби, в тому числі й широко відома «оковита», користувалися великим попитом у Росії й Польщі, куди місцеві спеціалісти нерідко запрошувалися для роботи⁵⁷.

Економічна вигідність винокурного промислу зумовлювала сильну конкуренцію навколо нього, котра підчас охоплювала різні верстви тогочасного суспільства: шляхту, старшину, козаків, міщан, представників українського, російського і навіть польського урядів. Особливі інтереси у цій галузі, зрозуміло, мала державна казна («Скарб»), бо отримувала з винокуріння великі прибутки, усуваючи дрібних конкурентів. Наприклад, у 1698 р. київський магістрат за допомогою вищої влади спромігся відібрати право на вільне виготовлення спиртних напоїв у місцевих козаків. У його шинках, винницях, броварнях, медоварнях і складах для зберігання зерна (йшло для перегонки в горілку) та готової продукції досить часто працювали наймити, позбавлені всіх знарядь праці й сировини.

За твердженням О. Компан, незалежно від форми власності винокурних «заводів», на них здебільшого застосовувалась праця найманих працівників і чорноробів. Приналежність горілчаного підприємства панові, наявність орендаря, облаштування його на землі можновладця та сплата за це певної частини прибутку феодалові — все це вже не стримувало*

округа в XVIII в. // К вопросу о первоначальном накоплении в России (XVII–XVIII вв.). — С. 472, 473.

⁵⁶ Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. — К., 1888. — Т. 1. Полк Стародубский. — С. 110, 111.

⁵⁷ Акты ЮЗР. — СПб. 1882. — Т. XII. — Стб. 337–339; Чтения в обществе Несторалепописца. — Кн. XVI. — Ч. 4. — К., 1902. — С. 78.

* У книзі О.С. Компан дослівно написано: «все це стримувало розвиток нових, буржуазних відносин...». Але нам здається, що тут сталася технічна помилка, і перед

розвиток нових, буржуазних відносин, причому не тільки в місті, а й на селі. «Справді, — наголосила далі автор, — якщо взяти феодала, який скуповував у селян або міщан мед як сировину і виробляв з нього хмільний напій на своєму дворі з допомогою наймитів, а готовий продукт продавав з прибутком для себе, то такий феодал мав дуже виразні риси буржуазного ділка»⁵⁸.

Отже, у винокурінні, де робилися біль-менш значні вклади капіталів і широко застосовувалися батраки, слід вбачати вже певні ознаки буржуазного виробництва. Крім того, великі промислові підприємства такого типу, хоч їх ще було обмаль, уже з другої половини XVII ст. поступово почали підпорядковувати мережу більш дрібніших, а то й малі «домашні» винокурні, що виготовляли продукцію головним чином для власного вжитку. Саме великі заклади розвивалися переважно в міських умовах, у свою чергу, активізуючи економіку і зростання кількості жителів у містах.

В межах Гетьманщини активно розвивалось паперове виробництво, хоча відомості про нього стосовно XVII ст. випадкові і досить фрагментарні. Відомо, наприклад, що в XVIII ст. лише на території Чернігівщини функціонувало понад 12 папірень. Дві найбільші з них діяли поблизу с. Пакуль (Любецька сотня). Вони належали Києво-Печерській лаврі. Перша виникла в кінці XVII або ж на початку XVIII ст., а друга, як засвідчили джерела, вже 1749 р. виготовляла «добрий білий» і «середній» (т. зв. бабілу) папір. Ймовірно, першими майстрами на них служили іноземці, а згодом виключно українці. Лавра дбала про те, щоб кадри для цих мануфактур підбирали з місцевої молоді, принаймні, «не возбороняти молодим людям (с. Пакулі. — *Авт.*) майстерства папірницького навчатися» (1743 р.). Протягом 40–50-х років майстрами й звичайними робітниками-наймитами були українці, про що свідчать їх прізвища: Іван Грабовський, Іов Косаревщенко, Іван Святий, Пархом Полазник і інші. Щорічна платня на цих двох підприємствах, очевидно через їх високу рентабельність і тяжкість виробництва, загалом перевищувала середню заробітну плату в Гетьманщині в галузях промисловості. В середині XVIII ст. вона тут становила від 7 до 10 руб. готівкою, крім того робітники забезпечувалися харчуванням⁵⁹.

Споживачами українського паперу ставали, насамперед, державні й судові установи, монастирі та громади, а також приватні особи. Причому,

словом «стримувало» мала б стояти заперечувальна частка «не», бо інакше наступне речення вступає в протиріччя з попередньою думкою автора.

⁵⁸ *Комтан О.С.* Назв. праця. — С. 254.

⁵⁹ *Січинський В.* Нариси з української промисловості. — Львів, 1938. — С. 14–15.

потреби в папері на українських землях, очевидно, через більшу освіченість широких мас, значно перевищували у відсотковому співставленні, потреби в Московії.

Протягом XVIII ст. наймана праця все ширше застосовується і в таких галузях, як будівництво кораблів і галер, виготовлення будар (фургонів). Наприклад, у 1726 р. до «галерної справи» в Київському гарнізоні, окрім вільнонайманих робітників, були долучені корабельний підмайстер Щербачов, учень Базанін і інші особи⁶⁰.

Важливо зазначити, що для будівництва галер Київська губернська канцелярія примушувала і кріпосних селян, яких набирала в Брянському, Рильському, Севському, Карачівському та інших повітах (1730)⁶¹.

Протягом 20–30-х років для виготовлення будар у м. Ізюм (Слобожанщина) Білгородській провінційній і Охтирській полковій канцелярії доводилось вишукувати групи робітних людей по багатьом слобідським полкам⁶². Про невідгідні умови праці й оплати, а також кількість робітників у цій сфері може свідчити хоча б той факт, що тільки в 1725 р. в Ізюмі полишило виробництво будар і втекло 214 чоловік. Замість них місцеве чиновництво мусило набирати нових⁶³.

Цікавим є той факт, що у 1768 р. на територіях Охтирської та Сумської провінцій офіційно складались реєстри майстрів-ремісників з різних спеціальностей, які були потрібні для Слобідсько-Української губернії. А також вивчались бажання фахівців взяти до себе «в обучение учеников»⁶⁴.

На початку 80-х років в окремих містах Слобожанщини впроваджувались державні заходи, спрямовані на встановлення твердих цін на деякі види робіт у промисловості. Наприклад, у Харкові на ковальські роботи⁶⁵.

Встановлення твердих цін, на наш погляд, обмежувало розвиток здорової конкуренції й поглиблення ринкових відносин. Очевидно, що не сприяло цьому й масове запрошення до українського промислового виробництва російських ковалів, стельмахів і майстрів інших спеціальностей (Слобожанщина, 80-ті роки)⁶⁶. Формування кадрів вільнонайманих фахів-

⁶⁰ ЦДІАК України. — Ф. 59, оп. 1, спр. 139. — Арк. 1

⁶¹ Там само. — Спр. 217. — Арк. 1–18.

⁶² Там само. — Ф. 1721, оп. 1, спр. 18. — Арк. 670, 672, 711; спр. 24. — Арк. 1–18; спр. 39. — Арк. 1–94.

⁶³ Там само. — Спр. 120. — Арк. 279.

⁶⁴ Там само. — Ф. 1710, оп. 2, спр. 490. — Арк. 4, 20, 45, 51.

⁶⁵ Там само. — Ф. 1709, оп. 2, спр. 62. — Арк. 48.

⁶⁶ Там само. — Ф. 1801, оп. 1, спр. 522. — Арк. 1; ф. 1709, оп. 1, спр. 1175. — Арк. 121.

ців неабияк полегшувало звільнення від «постоїв» і «загальнонародних» повинностей майстрів, підмайстрів і їх учнів, як це наприклад, робилося в Слобідсько-Українській губернії на шовкових заводах⁶⁷.

Своєрідний зв'язок з містами встановили будники, котрі, як і дьогтярі, селітряники, смолокури, представляли собою «уходницьку верству» населення. Тільки в Стародубському полку в кінці XVII ст. налічувалося 12 великих буд. Досить багато їх функціонувало на Волині, 6 — на Поділлі, були вони також на Київщині, під Білою Церквою та Богуславом⁶⁸. Кадри робітників на них формувалися головним чином з селян і міщан. Однак цей промисел більше задовольняв потреби (отже, був підпорядкований) міста, ніж села. Городяни-торговці в даному випадку виступали вже в якості посередників при збуванні продукції. Характерно те, що господар на поташному промислі безпосередньо не мав зв'язку з ринком збуту. Він виробляв поташ у розрахунку на його придбання приїжджим купцем, або іншою особою, на місці виробництва. Тому доходи будника залежали не стільки від кон'юнктури цін на ринку, стільки від домовленості й пропозиції посередника. Він навіть міг і не знати про кінцеву вартість реалізації свого товару, особливо тоді, коли це відбувалося десь у дуже віддалених портах чи базарах. Через що більша частина одержаних грошей у процесі виготовлення — продажу — купівлі продукції осідала в кишенях посередника. Втім, судячи з того, що будник міг найняти порівняно значну кількість вільнонайманих працівників, причому різних за фахом (дрворубів, випалювачів попелу, виварювачів, обпалювачів, поливальників, бочкарів, фурманів і деяких інших), в його руках зосереджувався чималий наявний капітал. Вигідність такого виду промислу в Україні спонукала шукати в ньому заробітку людей із Росії.

Для кількісної характеристики поташної справи кінця XVIII ст. наведемо такі дані з книги О. Нестеренка⁶⁹: в 1795 р. на Волині налічувалося 18 буд, причому 11 «капіталістичних»*, 4 «вотчинні», 3 «змішані» (з одночасним застосуванням праці кріпаків і вільнонайманих). Найбільше мануфактур з виробництва поташу функціонувало в Новгород-Волинському повіті (12), менше — в Ровенському (3), Любчанському (2) і Ковельському (1). Загальна кількість робітних людей становила 717 осіб, у тому числі 488 вільнонайманих і 229 кріпаків. Прибуток 17 з перелічених підпри-

⁶⁷ Там само. — Ф. 1958, оп. 1, спр. 51. — Арк. 1

⁶⁸ Січинський В. Нариси з історії української промисловості. — Львів, 1938. — С. 25.

⁶⁹ Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні. — К., 1959. — Ч. 1: Ремесло і мануфактура. — С. 320, 321.

* Визначення зроблено О. Нестеренком.

емств досягав 31 314 руб. на рік. Два з них одержували найбільше: від 6 до 7 тис. руб., два інших — від 1 тис. до 1,2 тис. руб., решта — порівняно небагато.

Цікаво, яка «еволюція» відбулася з будами на Волині менше ніж за 15 років: кількість їх залишилася без змін — 18, але з «капіталістичних» налічувалася лише 1, «вотчинних» — 5, «змішаних» — 12. Їх власниками значилися дворяни (2), поміщики (6) і військовослужбовці (10). Причому, на них вже працювало 804 робітника, з них — 514 кріпаків і 290 вільнонайманих.

Отже, можна констатувати: тут стався певною мірою «регрес», бо на зміну «капіталістичним» підприємствам прийшли «змішані», а кількість вільнонайманих працівників зменшилася майже в 1,5 рази.

Про характер функціонування гут дають певне уявлення тогочасні документи, зокрема, так звані «Переписні книги 1666 р.» Так, згідно з їхньою інформацією, на підприємстві поблизу м. Конотопа разом з господарем — «ремесленным человеком» — працювали два його сини і три «товариша» — скляра. Крім них тут проживало ще 8 чоловік, а серед таких «торговый человек» і «оболонник». Без сумніву, мали бути ще дроворуби, шулярі, фарбарі, пічники та інші фахівці галузі⁷⁰. Цікаво те, що серед гутників постійно знаходився фахівець з реалізації скляних виробів, який, очевидно, досить добре знав про потреби ринку і можливі перешкоди конкурентів.

У 1704 р. у «Шептаківській волості»^{*} була заснована гута на 2 печі «з усіма приналежностями», котрі незабаром орендував у власника маєтку Антон Лось. При ній виникло і своєрідне поселення — слобідка, де оселилися майстрові особи: скляри, що безпосередньо виготовляли скло (8 дворів), шулярі (7), будники (4), осмольники (5), коваль і гончар (по одному двору). Тобто, відбулася певна концентрація спеціалістів — 25 найманих майстрів і чорноробів⁷¹.

Нерідко «майстрами» виробництва ставали не на місці, а фахівці приходили вже підготовленими на інших гутах. Тоді вони з хазяєвами уклали відповідні угоди. Так, на початку XVIII ст. майстер Потап Крутящий прийшов і почав працювати на одній з гут Чернігівщини. Перед тим він освоїв свою професію на Суховирській гуті, а тому вмів виготовляти гарний посуд з простого скла. Погодився працювати він на умовах платні

⁷⁰ Переписні книги 1666 р. — К., 1933. — С. 119, 120.

^{*} Маєток, який у 1750 р. був визначений гетьману К. Розумовському в рангове володіння — «на булаву».

⁷¹ Судиенко М. Материали для отечественной истории. — К., 1853. — Т. 1. — С. 73.

з «свого рукоделія» третьої частини, а дві частини мали надходити власнику. Під його керівництвом працювали всі робітники на підприємстві, а тому, розплачуючись з ними за виконані послуги, Крутящий міг додатково привласнювати частину доходів⁷².

У пошуках роботи гутники могли пройти всю Україну і зупинитися у найвіддаленіших місцевостях. Наприклад, на Полісся і Волинь йшли майстри-гутники з-під Житомира, а з Галичини — на Чернігівщину⁷³. Отже, відбувався стихійний обмін досвідом між спеціалістами різних регіонів, існували виробничі зв'язки, незважаючи на міждержавні кордони.

На Чернігівщині гутти зосередились головним чином у північних і північно-західних районах, де менш родючою була земля, але багато лісів і відповідної якості піску. Тут протягом XVII–XVIII ст. формувалися цілі династії кваліфікованих робітників таких, як Скабичевські, Багинські (Чумаки), Білозерські, Лосі, Іваницькі й інші. Серед майстрів джерела зафіксували: Ян Шот і Дубоніс у с. Грузьке (1660), Іван Томасченко в с. Гута (Глухівська сотня, 1675), Криштоф Бука з сином Мартином у с. Бречі (1705), Василь Баран у с. Баранове (1753), Іван Кисель у с. Лісне (1754), Іван Івашенко у с. Баранова Гута (1767), Клим Сидоров, Козьма Кононов, Федір Супругов, Іван Козлюк⁷⁴.

Як можна здогадатися з названих прізвищ, майстрами були українці, росіяни, а також іноземці.

Гутники-майстри, як правило, жили більш-менш заможнo. Так «відкупник» Василь Баран мав власний будинок з двором з усіма потрібними господарськими приміщеннями, утримував 5 «робочих» коней, 4 волів, 5 корів і 2 телят. Щодо платні, то вони отримували по-різному. Наприклад, у Блешнівській гуті майстру віддавали третину всіх виробів (очевидно, під реалізацію для себе), у Воронівській — платили по 50 коп. від кожної копи скла, в інших — по 20–25 коп. за копу продукції⁷⁵.

Найкращі зразки гутного виробництва вивозили на ринки міст: Курськ, Орел, Москва, Петербург, Вязма, Гомель, Смоленськ, а також Прибалтики.

Мануфактури із широким застосуванням вільнонайманої праці, безперечно, руйнували примітивність натурального господарства і впроваджували нові економічні відносини.

⁷² Модзалевський В. Гути на Чернігівщині. — К., 1926. — С. 103, 104.

⁷³ Pietkiewicz C. Przyczynek do historii hutnictwa na Polesiu i Wołyniu // Ziemia. — R. X. — С. 133; Рожанківський В.Ф. Українське художнє скло. — К., 1959. — С. 36, 37.

⁷⁴ Січинський В. Нариси з історії української промисловості. — Львів, 1936. — С. 26–27.

⁷⁵ Там само. — С. 28.

Досить показові дані щодо функціонування підприємства зі «змішаною» робочою силою, майнову нерівність виробників і характер праці на ньому маємо стосовно Топальської мануфактури (Стародубський полк) початку 70-х років XVIII ст. Ще укладачі «Румянцевського опису» (1767 р.) зазначили, що при с. Велика Топаль, на березі річки Мала Топалка, існує парусинова «фабрика», поблизу якої «живут рабочие люди, которые против своей работы по положенной цене заплату получают». Цікаво, що серед останніх налічувалось 150 чоловіків і 148 жінок. Мешкали наймити на 14 дворах і в 5 «бездворних» хатах. Частина будівель промислового підприємства знаходилася віддалік «фабричного хутора», в поселенні Драглевка, близько 30 верств від Топалі. Тут же знаходились миловарний «завод» і декілька будов для сушіння пряжі⁷⁶. Продукція «фабрики» реалізовувалась головним чином у полках Гетьманщини.

В 1770 р. власник підприємства Рагузинський продавав його члену Малоросійської колегії князю Мещерському, якого на той час підтримувала державна казна. Того ж року мануфактура, як і вся Топальська волость, опинилась у руках графа, президента Малоросійської колегії і генерал-губернатора Лівобережної України П. Румянцева-Задунайського. Наступного року спеціально призначена комісія зробила опис маєтку. Документ отримав назву «Отдаточная книга ... волости Великого-Топальской, со всеми принадлежностями». Згідно з нею, при фабриці значилось 72 «господарства», котрі належали 87 сім'ям. 8 господарств, ймовірно, вели «майстрові люди», а 64 — робітники, в число яких входили і спеціалісти своєї справи. Серед них налічувалося 166 чоловіків і 165 жінок. За віком вони становили⁷⁷:

ЧОЛОВІКИ

Вік	до 15 років	15–19	20–24	25–29	30–39	40–49	50–59	понад 60	всього
Кількість	68	13	19	11	24	14	8	9	166
% %	41	7,8	11,4	6,6	14,5	8,4	4,8	5,4	100

⁷⁶ Константинович Н.А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. — Чернигов, 1885. — Вып. 4: Полк Стародубский (дополнение). — С. 668, 669; Лазаревский А.М. Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783 гг.): Историко-юридический очерк по архивным источникам. — К., 1908. — С. 95, 96.

⁷⁷ Тут і далі підрахунки зроблені О. Оглоблиним у ст. «Рабочие на Топальской мануфактуре в 1771 году» // Архив истории труда в России. — Петроград, 1923. — С. 44–47.

ЖІНКИ

Вік	до 15 років	15–19	20–24	25–29	30–39	40–49	50–59	понад 60	всього
Кількість	58	16	23	13	21	16	4	14	165
% %	35,2	9,7	13,9	7,9	12,7	9,7	2,4	8,5	100

Отже, серед чоловіків «працездатного віку» було близько 48%, а серед жінок — 54%. Особи, які частково могли використовуватися на виробництві (від 15 до 18 років — «напівробітники») становили відповідно: 7,2% і 6,1%. У чоловіків 2/3 мали найбільш продуктивний вік — від 20 до 40 років. Втім, на «фабриці» широко застосовували і дитячу працю. Кількість сімей, котрі могли забезпечити самостійне ведення свого господарства (тобто, мали від двох і більше повнолітніх «робочих» чоловіків), досягала лише 16,7%. За ними значилося худоби: всього 20 коней і 4 воли, а також 5 жеребців, 84 корови і 42 теляти, 39 овець, 25 кіз і 5 свиней. Отже, робочою худобою були забезпечені тільки 24 господарства. Причому, понад 22% взагалі не утримували домашніх тварин, або тільки дрібних.

Принциповим у становищі робітних людей слід вважати відсутність хоч скільки-небудь орної землі. Тому-то вони і мусили займатися профільним виробництвом, обслуговувати спеціальні потреби мануфактури, вирощувати коноплі, забезпечувати функціонування млинів тощо. Таким чином, всі вони були практично «відірвані» від землеробства.

Дещо інакше склалася ситуація з працівниками «фабрики», які проживали в Драглевці. Вони утримували 9 господарств, де мешкало 13 родин. Причому, на чолі кожної «сімейної ланки» значився чоловік — «бибиль», тобто фактично безземельна особа. 5 хазяїв мали сінокоси. На всі господарства припадало тільки 3 коней, 12 корів і телят, 5 голів дрібної худоби. А три з них взагалі були неспроможні утримувати худобу. Більшість робітників уже мали відповідні навички роботи, бо прийшли з сусідніх рудень: поселень Внуковичі, Топаль, Жиголовка. Щодня їм платили за надані послуги 4 коп., а жили вони «на своїх харчах»⁷⁸.

В кінці 70-х — на початку 80-х років мануфактура поступово перемістилася в Драглевку, де в ній працювало, «при особливому майстрі», до 300 найманих осіб, які виготовляли продукції (полотна) більше ніж на 6 тис. руб. щорічно. Полотно купували як місцеві жителі, так і приїжджі з «великороссийских разных мест»⁷⁹.

⁷⁸ Там же. — С. 49, 50.

⁷⁹ Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. — Т. 1. — С. 417, 418.

1786 р. у Кременчузі засновано фабрику з виготовлення шовкових виробів, зокрема панчіх, на якій працювало до 20 робітників іноземного походження й 200 українців. Керував підприємством виходець з Берна Юн. Неподалік від неї, в посаді Крюків, діяв завод серпанкових матерій з 6 майстрами та робітниками іноземцями (з 1786 р.)⁸⁰.

Проте, слід зазначити, що в другій половині XVIII ст. текстильній промисловості в підросійській Україні не сприяла консервативна політика царського уряду, спрямована здебільшого на монополізацію виробництва. Безпосередньо стримували її розвиток всілякі розпорядження Мануфактур- і Комерц-колегії з їх конторами на українських землях.

Таким чином, слід констатувати: в промислах наймана праця застосовувалася в значно більших масштабах, ніж у ремеслі. Частина таких робітників одночасно виконувала й певні повинності, бо була «залежна» від своїх землевласників (або держави). Серед батраків значилися челядники, численні слуги, фурмани, сторожі, учні та багато інших.

Однак, найважливішим питанням, в усьому його комплексі, все ж таки лишається: було існування (чи відсутність) ринку найманої праці в Україні за «нового періоду»? З цього приводу О. Компан висловила категорично: мовляв, оскільки Україна не становила самостійного цілого, то вона й не могла мати свого незалежного національного ринку⁸¹. Отже, за логікою названого автора, виходить, що робоча сила нового характеру й місцева буржуазія формувалися або за його межами, або їх зовсім не було. Тобто, їх генеза проходила в умовах розвитку тільки «єдиного загально-російського ринку» (один процес по всій території Російської держави — імперії). Коли так, то це повністю відкидає сам факт створення й існування Української держави (Гетьманщини), хай і територіально досить обмеженої в ході Національної революції та Визвольної війни середини XVII ст. і в подальшому, фактично у вигляді автономії, до 60-х років XVIII ст.

Насамперед спробуємо на підставі вище викладеного матеріалу визначитись, що ж таке ринок найманої праці. З нашого погляду, це сфера обігу та купівлі-продажу робочої сили при наявності певної пропозиції і платоспроможного попиту на неї, великої концентрації робітників у країні, регіоні чи окремому районі, що втратили безпосередній зв'язок із сільським господарством і позбавлені засобів виробництва, проте мають практичний досвід і відповідні навички праці, що використовуються в процесі створення матеріальних благ. Якісними критеріями ринку є рівень

⁸⁰ Січинський В. Нариси з історії української промисловості. — С. 67.

⁸¹ Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. — С. 372.

особистої свободи (чи залежності) наймитів, які розпоряджаються власною продуктивною силою, та необхідності продавати ними свої здібності до праці як джерела існування. Практичним визначником — фіксатором взаємозобов'язань між батраками і наймачами — при цьому стає сукупність письмових чи усних домовленостей (угод, контрактів тощо). Ринок виникає, формується і розвивається водночас з появою і зростанням товарного виробництва, а особливо широкі параметри набуває в зв'язку з розкладом натурального господарства (як у місті, так і в селі), що супроводжується поглибленням суспільного поділу праці. Під безпосереднім впливом економічних зв'язків між різними областями всередині країни відбувається поступове злиття відокремлених місцевих ринків і утворюється національний ринок, з характерними для нього на той час анархією, стихійністю та жорсткою конкурентною боротьбою.

Виходячи з усього цього, не можна категорично заперечувати той факт, що вже в другій половині XVII ст. Україна як територіально, так і економічно досягла певної консолідації, включаючи сюди, в першу чергу, Лівобережжя, Правобережжя, Слобожанщину й Запорожжя. Навіть складності політичного характеру, зокрема, на правому березі Дніпра, не могли повністю перешкодити зростанню тут кількості місцевих ринків і посиленню зв'язків між ними. Безперечно, всі частини тяжіли до Лівобережної Гетьманщини, поступово утворюючи єдиний народногосподарський організм. Повсюдно формувалися кадри національної буржуазії, а отже і загони відірваних від землі вільнонайманих працівників. Схожі процеси відбувалися й на Слобожанщині, офіційно підпорядкованій «напрямую» царському уряду. Торговий капітал на території всіх регіонів експропріював дрібних виробників, тим самим збільшуючи лави робітників.

Безперечно, подальша концентрація окремих місцевих ринків у єдиний народногосподарський організм, розвиток міської й сільської промисловості створили підґрунтя для нових, більш прогресивних форм найму. Навіть залишаючись кріпаком за соціальним походженням, батрак ранньомодерної доби своїм становищем в якості найманого робітника в промисловому виробництві руйнував підвалини натурального господарства.

Проте, на відміну від Західної Європи, звільнення дрібних виробників на території України набуло вкрай зтяжнього характеру, а нерідко супроводжувалося й явно регресивними явищами (наприклад, коли на мануфактурах протягом другої половини XVII — першої половини XVIII ст. поступово зростала кількість вільнонайманих працівників, а на кінець XVIII ст. їх раптово знову витіснили кріпаки). Вузькі рамки ринку праці загалом по Російській державі царська влада в XVIII ст. намагалася розширити в дусі кріпосницької практики — насильно приписати державних селян до «заводів».

Досліджуючи питання про структурні зміни, які сталися в середовищі суспільства, не можна обійти увагою той важливий факт, що в багатьох поселеннях чітко виділялися окремі чисельно значні групи, котрі дуже широко використовували найману працю, а свої господарства пристосовували до зростаючих потреб ринку. Найбідніша частина посполитих, поступово втрачаючи всі засоби виробництва та остаточно розорюючись, наймалася до заможних господарів. Зокрема в пошуках заробітку селяни здебільшого змушені були залишати свої оселі, рідні місця й шукати роботу в містах, на промислових підприємствах, забезпечуючи останні необхідною кількістю робочих рук. Так, жителі міста Новгород-Сіверського «по своим промыслам» настільки задовольнялись працею найманих людей, «приходящих обыкновенно для найму в сей город с околичных и с великороссийских мест в довольном количестве», що «в сискании оних никакой трудности и помешательства в своих работах не зазнавали»⁸².

Аналізуючи документальні матеріали того періоду, можна без особливого перебільшення констатувати: більшість заможних господарств уже не могла повнокровно функціонувати без застосування праці найманих робітників. Причому, в окремих районах такі робітники становили відносно значний відсоток у порівнянні з певними верствами населення. Зокрема, у 1763 р. лише в трьох слобідських полках (Сумському, Харківському та Острогозькому) за наймом працювало 2395 чол.⁸³ У 1767 р. з 1066 посполитих Пісчанської сотні Переяславського полку 89 (або 7,4%) перебували у наймах⁸⁴. У 1782 р. у Київському намісництві «слуг и работников» за різними людьми значилося 13,1 тис. осіб обох статей (не набагато менше, скажімо, ніж міщан — 18,7 тис. осіб обох статей)⁸⁵. В окремих населених пунктах частка наймитів іноді сягала до 25% усіх жителів⁸⁶.

Важливо зазначити, що, крім, так би мовити, традиційних наймачів робочих рук — великих землевласників (старшин, шляхтичів, монастирів, купців та ін.), дедалі частіше до найму вдавалися особисто вільні посполиті й рядові козаки. На них при цьому, як свідчать джерела, працювало в середньому від 1 до 5 чол. Нерідкими стали випадки використання рук найманих працівників у господарствах кріпосних селян. Наприклад, від

⁸² Опис Новгород-Сіверського намісництва. — С. 4.

⁸³ *Слюсарский А.Г.* Социально-экономическое развитие Слобожанщины. — С. 197.

⁸⁴ *Ковба И.* Хозяйственное положение посполитых и подсоседков Песчанской сотни Переяславского полка по данным Румянцевской описи (1767 г.) // Труды Полтав. уч. арх. комиссии. — Полтава, 1915. — Вып. 12. — С. 41–77.

⁸⁵ Описи Київського намісництва. — С. 44–45.

⁸⁶ ЦДІА України. — Ф. 57, оп. 1, спр. 152.

одного до двох «робітників» мали на Лівобережній та Слобідській Україні кріпаки поміщиків Дараганів, Скоропадських, Дуніної, Нестерова, Трубецького та ін.

Наймання додаткових робочих рук «зі сторони» селянами, як правило, здійснювалося за двох умов: наявності в них більш-менш заможного господарства (навіть при кріпосній залежності безпосереднього хазяїна) і неспроможності ведення його лише власними силами (чи стараннями однієї сім'ї). Щоправда, траплялися випадки, коли й родина з достатньою кількістю дорослих і фізично міцних чоловіків наймала ще працівників для виконання різного роду допоміжних робіт. Ось один з характерних прикладів. За даними «Румянцевського опису Малоросії» 1765–1769 рр., житель сл. Суморівка (Стародубський полк) Іван Гончаренко 70-ти років мешкав у дворі, в якому була одна хата. Разом з ним проживали двоюрідний брат 50-ти років із сімнадцятирічним сином, двоє власних дорослих синів і невістка. У них було: орної землі «в двох зменах посевова ржи» на 3 чвертки, город, десятеро коней, три корови, троє телят, 11 овець, дві свині. Практично з усім господарством вони вправлялися самі. Проте для дрібної роботи додатково тримали хлопця 10 років — «родимця заграничного»*, найнятого на рік⁸⁷.

Принциповими є питання про характер, види найманої праці, її оплату та регіональне поширення. Нерідко наймитованню мало, так би мовити, обмежену територію. Тобто, робітники наймалися там, де постійно мешкали, або шукали тимчасової праці в найближчих населених пунктах (у межах свого полку чи намісництва). Так, більшість селян Хорольського повіту, «хотя и отлучаются по пашпортам для работ, но только в здешнія селенія», — констатують «Географічні описи Києва та Київського намісництва 1775–1786 рр.»⁸⁸. Те ж саме підтверджують і дані «Топографічного опису Чернігівського намісництва» щодо Чернігівського повіту: «Крестьяне, знающіе плотничное, столярное, каменное и печное мастерство, работают в Чернигове и по уезду у разных обывателей. В другія отдаленныя места никуда на работы не отходят»⁸⁹. Зокрема, до Чернігова ходили жителі сіл Масонів, Полуботок, Котів, Півців і слобід Бобровиці, Лесковиці й Митлівки, які в основному жили за рахунок «поденных

* Судячи з прізвища та ім'я — Сопрон Ларков, наймит був вихідцем не із закордону, а з інших районів України або ж із Росії.

⁸⁷ Там само. — Спр. 104 (кн. 104. — Ч. 1). — Арк. 119–119 зв.

⁸⁸ Описи Київського намісництва. — С. 78.

⁸⁹ *Шафонский А.* Назв. соч. — С. 227.

зароботков» (1779–1781 рр.)⁹⁰. Подібні факти знаходимо також в історичних матеріалах й по Новгород-Сіверському намісництву.

Проте дуже часто наймити пересікали кордони полків, намісництв, губерній і навіть країн. Так, на середину 60-х років у Переяславі налічувалося 530 найманих працівників і учнів. Серед них 58,71% були вихідцями з Переяславського полку, 10,25% — із сіл і містечок Чернігівщини, Київщини та Ніжинщини, 7,46% — з Правобережжя. Решту становили колишні жителі Лубенського, Миргородського, Гадяцького, Стародубського та різних слобідських полків, Новоросійської губернії, Лівонії, Севська, Могильова, Казані й Калуги. За соціальним походженням наймити поділялися так: колишні козаки — 35,43%, селяни — 24,94%, міщани — 12,79%, невизначена група — 18,85%. Решта припадала на вихідців з нижчих верств духовенства, підсусідків, російських поселян і солдатських дітей. Більшість із цих найманих працівників зосереджувалася в маєтках старшини (214 чол.) і монастирів (124 чол.)⁹¹. Аналогічним був стан справ і на Слобожанщині. Земельні власники Острогозької провінції, наприклад, доводили в 1767 р. до відома членів Комісії для створення проекту нового Уложення: «С начала поселения слободских полков ... бывшие в сем пределе на житьи предки наши, дворяне и старшины, а после их и мы, именованные, следуя древнему обыкновению, каждый по необходимой надобности своей, принимал к себе в услужение по договору за заплату как из черкас, так и из других наций вольных людей без всяких письменных обязательств»⁹².

У свою чергу, в пошуках заробітків для існування місцеві жителі змушені були залишати межі Лівобережжя, Правобережжя та Слобожанщини. Здебільшого шлях їм стелився на Дон і південь України. Інколи вони добирались і в найбільш віддалені місця Російської імперії. Так, житель с. Вайтушів (Батурина сотня) А. Кобицький їздив у другій половині 60-х років XVIII ст. до Астрахані на заробітки, для чого отримав і паспорт⁹³. Особливого поширення це явище набрало на кінець століття, охопивши майже всі українські регіони. Ось кілька характерних прикладів. Козелецький повіт: «А для работы некоторые отходят по паспортам на донскія станицы и отправляют тамо работу около рыбных ловель». Переяславський повіт: «Имеющие скот выходят по паспортам

⁹⁰ НБУВ. IP. — Ф. 2. — № 13697. — Арк. 9–10.

⁹¹ Ковальський І.С. Генеральний опис 1765–1769 рр. — джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні // УІЖ. — 1962. — № 2. — С. 100.

⁹² Сборник Российского исторического общества. — СПб., 1888. — Т. 68. — С. 302.

⁹³ ЦДІАК України. — Ф. 59, оп. 1, спр. 5695. — Арк. 1–6.

для промыслов за рибою в донськія станицы и за солью в Крым. И под-
ряжаются к свозкам транспортов и провіанта. А пешіе идут так же для
зароботков в донськія места, где зарабатывают при заводах рыбной ловли и
в косбе трав». Миргородский повіт: «Скот и хлеб продают в здешних
местах, а не имеющие ремесла жители отходят по пашпортам на полгода и
на год для зароботков Новороссійской и Азовской губерній и донских
станіц в разные места»⁹⁴. У ці ж місця направлялися на заробітки жителі
таких повітів Київського намісництва: Пирятинського, Лубенського, Голт-
вянського, Градизького, Золотоніського. Лише в Київському повіті окремі
селяни й міщани наймалися «для свозу разных товаров, привозимых из-за
границы в Малую Россію»⁹⁵.

У Чернігівському намісництві більшість посполитих, як уже зазна-
чалось, наймитувала у своїй місцевості, «зарабатывая у имуществен-
нейших». Проте немало з них також відправлялося «для работ» на Дон, а
ще — «под извоз» тютюну, городини, фруктів у Москву, Могильов,
Кременчук, Черкаськ і «прочія места»; їздило по сіль і солону рибу «в
Таврику»; наймалося «под сенокосы» в Полтавський повіт⁹⁶. У Новгород-
Сіверському намісництві, як свідчить його опис 1779–1781 рр., не було
масового відходу населення на Південь. Жителі ж Харківського наміс-
ництва «по паспортам и по кормежным для промыслов на Дон за рибою и
солью, нанимаются на волах для отвозу в разные места фур и для отгону
покупаемого в Россію скота; другіе же ходят для зарабатыванія в Ека-
теринославское наместничество, також и на Дон»⁹⁷.

У зв'язку з цим виникає кілька запитань. Вище вже йшлося про те, яку
жорстку політику проводив царський уряд і старшинська адміністрація
щодо селянських переходів у другій половині XVIII ст., як негативно й
гостро реагували на втечі посполитих великі землевласники. Тоді звідки ж
бралися наймити? Де конкретно і на яких умовах використовувалася їхня
праця?

А. Слюсарський, на підставі аналізу історичних матеріалів Слобожан-
щини, дійшов висновку: застосування вільнонайманої праці у gospodar-
ствах заможних козаків і селян було поширенішим, ніж у маєтках дер-
жавців⁹⁸. У цілому таке твердження не є безспірним. Зокрема, не зовсім
ясно, що у даному випадку потрібно брати за мірило: чи кількість

⁹⁴ Описи Київського намісництва. — С. 58, 65, 75.

⁹⁵ Там само. — С. 52.

⁹⁶ Шафонский А. Назв. соч. — С. 408, 441, 501, 557, 560 та ін.

⁹⁷ Топографічний опис Харківського намісництва 1785 року // Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. — К., 1991. — С. 97.

⁹⁸ Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины. — С. 196.

господарств, де використовувалася наймана праця (тоді, зрозуміло, їх було більше у посполитих і козаків), чи кількість робітників у них, що працювали по найму. Адже не можна, скажімо, порівнювати один великий маєток державця, в якому було зайнято десятки, а то й сотні робочих рук «зі сторони», з, як правило, 1–3, рідше — 4–5 наймитами селянина чи козака. А куди тоді віднести підприємства купців, де в багатьох випадках використовувалася головним чином наймана праця? Разом з тим, слід визнати й таке: великі землевласники, маючи достатню кількість залежних селян, економічно не завжди були зацікавлені у використанні вільнонайманої праці, що досить легко замінювалася підневільною або напівпідневільною.

Офіційно «йти в найми» селяни мали право з письмового (рідше усного) дозволу свого поміщика. Такий дозвіл найчастіше давався тоді, коли малоїмущі посполиті «сиділи» на чинші й мусили сплачувати повинності грошима. Значний контингент постійних, сезонних і поденних робітників рекрутувався з тих груп посполитого населення, які мали певну юридичну можливість відносно вільного пересування й виконували менший обсяг ренти: тобто, з підсусідків, «шукачів козацтва», селян «спірних» і частково державних та купецьких маєтків.

Своєрідні форми наймання існували в сільському господарстві. Наприклад, у Миргородському повіті заможні особи, які мали в своєму розпорядженні достатню кількість робочих рук власних селян, обходилися в основному їх підневільною працею. Інші ж, хто вирощував значні врожаї, але не міг самостійно їх зібрати, наймали сторонніх людей і платили їм натурою: «Все сіи работы (сільськогосподарські. — *Авт.*) производят некоторые своими домашними, а другие, не имея людей, а имея довольно посеvu, отдают сжинать и упрятывать сторонними с третьяго от зажону снопа, а в вымолоте шестую и седмую долю чистаго зерна отдают же»⁹⁹.

Дещо інші умови наймання існували в Чернігівському повіті. Там, «естли у кого не свои мужики молотят, то дают сторонним десятую часть вымолоченного хлеба и притом кормят и поят своею харчью»¹⁰⁰. Також ті, у кого було недостатньо орних земель, наймали «онья: или с половины, так, что он вспашет, а хозяин половину своими семенами засеет, а такіе называются сполники; или с копы, то есть, он должен сам всю землю вспахать, своими семенами засеять, сжать и хозяину в двор свезть, и за то дает ему ржи четвертую или пятую, а яроваго седьмую или осьмую копу,

⁹⁹ Описи Київського намісництва. — С. 73.

¹⁰⁰ Шафонский А. Назв. соч. — С. 225.

и называются такие земледельцы скопичи. Сенокосы берут с половины, то есть, весь сенокос сами косят, сено складут и хозяину половину в двор привезут, и называются сполники»¹⁰¹.

У Борзнянському повіті «сторонніє» посполиті, «смотря по урожаю», за працю брали кожний четвертий, п'ятий або шостий сніп (копу) («то есть: хозяин получает три, а жнец четвертую (копу. — О.Г.), и так далее»), а місцеві жителі працювали з половини зібраного ними врожаю¹⁰².

Причому, коли на селі для виконання певних господарських робіт люди часто-густо наймалися поденно чи на сезон, то в містах, як про це свідчить «Топографічний опис Харківського намісництва», в основному — поденно¹⁰³. На Слобожанщині землевласники, наймаючи собі женців і косарів, нерідко платили їм за зроблене грошима (очевидно, це було головним чином тоді, коли наймачем ставав не селянин, а поміщик)¹⁰⁴.

Дедалі ширшого використання праці вільнонайманих робітників вимагало не лише землеробство, а й місцеве тваринництво, що розвивалося. Зокрема, для догляду за худобою потрібні були погоничі — і не тільки тимчасові, а й постійні, бо не кожна родина, та ще й в умовах жорстокої панщини, могла впоратися з цим самостійно. Тому залучалися наймити. За відповідну працю їм платили грошима, одягом, їжею — тобто забезпечували можливість існування у господарстві хазяїна.

Нерідко найбільш вразливі верстви сільського населення, позбавлені засобів виробництва й землі, змушені були назавжди поривати із життям землеробів чи тваринників і найматися на різного роду промислові підприємства. Там умови праці та існування були, як правило, гірші, ніж у сільськогосподарському виробництві. Так, більш-менш заможні посполиті монастирських сіл Дегтярівки, Кудлаївки, Ігнатівки, Карасівки, Курилівки, Лоски (Новгород-Сіверське намісництво, 1779–1781 рр.) мали «главнейшее упражнение» в хліборобстві й заготівлі сіна на луках, а «беднейшіє» — наймалися в «работники» у Новгород-Сіверську «разним работам, и особливо на известніє заводи»¹⁰⁵.

В означений період на підприємствах дуже часто поряд з найманою використовувалася й праця залежних від власника мануфактури посполитих. Звернімось до прикладу, про який частково вже йшлося вище. Наприкінці XVIII ст. неподалік с. Араповичі (Новгород-Сіверське наміс-

¹⁰¹ Там же. — С. 226.

¹⁰² Там же. — С. 406, 407.

¹⁰³ Описи Харківського намісництва. — С. 43.

¹⁰⁴ Записки новооскольского дворянина И.О. Острожского-Лохвицкого (1771–1846 г.) // Киевская старина. — 1886. — № 2. — С. 350–370.

¹⁰⁵ Опис Новгород-Сіверського намісництва. — С. 10.

ництво) на березі р. Десни діяло кілька вапняних «заводів»: 1-й — військового товариша Т. Лаврененка, де були зайняті лише наймити; 2-й — бунчукового товариша А. Рачинського, що функціонував стараннями найманих людей і підсусідка з «бездвірною» хатою «при сем заводе»; 3-й — графа К. Розумовського, на якому відробляли піддані «его сіятельства»; 4-й — київського Софійського монастиря, де повинність відбували монастирські селяни; 5-й і 6-й — бунчукового товариша, вйта новгород-сіверського І. Тамиловського та полковника А. Лобисевича — тут роботу виконували наймані люди; 7-й — Гамаліївського монастиря — з працею «подданных монастырских»¹⁰⁶.

Як видно з наведених прикладів, на приватних, зокрема, старшинських, підприємствах по виробництву вапна головним чином використовувалася праця наймитів, а на монастирських — підневільних селян. Останнє стосується й мануфактури колишнього гетьмана Лівобережної України К. Розумовського. Такий стан речей пояснюється, ймовірно, тим, що в руках одних зосереджувалася велика кількість залежних посполитих, інші ж відчували явну їх недостатність. Проте навіть за наявності значної чисельності підданих інколи додатково використовувалася ще й праця найманих робітників. Так, на вапняному «заводі» новгород-сіверського Спаського монастиря поблизу с. Горки — маєтку того ж монастиря — «работы» здійснювалися «монастирскими поданными и по найму из стороны». Рядовим працівникам тут платили по 2 крб., а майстру — 3 крб. Загалом на підприємстві біля «печей» працювало 12 робітників і 2 майстри¹⁰⁷.

Відомі випадки, коли на окремих промислових підприємствах поряд із сотнями вільнонайманих працівників і залежних селян залучалися люди (в тому числі й вихідці із сіл), засуджені до покарання за різні кримінальні вчинки — т. зв. «колодники». В основному їх використовували на підсобних роботах. У даному разі безпосереднє виконання вироку замінювалося примусовою (обов'язковою) працею на виробництві. Зрозуміло, що психологічно це негативно позначалося як на внутрішньому стані всіх працюючих, так і на стосунках між ними, викликало в людей відповідні реакції. Такого роду явище, наприклад, мало місце в середині XVIII ст. на цегельнях К. Розумовського. При цьому звертає на себе увагу той факт,

¹⁰⁶ Там само. — С. 7.

¹⁰⁷ Там само. — С. 8.

що наймана праця там була набагато продуктивнішою, ніж підневільна: фактично в 1,5 рази¹⁰⁸.

На території українських регіонів наймана праця набула поширення майже в усіх галузях промисловості, засвідчуючи цим зародження й розвиток у них буржуазного способу виробництва¹⁰⁹. Характерною рисою для даного періоду стало те, що вона поступово проникала в економічну й соціальну сфери життя сіл, слобод і містечок, впливала на характер ведення господарства навіть у невеликому за розміром поселенні. Як видно, зокрема, з «Опису Новгород-Сіверського намісництва», при слободі Домотканів, власності генерального осавула І. Журавки, існували вапняний і цегельний «заводи», де працювали посполиті «с заплаотою, как и на протчих таковых же заводах, а делаемую известь продают байдаками в Кіеве, Переяславе и других местах, кирпич же — новгородским жителям»¹¹⁰. Мешканці хуторів Псарівський, Зайцевський, Потютківщина заробляли собі на хліб частково «зажоном» у навколишніх селах, а частково «по винокурнях своих владельцев»¹¹¹. У багатьох населених пунктах відводилися спеціальні хати, призначені для проживання в них «робітних людей»¹¹².

Про те, наскільки зросла у другій половині XVIII ст. потреба в праці наймитів, може свідчити й спеціальний універсал К. Розумовського від 15 вересня 1763 р., де йшлося про жебраків і бродяг, у тому числі й підлітків. Таких осіб пропонувалося приймати на мануфактури, платити їм харчами, одягом, грішми, а також надавати «жительство основательное и выгодное»¹¹³.

Поступово серед наймитів склався окремий прошарок — так звані «служителі», які взагалі не мали ніякого власного господарства, а оселялися на постійне проживання у помешканні державця. Зокрема, при дворі поміщика Фридрикевича в с. Подолів (Ніжинський полк) у 60-х роках налічувалося 14 таких «служителів». Дев'ятьом з них він

¹⁰⁸ Нечипоренко П. Фабрики К.Г. Розумовського на Посем'ї // Записки історично-філологічного відділу УАН. — К., 1927. — Кн. 11. — С. 125, 196.

¹⁰⁹ Голобуцкий В.А. К вопросу о промышленном предпринимательстве в помещичьем хозяйстве Левобережной Украины во второй половине XVIII в. // Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянства и революционного движения в России. — М., 1961. — С. 88–95; Пономарьов О.М. Розвиток капіталістичних відносин у промисловості України XVIII ст. — 183 с.

¹¹⁰ Опис Новгород-Сіверського намісництва. — С. 14.

¹¹¹ Там само. — С. 29.

¹¹² Там само. — С. 30, 32, 213.

¹¹³ Нечипоренко П. Указ. соч. — С. 203–204.

платив щорічно грошима (від 2 до 10 крб.), іншим — лише «пропитанием»¹¹⁴.

Інтенсивне зuboжіння селян та розорення їхніх господарств зумовили надлишок робочих рук. Уже наприкінці XVIII — на початку XIX ст. промислово-мануфактурні заклади Лівобережжя й Слобожанщини не могли забезпечити працею всіх наймитів. У зв'язку з цим в Україні (особливо в південних регіонах) формувалася ціла мережа робітничих ринків, де збиралися заробітчани, зокрема, вихідці із сіл.

Широке використання найманої праці в господарствах міцних хазяїв, постійне збільшення поставок продукції землеробства й тваринництва на ринок створювали для заможних прошарків сільського населення всі необхідні умови для нагромадження значного капіталу, а потім і вкладання його в різні галузі виробництва та торгівлі. Поступово чимало посполитих перетворювалося на заможних промисловців і купців. Серед них були й відомі згодом родити Яхненків, Макух, Іванют та інших.

Наймання робочої сили давало деяким кріпосним селянам можливість уникати частково, а то й повністю виконання повинностей на свого землевласника. А. Слюсарський у своїй праці навів такий приклад. Посполитий с. Павлівки (Ізюмський повіт) Г. Шершавий, який мав під час жнив відпрацювати панщину на свого поміщика П. Замятню (орати його землю), послав замість себе виконувати цю роботу свого робітника з плугом і спеціально найнятого селянина з парою волів. А сам Шершавий продовжував у цей час займатися власним господарством (1798 р.)¹¹⁵.

В досліджуваній період дедалі частіше зустрічалися українські села й хутори, жителі яких фактично не займалися сільським господарством, зосередившись лише на промислах (причому, виконання всіх пов'язаних з певним виробництвом операцій забезпечувалося місцевими найманими кадрами, які працювали на своїх розбагатілих односельців). Так, мешканці с. Стара Гута (Новгород-Сіверське намісництво) взагалі не мали «упражнения в хлебопашестве»: багаті жили за рахунок гуральництва при допомозі найманих людей, що були «того ж села жителями», а «прочіе ж, кои винокурения производит не в состояніи», існували завдяки заробіткам «у производящих винокурение». Подібна ж ситуація склалася і в с. Нова

¹¹⁴ *Путро А.И.* Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века: Некоторые вопросы социально-экономического и общественно-политического развития. — К., 1988. — С. 16.

¹¹⁵ *Слюсарский А.Г.* Социально-экономическое развитие Слобожанщины. — С. 198–199.

Гута (1779–1781 рр.)¹¹⁶. Посполиті хутора Пастух працювали «законом» на винокурні в с. Басівка¹¹⁷.

На території Харківського намісництва на середину 80-х років XVIII ст. набуло масового поширення довготривале наймитування, коли жителі: «...нанімаються погодно в работники, для сего отходят в другіе города с данными им паспортами»; «для работы отходят в другіе города и селеніи»¹¹⁸.

Відхід від землеробства і тваринництва певної частини населення, масове вивільнення робочих рук і в зв'язку з цим поширення наймів, як головного засобу до існування, поступово змінювали соціальний вигляд деяких сіл, слобод і містечок, сприяли формуванню в них нових станових груп. Це, в свою чергу, породжувало й деякі незвичні явища в їх економічному житті. Так, відсутність належної кількості орної землі, городів і несприятливі умови ведення власного господарства, траплялося, робили всіх жителів певного поселення відверто «паразитуючими елементами», які існували здебільшого за рахунок чужої праці. Бо як ще можна назвати «оригінальне» явище, документально зафіксоване, зокрема, в с. Попівка (Шептаківська волость): «...Обыватели сего села ведут промыслы, именно: накупив в местечке Симеоновки дегтю и деревяной разной посуды на торгах с привозимых туда из разных мест, возят на перепродаж (підкреслено нами. — *Авт.*) в степніе места в полка Лубенській и Нежинській и тамо за деньги продают, а большою частью меняют на хлеб в отсып». Частково це можна пояснити тим, що «к селу земли пахотной мало, а сенокосов и того менее»¹¹⁹. За виручені гроші згадані «комерсанти» частково наймали луки та орну землю у мешканців сусідніх сіл.

Коли б це був поодинокий випадок, про нього можна було б і не писати. Проте факти свідчать про інше. Подібне відбувалося і в с. Лизунів тієї ж волості. Його мешканці, говориться в документі, «лучшим же себе промыслом имеют, то что накупив на торгах в селе Семяновки (очевидно, те саме село, що й у першому прикладі. — *Авт.*) и волости Перелюбской в Перелюбе, в селе Прибине и других діогтю и деревяной разной посуды, возят все то в сумськіе полки и тамо діоготь продают на деньги, а посуду деревяную меняют на разной хлеб в отсыпъ, то есть за каждую посуду дают ржи столько, сколько в покупаемую войти может, а гречи в двое

¹¹⁶ Опис Новгород-Сіверського намісництва. — С. 152.

¹¹⁷ Там само. — С. 514.

¹¹⁸ Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. — С. 107, 110.

¹¹⁹ Там само. — С. 15.

противу того. Сами оне покупают десяток ведр от 30 до 40 копеек, за кои выменивают хлеба вышесказанным образом мерою полчетверти»¹²⁰.

Як бачимо, дуже непростий засіб забезпечення себе «хлібом насущним». У сферу діяльності несаможиттєвих у господарському відношенні жителів одного села були економічно втягнуті мешканці декількох інших населених пунктів (причому, окремі з них знаходилися на Слобожанщині, тобто на досить значній відстані).

Документи другої половини XVIII ст. свідчать про те, що фактично всі групи посполитих (приватні, державні, монастирські і т.д.) брали участь у процесі поширення найманої праці: окремі з них або наймалися до заможних хазяїв, або ж самі наймали робітників для ведення власного господарства. За панування кріпосницької системи виробництва продаж робочої сили мав при різних умовах неоднаковий характер. Відзначимо такий факт: чим меншою була залежність особи, що наймитувала, тим вільніше (частіше, більше) вона могла продавати свою працю. При цьому безпосередня платня робітникам також визначалася нерівномірно і залежала, як правило, від віддаленості місця виходу робітної людини, чисельності працівників, які пропонували себе в наймити, врожайності в поточному році (при високому врожаю різко зменшувалася кількість вільних від роботи рук) і т.д.

Таким чином, можна констатувати: наймитування серед безпосередніх виробників стало не лише типовим явищем, а й у більшості випадків невід'ємною складовою господарювання. Поступово вимальовувався ринок постійної робочої сили. А це, в свою чергу, свідчило про формування національних кадрів сільської буржуазії, з одного боку, та сільського предпролетаріату — з іншого. Водночас цей процес не міг відбуватися без накопичення значного капіталу. При цьому «новий» господар шукав на ринку не лише знаряддя та засоби виробництва, які перетворював на свою власність, а й особливий товар — робочу силу.

¹²⁰ Там само. — С. 19.

Розділ 7.

Кріпосна система та вільний найм на Правобережжі

Специфіку соціально-економічного розвитку правобережного регіону, на відміну від Лівобережжя й Слобожанщини, які входили до складу Російської імперії, зумовлювало декілька факторів: по-перше, перебування в складі католицької Речі Посполитої (від 1667 р. до кінця XVIII ст.); по-друге, надзвичайно часте чергування періодів господарської розрухи (нерідко зумовлене зухвалими міжусобними діями заможних шляхтичів), епідемій, голоду, спустошень, викликаних, насамперед, військовими подіями, і часом певного відновлення народного життя. Все це супроводжувалось масовими грабунками можновладців і посиленням гноблення посполитих. Означені обставини посилювали і прискорювали на території Речі Посполитої процес занепаду, який особливо помітно почав проявлятися від середини XVII ст.¹ З іншого боку, спостерігалось порівняно вузьке застосування вільнонайманої праці, котру значною мірою компенсували руки поземельно чи особисто залежних посполитих.

Слід зазначити і ту обставину, що через брак належної кількості першоджерел, дослідники по-різному оцінювали рівень застосування вільнонайманої праці в народному господарстві Правобережжя. Зокрема, О. Баранович писав про використання в ремеслі та промислах Волині XVIII ст. головним чином кріпаків². В. Маркіна, посилаючись на думку І. Гуржій про поширення найму в Україні XVIII ст. в основному в роботах, що вимагали високої кваліфікації³, досить невиразно висловила щодо нього в межах правобережного регіону. Як зазначила вчена в Брацлавському, південній частині Волинського, Подільському воєводствах у другій половині XVIII ст. за вільним наймом інколи працювали не лише

¹ История Польши. — М., 1954. — Т. 1. — С. 264; Чухліб Т.В. Особливості селянського господарювання на Правобережній Україні (остання чверть XVII–XVIII ст.) // Історія українського селянства. Нариси в 2-х т. — К., 2006. — Т. 1. — С. 263–279.

² Баранович О. Нариси магнатського господарства на Півдні Волині у XVIII ст. — К., 1930; Його ж. Магнатское хазяйство на юге Волини в XVIII в. — М., 1955. — 183 с.

³ Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. — К., 1954. — С. 209.

ремісники, але й чиншові селяни та бурлаки. Водночас селяни краю долучались до робіт у фільварках, підприємствах маєтків, панських господарствах за винагороду (?), яка рідко наближалася до платні вільнонайманої праці⁴.

Дещо плутано, на наш погляд, з цього приводу писав А. Барабой. Згідно його сентенцій, з «тяглових» підданих, що виконували кілька днів на тиждень панщину, важко було сформувати кадри постійних доглядачів і погоничів худоби, не виходячи за межі «традиційних» стосунків: панкріпак. Тому-то заможні господарі не могли обходитись без найму. На думку історика, за кріпосницьких умов у всіх великих маєтках Правобережної України, а також у більшості середніх і навіть деяких дрібних, поряд з панщиною вживалася наймана (вільна — ?) праця постійних або сезонних робітних людей. Проте найм (примусовий — ?), зокрема у вигляді поденної праці, відігравав вирішальну роль тільки в окремих галузях, наприклад, у виробництві буряка. А вже в хліборобстві (головної продукції поміщицьких господарств Правобережжя) на перше місце виходила підневільна праця селян — панщина. Причому, «щоденні наймані робітники, — наголосив учений, — набиралися з кріпосних селян»⁵.

Як загальні риси ці положення можна прийняти, хоча на практиці не все відбувалося так однозначно «чисто», бо навіть у хліборобстві в окремих випадках застосовувалася праця вільнонайманих робітників (наприклад тоді, коли не вистачало панові рук своїх підлеглих селян), про що свідчать тогочасні джерела.

Також необхідно звернути увагу і на таке: названий вище автор змістив ряд понять, пишучи про економічний характер найму в поміщицьких маєтках. Зокрема він однозначно вважав: «Праця вільнонайманих робітників (колишніх солдатів, міщан, державних селян, пришлих селян і т.д.) була працею по капіталістичному найму (?). Такою ж врешті-решт слід визнати працю на поміщицьких полях селян, які відробляли належну панщину і одержували за свою додаткову роботу (?) грошову платню або четвертий сніп (тобто, виходить, що кріпак не відірваний від землеробства “тимчасово” перетворювався на вільнонайманого виробника? — *Авт.*). Навіть не оплачена праця цих людей набирала характеру оплаченої (?), що властиве саме для найманої праці капіталістичної

⁴ *Маркина В.А.* Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. (социально-экономическое развитие). — К., 1961. — С. 190–191.

⁵ *Барабой А.З.* Про характер найманої праці в поміщицьких маєтках Правобережної України (перша половина XIX ст.) // УІЖ. — 1962. — № 4. — С. 126.

формації»⁶. Тим самим А. Барабой явно перекрутив деякі положення класиків марксизму-ленінізму, на праці яких він сумлінно посилається. Далі він продовжив у тому ж дусі: «...По суті витрати на заробітню платню для цих робітників були вже перемінним капіталом поміщиків (?), авансовим не для виробництва споживчих вартостей, а для відтворення самого капіталу в поширеному масштабі, для одержання додаткової вартості через систематичний продаж продукції на ринку, що перетворювався на зиск». І ще раз: «Праця постійних (річних або піврічних) економічних служителів з кріпосних селян (?) даного поміщика була водночас і підневільною і працею по капіталістичному найму (?)»⁷.

На жаль всі ці аспекти залишаються до кінця не з'ясованими і в новітній вітчизняній історіографії.

Зазначимо, що за особливостями соціально-економічного становища жителів Правобережжя, можна умовно виділити декілька окремих районів. Так, на півдні й сході Київщини та Брацлавщини визиск селян становив найменший рівень, що обумовлювалось вигнанням звідси на деякий час польських магнатів і шляхти, а також помітним послабленням позицій Католицької церкви. На Поділлі, Волині та північних повітах Київського воєводства гніт селян досяг найвищого показника. Тут домінувала відробіткова форма ренти, хоча вона і співіснувала з продуктовою та грошовою.

Специфікою розвитку Правобережної України слід вважати і те, що тут нараховувалось всього кілька десятків магнатських родів, яким «традиційно» належала майже вся повнота майнових і політичних прав, хоч на законодавчому рівні в тогочасних суспільних реаліях вони були політично хиткими⁸. На період інкорпорації регіону до Російської імперії й перші роки потому їм, а також Римо-Католицькій церкві належало від 4 до 6 млн. десятин землі з близько 3 млн. душ кріпаків на ній⁹. Зокрема на Київщині найзаможнішими значились графи Браницькі, на Уманщині, Брацлавщині й Поділлі — Потоцькі, на Волині — Чарторийські. Вони володіли сотнями сіл і містечок. Мало в чому їм поступалися Сангушки, Ржевуські, Оссолінські, Жевуські та деякі інші. При їх дворах, правда, не

⁶ Там само. — 127.

⁷ Там само.

⁸ Див.: *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — К., 1993. — С. 257-265; *Лисенко С., Чернецький Є.* Правобережна шляхта (кінець XVIII — перша половина XIX ст.). — Біла Церква, 2002. — С. 15.

⁹ *Гудь Б.* Українці-поляки: хто винен? У пошуку першопричин українсько-польських конфліктів першої половини XX століття. — Львів, 2000. — С. 38, 127.

пориваючи зв'язків із власним господарством, працювали десятки осіб, яким виплачувалась регулярна платня. Хоч це явище і не можна назвати вільним наймом, але така форма взаємовідносин між паном і його посполитим («холопом») слід вважати більш прогресивною ніж, скажімо, панщина. Практично жодне велике господарство не обходило без худоби. А догляд за нею потребував постійних, зокрема й найманих робітників, особливо в ході літніх польових робіт.

Масового поширення набуло використання вільнонайманих робітних людей на будівництвах і ремонті промислових підприємств, житлових споруд (у тому числі й палаців), фортифікацій, ставків тощо¹⁰.

Загально поширений «консерватизм» у взаємовідносинах між паном і кріпаком у великих маєтках залишав агротехніку на допотопному рівні, що не забезпечувало високу врожайність основних культур.

Не сприяв розвитку народного господарства і той факт, що більшість населених пунктів перебувало в безпосередній залежності магнатів і заможної шляхти. Наприклад на момент інкорпорації Правобережжя до Російської імперії налічувалось 289 приватних і всього 23 державних містечок¹¹. Навіть повітові міста Ямпіль і Могилів на початку ХІХ ст. продовжували належати великим землевласникам, а ситуація з містечками практично не змінилась аж до початку ХХ ст. На відміну від Лівобережжя та Слобожанщини, де влада намагалася виокремити в містах міщан, на Правобережжі спостерігалось постійно домінуюче зростання серед «справжніх» городян представників сільського стану. Зокрема в Подільській губернії до міщан навіть у кінці ХVІІІ ст. королівські привілеї зараховували мешканців більшості міст, які так і не відійшли від сільського господарства й фактично залишалися селянами, навіть утримували худобу, птицю тощо¹². А це, в свою чергу, зрозуміло, не сприяло поширенню вільнонайманої праці.

І, навпаки, цьому прогресові сприяло звільнення залежних груп населення міста чи містечка від усіляких панських повинностей і податків, наприклад, коли ті були задіяні в сфері будівництва. Так, за постановою Ямпільського повітового суду в місті звільняли від повинностей і податків

¹⁰ ЦДІАК України. — Ф. 49, оп. 1, спр. 1830, 1831, 1877, 2087.

¹¹ *Воронин А.* Записки о владельческих городах и местечках Юго-западного края. — К., 1869. — Ч. 1. — С. 41.

¹² *Задорожнюк А., Реєнт О.* Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця ХVІІІ — початку ХХ ст. — К., 2008. — С. 54, 68.

усіх підданих, які працювали за наймом, “як у всіх містечках правобережних заведено”¹³.

Не залишались осторонь процесу поширення найму, в тому числі й вільного, володіння місцевих монастирів, вищого духовенства. Найчастіше він існував у двох формах: сезонній і постійній. Хоча в його основі була примусова праця. Проте протягом кінця XVII–XVIII ст., особливо в другій половині XVIII, вільний найм набирив усе більших масштабів. Зокрема церковники укладали контракти про вільний найм з робітними людьми для вирубки та сплаву лісу, обробки деревини, виготовлення поташу, дьогтю, смоли тощо, тобто для таких робіт, де потрібні були більш-менш підготовлені особи і не тісно пов’язані з власними господарствами. Водночас слід констатувати: представники заможного духовенства, прагнули до максимального використання робочої сили монастирських селян. Так, оновні виробничі потреби Почаївської церкви вдовольняли медовари, пивовари, теслі, ковалі, столяри, чоботарі, кравці, чинбарі, друкарі, палітурники, свічкарі, іконописці, позолотники та інші спеціалісти з власних підданих¹⁴. Однак, монастирі, які не мали своїх кріпаків на Правобережжі, наприклад, православні, не могли не вдаватися до вільного найму, принаймні, сезонних сільськогосподарських робітників. Низький рівень продуктивності панщини, а також масові втечі кріпаків змушували шукати «на стороні» допоміжну силу навіть такої особи, як київський католицький єпископ¹⁵.

Характеризуючи рівень застосування вільного найму в монастирських володіннях, для нас особливо важливим є висновок, який зробив О. Крижанівський: «...Окремі галузі церковної промисловості, особливо рудницька справа, лісові промисли сприяли загальному економічному пожвавленню на Правобережній Україні, розвитку там ринку вільнонайманої праці»¹⁶.

Отже, вчений висловив думку про процес формування ринку вільнонайманої праці навіть в окремо взятому, не дуже розвинутому економічно, українському регіоні.

¹³ Кравченко І. Ямпільський маєток наприкінці XVIII та в першій чверті XIX ст. — К., 1929. — С. 89.

¹⁴ Хайнауцкій А.Ф. Почаевская Успенская лавра: Историческое описание, с приложением документов. — Почаев, 1897. — С. 122–123.

¹⁵ Крижанівський О.П. Церква в соціально-економічному розвитку Правобережної України. XVIII — перша половина XIX ст. — К., 1991. — С. 49.

¹⁶ Крижанівський О.П., Плохий С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: В 3-х кн. — К., 1994. — Кн. 3: Кінець XVI — середина XIX століття. — С. 167.

І такий висновок зроблений на підставі монастирського господарства, незважаючи на те, що, за словами самого автора, «правобережна церква великим промисловцем не була»¹⁷.

Від себе ж зауважимо: навіть у середині XVIII ст. у багатьох економічно потужних панських маєтках, скажімо, у такій галузі, як лісові промисли, продовжувала масово використовуватися праця кріпаків і лише поодинокі вільнонаймані робітні люди. Однак про це мова піде згодом.

Необхідно зазначити, що вже в XVII ст. більш-менш чітко вирізнялися й райони окремих промислових галузей. Так, Полісся (Північна Київщина) і Волинь перетворились на місцевості залізоровної й залізообробної промисловості, чому сприяли багаті родовища болотної руди. Зокрема на Волині рудні діяли поблизу Луцька та Житомира, на території Київського Полісся — біля Овруча, Радомишля, Ракитного, Чорнобиля та деяких інших населених пунктах. Полісся фактично до кінця XVIII ст. залишалось головним осередком металургійної промисловості України¹⁸. Навіть у менш розвинутих господарствах монастирів, де відшукали родовища червоного чи бурого залізняка та болотних руд, а також була в наявності належна кількість деревини (для дров і виготовлення вугілля) та відповідні водоймища для влаштування водяних двигунів, функціонувало чимало профільних підприємств. Керували виробничими процесами на руднях і гамарнях майстри, нерідко вільнонаймані, з якими господар укладав спеціальну угоду. Найчастіше мова йшла про фільваркове господарство, власники яких, спираючись на тодішнє право в Речі Посполитій на земельні надра, здебільшого брали плату від рудників-ориндарів як грошима так і залізними виробами¹⁹.

В різні періоди, більш вдалі для економічного розвитку, на території Полісся діяло понад 500 рудень, з них лише в Київському воєводстві — близько 200 (1790–1791)²⁰.

Деяке уявлення про характер і поділ праці на руднях дають профільні підприємства в маєтку родини Вороничів під Трояновим. У 1748 р. тут функціонувало 5 рудень, на яких працювало 111 осіб, з них 6 майстрів,

¹⁷ Там само.

¹⁸ *Голобуцький В.О.* Економічний розвиток України в умовах розкладу феодально-кріпосницької системи господарства і розвитку капіталістичних відносин (XVIII ст.) // *Історія народного господарства Української РСР: У 3-х т. — 4-х кн. — К., 1983. — Т. 1. — С. 212.*

¹⁹ *Козловский П.Г.* Землевладение и землепользование в Белоруссии в XVIII — первой половине XIX в. — Минск, 1982. — С. 24.

²⁰ *Середенко М.М.* Чорна металургія України. 1917–1957. — К., 1958. — С. 8.

30 ковалів, 25 димарів, 15 коритарників. З великою вірогідністю можна твердити, що більшість фахівців була найнята за контрактом, з чітко визначеним поділом праці. Через 10 років під Трояновим і в найближчих селах діяло вже 9 рудень. Причому, на них з'явилися спеціалісти нових галузей виробництва: кустарі-цвяхарі²¹.

В останній чверті XVIII ст. у межах поліського регіону помітно розвивалося доменне виробництво: «заводи» Високопічанський, Кропивнянський, Чижівський (1773), Городський (1778). Від рудень, на яких використовувались сиродутні горна для виготовлення кричного заліза, вони різнилися більшими розмірами і наявністю доменних печей для виплавки чавуну²². Так, мануфактура Висока Піч, за підрахунками В. Голобуцького, могла виробити в 10 разів більше чавуну і заліза, ніж найпотужніша рудня. Лише в 1797 р. на ній, за допомогою 90 робітників, було виплавлено 10800 пудів продукції²³. Очевидно, тут застосовувався як вільний, так і примусовий найм.

На Поліссі також активно розвивались лісництво та лісові промисли. Хоча про них маємо обмежену інформацію, але наявні факти свідчать: більшість лісів перебувало в приватному володінні, а тому в сільських промислах найчастіше використовувалась праця кріпаків і лише зрідка вільнонайманих робітників. Серед останніх міг опинитися, наприклад, лісничий, котрий як правило, повинен був мати належні фахові знання та відповідні фізичні можливості для виконання служби. На Волині, за деякими даними, оплата їх праці здебільшого здійснювалася як грошима, так і натурою (бо людина, що мешкає і доглядає в лісі, практично не могла успішно займатися власним господарством). Зокрема, його платня за рік на Вишнівеччині в середині XVIII ст. становила 150 злотих*, «ординарії» жита, вівса, ячменю, пшениці, насіння, гороху, 136 четвериків гречки** тощо. Лісничий безпосередньо підпорядковувався економові магнатського

²¹ Маркіна В.О. До питання про зв'язок магнатського господарства Правобережної України з ринком (Друга половина XVIII ст.) // Вісник Київського університету. — 1959. — № 2. — Серія історія та філософія. — Вип. 1. — С. 88.

²² Орловський Б.М. Залізорудна промисловість України в дореволюційний період: Історико-економічний нарис. — К., 1974. — С. 18, 19.

²³ Голобуцький В.О. Назв. праця. — С. 213.

* Zloty — як польська грошова одиниця поширювався в XVI–XVIII ст. на українських землях, що входили до складу Речі Посполитої. В означений у тексті період сягав вартості 20 коп.

** У XVIII ст. один четверик відповідав приблизно 26,2 л.

помістя, як і всі інші працівники в окремих галузях господарства, хоча ті й були кріпаками²⁴.

Наявність великого масиву лісів сприяла активізації поташного промислу, який у свою чергу, сприяв скляному і текстильному виробництвам. Близько 20 поташних буд діяло на Волині, це найбільше серед регіонів Правобережжя. Річна продукція їх коливалася від 500 до 700 т. Кілька таких підприємств функціонувало й на Північній Київщині. На Південному Правобережжі лісів було значно менше, а тому кількість поташних буд тут помітно поступалася волинським. На них працювало здебільшого 20–30 осіб, лише в деяких — понад 100 робітників²⁵.

Від початку XVII ст. значною мірою в умовах міської організації праці розвивалося гутне виробництво. Майстрами, а також робітниками на таких підприємствах найчастіше ставали міщани — особи частково або повністю відірвані від землеробства, соціально порівняно вільні й економічно незалежні, завдяки нормам магдебурзького права. При цьому слід зазначити, що в 40-х роках століття, на відміну Лівобережжя, ним користувалася більшість міст Правобережної України²⁶. До гутництва долучалися переважно «люди заходжі», зрідка — іноземці. Через специфіку виробництва (потребу великих обсягів якісного кварцового піску, соди, крейди, алебастру, шпату, поташу тощо, а також палива) гуті розташовувалися головним чином на Поліссі, Волині, Північному Поділлі й Північній Київщині. Цікаво, що в лісисті райони Полісся, де діяли гуті, приходили найматися майстри і робітні люди з-під Житомира²⁷.

Великими партіями скло вивозилося в Росію та Білорусь, а також Прибалтику (зокрема, Ригу). Кваліфіковані кадри з правобережжя поповнювали лави робітників гут Чернігівщини²⁸.

Про деяке регіональне співвідношення гут маємо такі дані для початку XIX ст.: їх існувало на Волині — 11, Київщині — 8, Поділлі — 4.

²⁴ Баранович О. Нариси магнатського господарства на Півдні Волині у XVIII ст. — К., 1930. — С. 116.

²⁵ Голобуцький В.О. Назв. праця. — С. 212.

²⁶ Антонович В.Б. Исследования о городах Юго-Западной России по актам 1432–1798 гг. // Архив Юго-Западной России. — К., 1869. — Ч. 5. — Т. 1: Акты о городах. — 94 с.; Groicki B. Porządek sądów i spraw mieyskich prawa Magdeburskiego w Koronie Polskiej. — Warszawa, 1953; Zientara B. Prawo magdeburskie // Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 roku. — Warszawa, 1981. — Т. 1.

²⁷ Pietkiewicz C. Przyczynek do historii hutnictwa na Polesie i Wołyniu. — Ziemia. P.X. — S. 133.

²⁸ Модзалевський В. Гуті на Чернігівщині. — К., 1926. — 191+3 с.

На скорочення гутного виробництва на місцях помітно впливала непродумана політика польської шляхти, з кінця XVIII ст. — імперського уряду Росії, а також швидке скорочення площ лісів, тобто необхідного палива.

Гути на правобережному Подніпров'ї навіть другої половини XVIII ст. слід вважати дрібними підприємствами, де в середньому працювало від 4 до 8 осіб. Очевидно найбільшою була гута в Чуднові (неподалік від Житомира), кількість робітників у якій часом перевищувала 20 чоловіків. Її функціонуванню помітно сприяв капітал купців, котрі були неабияк зацікавлені в реалізації місцевої скляної продукції, широко відомої в Речі Посполитій²⁹.

У гутах с. Біла Криниця та с. Забілоччя (Полісся), які належали уніатському митрополиту, працювало всього 12 майстрів, які, очевидно, не давали господарю великих прибутків через застосування примусового найму³⁰.

Про характер застосування «змішаної» праці, правда, із значним домінуванням вільнонайманої над примусовою, на ткацькому підприємстві родини Потоцьких у м. Немирів (Брацлавщина) засвідчив опис 1787 р. На ньому було задіяно близько 300 осіб, яким щорічно за роботу виплачувалось до 6 тис. злотих. Мануфактуру побудували в 1782 р. ледь не в центрі міста. Вона складалась із кількох технічних приміщень. В одному з них 60 жінок пряли бавовну; в іншому на 10 станках виготовляли скатерті, в ньому ж на 2 столах наводили блиск на тканини і за допомогою катка прасували. В третій будівлі стояло 20 столів, на яких одні робітники розмальовували тканини від руки, інші — робили кольорові візерунки завдяки дерев'яним і дротяним формам. В четвертому приміщенні сушили продукцію. Окремо розташовувались чинбарня, де працювали майстри. Майже водночас з цим підприємством, Потоцькі утримували вовняну мануфактуру та майстерні для виготовлення полотна й скатертей в Тульчині. На них також існував розподіл праці і було задіяно понад 100 робітників і кваліфікованих спеціалістів³¹.

²⁹ Рожанківський В.Ф. Українське художнє скло. — К., 1959. — С. 68, 69; Kula W. Szkice o manufakturach w Polsce w XVIII wieku. Warszawa, 1956. — Cz. 1. — S. 210–242.

³⁰ Крижанівський О.П. Церква в соціально-економічному розвитку Правобережної України. — С. 54.

³¹ Маркіна В.О. До питання про зв'язок магнатського господарства Правобережної України з ринком (Друга половина XVIII ст.). — С. 88, 89; Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. — К., 1959. — Ч. 1: Ремесло і мануфактура. — С. 245–249.

На наш погляд, це цікаві приклади, які свідчать про досить високу концентрацію вільнонайманих робітних людей, з притаманним їм поділом праці.

В XVII–XVIII ст. певною мірою під впливом Західної Європи розвивається керамічний промисел в Україні. Його головними осередками стали, зокрема на Поділлі — Кам'янець, Деражня, Бар, Купин, Смотрич, Янів, Ляличів та деякі інші населені пункти. Саме в них функціонували профільні цехи³². Втім тільки в другій половині XVIII ст. на Правобережжі застосовуються, можна сказати, фабрики в цій галузі зі широким застосуванням вільнонайманої праці. Наприклад, на Волині в м-ку Корець (Корчев), що знаходився поблизу р. Корчик — лівої притоки Случі, Йосип Чарторийський 1783 р.* заснував одну з найкращих на той час порцелянову фабрику (або великий фарфоро-фаянсовий завод). Правда, широке виробництво розгорнулося 1790 р. Для того, щоб продукція відповідала високим вимогам зарубіжних користувачів, власник закликав керівниками виробничого процесу майстрів з Саксонії та Угорщини. 1793 р. тут працювало до 1 тис. робітників, які на 86 верстатах щомісячно виготовляли близько 20 тис. штук різного посуду. Лише в спеціальному малярському відділку на чолі з майстром Собінським працювало 73 фахівця, а серед них були дуже відомі: Григорій Хомицький, Антон Гаєвський і Блюмак³³. Висока якість корецьких виробів дозволяла їх власнику князю Чарторийському конкурувати в керамічній галузі не лише по всій Україні, а й в Росії. На жаль фабрика в 1797 р. була знищена пожежею.

Після неї Чарторийський заснував таку ж фабрику в Городниці (близько 25 км від Корця). Вона проіснувала до 1834 р., зазнаючи як піднесення, так і занепад. В найкращі часи на ній працювало до 70 робітників, які обслуговували 7 печей³⁴. До діяльності робітних людей за наймом на цих фабриках широко долучалися кріпосні селяни.

Загалом же слід визнати, що для Правобережжя характерною була значна «розпорошеність» ремесла та промислів, а міське ремесло розвивалось у тісному зв'язку з фільварковим і сільським господарством.

Міста та містечка регіону XVII–XVIII ст. слід вважати переважно невеликими, де промислове виробництво зосереджувалось головним чином у цехах. Зокрема типовим населеним пунктом у цьому контексті була

³² Сецинский Е. Материалы для истории цехов в Подолии // Труды Подольского историко-археологического общества. — Камянец, 1904. — С. 417.

* За іншими даними це сталося в 1788 р.

³³ Szafran T. Garncarstwo ludowe w przemyśle ceramicznym // Przemysł, rzemlono, sztuka. — Krakow, 1924. — R. 2.

³⁴ Січинський В. Нариси з історії Української промисловості. — С. 46, 49.

Умань. Від початку XVII ст. слабо заселені землі Уманщини дісталися у власність брацлавському старості В.-О. Калиновському³⁵. В 1629 р. у місті налічувалось трохи більше 1060 «димів», а на середину століття — 9600 душ податного населення (тобто чоловіків)³⁶. Серед городян чимало значилось ремісників: кравців, шапкарів, кушнірів, шевців, ковалів, зброярів і інших³⁷. До їх діяльності долучалися й наймити.

Бурхливі події визвольних змагань другої половини XVII–XVIII ст. періодично призводили до руйнації Умані й часткового, а той повного занепаду її господарського життя, скорочення чисельності мешканців³⁸. Тому-то, навіть у кінці XVIII ст. тут мешкало всього 329 сімей. З них 147 використовували працю наймитів і наймичок (загалом 215 осіб), які потрапили до міста з навколишніх сіл у пошуках заробітків. Уманські ремісники набирали собі на допомогу, як правило, по 1-2 челядників, зрідка — трохи більше³⁹.

Про взаємовідносини у власне цеховому ремеслі й підбір кадрів йдеться в статутах цехів приватновласницького містечка Миньківці (Поділля). Їх специфіка полягала в кількох положеннях. Зокрема, вони дозволяли підмайстрам на власний розсуд «мандрувати» чи ні в пошуках кращої роботи й умов оплати за неї, хоча при цьому простежувалась тенденція до закріплення фахівців на місцях. Також їх не зобов'язували до набуття практичного досвіду в інших відповідного профілю підприємствах. Статути ж цехів у інших містах і містечках регіону, як правило, були більш консервативні в таких питаннях. Водночас маньковецькі статути дозволяли приймати в цехи «мандруючих» підмайстрів, яким надавали право вільного вибору собі майстра. Встановлення таких норм і правил свідчили про спроби пристосувати середньовічну цехову організацію до нових економічних потреб суспільства⁴⁰.

³⁵ Новгородская и Киевская сокращенные летописи. Супрасльская летопись. — М., 1836. — С. 144.

³⁶ Архив Юго-Западной России. — К., 1890. — Ч. 7. — Т. 2. — С. 406.

³⁷ *Челеби Э.* Книга путишествия. — М., 1961. — Вып. 1. — С. 238; Петешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алепским. — М., 1876. — Вып. 4. — С. 10-16

³⁸ *Ткаченко М.* Гуманщина в XVI–XVII в. — К., 1927. — С. 19–32; Нарис історії Уманщини з найдавніших часів до 60-х років XX століття. — К., 2001.

³⁹ ЦДІАК України. — Ф. 49, оп. 1, спр. 37. — Арк. 1–3.

⁴⁰ *Клименко П.* Цехи на Україні. — К., 1929. — Т. 1. — Вип. 1: Суспільно-правові елементи цехової організації (ВУАН. Збірник іст.-філол. відділу. — № 81). — С. 10.

Щоб стати спеціалістом своєї справи учень мав навчатися ремеслу, наприклад, олов'яника — 3 роки, мідника — 5 років, ювеліра — 7 років і т. д.

Крім того, після завершення навчання юнак мусив певний час відробити «за науку» своєму майстру, працюючи за мізерну платню. Так, статуту цехів Кам'янець-Подільського встановили відповідні терміни відробітків: у ремеслі олов'яника — 2 тижні, мідника — 6 тижнів, а ось у ювелірному ремеслі відробітки не передбачались (1712). Відробивши встановлений термін у майстра, юнак отримував статус підмайстра або «товариша» і зобов'язувався йти в «мандри» для вдосконалення своєї майстерності в чужих майстрів по різних містам і містечках. Після цього, всі бажаючі стати майстрами, повинні були виготовити так би мовити, кваліфікаційний зразок виробу свого ремесла — так звану штуку («*misterum*»). Останнє виготовлялось у будинку цехмістра⁴¹.

Помітну роль у концентрації вільнонайманих робітників традиційно відігравали великі промислові осередки. Зокрема на Волині в кінці XVIII ст. у Дубно вирізнилось близько 20 основних видів ремесла, де працювало за наймом до 700 майстрів. Серед провідних спеціалістів значились шевці, кравці, ковалі та інші. Чимало було фахівців ливарної справи. Цікаво те, що у виробництві міста застосовувались механічні пристрої. В Острозі на той час нараховувалось 234 майстри в цехах, які репрезентували 19 професій. Всього 57 цехових майстрів налічувалось у Заславі.

В дрібнотоварному виробництві м. Рівне працювало 110 майстрів, а також функціонували мануфактури: шкіряна, ливарна, ткацька, шапкова та цегляна. У Володимирі налічувалось 132 майстри, 15 спеціалізацій робітників. Водночас у документі 1789 р. зазначалось, що місцеві громадяни «не мають своєї воскобійні, броварні, адже міська цегельня занепадала через різні утиски» і всі вони розорені⁴².

Частково вільнонаймана праця використовувалась у 2-х шкіряних і 2-х шапкових мануфактурах Житомира. Про чисельність наймитів і їх відсоток до загального числа жителів міста зафіксував перепис 1789 р. Згідно його даних, серед 1253 городян значилось: службовців, найманих і «домашніх» робітників — 484 особи, або 39%; неосілих і наймитів

⁴¹ *Задорожнюк А., Ресніт О.* Промислове будівництво в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII — початку XX ст. — К., 2008. — С. 97.

⁴² *Брянцева Т.П.* Про соціально-економічний розвиток міст Волині наприкінці XVIII століття // Вісник Київського університету. — К., 1976. — № 18. — Серія історії. — С. 76, 77; Архив Юго-Западной России. — К., 1890. — Ч. 5. — Т. 2. — С. 49–50.

(очевидно, з примусу) — 175, або 22%. До того ж тут перебувало 66 жебраків, або 5,1%, які не маючи власного майна, разом з неосілими людьми гіпотетично також могли вдаватися до вільного найму⁴³.

Потенційний резерв для найманих робітників становила група так званих вільномешкаючих людей. Зокрема серед населення повітових міст Волині їх процентне співвідношення можна представити у вигляді такої таблиці (1798)⁴⁴:

Міста	Загальна кількість	Категорії жителів у %					
		Духовенство	Шляхта	Купці	Міщани	Селяни	Вільно мешкаючі
Володимир	1964	1,8	6,7	0,6	79,9	5,3	5,7
Дубно	6535	0,8	5,3	0,8	55,2	28,8	9,1
Житомир	5419	1,0	30,8	0,6	61,6	4,8	1,2
Заслав	4638	2,8	14,3	0,4	35,7	41,1	5,7
Ковель	1673	0,9	12,9	0,6	77,0	5,8	2,8
Кременець	3528	1,8	2,9	1,0	91,5	2,8	—
Луцьк	2349	6,4	17,1	0,4	66,6	—	9,5
Новоград-Волинський	1928	0,8	6,8	0,3	33,2	47,1	11,8
Овруч	852	3,5	17,3	5,5	67,0	0,7	6,0
Острог	4098	2,8	4,1	1,2	78,0	6,6	7,3
Рівне	2638	1,2	7,4	0,3	37,1	45,7	8,3
Старокостянтинів	4559	1,1	2,6	0,3	37,6	57,5	0,3

Як бачимо найвищий відсоток людей, що вільно мешкали по містам Волині в кінці XVIII ст. був у Луцьку, Дубно та Рівному, а найменше в Старокостянтиніві та Житомирі. Зовсім не було їх у Кременці, хоча це можливо брак даних.

Про застосування найму в Києві, який, згідно Андрусівській угоді 1667 р., залишався в складі Лівобережної Гетьманщини, мова частково вже йшла в розділі 6, але місто, зрозуміло, нерозривно було пов'язане з Правобережжям — «Польською стороною». До нього з різних місцевостей України, Росії, Білорусі та закордоння спеціально прибували люди, щоб

⁴³ Архив Юго-Западной России. — Ч. 5. — Т. 2. — С. 599.

⁴⁴ *Брянцева Т.П.* Соціальна структура населення міст Волині наприкінці XVIII ст. // Вісник Київського університету. — К., 1981. — Вип. 18. — Історичні науки. — С. 86.

найнятися на роботу або набути певного досвіду⁴⁵. Зокрема шляхтич Леон Мокосевський, житель м. Чаус (Могилівська губернія), звернувся з проханням до Київського намісницького правління дозволити йому тимчасове проживання в Києві «для изучения кузнечного майстерства» (1794)⁴⁶. Гурти вільнонайманих робітників формувалися в ювелірній справі. Так, майстер золотих і срібних справ, мешканець Києво-Печерської фортеці Федір Тимофієв «в наемном церковном дворе» утримував спеціально підготовлених робітних людей і навчав учнів (1767)⁴⁷. Гідну конкуренцію йому становили майстри Михайло Токай, Іван Равич, Василь Хребтович, Іван Сосницький, які вивчали своє ремесло за кордоном (1772)⁴⁸. Київський же міщанин і кравець Сахт використовував найманих робітників, маючи спеціальну майстерню. Причому працювали на нього й іноземці. Один з них був Карл Шнейдер, судячи з усього — німець (1772)⁴⁹.

Однак, твердити про те, що в містах і містечках відбувався лише процес зростання робочої сили, а з нею й вільних рук виробників, було б неправильно. Про причини зворотнього явища вже говорилось на початку розділу, а тут наведемо конкретний приклад. Так, у м. Ямпіль, незважаючи на всі «панські» привілеї, надані 1792 р., чисельність ремісників протягом 1795–1806 рр. скоротилася на 47 %. Найбільш масовими залишалися шевське, кушнірське та ткацьке ремесла. При цьому в місті ремісники власної землі не мали, отже не вели власного значного господарства, а володіли лише садибами та халупами і жили виключно із заробітків ремесла. Тенденція до зубожіння зумовлювала нестабільність цієї групи городян, яка особливо занепадала в період неврожаїв, бо не могла розраховувати на більш-менш пристойні заробітки у потенційних покупців своєї продукції⁵⁰.

Причину занепаду цехів і всієї промисловості в найбільшому місті краю — Кам'янець-Подільському в другій половині XVIII ст. Ю. Сіцинський вбачав по-перше, у нестабільності фінансової системи Речі Посполитої; по-друге, в надмірній конкуренції з боку євреїв; по-третє, в тому, що польська шляхта користувалась безмежними пільгами й майже не

⁴⁵ ЦДІАК України. — Ф. 59, оп. 1, спр. 4719. — Арк. 1; спр. 876. — Арк. 1–9.

⁴⁶ Там само. — Ф. 193, оп. 1, спр. 3611. — Арк. 1–20.

⁴⁷ Там само. — Ф. 59, оп. 1, спр. 5376. — Арк. 11, 12, 23, 24.

⁴⁸ Там само. — Спр. 6656. — Арк. 17.

⁴⁹ Там само. — Спр. 6964. — Арк. 3–4 зв.

⁵⁰ *Кравченко І.* Ямпільський масток. — С. 91; *Верига В.* Нариси з історії України (кінець XVIII — початок XX ст.). — Львів, 1996. — С. 8.

сплачувала податків зі своїх господарств, а весь тягар державного оподаткування перекладала на міських виробників — ремісників⁵¹.

Навіть на початку XIX ст. багато промислових підприємств продовжували лишатися з рутинною технікою і з незначною кількістю вільнонайманих робітників. Причому праця кріпаків на них часто переважала. Так, на Поділлі в 1805 р. зафіксовано функціонування 3-х «мідних» заводів. Один з них у м-ку Зіньків належав кн. Чарторийському, але орендував його міщанин Мошкович. У приміщені плавильні працювали: 1 майстер, 5 підмайстрів і 2-є учнів. У виливній — 1 майстер, який прибув із-за кордону, 5 підмайстрів, 1 «простий» робітник і 1 учень. Усього значилось 16 осіб, з яких тільки 1 іноземний майстер був вільнонайманим, а решта, очевидно, працювали з примусу, бо значились селянами кн. Чарторийського. Хоча всіх найнято за «орендним» контрактом, тобто Мошковичем. Необхідна для виробництва мідь закуповувалась у різних місцевостях регіону, вугілля випалювалось з деревини навколишніх гаїв і лісів, пісок і глину видобували на місці. Схожа ситуація з робітними людьми склалася й на інших «мідних» заводах. На них серед майстрів, підмайстрів, робітників і учнів працювали як кріпаки так і вільнонаймані за контрактом, в середньому на кожному трохи більше 10 осіб⁵².

На селітряних варницях Поділля також переважала праця залежних селян. Платню їм видавали «за літо», щомісячно або за тиждень. Майстрами ставили, як правило, вільнонаймані, а підмайстрами, робітниками й учнями посполиті самого ж власника. Хоча не рідкими були випадки підготовки майстра з кріпаків. Зокрема, в с. М'ясківка (Ольгопільський повіт) майстрам, нанятим з поміщицьких селян (2 особи) виплачували по 18 руб. щомісячно з 15 червня до 15 листопада (сезон), всього 180 руб.; писареві за літо — 84 руб.; робітникам з селян — по 4 руб. щомісячно, всього 638 руб.; бондарям за ремонт кадобів — 25 руб.; за «оковання» возів — 100 руб. і т. д.⁵³

Зовсім інша ситуація склалася на купецьких і міщанських «солярнях» у Могильові. Всього таких підприємств у місті функціонувало 7. Конкретно вони належали: купцям першої гільдії Петру Оганову, третьої гільдії Амвросію та Каєтану Азбієвичам, а також міщанам Я. і М. Баран-

⁵¹ Сецинский Е. Материалы для истории цехов в Подолии. — Каменец-Подольский, 1904. — С. 38.

⁵² Клименко П.В. Промисловість і торгівля в Подільській губернії на початку XIX віку // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності. — К., 1927. — Ч. 1. — С. 1033 (ВУАН. Збірник іст.-філол. відділу. — № 51).

⁵³ Там само. — С. 1034.

чевим, Т. Григоровичу й Я. Гарабідовичу. По-місцевому заводи називались салгани. В кожному працювало від 5 до 30 осіб.

У чинбарні графа Потоцького у м. Браїлів (Вінницький повіт) значились: 1 майстер, 3 помічники, 4 робітники, причому всі найняті з селян⁵⁴.

Розглянувши найважливіші тенденції і з'ясувавши, по можливості, характерні кількісні показники в процесі поширення найму в ремеслі й промислах Правобережжя, певною мірою порівнявши їх зі схожими явищами на Лівобережжі й Слобожанщині, можна означити ціле коло закономірностей і специфічних рис, а також вирішити ряд методологічних дискусійних питань.

Як ми бачили на конкретних прикладах, праця вільнонайманих робітників протягом XVII–XVIII ст. у тій чи іншій мірі проникла практично у більшість галузей народного господарства, навіть у суконну промисловість, яка за виразом Т. Дерев'янкін, «була справжньою цитаделлю кріпосництва»⁵⁵. Правда, в загальному коефіцієнті, особливо в Правобережній Україні, вона так і не стала домінуючою. Цілком очевидно така тенденція стала дещо пізніше, про що зокрема свідчило кількісне зростання купецьких мануфактур, а в них робітників. Так, у межах Подільської губернії лише від 1814 до 1832 р. їх число збільшилось у 4,5 рази⁵⁶. В окремих полотняних підприємствах Волині працювало понад 50 і навіть близько 100 осіб, хоча не всі вони були вільнонайманими (кінець 90-х років XVIII ст.)⁵⁷.

О. Нестеренко, виявивши масове застосування на мануфактурах і «фабриках» праці кріпаків, висловив «крамольну» на перший погляд думку, яка нібито суперечить марксистсько-ленінському положенню про неможливість скільки-небудь радикального застосування примусової праці до машинного виробництва: «не лише мануфактури, а навіть фабрики можуть бути не тільки капіталістичними, а й феодальними»⁵⁸.

Така позиція відомого в свій час економіста зазнала гострої критики з боку окремих колег-вчених. Однак, як ми бачили вище, топографічні описи України кінця XVIII — початку XIX ст. чітко визначають окремі

⁵⁴ Там само. — С. 1036, 1037.

⁵⁵ *Дерев'якін Т.І.* Промисловий переворот на Україні: Питання теорії та історії. — К., 1975. — С. 18.

⁵⁶ Там само. — С. 21.

⁵⁷ *Гуржій І.О.* Зародження робітничого класу України (кінець XVIII — перша половина XIX ст.). — К., 1958. — С. 108.

⁵⁸ *Нестеренко О.О.* Розвиток промисловості на Україні. — К., 1959. — Ч. 1: Ремесло і мануфактура. — С. 255.

підприємства «фабриками», хоч їх технічне оснащення перебувало на порівняно низькому рівні, а значну частину виробничого процесу виконували залежні селяни. В даному випадку виходить, що важливим є власне не назва підприємства, а який зміст вкладається в нього, в термін «машинне виробництво».

Навіть законодавство Російської імперії не давало чіткого визначення, що ж на практиці означали поняття «фабрика», «завод», «мануфактура», «ремісничий заклад» тощо.

Деяке роз'яснення з цього приводу дали в своїй праці А. Задорожнюк і О. Реєнт, хоча не у всьому з ними можна погодитись, бо автори поза увагою полишили технологічний бік справи. На їхню думку «таке розмежування походило від того, що “завод” визначали як підприємство, існуюче в краї здавна і працююче на місцевій сировині, а “фабрика” — нове явище, основною сировиною для якої слугував закордонний матеріал. Звідси назви для заводів ливарних, чавунних, цегляних, винокурених, цукрових, та назви для фабрик ситцевих, шовкових, суконних, парчевих. Відмінність полягала і у тому, що на заводі, оскільки перероблявся місцевий сировинний продукт, могли працювати місцеві селяни, а на фабриці, в силу переробки іноземної сировини, працювали спеціально набрані посесійні робітники. Разом з тим, кріпаками часто були як робітники фабрик, так і робітники заводів»⁵⁹.

Тобто, названі автори не роблять принципової різниці у характері робочої сили на фабриці й заводі, не говорять про більш модерну суть фабричного підприємства.

В. Бухіна та Ф. Полянський, розглядаючи питання про економічну суть посесійної мануфактури, цілком справедливо класифікували їх як підприємства кріпосного типу, втім не надали належної уваги використанню в них і найму⁶⁰. Так, Ф. Полянський зазначив що частина виробників українських мануфактур працювали за заробітну плату, але водночас мали земельні ділянки. Проте не визначав їх характер і роль у відтворенні робочої сили. Його ж твердження ніби майстрові посесійних мануфактур, існуючи за рахунок заробітної плати, кожне безробіття сприймали як катастрофу⁶¹, наштовхує на думку, що робітні люди

⁵⁹ Задорожнюк А., Реєнт О. Вказ. праця. — С. 168.

⁶⁰ Бухіна В.А. К истории крепостной мануфактуры (Ряшковская суконная «фабрика») // Исторические записки. — М., 1950. — № 32; Полянський Ф.Я. До питання про посесійні мануфактури на Україні у XVIII столітті // Наукові записки Інституту економіки АН УРСР. — К., 1954. — Вип. 2.

⁶¹ Полянський Ф.Я. Вказ. праця. — С. 138.

фактично були відірвані від сільського господарства й жили завдяки виключно заробіткам.

Фактичний матеріал переконливо свідчить, що на Правобережжі в XVII–XVIII ст. виробничий процес у вотчинних мануфактурах здійснювався головно на базі феодальних відносин, а тому він не потребував особливих капіталовкладень. Зокрема не потребували, як ми бачили, великого числа робітників і постійного капіталу доменні підприємства. А це спростовує положення С. Струмиліна про те, що в доменний завод треба було «вкласти чималий постійний капітал. Крім того, такий завод потребував для свого обслуговування вже не двох-трьох членів сім'ї кустаря (?), а десятків, а то і сотень найманих робітників у складній кооперації їх повсякденної праці. Для їх утримання потрібен, отже, і значний змінний капітал»⁶².

Водночас слід визнати, як би нам не хотілось бачити в наймі означеного періоду витоки формування ринку вільнонайманої праці*, існування навіть грошової заробітної плати на кріпосних мануфактурах ще не свідчило про докорінні зміни в стосунках наймача і наймита. Примусовий найм нагадував швидше певну видозміну повинностей залежного від «пана» чи держави посполитого.

Правда, при появі мануфактури в поміщика з'явилися нові види власності — промислові будівлі, устаткування яких у нього не було раніше. Земля ж під ними залишалась традиційною умовою праці. Селянин же мусив використовувати при цьому не власні знаряддя виробництва, а хазяйські. Його робоча сила разом з ним належала за таких обставин власникові мануфактури.

На посесійних мануфактурах провідну робочу силу становили приписні селяни, яких господар підприємства не мав права звільняти, продавати, передавати на інші види роботи, але і ця обставина в своїй суті не змінювала характер виробництва. По всіх інших параметрах, навіть у побуті, їх статус наближався до становища кріпаків. Дослідники переконливо довели, що приписні селяни, наділені невеликими шматками землі, мусили виконувати водночас із допоміжними роботами на мануфактурі, які нагадували позмінну панщину, ще й відробітки на землі власника їх ділянок.

⁶² Струмилін С.Г. История черной металлургии в СССР. — М., 1954. — Т. 1. — С. 99; Його ж. Экономическая природа первых русских мануфактур // Вопросы истории. — 1948. — № 6. — С. 60–70.

* Згадаймо, про твердження О. Крижанівського ніби він розвивався навіть завдяки церковній промисловості, яка базувалася головним чином на праці кріпаків.

Тобто і в першому й другому випадках робоча сила ще ніяким чином не перетворюється в товар, а саме це є головною умовою формування буржуазних відносин у виробництві. При цьому їх рівень розвитку власне і мав би характеризувати ступінь товарної форми робочої сили. В даному випадку навіть відірваність (повна чи часткова) виробника від землі не відіграє визначальну роль у капіталізації процесу. Лише відносини у вищій стадії — великій машинній індустрії зовсім «не миряться» із збереженням зв'язку робітника з землею.

Залежний поземельно чи особисто від пана чи держави селянин, маючи землю (не у своїй власності, а володінні) фактично вже отримував, принаймні частково, заробітну платню за виконану роботу на мануфактурі. За таких обставин користування землею реалізовувалось у вигляді натуральної платні за виконаний обсяг робіт і лише тоді, коли він повною мірою перевищував умовну вартість наданої виробникові землі, відбувалась додаткова (грошова) оплата праці. Між таким селянином і мануфактуристом, якщо і укладалась угода, то не на продаж робочої сили, подібної до тієї, що існувала в купецькій мануфактурі на основі вільного найму, а на зобов'язання оплати певних робіт у відповідному розмірі. Саме тому твердити: використання примусового найму на мануфактурах кріпосницького типу, як «розширення сфери дії капіталу і капіталістичної експлуатації напіввільної праці», як це робив С. Струмлін, не доводиться⁶³.

На Правобережжі практично всі типи мануфактур, за незначним виключенням (наприклад, деякі монастирські цегельні) спрямовували потік своєї продукції головним чином на ринок. Тобто більша частина її реалізовувалася як товар, менша — йшла на внутрішні потреби власника. На всіх них могла використовуватись і праця вільнонайманих робітників. Принципова ж різниця між мануфактурами буржуазного типу і кріпосницькими полягала в тому, що в перших вільна наймана праця використовувалась не випадково, а систематично.

На цьому ґрунті в промисловому виробництві нерідко виникали всілякі життєві колізії, коли, наприклад, праця вільних ремісників стикалась з потребами панства у додатковій примусовій праці. Так, цеховики Городка (Поділля) протягом першої половини ХІХ ст. неодноразово скаржилися на утиски з боку управителя місцевої панської економії. Зокрема, від них вимагали виконання повинностей на рівні з залежними селянами. Однак ремісники доводили свій вільний статус, посилаючись на привілеї від 1731, 1756 і 1779 рр., надані їм колишніми власниками містечка.

⁶³ Струмлин С.Г. История черной металлургии в СССР. — Т. 1. — С. 264.

Відповідно до тодішнього законодавства, ремісникам було рекомендовано «приписатися до належного податкового стану людей вільного походження» й залишатися в такому становищі в Городку й надалі⁶⁴.

Зазначивши про певний консерватизм у взаємовідносинах, які існували на кріпосницьких і посесійних мануфактурах на Правобережжі, стає не зовсім зрозумілим твердження О. Компан, що ніби в промислах відбувалися більш прогресивні явища, ніж у ремеслі. Зокрема вона писала, що промисли другої половини XVII ст. «становили окремі галузі феодальної промисловості і зосереджували навколо себе відносно великі групи ремісників-спеціалістів і чорноробів (але, на наш погляд, не більші ніж цехи. — *Авт.*), об'єднаних певним договором, були вищим етапом (?) в розвитку промисловості порівняно не тільки з домашньою промисловістю, а й з цеховим ремеслом. Вони більше тяжіли до міста, ніж до села, оскільки насамперед обслуговували міську промисловість і потреби міського населення»⁶⁵.

Нам здається, що стосовно другої половини XVII ст., не кажучи вже про XVIII ст., такі сентенції видаються не лише бездоказовими, але і сумнівними. Скажімо, цехи, котрі, як правило, зосереджували свою діяльність у великих і середніх населених пунктах, хіба менше «тяжіли до міста», ніж промисли, або слабше обслуговували потреби городян?!

Більшій аргументації, на наш погляд, потребують і наступні положення: «Серед різних промислів, як і в цеховому ремеслі (?), провідне місце займали ті, що належали до галузей харчової промисловості і насамперед мукомольної. Останній належить особливе місце ще і тому, що історично в ній вперше почали використовуватись механічна сила води і техніка виробництва зазнала надзвичайно важливих змін (?), які свідчили про народження в надрах феодалізму елементів майбутнього буржуазного суспільства в значно більшій мірі, ніж це спостерігалось в цеховому ремеслі»⁶⁶. При цьому вчена провела паралель між млином і фабрикою.

Ці думки О. Компан виглядають дещо суперечливими, коли вона обстоює такі положення: по-перше, «протягом мануфактурного періоду хоч і відбувалося деяке удосконалення техніки, одержаної в спадщину від ремесла (хіба воно зникло? — *Авт.*), але фактично мали місце лише зміни кількісного порядку» (див. цитату вище! — *Авт.*); по-друге, «якісні зміни

⁶⁴ *Задорожнюк А., Ресніт О.* Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII — початку XX ст. — С. 134.

⁶⁵ *Компан О.* Міста України в другій половині XVII ст. — С. 232.

⁶⁶ Там само. — С. 233.

настають лише при переході до фабричної техніки, коли “блискуче поширення” досягає свого апогею і кількість переходить в якість»⁶⁷.

Однак, якщо врахувати той факт, що перші більш менш значні «фабрики» виникають в Україні фактично на межі XVIII і XIX ст., то не зовсім зрозумілими стають відзначені положення О. Компан стосовно другої половини XVII ст. Причому навіть купецькі фабрики (в Ольгополі — К. Іокиша, Гранові — Баєра, Вінниці — Л. Поляка та Ю. Капеля, Кам'янці — Кізявальтера та Бергмана, Могильові-Подільському — Тункеля і Гольденштейна та інші) не могли скласти серйозної конкуренції поміщицьким підприємствам відповідного профілю⁶⁸.

Для кінця XVIII — початку XIX ст. маємо такі узагальнюючі дані. Зокрема, чисельність винокурних заводів, наявність у них котлів і робітників по Київській губернії зафіксувала відомість 1796 р. Згідно неї, в Київському повіті значилось: 75 профільних підприємств, а в них 2676 котлів і 6496 робітників; у Богуславському повіті — 196 заводів, у них 481 котел і 46602 робітника; в Рожевському повіті — 183 заводи, в них 532 котла і 34245 робітників; у Білоцерківському повіті — 78 заводів, у них 162 котла та 21490 робітників⁶⁹. Отже, концентрація виробників у галузі винокуріння в зазначених повітах Київської губернії досягла, за нашими підрахунками 108833 осіб.

Про загальну кількість «фабрик» і заводів у Волинській губернії довідуємось зі звіту тамтешнього губернатора за 1804 р. На її території тоді функціонувало підприємств різного профілю: залізоплавильних — 116, мідних — 2, фарфорових — 1, гут — 14 «старих» (заснованих до 1804 р.) і 2 «нових», полотняних — 1, папірень — 2, поташних — 18, а всього 170⁷⁰.

В Подільській губернії того ж року діяло заводів і фабрик: мідних, або по місцевому гамарен — 2, гут — 4, селітроварень — 7, полотняних — 1, папірень — 3, поташних — 2, суконних — 6 «старих» і 1 «нова» (1804 р.), килимних — 1, капелюшних — 2 «старих» і 2 «нових», замшевих — 1,

⁶⁷ Там само. — С. 234.

⁶⁸ Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. — Х., 1925. — Т. 1. — С. 207.

⁶⁹ ДАДА РФ. — Ф.: Двірцевий відділ. — Спр. 59303. — Арк. 1–132; Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій половині XIX ст. (1794–1861 рр.). Збірник документів і матеріалів. — К., 1957 р. / Упор. А.З. Барабой, О.А. Бевзо // Архів Інституту історії України НАН України (Архів ІІУ НАНУ). — Оп. 4. — Спр. 95. — Арк. 41.

⁷⁰ ЦДІА Росії (Санкт-Петербург). — Ф. 1281. — Оп. 11. — Спр. 33. — Арк. 1; Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій половині XIX ст. // Архів ІІУ НАНУ. — Оп. 3. — Спр. 95. — Арк. 71.

шкіряних — 2 «старих» і 1 «нових», сап'янових — 16. А загалом існувало 51 «старих» і 4 «нових» закладів. У 1804 р. припинили свою діяльність заводи («потому, что онде временне»): 1 мідний у Леточівському повіті; по одному селітрованому в Брацлавському, Гайсинському, Ямпольському повітах. А в Могилівському та Ушинському повітах було зачинено по дві селітроварні⁷¹.

Таким чином, проста капіталістична кооперація яка формувалася в Україні в цілому й, зокрема, на Правобережжі, протягом XVII–XVIII ст., при всій наявності в ній вільного найму та поширення заробітної плати грошима, а не натурою, ще не перетворилась у тривку та стабільну форму, не охопила маси промисловців і населення, не протиставила групи осіб, які брали участь у виробництві. Та і саме виробництво продовжувало зберігати порівняно дрібні розміри, де часом існувала слабка різниця між господарем і найманим робітником. Адже «справжніх», потужних підприємців-буржуа, які б очолювали мануфактури було обмаль. Простежувалася і відсутність відповідних працівників, пов'язаних лише з однією виробничою операцією, а отже «прикутих» до капіталу, буржуазних відносин.

Навіть у кінці XVIII ст. вільнонайманих робітників ще важко вважати «справжніми» пролетарями, представниками окремого класу, не кажучи вже про залежних селян, які працювали за примусовим наймом. Серед останніх найчастіше були панські, монастирські й державні посполиті, котрих із сіл на заробітки гнали нужденність і елементарна потреба прогодуватись, а також необхідність сплати податків і оброку грошима. Про їх несамостійність у роботі свідчили можливість вигнання, наприклад, власником підприємства або маєтку, відкликання поміщиком своїх селян через нестачу рук у його господарстві в ході польових робіт тощо. Тобто початковий процес формування в країні ринку найманої праці тісно переплітався з усе зростаючими проявами кріпосницьких відносин і це при тому, що на окремих «фабриках» чи «заводах» невпинно збільшувався відсоток вільнонайманців — від кількох (на поміщицьких або монастирських) до 100% (на купецьких). По суті, ця суперечність і зумовлювала відставання України, в цілому Російської імперії, від держав Західної Європи, де вже відбулися буржуазні революції, які зруйнували середньовічні соціально-економічні устої. Економічне піднесення й промислові перевороти, наприклад, в Англії й Франції, ледь не на століття випередили Україну. Західноєвропейська ж мануфактура мала одну фор-

⁷¹ ЦДДА Росії (Санкт-Петербург). — Ф. 1281. — Оп. 11. — Спр. 105. — Арк. 14–15 об.; Архів ІУ НАНУ. — Оп. 3. — Спр. 95. — Арк. 80–81.

му, що базувалася вже тільки на буржуазних відносинах. А тому більш прямолінійним був її розвиток: від простої кооперації до фабрики модерного типу.

Вотчинні мануфактури, як і капіталістичні, здебільшого спрямовували потоки своєї продукції на ринок, підвищуючи цим рівень товарного виробництва. Проте перші в своїй основі мало чим нагадували модерні підприємства, як за своїм технічним оснащенням, так і формою взаємовідносин між власником і робітником. На поміщицьких мануфактурах навіть наймані для роботи залежні люди фактично не продавали свою працю як товар, а обмінювали її на грошову платню в коефіцієнті для власного прохарчування та сплати податків або боргів. Вотчина мануфактура, якщо і відривала посполитого від засобів виробництва, але не перетворювала його на вільного виробника, а лишала залежним.

Розділ 8.

Виробничі відносини південних регіонів Російської імперії

Протягом усього існування Запорозької Січі, що сформувалася як військова й господарська організація українського козацтва в першій половині XVI ст. за Дніпровськими порогами, основними видами робочої сили тут були індивідуальна праця або вільний найм. Вже в XVII ст. Запорозька Січ, за виразом О. Олійника, нагадувала своєрідну «біржу праці», де щосезонно утворювалися різні за професійною придатністю групи робітників, які значною мірою забезпечували життєдіяльність зимівника¹.

Хоча, якщо і можна назвати цю козацьку організацію «біржею праці», то дуже умовно. Бо вона була надзвичайно «рухливою», а її робітники, як побачимо далі, наймаючись до різних хазяїв, повертались до служби у військо, займатися «розбійницьким промислом».

Зимівник же, як одна з найпоширеніших одиниць місцевого господарства, фактично представляв собою хутір, де поступово, а особливо в період існування Нової Січі (1734–1775), сконцентрувалося велике господарство найвпливовіших старшин і заможних козаків, де поряд із скотарством розвивалося землеробство, бджільництво, ремісництво тощо. В ході сезонної активної діяльності до праці в них долучалася ново-прибула сірома, котра в міжсезоння скупчувалася, як правило, в куренях. Зрідка окремі наймити залишалися перебути холодну пору року разом з наймачами в зимівнику.

Поступово накопичивши зароблені гроші, теоретично будь-хто з низовиків міг, принаймні, мав право, організувати власне господарство, самостійно чи на паях з кимось заснувати зимівник².

Про характер господарств у зимівниках, їх кількість і поширення довідуємось з «Доношення» київського губернатора Федора Воєйкова на ім'я

¹ Див.: Олійник О.Л. Запорозький зимівник // Запорозька спадщина. — Запоріжжя, 1997. — Вип. 4. — С. 3.

² Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. В 2-х т. — Мюнхен, 1965. — Т. 1. — С. 70.

Катерини II від 14 грудня 1766 р. Зокрема в ньому йдеться про таке: «По берегам Днепра, на островах оного и по всем помянутым рекам (Ингулец, Буг, Самара, Кальміус. — *Авт.*) запорожские козаки имеют некоторые селения, называемые зимовники или хутора, при коих содержат рогатой скот, лошади и овец і имеют пасеки для расположения пчел и ведут экономію по свойству и качеству земли, заводят сады и огороды, запасаются сеном для прокормления скота и засевают поля разным хлебом, упражняются ловлею всяких в степях и лесах зверей, а в реках рыб, от чего довольною прибыль получают. Сим их зимовникам, разсеяным на обширной их земле, хотя точнаго числа положить и не можно, однако по долговременному моему в Коше пребыванию, откровенному с запорожскими козаками обращению и многократно по всей их степи разъезду, приметил я, что от время до времени оные так умножились, что ныне во всех дачах считать можно до четырех тысяч зимовников, полагая в каждом от пятидесяти и до пятнадцати человек обитателей, ибо весною приходят к живущим в зимовниках запорожским козакам свойственники и знакомые из Малой Россіи и из полской Украины, кои чрез все лето до зимы у них живут, помогая им работаю в их домохозяйстве, а на зиму возвращаются в дома с работными денгами или запасами. Настоящих же хозяев, то есть запорожских козаков, кои во всей земле, к Сечи принадлежащей живут и к определению воинской службы способны и надежны, выключая старых, дряхлых и малолетних, действительно наберется до десяти тысяч человек»³.

Про причини та тернистих шляхах потрапляння на Запорожжя конкретної особи, умови її збагачення й певний зв'язок із зимівником у першій половині XVIII ст. довідуємось з тогочасного джерела. Так, Семен Петров, на прізвисько Білий, народився в містечку Санжари (Полтавський полк) на початку XVIII ст. Юнаком потрапив на службу до козацького війська. В ході російсько-турецької війни 1735–1739 рр. на боці царської армії брав участь у бойових діях у Криму, здобував Очаків (1737). Але незабаром разом із своїм безпосереднім керівництвом — полковником і двома сотниками, а також іншими козаками потрапив у полон до белгородських татар. Чотири роки його утримували в неволі в містах-фортецях Кілії та Ізмаїлі. В 1742 р., через три роки після підписання Белгородського мирного договору (1739) між Росією та Туреччиною, господар-турок

³ Описаніе Запорожской Сечи, состоящее в четырех разделениях, показующих положение Сечи, всех оной земель с выгодами и лесными дачами, також соединеніе татар и происходимое от оного запорожцам разореніе (копія) // Источники для истории запорожских козаков / Изд. Д.И. Эварницкий. — Владимир, 1903. — Т. 2. — С. 1855–1856.

відпустив С. Петрова на волю, найвірогідніше без коштів у кишені. В результаті козак пішки, але з «охотою» прибув на Січ і «вільно приписався в січову службу» полтавського куреня, де отримав нове прізвище — Ведмідь. На той час йому виповнилося близько тридцяти років. У 1745 р., очевидно, завдяки військовим «здобуткам» і веденню власного господарства, він став заможним хазяїном. Про це, зокрема, свідчить той факт, що він того року приїхав на р. Самара до своїх зимівників з двома власними кіньми, які незабаром продав за 28 руб., а собі купив за таку ж суму пару волів у «проїжджих городовиків» (тобто козаків з Гетьманщини). Потім він поїхав у Крим за сіллю, якої набрав два вози. Повернувся на Січ, продав сіль і в черговий раз подався до Криму. Проте дорогою воли не витримали й загинули. Тоді Ведмідь «пошел пеш для зимовья на речку Самару и на оной в зимовнике с сечевым козаком полтавского ж куреня Павлом Черным сію минувшею зиму обще с ним зимовал, а на Вербной недели сего (1746 р. — *Авт.*) великого поста от него, Черного, на купленной у сечевого козака дяковского куреня Грицка Шамры за восем рублев за пятьдесят копеек, гнедом коне поехал для стрельбы торпанов на вершины речки Солоной, а как приехал на речку Волчью, то наехал вора разбойника сечевого козака Клима Калгу с ватагою в п'ятнадцяти человеках, с которыми совокупился и он Медведь, а после еще наехали на речке Саурстьянской Грицка Тарана, Ивана Черного и Юска Рудого, и стало их всех девятнадцать человек, и по общему согласию под проводом вышеписанного Калги пошли было для отогнания от здешних мест, а как к Леонтьевым буеракам приехали, то ограбили табор едущих из Малороссии малороссіян...»⁴.

Ось таким не простим був життєвий шлях Семена Петрова: від вільного лівобережного козака, через турецький полон, самостійного запорожця з облаштуванням власного господарства до грабіжника своїх же земляків-«малоросіян».

За деякими даними, адже джерел про початковий період існування Запорозжя обмаль, у XVI–XVII ст. наймити головним чином долучалися для догляду за худобою, а вже пізніше використовувалися в рибальстві, бджолярстві, ще пізніше — в якості землеробів і чумаків. Досить тривалий час вільний найм, ймовірно, не застосовувався в садівництві, де козаки, через його порівняну «не товарність», обходилися власною робочою силою. Принаймні, в с. Гола Грушівка, де ще на початку XVII ст. виникло декілька запорозьких зимівників, у яких розводилися сади та утримувалися пасіки, продукція (плоди, мед і віск) йшла в основному на особисті

⁴ Источники для истории запорожских козаков. — Т. 2. — С. 1609–1611.

й церковні потреби, а обслуговувались господарства їх власниками. До запорожців, які «часто грели здесь животы свои, в посную душевную усладу», місцевістю володіли польські шляхтичі⁵. Така ситуація в зимівниках залишалась без змін до початку 70-х років XVIII ст.

Коли ж у зимівники набирались вільнонаймані працівники, то всі розрахунки з ними за виконану роботу наймачі здійснювали згідно попередньої домовленості, найчастіше усної. Причому, найбідніші робітники нерідко погоджувались займатися чужим господарством лише за харч, такий-сякий одяг і раділи будь-яким заробіткам. На думку О. Олійника, вони по-справжньому не належали ні до низового товариства, ні до «посполства Війська», і як «сезонні зайти заробітчани» не підлягали юрисдикції Коша, а тому були найбільш безправною та незахищеною групою наймитів. Саме їх найчастіше використовували в найважчій галузі народного господарства — рільництві⁶.

З таким твердженням якщо і можна погодитися, то досить умовно. Бо, принаймні, стати «справжнім» членом запорозької спільноти було порівняно просто, а умови найму швидше залежали не від особи наймита, а конкретної економічної ситуації між ним і тим, хто набирив на роботу.

Стосовно ж історичного перебігу подій, то слід зазначити таке. В другій половині XVII ст. польська шляхта та магнати, повернувши Правобережну Україну, почали нищити тут козацькі вольності, а Кримське ханство та Туреччина посилили вплив на Запорозьку Січ. На початку XVIII ст. на останню потужно тиснув і царський уряд Росії. За наказом Петра I від 14 (25) травня 1709 р. так звану Стару Січ, яка містилася на о. Базавлук (або Чортомлик) російські війська зруйнували. Частина низовиків незабаром мусила перебратися на підвладну кримському ханові територію й заснувати Олешківську Січ. Відірвані від рідної землі, запорожці опинилися в дуже скрутному становищі, значною мірою підірвавши свій торгово-економічний потенціал. Ще більше він погіршився в період Нової Січі. Водночас послабилось господарство зимівників, позбавлене головного осередку концентрації значної частини вільних робітників і споживачів своєї продукції. Багато хазяїнів втратили і потенційних захисників⁷.

Як виникали зимівники чи інші поселення за допомогою вільнонайманих працівників, маємо декілька конкретних прикладів. Так, неподалік

⁵ *Эварницкий Д.И.* Запорожье в остатках старины и преданиях народа. — СПб., 1888. — Ч. 1. — С. 282.

⁶ *Олійник О.Л.* Назв. праця.

⁷ Про місця розташування січей і умови існування в них козаків див.: *Козацькі січі (нариси з історії українського козацтва XVI–XIX ст.)*. — К.–Запоріжжя, 1998. — 252 с.

від урочища Мішурин Ріг декілька старшин разом зі своїми наймитами та «хлопцями» в 1740 р. заснували власні господарства, які поклали початок с. Омельницьке (пізніше перейменоване в Лихівку)⁸. Іван Сошельський, який прибув на Запорожжя близько 1750 р., спочатку жив у запорожця рогівського куреня Герасима Шмалька «без найму більше року», потім служив у наймах місцевого козака Давикота з півроку. А вже після того заснував власний зимівник у гирлі Дніпра, де пас свої отари овець і стада великої худоби⁹.

Цікавим є те, що процес облаштування зимівників і нових поселень поступово призвів до утворення на Запорожжі спеціалізованих будинків для служилих козаків, старшин, торгового люду та робітників. Київський губернатор Ф. Воєйков, у вже згаданому вище «Доношенії», так написав про це: «Из... лесов, а главнейше из находящихся по реке Самаре, которые от Сечи прямо через Кудацкой перевоз в разстоянии двухсот верст, запорожкіе козаки не толко дома и зимовники свои созидали, но и в 1756-м году после пожара, которой большую часть Сечи в пепел обратил, главные курени, казацкіе, купеческіе и мастеровые дома вновь построили...»¹⁰. Причому, на середину XVIII ст. у багатьох новостворених поселеннях чимало низовиків оженилися й мешкали разом з вихідцями з різних куточків України, в тому числі з робітними людьми, які мали досвід роботи на промислових підприємствах¹¹. У 1773 р. один з власників суконної фабрики вимагав від Коша, щоб йому повернули його 5 робітників, які втекли з підприємства на Запорожжя¹².

Мирну працю козаків і їх наймитів періодично переривали напади сусідів — кримських татар. «Сии дикіе и голодные народы, — йдеться в документі, — находясь в таком сближеніи к зимовникам и вступаая в дачи запорожскіе на зиму, отгонивают казачей скот от зимовников в свои дальные аулы, так что и следа их воровству добитися невозможно... Около зимовников и на лугах выбивают травы и истравливают сена, разоряют молодой лес; при рыбных ловлях, как козаки невода вытягивают, расхищают рыб на свою пищу и берут в свои аулы, одним словом через всю зиму крадут и грабят все, что толко когут: хлеб и протчіе съестные припасы, лошадей с конюшен, из пасек улья с медом, заготовленной к строенію лес и доски, рубят без розбору всякий лес не щадя и садовых дерев; а под весну при выходе из лугу в поле и возвращеніи в аулы, все

⁸ *Еварницкий Д.И.* Запорожье в остатках старины и преданиях народа. — С. 23.

⁹ *Олійник О.Л.* Запорозький зимівник.

¹⁰ *Источники для истории запорожских козаков.* — Т. 2. — С. 1857.

¹¹ Там же. — С. 1856.

¹² *Архів Коша Нової Запорозької Січі. Опис справ 1713–1776.* — К., 1994. — С. 154.

похищенное и заграбленное нахальным насильственным образом с собою в свои аулы забирают»¹³.

За таких обставин окремі низовики мушили полишати свої зимівники поблизу татарських поселень по річкам Конські Води та Дніпро, перебиратися «во внутренные запорожские дачи» й заново облаштовувати господарства¹⁴. Через напади кримських татар, збитки козаків у окремі періоди, за їх власними оцінками (очевидно, дуже перебільшеними) становили близько 200 тис. руб.¹⁵

Щодо чисельності найманих робітників маємо такі різнопланові дані. Максимальне число їх у зимівнику, на думку Д. Багалія, сягало до 20 чол.¹⁶ Н. Полонська-Василенко, на матеріалах Самарської паланки, «зменшила» їх кількість до 2 наймитів на господарську одиницю (загалом налічила 597 зимівників, а в них 1043 робітників)¹⁷. В. Голобуцький виводив такий коефіцієнт у 4–5 осіб¹⁸. Проте М. Слабченко спростував усі ці підрахунки, зазначивши, що лише в зимівнику Ковпака було задіяно від 43 до 47 наймитів¹⁹. Схожа ситуація спостерігалася і в господарстві П. Калнишевського. Принаймні в його зимівнику на р. Кам'янка працювало 30 найманих чоловіків, а в іншому понад 40 «молодиків»²⁰. У військового писаря І. Глоби та військового судді П. Головатого в зимівниках працювало від 13 до 22 наймитів.

Характеризуючи категорії наймитів на Запорозжжі, О. Олійник виділив серед них такі основні: аргати, посполство, молодики. Наскільки цей поділ є умовним і не відображує дійсну структуру найманих робітників, можна побачити з наступного. Так, дослідник зазначив, що друга категорія, на відміну від аргатів, не належала (?) до військового товариства, а складала основну частину недавніх переселенців і жила по селах, слободах і хуторах, сплачуючи щорічний податок до військової скарбниці. Правда, зазначив далі дослідник, це ще зовсім не означало, що вони перебували за межами місцевого права і на них не поширювались закони і

¹³ Источники для истории запорожских козаков. — Т. 2. — С. 1861–1862.

¹⁴ Там же. — С. 1862.

¹⁵ Там же. — С. 1864.

¹⁶ Багалій Д. Заселення Південної України і перші початки її культурного розвитку. — Харків, 1920. — С. 31.

¹⁷ Полонська-Василенко Н. Вказ. праця. — С. 127; Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. — Екатеринослав, 1904. — Вып. 1. — С. 117–134.

¹⁸ Голобуцький В.О. Запорозьке козацтво. — К., 1991. — С. 356.

¹⁹ Слабченко М.Е. Паланкова організація Запорозьких Вольностей // Праці Комісії для виучування історії західноруського і українського права. — К., 1929. — Вип. VI. — С. 234.

²⁰ ЦДІАК України. — Ф. 229, оп. 1, спр. 175. — Арк. 142.

влада Січі. Останні охоплювали їх через паланкову старшину, а далі через сільське, слобідське «поспільське отаманство», яке обиралось мешканцями цих поселень. Єдине в чому посполиті поступались козакам (?), так це в тому, що не могли брати участі в справах Січі. Але кожен з них, якщо це дозволяло їх економічне становище, міг, на думку О. Олійника, змінити свій соціальний статус і стати козаком²¹.

По-перше, назва «аргати» (від грецького — праця, робота) мала дещо узагальнений зміст, під нею дійсно розумілись наймити — козаки, бродяги на Запорозькій Січі в XVIII ст., які заробляли засоби до існування на промислах і в ремеслі, а також працею в різних регіонах України, Кримського ханства, Волощини та Молдови, про що йдеться і в народному фольклорі, наприклад, у чумацьких піснях. Аргати нерідко брали участь у гайдамацькому русі. По-друге, поспільство не лише сплачувало щорічний податок до Військової скарбниці, але мало й інші зобов'язання перед Кошем, підтримувало більш тісніші взаємовідносини. Зокрема, Ф. Воєйков писав, що: «Все, в слободах живущіе запорожцы... должны однако всю от Коша наряженную воинскую службу безотговорочно исправлять, а протчих между ими посаялившихся обитателей должность состоит только в том, что помогают в починке куреней, артилерійских и протчих воинских строеній»²².

«Молодиками» називали, як правило, вихованців і різноробочих власників зимівників. Загалом же вони, працюючи за угодою з господарем, мало чим відрізнялися від звичайних наймитів.

Досить умовним слід вважати й визначення середнього заробітку найманого працівника на Січі. Адже коливання оплати виконаної роботи залежало від багатьох чинників. Так, Н. Полонська-Василенко звернула увагу на те, що доглядачам за худобою замість грошей найчастіше давали «заслужену» натуру, наприклад, чабанам за рік випасу по 4 вівці й 1 козі, чередникам — по корові, допоміжному персоналу платили грошима, а також одягом і їжею. Стадник щорічно отримував від 4 до 8 руб., одяг, продовольство, ще й приплід²³. М. Слабченко вивів середній щорічний заробіток наймита на господарських харчах у 3,5 руб.²⁴ Приблизно такого ж висновку дійшов і В. Голобуцький: від 3 до 3,5 руб.²⁵

²¹ Олійник О.Л. Запорозький зимівник.

²² Источники для истории запорожских козаков. — Т. 2. — С. 1856–1857.

²³ Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. — Т. 1. — С. 205.

²⁴ Слабченко М.Е. Паланкова організація Запорозьких Вольностей // Праці Комісії для виучування історії західноруського і українського права. — К., 1929. — Вип. VI. — С. 235.

²⁵ Голобуцький В.А. К вопросу о социально-экономических отношениях на Запорожье во второй половине XVIII века // Исторические записки. — М., 1953. — № 44. — С. 246.

Для 60-х років XVIII ст. низовий старшина В. Чернявський назвав загальну кількість добре облаштованих зимівників — 4 тис.²⁶, яка повністю збігається з вище наведеними нами даними. Хоча насправді їх чисельність була набагато більшою (коли врахувати дрібні господарські одиниці, що належали бідним козакам).

Деяке уявлення про поширення найму в окремих поселеннях дають матеріали перепису Протовчанської паланки від 2 березня 1773 р.²⁷:

Назва слобід	Кількість козаків, що наймають робітників	Кількість наймитів у козаків	Кількість посполитих, що наймають робітників	Кількість робітників у посполитих
Могильов	11	13	—	—
Цеглінка	23	31	2	2
Проданівка	17	19	2	2
Половетщина	7	7	—	—
Шульгівка	21	23	3	4
Василькове	—	—	—	—
Кирилівка	18	24	2	2
Петрівка	22	36	6	6
Разом	119	153	15	16

Як бачимо, найманих робітників мали не лише «справжні» запорожці, а й посполиті, котрі оселились у слободах на Січі.

Про те, яким хитким міг бути зв'язок наймита-посполитого з Січчю, господарем козаком, свідчать відомості з життя Івана Гаврилова, отримавшого на Низу два призивітка — Білий і Вітер. Він народився «за Дніпром» у м. Сміла. Згодом з батьком Гаврилою та братом Марком перебрався на помешкання в Полтавський полк у Китайгородок. Там батько і брат померли, а тому Іван Гаврилов, «за неименіем родственников и жены», 1740 р. відправився до р. Берда та р. Калміус, де три роки знаходився в наймах при січовому козаку іркліївського куреня Степанові Реви. Він займався рибацьким промислом, а в Запорозькій Січі ніколи не бував і до якогось куреня не приписувався. Водночас встиг попрацювати на Донці в Луганській станиці «для зажинання на прокорм хлеба» в козака Йосипа Стехіна. В нього Іван Гаврилов ціле літо пас вівці, але не

²⁶ *Мышецкий С.* История о козаках запорожских. — Одесса, 1850. — Приложения В. Чернявского. — С. 81, 82.

²⁷ *Голобуцкий В.А.* Запорожское казачество. — К., 1957. — С. 359.

отримавши платні, вкрав рушницю в іншого наймита й утік. У 1745 р. Гаврилов опинився в м-ку Богородицьке (на р. Самара), де всю зиму і Великий піст прожив у двоюрідного брата Йосипа Маркова. Потім купив у того за 5 руб. коня й знову подався до р. Берда для ловлі риби. Проте, не доїхавши до місця, на р. Солонка зустрів розбійника К. Калгу й пристав до його «воровської» ватаги у кількості семи чоловік. У результаті І. Гаврилов за свої злочинні дії був заарештований і потрапив під суд²⁸.

Інший характерний приклад, також пов'язаний з рибацьким промислом і нещасливою долею посполитого. Онисим Григор'єв, на прізвисько Шандра, народився в м-ку Бугушків (Переяславський полк, Кропивенська сотня). Коли йому виповнилося двадцять три роки пішов «при возах запорожских козаков, которые в том местечке зимовали» на Січ «для принятія казачьей служби». На Низу записався до іркліівського куреня й зайнявся риболовлею, завдяки якій спромігся нажити певний капітал. Однак незабаром він полишив свій промисел, купив двох коней у козаків і відправився «на степь с таким намерением, чтоб, где совокупясь с другими подобными ему, на воровство пойдить...»²⁹.

Досліджуючи договірні умови в рибацькому промислі, В. Голобуцький навів деякі типові приклади цьому і дійшов до висновку: найпоширенішою формою «експлуатації» (а чому не заробітку?) «лямщиків» стала праця «з найму» та «з половини». За першою формою угоди наймит отримував після завершення сезону чітко обумовлену платню. Так, козак Влас найнявся до запорожця платнирівського куреня Сави Савирського «до невода в службу... по договору за цену пять рублей денег в год» (1767). Касян Чабаненко обумовив свою працю на рибзаводі (сапеті) козака Павла Пашка терміном від Великого до Пилипового (різдвяного) посту і оцінив її в 15 руб. Наступного року той же Чабаненко «нанялся в куренного минского Олексия Зайця да титаревского Остапа, а прозвания не знает, на весну за шесть рублей, и тамо выбувши, нанялся ж в корсунского куренного Максима Остудного от Петра* до Покровы в сапет за пять рублей». 1769 р. Чабаненко за 6 руб. найнявся до запорожця ірліівського куреня Грицька Ломаки терміном з весняного сезону до Петра. Козак Олексій Штим протягом 1771–1775 рр. заробляв щорічно по 10 руб. на рибацькому промислі³⁰. Як правило, оплата здійснювалась лише грошима (без надання від господаря одягу та харчів). А ось низовик

²⁸ Источники для истории запорожских козаков. — Т. 2. — С. 1613.

²⁹ Там же. — С. 1614.

* День св. Петра святкується влітку.

³⁰ Голобуцкий В.А. Запорожское казачество. — С. 374.

конелівського куреня Олександр Сивокобильський «служил в разных запорожских козаков (а чему уж будет больше 20 год) и на Низу в невода с половины ходил». «З половины» улову працював на козаків Ф. Щербину та М. Ногу запорожець Лагода³¹. В одного власника сапета могло одночасно працювати від 5 до 15 робітників, або забродчиків і інших.

Зрозуміло, що найм з половини для господарів був більш вигідним, ніж оплата праці в грошовому еквіваленті. Адже в такому разі невдачі вилови не впливали на його витрати найму, на відміну від чітко встановленої ціни за певний термін. Крім того, оплата в другому випадку здійснювалась лише після реалізації риби, як товару, в ході якої винагорода, знову ж таки, могла корегуватися.

Широко використовувався найм на Січі практично в усіх галузях народного господарства: в ремеслі, промислах, а також землеробстві. Причому, траплялися випадки, коли на Запорожжя потрапляла особа, яка до того періодично займалася різними промислами, потім землеробством, котре згодом змінювала на ремісничу діяльність, або навпаки. Про це свідчить конкретний приклад, пов'язаний з Степаном Івановим (Шестопаловим). Він народився в с. Бобрівка поблизу м. Козельськ. 1735 р. потрапив у солдати і був направлений до м. Калуга. Звідти його частину перемістили в Київ, де знаходились на той час піхотні московський і стародубський полки. Останні направили під Азов, на шляху до якого, через осінню непогоду, полки зупинились у Ново-Айдарській слободі на вінтер квартирах, де і пробули всю зиму. Коли настав Великий піст С. Іванов утік на Донець у Каменську станицю. У місцевого козака Романа Канбулова він «с найма весну пахал, а потом пристал к малороссіянам с найма ж и гонял с оными в Черкаской (Черкаськ. — *Авт.*) дрова лет с шесть и после того пошел... для работы на Кривья хутора и работал тамо с найма три года...»³². В 1745 р. Шестопалов долучився до ватаги крадіїв, з якою поблизу донської станиці Прибулої напав на хутір козака Петра Тарасова й загарбав того «пожиток». Унаслідок злочинних дій С. Іванов був заарештований, «жестoko плетми наказан и отдан для вызову в Бахмут Черкаской станицы козаку Алексею Левтереву». Певний час перебував під станичним караулом, але коли охоронці поснули, втік і пішов на р. Кам'янка. Там у Довгому буераці долучився до роботи плотника Ф. Афанасьєва, який саме будував амбар для млина. Угода передбачала оплату роботи в 4 руб. Потім з тим самим майстром Іванов підрядився будувати вітряний млин козаку Трифону Желябі. Однак несподівано до

³¹ Там же. — С. 375.

³² Источники для истории запорожских козаков. — Т. 2. — С. 1628.

землянки, де він мешкав, приїхали троє запорожців і вмовили його «идти с ними на косы» (тобто риболовити). На таку пропозицію Іванов відповів: «... Что и давно охоту туды итить имеет»³³.

Стосовно ж землеробства і кількості використаних у ньому наймитів маємо зауваги тогочасного мандрівника Василя Зуєва. Зокрема він писав: «Всякой зажиточной запорожець засевал хлебом столько удобного к тому в долинах поля..., сколько у кого работников находилось, и продолжал оно обрабатывать до тех пор, покуда обессоченная земля более плодов призождает не переставала: тогда переезжал он со своим зимовником на другую реку или другую балку...»³⁴.

Впливові запорозькі старшини та заможні козаки використовували наймитів не лише в своїх господарствах, а й у службі військового товариства. Коли, наприклад, їх викликали для «чергового» походу, або виконання якихось інших завдань Коша, то вони могли послати замість себе найману людину. В таких випадках господарі надавали своїм обранцям сяку-таку зброю, найчастіше погану, або стару, найгірших коней, старий одяг, невеличкий запас їжі й фуражу. Інколи відмовляли їм навіть у видачі їжі. Особливо ситуація з наймитами і небажання старшин і козаків служити загострювалися в період війн чи локальних бойових дій.

Свою історію такого найму оповів Пархом Андреев, син Развора, в 1775 р. Він народився в с. Ульянівка Лубенського полку, 1-ої полкової сотні. З матір'ю та батьком Пархом прожив до 20 років. Після їх смерті він був «подговорен и завезен» у Січ запорожцем поповичевського куреня Андрієм Гудимою. На Запорожжі йому довелося прожити 15 років. За цей час Гудима записав юнака до свого куреня й перетворив на наймита. Через 5 років «услуженія» Андреева, господар помер. Тоді Пархом «пристал» до козака іванівського куреня Олексія Очеретяного, в якого до ліквідації Нової Січі перебував «в годовой службе с найма». А як у 1773 р. від Коша наказали старшині куреня відправити козака «в команду, состоящую под слободою запорожскою, прозванію Петровою», то Очеретяний замість себе вислав П. Андреева. Останній протягом місяця знаходився в сл. Петрова «при повозках в команде» курінного отамана Павла та осавула Якова Притки. Після того виконував різноманітну службу по багатьом місцевостям Запорожжя³⁵. Водночас його колишній хазяїн Олексій Очеретяний

³³ Там же. — С. 1629.

³⁴ Зуев В. О бывших промыслах запорожских казаков и наипаче о рыбном // Собрание сочинений, выбранных из месяцесловов за разные годы. — СПб., 1790. — С. 105–106.

³⁵ Там же. — С. 2047–2048.

продовжував своє безтурботне життя, вів господарство та поступово збагачувався.

Окремі спроби запорозьких старшин ліквідувати поставляння наймитів замість особистої служби низовиків не дали позитивних результатів. Це явище яскраво засвідчило майнову нерівність, яка існувала в середовищі запорозького товариства. Заможні господарі тим самим перекладали свій головний обов'язок перед Військом на місцеву сірому.

Періодичний наступ царського уряду на Вольності Війська Запорозького, а також підписання Кючук-Кайнарджийського мирного договору 1774 р. між Росією та Туреччиною, в результаті якого кордони Російської імперії розширилися до гирла Південного Бугу, зумовили поступовий занепад Січі. На початку червня 1775 р. імперські війська на чолі з генералом П. Текелієм, які поверталися з турецького фронту, несподівано оточили «козацьку республіку», а 4–5 червня захопили і зруйнували її. Запорозьке військо, яке так часто використовували російські правителі в своїх великодержавних інтересах, було розпущено, його землі передано переважно російським і іноземним можновладцям. Частина козаків перетворено на кріпаків, іншу — змусили перебратися на підвладну турецькому султанові територію в гирлі Дунаю, де запорожці заснували Задунайську Січ. Розправившись з низовиками, їх унікальною автономією, Катерина II у маніфесті від 3 серпня 1775 р. презирливо назвала запорозьке утворення “політичною потворністю”.

Колишні Вольності Запорозького Війська ввійшли до складових новостворених губерній — Новоросійської й Азовської.

Новоросійську губернію царський уряд утворив 1764 р. з Ново-Сербії та Новослобідського козацького поселення (на захід від Дніпра); Слов'яно-Сербії й Української лінії (на схід від Дніпра); двох сотен Миргородського полку (разом з Кременчуком і Власівкою) та тринадцяти сотен Полтавського полку³⁶. Загальна площа губернії досягала близько 3 млн. дес.³⁷

Азовська губернія створена за царським указом від 18 грудня 1708 р. Спочатку до її складу входила територія, що охоплювала теперішні Луганську, Донецьку, більшу частину Харківської області України, Ростовську, Воронежську, Тамбовську області Росії, а також міста Ізюм, Чугуєв, Зміїв, Балаклія, Печеніги, Тор (нині Слов'янськ), Тамбов, Саранськ, Воронеж, Валуйки, Острогозьк, Коротоєк і інші. Згодом вона зазнала декілька

³⁶ ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. XVI. — № 12099, 12180, 12376.

³⁷ Скальковский А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730–1823. — Одесса, 1836. — Ч. 1. — С. 112.

реорганізацій. Після російсько-турецької війни 1768–1774 р. Азовську губернію сформували у складі Азовської та Бахмутської провінцій з центром у м. Азов. До неї ввійшли в 1775 р. колишня Слов'яно-Сербія, південна частина Слобідської України, Область Війська Донського, фортеці Керч і Єнікале на Керченському півострові. В 1776 р. Азовську, Астраханську, Новоросійську та Саратовську губернії об'єднано в генерал-губернаторство на чолі з графом Г. Потьомкіним. 1783 р. Азовську та Новоросійську губернію ліквідовано, а замість них створено Катеринославське намісництво³⁸.

На думку багатьох дослідників, саме Південна Україна стала тим регіоном, де в кінці XVIII — першій половині XIX ст. особливо швидко й інтенсивно відбувався розвиток буржуазних відносин у сільському господарстві й промисловості³⁹. Однією з специфічних рис народного господарства краю була наявність своєрідної категорії сільського населення, як десятинщики, котрі порівняно самостійно й незалежно обробляли землю, розводили худобу, займалися промислами, вдавалися до найму на ділянках, наданих їм поміщиками⁴⁰. Їх становище не рідко викликало захоплення у всілякого роду біглих, жебраків і бурлаків. Один з них, мандруючи по Херсонській губернії, занотував таке: «Мечта кожного бурлака заробити наймом деньки, приписатися в мещане и “открыть” хутор на помещичьей земле»⁴¹.

Фактично хутори десятинщиків замінили зниклі запорозькі зимівники, які активно множилися ще в третій чверті XVIII ст. у вигляді осередків вільної колонізації степу. За твердженням С. Борового, заведення на їх місцях «феодалного землеволодіння знищило ті рідкісні, але дуже цінні в господарському відношенні вогнища виробничої діяльності, які створив народ до приєднання цієї території до імперії»⁴².

³⁸ ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. XX. — № 14252, 14380; *Николайчик Ф.Д.* Город Кременчуг. — СПб., 1891. — С. 61, 62.

³⁹ *Гуржій І.* Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України. — С. 35, 227; *Теплицький В.А.* Розклад і криза кріпосного господарства на Україні // Наукові записки Інституту економіки. — К., 1954. — № 2. — С. 173; *Полянский Ф.Я.* Правоначалное накопление капитала в России. — М., 1958. — С. 77, 78.

⁴⁰ *Коцюевский А.С.* Свободные арендаторы на помещичьих землях Южной Украины (конец XVIII — первая половина XIX в.) // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1962 г. — Минск, 1964. — С. 360.

⁴¹ *А.Г.* Записки южнорусского крестьянина // Устои. — 1882. — № 1. — С. 70–71.

⁴² *Боровой С.Я.* О некоторых особенностях аграрного строя степной Украины в предреформенный период // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1962 г. — Минск, 1964. — С. 372.

Проте, незважаючи на те, що Запорозька Січ була остаточно ліквідована, масовий потік біглих і всіляких переселенців на південні землі не припинявся. Таким чином місцеве населення формувалося значною мірою за рахунок так званого декласованого елемента. Так, представник консервативних кіл Росії П. Сумароков писав про жителів Таврії, що майже всі вони становлять «побродяг», людей біглих і розпусних⁴³. Князь І. Долгоруков, відвідавши південь України в 1810 р., висловився так: «Страна новая... заселена беглыми и бродягами»⁴⁴. Схоже занотував і Ф. Вігель: «Бродяги, беглые мужики из помещичьих имений целой России были коренными жителями края»⁴⁵. Користуючись безправністю «сірої маси», окремі господарі примушували працювати наймитів на себе лише за «шматок хліба»⁴⁶. І це при тому, що в деяких районах південного регіону залишилась значна кількість запорожців. Наприклад, у Катеринославському повіті їх за поміщиками значилось 2534 чол., а в Олександрівському повіті — 1201 чол. (1793)⁴⁷.

Як свідчать джерела, маса бродяг, потрапивши на початку ХІХ ст. на територію Криму у якості наймитів, широко використовувалась у маєтках великих землевласників. Причому їх платня становила порівняно високу ціну — від 10 до 20 руб. щомісяця на хазяйських харчах⁴⁸. Тобто, вона була сумірною середній зарплаті робітників за наймом у запорозьких зимівниках періоду Нової Січі.

Саме на півдні України протиріччя між потребами в робочій силі і її незадовільній наявності в другій половині ХVІІІ ст. зумовили великі складності й гострі проблеми на ринку вільнонайманої праці за умов тільки-но санкціонованих царським урядом кріпосницьких взаємовідносин.

З кінця ХVІІІ ст. у новостворених південноукраїнських губерніях особливо помітним стає процес товаризації всіх видів господарства, що зумовило розклад його натуральної системи ведення, контрастніше зробило застосування вільнонайманої та підневільної праці, розширило використання машин. При цьому все чіткіше почала проявлятися невідпо-

⁴³ Сумароков П. Досуги крымского судьи или второе путешествие в Тавриду. — СПб., 1805. — Ч. 2. — С. 3.

⁴⁴ Долгоруков И. Славны бубны за горами или путешествие мое кое-куда 1810 г. — М., 1870. — С. 177.

⁴⁵ Вігель Ф. Воспоминания. — М., 1865. — Ч. 6. — С. 91.

⁴⁶ Палимпсетов И. Мои воспоминания. — М., 1879. — С. 107.

⁴⁷ Голубуцкий В.А. Черноморское казачество. — К., 1956. — С. 120.

⁴⁸ ДАДА РФ. — Ф. 1261, оп. 1, спр. 2357. — Арк. 1–4.

відність примусу до робіт і примітивної техніки новим товарно-грошовим відносинам.

І. Гуржій звернув увагу на те, що вже в другій половині століття тут наймана праця мала поширення в окремих поміщицьких маєтках, але вона в основному обмежувалась роботами, що потребували високої кваліфікації (тобто майстрів). Найбільшого використання вільний найм набув на Катеринославщині й Херсонщині, що зумовлювалось, з одного боку, швидким розвитком торгового землеробства, а, з другого, — недостатністю кріпаків. Особливо в значних розмірах він застосовувався під час збирання врожаїв і сінокоосу. Деякі поміщики, здійснюючи збирання врожаю, майже повністю переходили на найм робітників⁴⁹.

Царський уряд, враховуючи ситуацію, що склалася на території південних регіонів з робочою силою, організував масштабні пересилки сюди кваліфікованих кадрів з росіян, або з інших місцевостей України. Так, у 1789 р. відбувся спеціальний набір ковалів і плотників у Харкові з метою їх подальшої відправки в Херсон для робіт на корабельнях⁵⁰. 1796 р. туди ж направили майстрів із м. Тула. Причому ними опікувався особисто харківський і воронезький генерал-губернатор⁵¹. У першій половині 90-х років у Кременчузі працювали каменярі з Вологодського намісництва, яким 1794 р. дозволили лише тимчасово повернутися додому⁵².

Тільки в Херсонському адміралтействі, заснованого 1778 р., у 1787 р. працювало вже 2273 вільнонайманих майстрових.

Говорячи про загальні людські ресурси і можливий потенціал вільнонайманих робітників, слід звернути вагу на більш-менш точні дані ревізії 1782 р. стосовно Азовської та Новоросійської губерній. Згідно них, на означених територіях налічувалось 365457 душ чоловічої статі, або більше на 200% ніж у 1773 р., що, безперечно, свідчить про надшвидкі темпи колонізації. Серед них найчисельнішими були державні селяни різних категорій — 195815 чол. Друге місце в кількісному відношенні посіли вільні поселяни, що оселися на приватних землях і визначені, як «помещичьи и разночинские подданные» — 132202 чол. Очевидно, їх і слід вважати основним джерелом для найму. Далі розподіл був таким: монастирські посполиті — 3939 чол.; поміщицькі «кабальні» (мабуть, дворова прислуга) — 107 чол.; магістратські — 1030 чол., а всього 137278 чол.

⁴⁹ Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України. — С. 209, 210.

⁵⁰ ЦДІАК України. — Ф. 1709, оп. 1, спр. 1253. — Арк. 6.

⁵¹ Там само. — Ф. 1959, оп. 1, спр. 519. — Арк. 1–2.

⁵² Там само. — Ф. 209, оп. 1, спр. 270. — Арк. 1–11.

Останні, наймовірніше, якщо і долучалися до найму, то примусового. До вірогідних вільнонайманих робітників можна зарахувати і колоністів, котрі розселялися в сільських місцевостях, але їх нараховувалося не багато — 10609 чол. Кількість кріпаків досягала 4514 душ, купців — 3104, церковнослужителів — 3534, міщан — 6638 і цеховиків — 3965⁵³.

Ці дані цікаво співставити з статистикою 1787 р. і побачити, як усього за п'ять років зросли деякі групи населення. За матеріалами ревізії Катеринославського намісництва, утвореного на основі Азовської та Новоросійської губерній, в межах регіону значилось загалом 390232 душі чоловічої статі. Серед них: купців 1950, міщан і цеховиків — 14718, однодворців 23067, державних двірцевих і економічних селян — 2799, «воинских и государственных поселян» — 173366, греків — 5870, вірмен — 4056, грузин — 295, шведів і корсиканців — 423, калмиків — 459, поселених солдатів — 1796, поміщицьких підданих і прислуги 150608, поміщицьких селян — 5655, однодворців — 91, поміщицьких «кабальних» — 18, дворян 1590, церковнослужителів — 2927, інших представників різних націй — 506⁵⁴.

Тобто, коефіцієнт державних і вільних поселян, потенційних наймитів, помітно зріс, збільшилась кількість міщан і ремісників, а ось число купців, навпаки, зменшилось.

Зрозуміло, що потужна концентрація вільнонайманих робітників відбувалась у новостворених містах (на підприємствах) таких, як Єлисаветград, Новомиргород, Новоархангельськ, Овідіополь (40–50-ті роки XVIII ст.); Олександрівськ (1770); Катеринослав, будівництво якого розпочалося на землях колишнього Запорозжя в 1776 р.; Херсон (1778); Маріуполь (1779); Миколаїв (1788); Севастополь (1783); Сімферополь (1784); Одеса (1794) і багато інших. Зокрема, в Катеринославі наприкінці XVIII ст. функціонувала казенна суконно-панчішна мануфактура, переведена туди з Білорусі (1794). Через чотири роки на ній працювало 2350 робітників, серед яких чимало вільнонайманих⁵⁵.

Постійна агресивна політика царського уряду Росії потребувала зростання виробництва заліза та виробів з нього, головним чином для армії й флоту. Це зумовило, на базі покладів залізної руди, виникнення мета-

⁵³ Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. — М., 1959. — С. 69.

⁵⁴ Атлас Екатеринославского наместничества. 1787 г. // Джерела з історії Південної України. — Запоріжжя, 2009. — Т. 10: Описи Степової України останньої чверті XVIII — початку XIX століття. — С. 279.

⁵⁵ Історія Української РСР: У 8-ми т., 10-ти кн. — К., 1979. — Т. 2: Визвольна війна і возз'єднання України з Росією. Початок розкладу феодалізму та зародження капіталістичних відносин (Друга половина XVII–XVIII ст.). — С. 521.

лургійної та металообробної промисловості. Першим профільним підприємством у цій галузі слід вважати Торсинську мануфактуру (Донбас), яка діяла протягом 1743–1755 р. Спочатку вона мала три сиродутних, два плавильних і три ковальських горни. А 1750 р. у ній стала до ладу домна. Механізми приводились у дію водою. Забезпечували виробничий процес 15 майстрів і допоміжні робітники. Протягом 1789–90-х років діяли казенні мануфактури військового профілю в Кременчузі та Херсоні. 1799 р. почав виготовляти гармати та ядра Луганський казенний ливарний завод⁵⁶. На означених підприємствах широко застосовувався вільний найм. Це стосувалося і невеликих приватних ливарень, що працювали переважно на місцевий ринок водночас з казенними.

У млинарстві Катеринослащини, де діяло 2947 млинів (1956 вітряків, 950 водяних і 41 земляний) і не вистачило робочих рук, водночас використовувався примусовий і вільний найм (1793). Схожа ситуація існувала в регіональному винокурінні, де протягом 1793–1799 рр. кількість горілчаних заводів збільшилась з 8 до 38. Тоді ж чотири винокурні виникли на Херсонщині. За останнє десятиріччя XVIII ст. виникло багато інших підприємств, що забезпечували переробку продукції землеробства та тваринництва. Наприклад, у Катеринославському намісництві функціонувало 18 шкіряних, 2 текстильних і 1 пивоварне підприємства на місцевій сировині, 2 цукрові й 1 кофейне на привізній (1793). У 1799 р. на території Криму діяло 28 шкіряних, 2 винокурних, 4 свічкових, 1 текстильне та 1 миловарне підприємства⁵⁷.

За деякими даними, вільнонаймана праця, як і в інших місцевостях України, домінувала на купецьких мануфактурах або «фабриках». Так, у передмістях Катеринослава шкіряну та свічкову «фабрики» утримував купець М. Фалєєв.

Велику кількість робочої сили потребувало транспортування будівельних матеріалів, сплавлення лісу по Дніпру тощо. Коли врахувати той факт, що найм волової хури обходився казні зазвичай у 10 руб., а кінської — 7 руб., то можна уявити скільки було задіяно їх власників при будівництві Херсона в 1779 р., якщо сплачено лише «вольно нанятим людям за возку собственными лошадьми на крепосное укрепление дерну» 11150 руб. Водночас робітникам виплачено 35689 руб.⁵⁸ Близько 10 тис. руб. сплачувалось казною особам, які сплавляли деревину через Ненаситецький поріг (1780). Вільний найм від 900 до 1200 робітників для вивантаження

⁵⁶ Там само. — С. 522.

⁵⁷ Там само. — С. 521.

⁵⁸ *Скальковский А.А.* Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. — Ч. 1. — С. 157.

лісу біля Дніпровських порогів вважався звичним явищем на той час. Причому, працювали тут головним чином “місцеві” жителі, які недавно оселилися⁵⁹.

Поширенню найманої праці неабияк сприяв дозвіл на найвищому рівні усім бажаючим, окрім поміщицьких селян і однодворців, заводити заводи і фабрики будь-якого профілю. Особливими пільгами при цьому користувалися іноземці. Наприклад, один турок, отримавши російське підданство, захотів заснувати в Таганрозі «фабрику золотої турецької парчі», так йому, окрім одноразової грошової допомоги, призначили ще й щорічну платню в розмірі 300 руб.⁶⁰

Особливо важкою працею для робітників і солдатів з Росії слід вважати їх участь у будівництві обвідного каналу поблизу Дніпровських порогів. З цього приводу В. Зуєв занотував: «Труднейшая работа есть бурить камни под водою, и поэтому не без ужаса смотреть должно, как солдаты и работники по два человека на плотине, зацепясь за камень, посреди толь сильной быстрины и шуму держатся, сидят, как чайки, и долбят оной. Продолбивши на известную глубину, становятся жестяною с порохом трубку, к коей приложат фитиль отплывають. По прошествии некоторого времени разрывает камень под водою и оные обломки работники после подбирания должны вывозить на берег»⁶¹.

Фактично осторонь процесу формування ринку вільнонайманої праці тривалий час залишався Крим. До анексії його Росією тут панував у сільському господарстві не те що примусовий найм, а звичайна рабська праця десятків тисяч християнських військовополонених, а промисловість була практично не розвиненою. 2 лютого 1784 р. царський уряд видав указ про утворення Таврійської області у складі семи повітів: чотирьох кримських, двох північних і одного Тмутороканського (Таманський півострів). Тобто до неї ввійшли крім власне Криму, степова зона на північ від Перекопу (між Дніпром, Кінськими Водами та Бердой) і півострів Тамань. Інші кубанські землі, економічно не дуже пов'язані з Кримом російська влада вирішила включити до складу Кавказької губернії⁶². Першим губернатором Таврійської області став Григорій Потьомкін (з 1784 р. до 1791 р.). Після його смерті нею два роки керувала Катерина II. А з 1793 р. до 1796 р. губернатором був фаворит імператриці Платон Зубов. Павло I після смерті матері, всупереч її волі, вирішив реорганізувати місцевий

⁵⁹ Дружинина Е.И. Северное Причерноморье. — С. 82.

⁶⁰ Там же. — С. 84.

⁶¹ Путешественные записки Василия Зуева от С. Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году. — СПб., 1787. — С. 256–257.

⁶² ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. XXII. — № 15920.

адміністративний поділ і скасував у 1796 р. Таврійську область, Воснесенське та Катеринославське намісництво, об'єднавши їх у Новоросійську губернію.

На кінець 1783 р., коли здійснювався «камеральний опис Криму», населення тут становило близько 130 тис. осіб, з них лише 15 тис. були городянами⁶³. Багато жителів півострова втрачено внаслідок війн і збройних конфліктів. «Последние крымские замешательства, назначив В. Зуев, — довели его (Крим. — *Авт.*) до того, что он потерял от своих жителей и селений более двух третей, и ныне, куда ни поедешь, везде встречаются одни только развалины бывших слобод и пустыри бывших деревень»⁶⁴. Згідно даних цього мандрівника, в Криму 1782 р. мешкало не більше 50 тис. осіб⁶⁵. Очевидно, наведене число стосується тільки чоловічого населення, яке, як правило, й бралось до обліку.

Загалом же Крим на момент приєднання до Російської імперії знаходився у становищі значного спустошення. Французький мандрівник Жильбер Ромм у своєму нотатнику записав: «Эта многочисленная нация занималась больше войной, чем земледелием»⁶⁶.

Новоприбуле «панство» після 1783 р. намагалося зберегти на придбаних землях з селянами «старі» порядки, а подекуди навіть збільшити розміри повинностей на свою користь. Вільнонайманими ж робітниками ставали переважно втікачі з різних куточків імперії, зокрема й України. Облаштувавшись і найнявшись на різних умовах на казенне будівництво або до нових господарів, вони оголошувалися місцевою владою такими, як «невідшукані», а тому їх не повертали поміщикам⁶⁷.

Відтоді царський уряд почав запрошувати до Криму на контрактних умовах іноземних фахівців у різних галузях народного господарства. Так, у 1783 р. з Франції прибув майстер — садівник Йосип Банк для розведення таврійських садів на науковій основі. Італійці Нотара та Парма взяли за організацію шовківництва. Англіїцю Гульду доручили влаштувати парки, висадити каштани та інші дерева на Качі і в Байдарській долині. Також у Криму згадуються: спеціаліст-винороб Грунтвал, «кращій

⁶³ *Надинский П.Н.* Очерки по истории Крыма. — Симферополь, 1951. — Ч. 1. — С. 98.

⁶⁴ Выписка из путешественных записок Василья Зуева, касающихся до полуострова Крыма 1782 года // Месяцеслов исторический и географический на 1783 год. — СПб., 1783. — С. 1301.

⁶⁵ Там же. — С. 144.

⁶⁶ *Ромм Ж.* Петешествие в Крым в 1786 г. — Ленинград, 1941. — С. 41.

⁶⁷ *Секиринский С.А.* К вопросу о заселении Крыма в конце XVIII века // Известия Крымского педагогического института им. М.Ф. Фрунзе. — 1957. — С. 75.

садівник винограду» — Ортлін, «майстер шовківництва» — Ліндер (1785)⁶⁸.

Для розведення садів не рідко використовувався примусовий найм російських солдатів. Коли ж вільнонайманими робітниками тут працювали татарські селяни, то вони вимагали для себе надто завищену платню, а виконували доручене без особливого бажання й зі значною затримкою. «Ежели ж и пойдут на работу, — писав К. Герман, — то всегда приходят 2 часами позже, а уходят 2 часами раннее, нежели польские и русские работники»⁶⁹.

Як бачимо, на початку XIX ст. поряд уже працювали татарські, російські (очевидно, й українські) та польські вільнонаймані робітники, принаймні, в садівництві. Їх К. Герман у своїй праці «Описание Таврической губернии» (1806) назвав «бурлаками».

Серед промислів, де значною мірою поширювалась вільнонаймана праця, в другій половині 80-х років XVIII ст. вирізнявся видобуток кримської солі, особливо казенної. Він становив важливе джерело державних доходів, в першу чергу на перекопських і козловських озерах. З метою полегшення видобутку солі царський уряд доручив інженеру Корсакову спорудити біля озер мости, а для її збереження спеціальні складські приміщення. Вільнонайманим робітникам казна виплачувала за кожний пуд продукції спочатку по одній копійці, а з 1787 р. — по 2 коп.⁷⁰

Значні труднощі, які виникали в процесі пошуку робочої сили для соляного промислу, спонукали владу підпорядкувати його (віддати на відкуп) попервах директору митниць Таврійської області Мавроєні, а потім купцю Калугіну. Це помітно збільшило видобуток солі: з 2 млн. пудів у 1784 р. до 3 млн. пудів на межі XVIII і XIX ст.⁷¹

У виноробстві, крім основної галузі, вільний найм застосовувався при виготовленні діжок і чанів, а також при облаштуванні шляхів через гори для транспортування сирцю та готової продукції.

Поодинокі згадки надібуємо в тогочасному законодавстві стосовно найму майстрів для суконної промисловості, пов'язаної з розведенням овець і верблюдів⁷². Хоча ця галузь до кінця століття так і не розвинулась належним чином.

⁶⁸ Палас П. Поездка во внутренность Крыма // Записки Одесского общества. — Одесса, 1881. — Т. XII. — С. 288; Лашков Ф. Ф. Князь Г. А. Потемкин-Таврический как деятель Крыма. — Симферополь, 1890. — С. 11.

⁶⁹ Герман К. Описание Таврической губернии // Статистический журнал. — СПб., 1806. — Т. 2. — Ч. 1. — С. 172.

⁷⁰ Дружинина Е. И. Назв. соч. — С. 138.

⁷¹ Лашков Ф. Ф. Князь Г. А. Потемкин-Таврический как деятель Крыма. — С. 12.

⁷² ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. XXI. — № 15814.

У зв'язку з очікуваною мандрівкою Катерини II в Крим і підготовкою до неї на чолі з графом Потьомкіним, у середині 80-х років по окремих містам розпочалось активне будівництво палаців. Для цього направлялись як солдати російської армії, так і наймані фахівці: каменярі, столяри, склярі, стельмахи та ін., а також чорнороби. Мова йшла про працю вільнонайманих, бо вони краще виконували доручену справу. І зрозуміло чому: у солдат це була «служба», за яку платили в день у середньому по 10 коп., майстрам же — по 1 руб., робітникам — по 50 коп. у день⁷³.

У червні 1785 р. Катерина II видала черговий маніфест, яким запрошувались іноземні колоністи на територію імперії. Законодавчий акт спричинив довготривалий, а не разовий потік вихідців з різних країн на південь України. В такому випадку багато кому з колоністів дозволялось привозити з собою підсобну робочу силу⁷⁴. На нашу думку, саме такі робітники, позбавлені всього (господарства, худоби, реманенту тощо) явили новий, так би мовити чистий, тип буржуазного зразка.

Специфікою окремих міст того періоду стало те, що їх населення, принаймні на казенних роботах, масово наповнили каторжники, яких надсилали з різних куточків імперії. Так, у 1786 р. у Херсоні їх налічувалось 4 тис. Вони працювали не лише на будівництві фортифікацій, а і в землеробстві⁷⁵. За свідченням очевидця тих подій Ж. Ромма, за гарну працю і поведінку каторжникам влада дозволяла вільно пересуватися містом, їм виплачували невелику зарплату, а то й амністували⁷⁶. Про початки заснування Катеринослава джерела зафіксували таке: «... Приготовляется уже выделка кирпича, производится пиление лесов и делаются другие припасы, также и строения строятся; при означенных работах неисходно до несколько сот людей; кроме того, острог, в коем содержится немалое количество для казенных работ колодников, при коих и команда военнотружущих...»⁷⁷.

На багатьох казенних підприємствах до виробничого процесу долучали не лише працю вільнонайманих робітників за державний кошт, а й тисячі рублів з капіталів приватних осіб, зокрема купців.

⁷³ Дружинина Е.И. Северное Причерноморье. — С. 141, 142.

⁷⁴ Писаревский Т. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. — М., 1909. — С. 290–338.

⁷⁵ Путешествие в Крым и Константинополь в 1786 году миледи Кравен. — М., 1795. — С. 254.

⁷⁶ Ромм Ж. Путешествие в Крым в 1786 г. — С. 27.

⁷⁷ Феодосий. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. — Екатеринослав, 1880. — Вып. 1. — С. 45.

У 90-х роках XVIII ст. ситуація в сільському господарстві настільки змінилась, що на території Катеринославського намісництва* деякі навіть казенні й поземельно залежні заможні селяни, могли дозволити собі використання найманої праці не тільки в землеробстві. Частина з них, наприклад, наймала спеціалістів з виготовлення холстів чи сукна, щоб потім їх продавати на ринку.

Іменний указ, виданий Сенату 12 грудня 1796 р., який на законодавчому рівні проголосив кріпосне право в «Полуденном краю» (Катеринославській, Вознесенській і Кавказькій губерніях, а також у Таврійській області) в тогочасних реаліях мало що змінив на практиці, принаймні, в перші кілька років. Н. Полонська-Василенко, посилаючись на праці М. Слабченка, вважала, що швидкий розквіт чорноморської торгівлі збіжжям спричинився переходом господарства на капіталістичний шлях. Водночас поміщики намагалися всіма засобами підвищити продукцію збіжжя взагалі, осілі ж селяни, якщо їх і було закріплено указом 1796 р., не могли власними силами задовольнити потреби поміщицьких господарств, тому поряд з примусовою працею «починає розгортатися і праця наймана»⁷⁸.

Таким чином, можна констатувати, що в кінці XVIII — на початку XIX ст. у межах усєї підросійської України спостерігалась загальна тенденція: зростання кількості предпролетаріату та кадрів торгово-промислової буржуазії. Ці явища розвивалися взаємопов'язано зі всіма соціально-економічними та політичними змінами, які відбувались у Російській імперії. Характерно те, що власне в Росії протягом 60-х років XVIII ст. — початку XIX ст. чисельність робітників вільного найму лише в мануфактурах обробної промисловості зростає в 2¾ рази. Їх кількість щорічно збільшувалась приблизно на 1 тис. осіб. За офіційними даними, число вільнонайманців у 1767 р. становило 17,7 тис. осіб, у 1799 р. — 33,6 тис. і в 1804 р. — 45,6 тис. осіб, тобто від 1767 р. до 1799 р. їх кількість щороку збільшувалась у середньому на 500 осіб, а на межі XVIII і XIX ст. — майже на 2,5 тис. осіб⁷⁹.

* 1796 р. Катеринославське намісництво було реорганізовано — воно ввійшло до складу Новоросійської губернії.

⁷⁸ Полонська-Василенко Н. Втікачі в Південній Україні кінця XVIII сторіччя // Південна Україна XVIII–XIX століття: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. — Запоріжжя, 2003. — Вип. 7. — С. 300.

⁷⁹ Яунский В.К. Социально-экономическая история России XVIII–XIX вв. — М., 1973. — С. 91.

Розділ 9.

Чумацтво як соціоекономічне явище «демократичної» України

Чумацький промисел представляв собою корпоративну форму праці, яка протягом багатьох століть була притаманна практично всім регіонам політично розчленованої України. Саме чумацтво як форма діяльності різних станових груп формувало й об'єднувало економічні інтереси українців на території їх компактного проживання, виробляло специфічні національні традиції в культурі, побуті та соціальному просторі. Навіть поступово зникнувши в другій половині XIX — на початку XX ст., воно залишило по собі ностальгічні спогади в багатьох поколіннях людей, навічно закарбувалося в яскравих і неповторних образах народного фольклору.

Відомий учений-статистик, економіст, соціолог і історик Федір Щербина, досліджуючи общинно-артільні форми праці, й зокрема на території Запорозької Січі, писав: українці — «історичні страдники, котрі винесли на своїх плечах більше мінливостей долі, негараздів і лиха, ніж всі інші народності, що входили до складу великої Російської держави. Багато шкоди завдало малоросійському племені це його виключне історичне становище, але воно не вбило остаточно в малоросі добрі громадянські задатки — прагнення до вищих справедливих взаємовідносин у суспільному житті й до корпоративних форм праці в галузі економічній»¹. Безперечно, такі оціночні закиди вченого стосувалися й чумацтва.

На тлі консервативних, можна сказати пригнічених, стосунків між безпосереднім виробником і великим землевласником в умовах кріпацтва чумацький найм, а особливо його вільна форма, мав найбільш демократичні договірні засади. На думку дослідника народних пісень І. Рудченка, чумацтво являло собою одну з найцікавіших економічних рис «демократичної» України^{*}, народ якої виробив торгову інституцію відпо-

¹ Щербина Ф. Очерки южно-русских артелей и общинно-артельных форм. — Одесса, 1880. — С. 3.

^{*} Очевидно, етнограф мав на увазі частину території країни періоду національно-визвольних змагань і існування Гетьманщини та Запорозької Січі.

відно своїм «ідеалам». Безпосередньо чумаки, твердив І. Рудченко, — виключно народні торговці. «Це — не каста, не замкнутий стан, навіть не спеціальний клас, який би різко різнився в житті складом, інтересом і звичками від народного середовища»². «Під заступництвом козацтва та матері Запорозької Січі, — наголосив Ф. Щербина, — щорічно сотні й тисячі чумацьких возів, що нерідко належали самим козакам, ходили далеко в Польщу, в Галичину, в Молдову, в Крим, на Дон і в Великоросію. Малоросія на той час стала ніби центром валки... Це був найквітучіший період чумацтва, котрий охопив майже три століття, починаючи з XVI і кінчаючи першою половиною XIX століття»³.

В чому ж однозначно помилялися обидва названі автори, так це в тому, що з їхнього погляду, в чумацьких валках навряд чи слід різнити «хазяїв» і «робітників», бо всі учасники промислу користувалися «абсолютно однаковими правами в усіх відношеннях і у вкладах (матеріальних. — *Авт.*), і в праці, і в результатах праці й торгової діяльності»⁴.

Зрозуміло, це не відповідало дійсності на всіх етапах розвитку чумацтва, особливо в пізній період. Адже відомі, наприклад, численні факти про те, коли залежні селяни займаючись чумацьким промислом, мусили наймати замість себе осіб для виконання панщини, або коли їх у зв'язку з цим переводили на оброчний стан. За таких обставин умови діяльності таких селян, їх майновий і соціальний статус помітно відрізнялися від вільного чумака. Водночас розбагатілі «промисловики», звільненні від відробіткової ренти, отримували більше можливостей (у свободі вибору, часі, одержанні прибутків) і ставали цікавішим об'єктом для визиску. Безпосередньо йшлося про те, що панові «краще мати гроші від чумака, ніж того робітника, яких є багато»⁵. Як би там не було, але природньо особиста чи поземельна залежність від можновладця та його примх, необхідність віддавати значну частину доходів, навіть за наявності наймитів з боку розбагатілого чумака, неабияк обмежували торгово-промислову діяльність останнього, звужували громадські права та свободу.

Коли з'явилися перші вільні наймити в чумацькому промислі, як і сам вид цієї господарської діяльності, важко встановити через брак джерел. Принаймні, в фаховій збірці матеріалів, спеціально присвяченій торгівлі в Україні XIV — середини XVII ст. такі відомості відсутні, хоча і

² Рудченко І. Чумацкие народные песни. — К., 1874. — С. 4, 5.

³ Щербина Ф. Назв. соч. — С. 133.

⁴ Там само. — С. 148; Рудченко І. Назв. соч. — С. 33.

⁵ Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. — К., 1931. — Вип. 2: Чумаки. — С. 25, 109.

згадуються групи солеників, тобто прасолів, торговців сілля, з наявними в них волами і возами. При цьому важливо зазначити, що про вільний найм у соленому промислі чи не найперше згадується в скарзі ватаги пінських міщан від 24 квітня 1564 р., котрі «волно сол з Волиня до Пинска... чотирма комями*» возили⁶.

Про одну з найбільш ранніх згадок чумацького промислу (1660) йдеться у судовій справі стосовно полтавського жителя Павла, який «в чумачестве..., стоячи в Харкове», заборгував своїм компаньйонам І. Сорочинському та П. Черкаському 220 золотих. Водночас джерело дає певне уявлення і про тодішні грошові обороти у середовищі чумаків⁷. У іншій судовій справі Полтавського городского уряду від 26 березня 1665 р. надібуємо інформацію вже не лише про існування такого роду занять певної категорії осіб, а й про наявність «чумацького товариства»⁸, що дозволяє припустити таке: поряд з професіоналами могли співпрацювати наймані робітники.

Протягом XVII–XVIII ст. паралельно назвам «чумак» і «соленик» зустрічалась назва «коломиєць». Чумацьке візництво набуло більш широкого застосування, тоді як соленики та коломиїці представляли групи вужчої спеціалізації. Між останніми різниця полягала лише в тому, що соленики, як правило, їздили за сілля на чорноморські лимани, а коломиїці до Галичини, переважно в район Коломиї (звідки і пішла назва). Зокрема в листі імовірного автора «Літопису Самовидця», генерального підскарбія Романа Ракушки-Романовського до лівобережного гетьмана Івана Брюховецького згадується, що до Ніжина «поприезжали соленики из Полонного» (1665)⁹.

Масовість поїздок за сілля до Покуття та Коломиї простежується в джерелах починаючи з кінця 60-х років XVI ст.¹⁰ А Французький військовий інженер Гійом-Левессер де Боплан, який у 1630–1648 рр. пере-

* Тобто: возами.

⁶ Торгівля на Україні, XIV — середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина. — К., 1990. — С. 107–108.

⁷ Актовья книги Полтавского городского уряду XVII-го века. — Чернигов, 1912. — Вып. 2: Справы вечистья 1664–1671 годов. — С. 62–63.

⁸ Справа Василева Резникова з Петром, Чопурное (Чепурное) мужиком // Актовья книги Полтавского городского уряду XVII-го века. — Чернигов, 1912. — Вып. 1: Справы поточныя 1664–1671 годов. — С. 71.

⁹ Список с белорусского письма, с листа, каков писал к боярину и гетману войска Запорожского к Ивану Мартиновичу Брюховецкому Роман Ракушка... // Акты относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1869. — Т. 6. — С. 41

¹⁰ Торгівля на Україні, XIV — середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина. — С. 128.

бував на службі в польського уряду, зазначив: «Велика незручність у цьому краї (поблизу кордонів Речі Посполитої й Московії. — *Авт.*) на Україні — це відсутність солі. Щоб цьому зарадити її привозять з Покуття [Rosouche], області на кордоні з Трансільванією, що належить полякам; [воно знаходиться] за 80–100 льє звідси... Цю сіль називають коломицькою [Kolomey]»¹¹.

В середині 60-х років XVII ст. слова «чумак» і «чюмак» стають поширеним прізвиськом для окремих осіб, які мали певне відношення до візництва¹².

Зрозуміло, що названі документи лише зафіксували існування означених явищ, які зародились набагато раніше. Наприклад, як писав І. Рудченко, коли граф Потоцький 1 грудня 1637 р. прибув до Богуслава на місцевий торг, то побачив площу заповнену чумацькими мажами з сіллю¹³. А в листі гетьмана І. Мазепи до охотницького полковника І. Новицького від 16 липня 1690 р. йшлося про полтавських чумаків, як абсолютно звичайних осіб, котрі «без ведома... самовольне будучи на Запорожью, а от толь заехавши и в Крым, для свого торгового дела»¹⁴. В кінці XVII ст. полтавчани їздили (точніше — «ходили», як тоді казали) по сіль і до Коломиї¹⁵.

В травні 1744 р. Васильківська митниця пропустила до Коломиї по сіль 4 валки, в яких знаходилось понад 100 маж з господарями та 88 наймитами¹⁶. Тоді ж «до волоского места Окна» для закупівлі тамтешньої солі через Копачівський форпост пройшла валка в 15 чумаків, а через Ханбеківський форпост до Коломиї по сіль проїхало 6 валок з 10 хазяїнами та 108 наймитами¹⁷. Лише один мешканець м. Павлолч

¹¹ *Боплин Г.-Л.* де. Опис України, кількох провінцій Королівства польського, що тягнеться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і веденням воєн. — К., 1990. — С. 92.

¹² Переписні книги 1666 р. — К., 1933. — С. 222, 284, 394.

¹³ *Рудченко І.* Чумак в народних песнях // Вестник Европы. — СПб., 1872. — Кн. 9. — С. 212.

¹⁴ Там же.

¹⁵ *Левицкий О.* Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. // Киевская старина. — 1901. — № 12. — С. 444.

¹⁶ Ведомость коликое число имело быть в пропуске чрез все около Киева пограничные фарпосты по ордером и по пашпортам Киевской губернской канцелярии... продажи всяких товаров. С 1-го апреля по 1-е мая 1744 году // Труды XII археологического съезда в Харькове. — Москва, 1902. — Т. 2. — С. 300.

¹⁷ Там же. — С. 297, 298, 301.

Степанів одноразово привозив сіль до “Малоросії” на 50 возах з 52 наймитами¹⁸.

В 1725 р. з січня по серпень до Криму з спиртними напоями, тютюном, маслом і полотном прибуло 1122 чумаки-господарі та 2718 їх наймитів, а з півострова в Україну з вином, горіхами, бавовною повернулось 867 хазяїв з 1858 челядниками¹⁹.

Важливим є питання з яких груп населення формувалося чумацтво та наймана робоча сила в ньому.

На думку відомого дослідника цього явища І. Слабєєва, найімовірніше, на початковому етапі до візницького промислу найактивніше вдавалися козаки, бо в них для цього було більше можливостей: особиста свобода, порівняна незалежність у веденні господарства, краща організація, що в разі потреби дозволяла захистити себе зі зброєю в руках від нападника, близькість соляних озер, добре знання місцевості тощо. Водночас коломийці й соленики здебільшого належали до міщан і селян Подніпров'я²⁰.

В документах XVII ст. особливо часто зустрічаються відомості про чумаків з козацького стану. Крім рядових козаків промислом безпосередньо займалися й представники старшинської влади. Зокрема є згадка про те, що син Богдана Хмельницького — Тиміш відряджався з Чигирина до Коломиї за сіллю²¹. Інший старшина в 1652 р., коли внаслідок збройних конфліктів Наддніпрянщину було відрізано від галицьких солеварень, провів до Умані 150 возів солі з Молдови. Цілком можливо, що в цій валці знаходились і наймити²².

Чимало коломийців з міщан у 60-х роках XVII ст. проживало в Батурині, Конотопі, Ніжині, Козелці. Нерідко до цієї групи потрапляли й селяни²³.

Коломийцями ставали й селяни, які перебували в залежності старшин, а жили «в селах и фулварках»²⁴.

¹⁸ Там же. — С. 240.

¹⁹ Там же. — С. 238–239.

²⁰ Слабєєв І. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні (Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII — першої половини XIX ст. — К., 1964. — С. 21.

²¹ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — Вид. 2-е, виправлене і доповнене. — Львів, 1990. — С. 209.

²² Там само. — С. 213.

²³ Переписні книги 1666 року. — С. 20, 21, 86–116, 151–158, 245–259; 29, 67 і інші; Актовья книги Полтавского городского уряду. — Вып. 1. — С. 71.

²⁴ Стороженки: Фамильный архив. — К., 1908. — Т. 6. — С. 243.

До чумаків долучалось навіть духовенство. Так, 1725 р. через Васильківський форпост до Коломиї по сіль проїхали ієромонах Чернявський та ієродиякон Христофор з групою «послушників» з чернігівського Троїцького монастиря. 1751 р. на узбережжя Азовського моря з метою реалізації горілки й закупівлі риби їздив новомглинський священик Й. Савецький. Чумакували також ієрей Григор'єв з Горошина та ієромонах Гедеон з Живогородського монастиря (1754)²⁵.

В окремих старшин господарства значною мірою залежали від чумакування, а для збільшення обсягів продукції для ринку вони наймали сотні робітників. Так, у «Дневных записках» або щоденнику наказного лубенського полковника (1721–1725) і генерального підскарб'я (1740–1762) Якова Марковича згадується про функціонування тютюнової мануфактури в Охтирці, де працювало понад 500 робітних людей²⁶. Від початку XVIII ст. і до кінця 60-х років він регулярно надсилав своїх посполитих до Москви, Астрахані, на Запорожжя, Дон, Бахмут і Волощину, в Крим. Товарами ставали горілка, тютюн, масло, свійська птиця тощо. Назад чумаки поверталися з сіллю та рибою, значну частину яких Я. Маркович продавав, за що отримував великі прибутки²⁷.

В кінці XVIII — на початку XIX ст. на Слобожанщині не менш активно чумацтвом займався Г. Топчієв, капітал якого досягав 500 тис. руб. Він займався сільським господарством, винокурінням, утримував кілька лавок і трактирів, а також вів оптову торгівлю горілкою, воском і медом. Водночас на своїх і найманих паровицях привозив з Дону солону та в'ялену рибу, а з Криму — сіль²⁸.

На Правобережжі подібним чином господарював князь М. Яблонський²⁹.

Коли ж поглянути безпосередньо на формування груп чумаків і наймитів з козацтва, то можна помітити деякі тенденції. Зокрема, серед «городових» представників військового стану, що жили «на волості» (в містах і містечках Лівобережжя, Правобережжя та Слобожанщини) та торгувала, чумакувала порівняно незначна частина. Так, у Полтаві в 1767 р.,

²⁵ Слабеев І.С. Назв. праця. — С. 23.

²⁶ Дневные записки Я. Марковича. — М., 1859. — Т. 1. — С. 220.

²⁷ Там же. — С. 340, 343; Дневник генерального подскарб'я Якова Марковича (1717–1767). — К., 1893. — Ч. 1 (1717–1725). — С. 35, 52, 89, 119; К., 1897. — Ч. 3 (1730–1734). — С. 27, 33, 43 та ін.

²⁸ Багалея Д., Миллер Д. История города Харькова за 250 лет его существования. — Харьков, 1912. — Ч. 2. — С. 516.

²⁹ Похилевич Л. Историко-статистическое описание Киевской губернии. — К., 1864. — С. 331.

за матеріалами Румянцівського опису, торгівельною діяльністю займалось 40 господарів-козаків і тільки 2 з них (або 5%) долучалися до візницького промислу. Один з чумаків цілеспрямовано їздив по крам у Січ, інший, який торгував сіллю та рибою і в Січ і в Крим³⁰.

На Слобожанщині чумацтву козаків неабияк сприяла «жалувана» грамота про пільги Харківському полку від 1684 р., що передбачала торгівлю будь-яким крамом без мита³¹. В XVIII ст. окремі особи чумакували протягом кількох десятків років, причому щорічно «ходили в дорогу». Інші чумакували по кілька років, але від випадку до випадку, інколи пропускали сезон, а то і два. Місцеві чумаки, на думку М. Сумцова, завжди відправлялися у промисел на волах, інколи об'єднувались з бідними селянами, котрі мали одні кінні підводи. Ось як це описав учений: «В путь-дорогу відправлялось декілька господарів, згідно попередній взаємній угоді. Загальна кількість паровиць* досягала інколи 40. Рано вранці чумаки збиралися за цариною, молились і потім відправлялися у дорогу. З хазяєвами йшли наймити, по одному чоловіку на чотири пари волів. В наймити до чумаків йшли парубки з сімей заможних, хороших (?). Строк найму починався Світлим Христовим Воскресінням і закінчувався зимовим Миколаєм, і за весь цей час наймит одержував від хазяїна 8 або 10 сребр[еників]. Чумацька валка... слухалась того, хто вже ходив у дорогу і знав чумацькі тракти і чумацькі звичаї»³². Протягом літа та осені чумаки встигли зробити чотири ходки на південь, тобто в 4 кінця³³.

Щодо чумаків і їх наймитів Запорожжя маємо декілька типових прикладів. Так, посполитий Герасим Коливайко родом з Лівобережжя, рано втративши батька, мусив найнятися до хазяїна в с. Луком'я (Лубенський полк), котрий торгував сіллю. Одного разу вони разом поїхали за продукцією в Січ, де Г. Коливайко й залишився. Згодом він опинився в загонах гайдамаків³⁴. Схожу долю з ним мав сирота з Гетьманщини Іван Негода, котрий «в бытность в... селе для продажи рыбы кисляковского куреня запорожским казаком Васильем Похлыстом заведен в Запорожскую Сечь, где ево и принято в кисляковский же курень и прозвали

³⁰ Шамрай С. Козаки м. Полтави в 1767 р. за Румянцівським описом // Записки Исторично-філологічного відділу Української Академії наук. — К., 1925. — Кн. 6. — С. 101, 102.

³¹ Багалій Д.І. Історія Слобідської України. — Харків, 1990. — С. 135–136.

* Тобто: пара волів з упряжу і возом.

³² Сумцов М.Ф. Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України: Вибрані праці. — Харків, 2008. — С. 258.

³³ Там само. — С. 259.

³⁴ Гермайзе О. Коліївщина в світлі новознайдених матеріалів. — «Україна», 1924. — Кн. 1–2. — С. 25.

Негодою и был у казаков в работниках на рыбной ловле». А Герасим Гордієнко «по найму полтавського купця Лукьяновича ходил с протчими ево работниками для сгону в Шлезію на продаж волон». Іван Пащенко, син посполитого з Полтави, з тамтешнім купцем Яковом Терентевим ходили «с товарищи для сгону в Пруссію продажных волон». Всі названі особи згодом опинилися в гайдамацьких загонах, або пристали до «розбійників»³⁵.

Як бачимо з наведених прикладів, наймити вийшли з обезземелених, можна сказати, з спролетаризованих селян і козаків Гетьманщини. А тому правильність твердження М. Сумцова ніби в наймити до чумаків йшли тільки парубки з заможних сімей, слід поставити під великий сумнів. Крім того статус наймита багатьох з них не вдовольняв, через що вони поповнювали лави протистувальників проти соціального гніту, принаймні, прагнули легшого й швидшого збагачення.

Про еволюцію хиткого становища наймита йдеться в одній чумацькій пісні:

Ой хвртуно, хвртуно,
Послужи нам, як служила:
Служила в бурлацтві,
Служила в козацтві
Послужи ще й у чумацтві³⁶.

А в іншій пісні чумак скаржиться на те, що виріс він у наймах, в неволі, не знав гарної долі, а зазнав усякого лиха, «та по дорогах ходячи, та чужий воли пасучи»³⁷.

В середині XVIII ст. київський генерал-губернатор чітко зазначив, що: «Ежегодно, как из Малороссіи, так и из польских (правобережных. — *Авт.*) разных мест ездят в Запорожскую Сечь разные купецкіе люди не малыми обозами для купечества, т. е., для покупки соли и рыбы со многими работниками»³⁸.

Цікаво зазначити, що для супроводу чумацьких валок наймалися не тільки робітники, а й спеціальні охоронці із запорожців. За це сплачувались гроші до кошового скарбу: від 8 до 10 руб.³⁹ Охоронцям же безпосередньо давали невеликий «ралець» (подарунок).

³⁵ Там само. — С. 25, 26, 28.

³⁶ Рудченко И. Чумацкіе народные песни. — К., 1874. — С. 219.

³⁷ Там само. — С. 111–113.

³⁸ Записки Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1886. — Т. XIV. — С. 481.

³⁹ Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. — Одесса, 1846. — С. 281, 282.

Додаткову платню за свої «керівні турботи» міг отримувати обраний членами валки отаман: до 5 руб. з кожного хазяїна-чумака, зрозуміло, наймити йому не платили. Крім профільної роботи на рівні з іншими учасниками артїлі, він мав слідкувати за порядком і дотриманням усіх звичаїв чумаків. Інакше його могли замінити на іншу особу, а то й терміново позбавити членства даного товариства. Водночас отаман виконував функції скарбника.

Хазяєва могли замість себе відправити в дорогу вповноважену людину, найчастіше «парубка» (свого вихованця), котрогось з родичів, рідше — наймита. Всі вони отримували платню, відповідно попередньої домовленості. Інколи кілька родин об'єднувались у справі й посилали від себе до сформованої валки свого чумака з возом.

Всі грошові витрати: на купівлю дьогтю, за випас худоби, на охорону тощо в рівних частинах розподілялись на безпосередніх членів чумацької спільноти, яку з їх відома здійснював отаман.

Згідно спостережень І. Рудченка, чумака, а з ним і наймит, були «ранні», «середні» й «пізні». «Раннім» чумаком називався той, хто повесні, тільки-но земля звільнялась від снігу, і як тільки «заспіває жайворонок у лузі», відправлявся в мандри торгувати. Пробувши в дорозі тижнів п'ять-шість він повертався до власного господарства — «на жнива». Добре відпочивши і відгодувавши волів, чумака знову відправлявся на промисел десь у середині липня (як правило, на свято Іллі). Він називався «середнім». А «пізнім», або «осіннім», був той, хто виходив чумакувати перед Покровою і завершував справу з настанням морозів⁴⁰.

У середовищі чумаків постійно відбувалися зміни: хтось збагачувався, а деякі, навпаки, розорювались (через хвороби чи падіж волів, пограбування тощо). Серед перших з'являлися «капіталісти», які повністю перебирали торгівлю в свої руки. Збіднілий же чумака-трудівник поступово претворювався на звичайного візника чи наймита, дуже обмеженого в своїх економічних можливостях і часто експлуатованого більш удачливим «побратимом». Він, зазвичай, проходив декілька етапів перетворень: від рівноправного члена ватаги, через якість «меншого» пайовика, до знеціненого батрака.

Збагачення ж відбувалося за різних історичних умов і неоднаковими шляхами. Доволі типовим у цьому контексті, на думку дослідника південно-руських артелей і колективних форм господарювання Ф. Щербини, міг бути такий приклад. До отамана-господаря чи заможного чумака приставав для допомоги наймит, нерідко зубожілий приبلуда. За гарну

⁴⁰ Рудченко І. Чумацкие народные песни. — С. 22.

роботу він обумовлював собі «натуральну винагороду», скажімо, пару волів з возом. Через рік-два тяжкої праці наймит продовжував лишатися в попередньому статусі, але вже набувши у власність паровицю і певною мірою на правах «меншого» пайовика приєднавшись до валки хазяїна. Через деякий час він примножував свою власність і міг перейти у статус «рівноправного» з господарем учасника промислу, а то й відокремитись від нього, сформувавши власну валку з наймитами на схожих з його умовами праці. Інколи натуральні відносини між хазяїном і наймитом замінювались на грошові розрахунки. Тоді наймит, зрозуміло, купував необхідні йому воли і віз, починав займатися промислом самостійно⁴¹.

Деяка специфіка в наймі спостерігалась тоді, коли чумаки займалися збутом лісу чи лісної продукції. В зв'язку з тим, що відповідні торгові осередки розташовувались на берегах річок, зокрема Дніпра, Двини та Вісли, чумаки доставляли туди деревину, дьоготь, поташ тощо. Позбувшись на місцях свого товару, набирали там новий і поверталися додому.

Згідно дослідження та спостережень І. Слабєєва, приблизна межа території, на якій в кінці XVIII ст. поширювався чумацький промисел, проходила так: на півночі — по р. Сейм до її впадіння в р. Десна і далі по Десні до її впадіння в р. Дніпро, від Києва на Радомишль–Житомир–Острог; на півдні чумацтво активно розвивалось до узбережжя Азовського та Чорного морів; на сході по р. Оскол до впадіння її в р. Сіверський Донець; на заході — до передгір'їв Карпат і до Дністра. Це основна область, але і за її межами існували деякі села та містечка, жителі яких займались візницьким промислом.

В окремих регіонах чумацтво досягало високого розмаху. Зокрема на Лівобережжі це місцевість, що пролягла до Дніпра між містечком Золотоношею на півночі й гирлом р. Орель на півдні і вздовж лівих притоків Дніпра — Сули, Псла, Хорола, Ворскли. Весь цей район можна умовно охопити лінією Золотоноша–Ніжин–Батурин–Конотоп–Сміла–Лебедин–Охтирка–Нехвороща — р. Орель до її впадіння в р. Дніпро. В Правобережні Україні приблизний кордон його пройшов від Канева на Богуслав–Звенигородку–Шполу і далі до Дніпра дещо південніше Чигирини. Особливо активним на чумацтво був район навколо Києва і вздовж «солевозних» шляхів від міста до Коломиї⁴².

В Галичині чумацький промисел найбільшого поширення набув у межах Коломиї там, де видобувалась сіль. За даними Г. Данилевського, в

⁴¹ Щербина Ф. Очерки южно-русских артелей и общинно-артельных форм. — С. 158.

⁴² Слабєєв І. С. Назв. праця. — С. 28.

XVIII ст. тут існували слободи з населенням до 3 тис. осіб, причому всі дорослі чоловіки займалися виключно чумацтвом, навіть хліб не сіяли⁴³.

У Слобідській Україні осередками промислу стали слободи Мурафа, Котельва та Боромля⁴⁴. А на півдні села навколо Олександрівська, в районі між річками Суха та Мокра Московка⁴⁵.

Протягом XVIII ст. поступово змінювались соціальна суть і «народна природа» чумацького промислу. Поряд з валками, до складу яких здебільше входили рівноправні пайовики в однаковому матеріальному стані, все частіше виникали профільні артілі, створені одним або двома заможними хазяєвами. Формувалося, так би мовити, чумацьке «панство». У своїх валках воно змінювало «братчиків» — чумаків на наймитів. Залежність останніх від господарів докорінно змінювала взаємовідносини у валках. За таких обставин господар, виконуючи роль отамана (вже не загальнообраного, а самопризначеного), хоча і не отримував за свою керівну діяльність додаткової платні, але власноруч розподіляв заробітки між наймитами. Причому таке явище мало місце вже з початку XVIII ст. Так, у 1718 р. до Києва прибула валка з сіллю з Коломиї Яцька Шуколовського та Василя Лисянського. В ній всю роботу виконували 21 «челядник». У тому ж році до Києва привезли сіль з Березова (Галичина) коломийці Юрко та Андрій Томачі, на яких працювали 25 наймитів⁴⁶.

Слід зазначити, що за формою і суттю чумацькі валки мало чим різнилися від купецьких караванів, які перевозили таку саму продукцію, ходили в однакові торгові осередки, до тих і тих набиралися наймані робітники. Проте валка перетворилась на нову, оригінальну суспільну одиницю, що тимчасово об'єднувала людей не лише для спільної торгово-економічної діяльності, а й вироблення загальних інтересів, традицій і правел поведінки в дорозі.

Навіть назва воза — «фура» дещо змінила в чумацтві свій зміст. Якщо до середини XVII ст. фура використовувалась для перевезення взагалі

⁴³ Данилевский Г. Нравы и обычаи украинских чумаков // Библиотека для чтения. — 1857. — Т. 142. — С. 260.

⁴⁴ Сумцов М.Ф. Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України. — С. 257; Твердохлебов А. Котельва // Харьковский сборник. — Харьков, 1882. — Вып. 2, отд. 2. — С. 121; Його ж. Ахтырский уезд накануне XIX в.: Материалы для истории Ахтырщины. — Харьков, 1913. — С. 36.

⁴⁵ Описание городов и уездов Азовской губернии. 1779 г. // Записки Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1853. — Т. III. — С. 293.

⁴⁶ Слабеев И.С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні. — С. 33.

чогось, наприклад, попелу (тоді називалася — «фура попільна»⁴⁷), то в другій половині XVIII ст. найчастіше означала найманий віз, або ж чужий вантаж⁴⁸.

З розвитком чумацтва його учасники, включаючи і наймитів промислу, поступово, якщо й не повністю, то значною мірою, витіснили з окремих галузей торгівлі купецтво, наприклад у реалізації на ринках солі та риби.

Траплялись випадки, коли чумакували якісь особи поодиночі, беручи з собою в дорогу лише наймита. Так, житель містечка Васильків з робітником відвідав торги в Полтаві, де продав точильні бруси, а потім поїхав через Переволочну на Запорозжя. Там купив дві мажі солі й повернувся додому.

Помітні зміни в організації валок відбувались у чумаків-фурщиків, які діяли за чітко визначеними контрактами. Від потреби чи бажання наймача чумаки одного села могли об'єднуватись у єдину групу чи, навпаки, розділившись на кілька частин приєднувались до різних валок. Потім призначався старший, який і відповідав за дотримання маршруту і виконання взятих промисловиками зобов'язань.

В кінці XVIII ст. чумацьким промислом перестали займатися представники духовенства, а державні селяни, як окрема група, виступати в ролі наймитів. Колишні «челядники» монастирів, які брали участь у промислі опинилися в залежності світських можновладців, або держави. Це сталося внаслідок секуляризації, тобто відібрання церковної й монастирської власності на рівні вищої влади Російської імперії: в Лівобережній і Південній Україні її проведено 1786-1788 рр., а в Правобережній — після інкорпорації Росією в 1793 р. У Росії секуляризація проходила у декілька етапів, але особливо помітно цей процес прискорився після реформ Петра I (зокрема скасування патріаршества 1721 р.). А у 1764 р. у Росії церковна і монастирська земельна власність разом з посполитими була передана у відомство Колегії економії, створеної за два роки до того⁴⁹.

Після ліквідації Запорозької Січі в 1775 р., а на початку 80-х років XVIII ст. лівобережного козацтва*, домінуючою групою чумацтва стали

⁴⁷ Торгівля на Україні, XIV — середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянина. — С. 367.

⁴⁸ Дневник генерального подскарбья Якова Марковича. — Ч. 3. — С. 319.

⁴⁹ Бульгин И.А. Монастырские крестьяне России в первой четверти XVIII века. — М., 1977; Гуржий О. Податне населення України XVII–XVIII ст.: Нариси з історії та статистики. — Черкаси, 2009; Ульяновський В. та ін. Історія Церкви та релігійної думки в Україні. — К., 1994. — Кн. 1–3.

* Слобідське козацтво на законодавчому рівні перестало існувати з 1765 р.

державні селяни різних категорій. В першу чергу це стосувалося селян Катеринославської, Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній. Так, у 1807 р. у Харківському, Богодухівському, Охтирському, Зміївському, Куп'янському і Валківському повітах налічувалось 1878 чумаків з числа державних селян і лише 389 з поміщицьких⁵⁰.

З наданням козацькій старшині статусу дворянства (1785), до чумацтва долучилися дрібномаєткові поміщики і шляхта Лівобережжя та Правобережжя.

У період російсько-турецької війни 1768–1774 рр., у зв'язку з припиненням торгівлі з Кримом, з'явилася можливість великої наживи за рахунок спекуляції сіллю. Тому-то до заняття промислом кинулося багато людей (купців, поміщиків, старшин, козаків і міщан), які раніше до нього не мали відношення. Не підготовлені до нього належним чином і, як правило, без наявності власного транспорту, принаймні в необхідній кількості, вони наймали чумаків. Останні за даних обставин перетворювались з вільних торговців у звичайних візників, яким за доставку казенної солі платили грошима, а в іншому випадку — натурою.

Майнова нерівність серед чумаків поступово зростала в усіх українських регіонах. Окремі з них у XVIII ст. вже мали від 50 до 100, а то і більше маж, які обслуговували десятки наймитів⁵¹. В середньому ж, за даними 1724 р., на кожного чумака-хазяїна припадало по 2 делятника⁵².

В особливій залежності перебували чумаки-фурщики, які постійно потребували наявних гроші, тому нерідко погоджувались на не вигідні контракти доставки вантажів у порти, чим користувалися різні скупники. З цього приводу А. Шмідт зазначив: «Протягом року вони (скупники. — Авт.) чекають моменту, щоб скористатися крайньою нуждою селян, запропонувати їм свої послуги, а потім мало-помалу закабалити їх у роботу так, що для боржника, щоб вийти з цього, потрібно було везти його товари»⁵³.

Як правило, представники від скупників «для розвідки» з'являлися у поселеннях, де компактно проживали чумаки, задовго до відкриття сезону (наприклад, взимку). Вони наймали візників на сезон, що мав початися весною. Потреба сплати грошових податків змушувала фурщиків на будь-які умови, запропоновані наймачами, щоб отримати аванс. У результаті

⁵⁰ Слабеев І.С. Назв. праця. — С. 50.

⁵¹ Плохинский М. Иноземцы в старой Малороссии // Труды XII археологического съезда. — Т. 2. — С. 240.

⁵² ЦДІАК України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 82. — Арк. 14, 22.

⁵³ Шмидт А. Херсонская губерния. — СПб., 1863. — Т. 1. — С. 282 (Материалы для географии и статистики России).

наймити отримували платню в половину або в третину меншу від тієї, яка встановлювалася весною. З метою «полегшення» контракту, наймачі підкуповували місцеву владу, щоб на той момент вона почала вимагати сплати податків, а також надмірно «пригощали» чумаків спиртними напоями, давали брехливі обіцянки стосовно підвищення платні після виконання зобов'язань, гарантували забезпечення роботою в зворотньому напрямку тощо.

Отже, можна твердити про те, що чумацтво в означений період, як всеукраїнське явище, відіграло чи не найбільшу роль у початковому процесі формування ринку вільнонайманої праці.

Частина II.

Пізньюмодерна Україна

Розділ 10.

Деякі постановчі питання

XIX ст., особливо кінець його — початок XX ст. ознаменувалися новими тенденціями в розвитку міжнародних економічних відносин, що призвело до виникнення єдиного міжконтинентального торговельного простору, формування світового товарного ринку. В країнах розвинутого капіталізму збудовано розгалужені залізничні та шосейні мережі. Швидкими темпами розвивалося морське суднобудування, що забезпечило перевезення товарів у великих обсягах на далекі відстані. На службу комерційним інтересам прилаштовано телеграф і телефон. Розширення засобів і шляхів сполучення надзвичайно вплинуло на характер міжнародної торгівлі, яка стала спроможною задовольняти потреби не тільки привілейованої верхівки, а й широких верств тогочасного суспільства. Разом з тим рельєфно проявилася «тісна економічна залежність країн одна від одної та від усього світового господарства», хоча великі держави і далі прагнули «захистити свої інтереси в межах світового господарства».

Прикметно, що за тих умов найпрогресивнішою країною стала Великобританія. Проте навіть вона, маючи розкидані по всій планеті неосяжні колонії, не змогла б розвинути свою промисловість, якби не отримувала необхідну сировину і продовольство з інших країн. У 1912 р. на ринки Великобританії надійшло майже стільки різноманітної продукції, скільки з усіх її колоніальних володінь разом узятих. Ввезення останньої, наприклад, із США в грошовому еквіваленті досягло 135 млн фунтів стерлінгів, а з усіх британських колоній — 186 млн. У 1907 р. Англія отримала сировини на 204 млн фунтів стерлінгів, а зі своїх колоніальних володінь — тільки на 58 млн. Отже чим масштабнішою ставала торгівля країни, тим більше вона, з огляду на сировину та збут промислових товарів, залежала від інших держав і територій.

Міжнародний товарообмін певною мірою перетворив економіки окремих країн у комплексне світове господарство. На цьому ґрунті посилювався взаємозв'язок промислово розвинених держав із країнами аграрного капіталізму. До останніх належала й Російська імперія, у складі якої перебували землі Наддніпрянської України. Участь Росії в міжнародному поділі праці зосереджувалася переважно в експорті величезних обсягів

сільськогосподарської продукції, насамперед зернових культур, до країн Західної та Центральної Європи, а з них імпортувалися машини, апарати та різноманітна сировина, необхідна для розвитку продуктивних сил — паливо, кольорові метали тощо. Отже поглиблення міжнародного поділу праці між країнами промислового й аграрного капіталізму призвело до створення наприкінці XIX — на початку XX ст. інтегрованої системи світового господарства.

Через низький рівень агрокультури врожайність зернових та іншої сільськогосподарської продукції у Російській імперії надто коливалася, що відповідно впливало на щорічні обсяги експорту. Та все ж загальна грошова сума вивозу товарів на зовнішні ринки значно перевищувала суму ввезення і тим самим створювала солідний позитивний торговельний баланс. Зокрема в 1902–1906 рр. він становив у середньому 334 млн руб., 1907–1911 рр. — 321,4 млн руб., 1911 р. — досяг 429,7 млн руб., а 1912 р. — перевищив 347 млн руб. Ледве чи не всю частку позитивного торговельного сальдо одержано завдяки вивозу на зовнішні ринки сільськогосподарської продукції — збіжжя, продуктів тваринництва та птахівництва, цукру, деревини, тютюну, хмелю, олійних культур та деякого стримування ввезення імпортованих товарів. У загальній сумі середньорічного експорту за п'ятиліття 1909–1913 рр. 1501,4 млн руб. на долю сільського господарства припадало, враховуючи і продукцію лісівництва, 89,3%, або майже 9/10 від усього вивозу. Отримана валюта забезпечила певну стабільність фінансової системи в умовах, коли борги Російської імперії обчислювалися колосальною для того часу сумою, що перевищувала 9 млрд руб. Країна виплачувала щорічно іноземним кредиторам близько 450 млн руб. золотом. Ці витрати покривалися видобутком золота — на суму 40 млн руб. щорічно, митними зборами, які сягали 160 млн руб., а найбільше — перевищенням експорту над імпортом.

Надзвичайно щедрі врожаї на теренах України та ряду інших регіонів Російської імперії в 1909–1910 рр. сприяли різкому збільшенню експорту зернових та інших сільськогосподарських культур. Унаслідок цього позитивний торговельний баланс по європейському кордону зріс до небувалого раніше показника — 578 млн руб. Це стабілізувало внутрішній ринок і зміцнило позиції рубля за кордоном. Представник Всеросійського об'єднання промисловців і торговців барон Г. Майдель у зв'язку з цим визнав, що розрахунковий баланс країни «тримається на вивозі зернових продуктів».

Проте після 1911 р. ситуація щодо торговельного балансу почала погіршуватися. Тоді ж колосальні обсяги зернового експорту продовжувалися тільки завдяки великим запасам збіжжя накопиченим і невивезе-

ним упродовж попереднього року. До того ж у роки, що передували Першій світовій війні, різко зросли витрати на переозброєння армії і флоту, що призвело до збільшення обсягу імпорту устаткування й сировини для оборонної промисловості. Водночас ускладнилася кон'юнктура на продовольчому ринку Західної Європи, через загострення конкуренції між російськими виробниками та заокеанськими експортерами. Ці чинники негативно вплинули на торговельний баланс Російської імперії, який у 1913 р. становив лише 146,1 млн руб. Щоправда, експорт у 1913 р. залишився приблизно таким, як і в попередньому році (1 520,1 млн руб. проти 1 518,8 млн руб.), а імпорт збільшився на 202,2 млн руб., або 17,3%.

Безперечно, зазначені тут явища негативного характеру стали наслідком незадовільного стану імперської економіки, що було відзначено її провідними діячами. «З'ясувалося таке становище, — говорив очільник Московського біржового комітету Г.О. Крестовников на зібранні цієї інституції за участю голови уряду В.М. Коковцова 2 квітня 1912 р., — що рівень російської промисловості здатний забезпечити тільки країну з низькими статками населення». Проте економічне зростання призвело до збільшення імпорту, вартість якого перевищила в 1911 р. 1 млрд руб., що загрожувало перетворенням зовнішньоторговельного балансу в пасивний і навіть вело до краху фінансової системи. Загрозливе зростання закордонного ввозу, що призводить до «послаблення позитивного сальдо торговельного балансу», відзначав і тогочасний міністр торгівлі та промисловості С.І. Тимашев у своєму представленні в Раду міністрів від 22 серпня 1913 р., а також інші вищі урядовці.

Попри наукову і практичну цінність теми, що висвітлюється, вона й досі спеціально не вивчалася. Щоправда, перші дослідники окремих її аспектів визначали обсяги експорту зернових культур із Російської імперії й почасти характеризувати продовольче становище на світовому ринку, а в окремих фахових студіях приділялась певна увага імпортній торгівлі, а також впливу іноземного ввозу на розвиток продуктивних сил.

Після повалення влади Романових та утвердження більшовицького режиму представники радянської історіографії наче за інерцією продовжували досліджувати зерновий експорт із Російської імперії у XIX — на початку XX ст. Проте вивчення зв'язків вітчизняних виробників зі світовим ринком було повністю припинене. Тільки в працях найбільш авторитетних істориків зустрічаємо побіжні наголоси на важливість аналізу різних аспектів цієї проблеми. Зокрема, А.Л. Сидоров висловив жаль із приводу того, що «зв'язок аграрної Росії зі світовим ринком, що стимулював зростання внутрішнього накопичення, зовсім не досліджується». Водночас В.К. Яцунський наголосив на необхідності вивчення причин

колосального приливу фінансових засобів у банки Росії за 4–5 років, що передували Першій світовій війні. «Виникає питання, — писав В.К. Яцунський, — у чому причина цього явища? Можна орієнтовно сказати, що, очевидно, воно стало наслідком високої кон'юнктури землеробства, зростання хлібних цін та інших моментів у сфері сільського господарства. Але це, звісно, припущення». Далі «припущення» представники радянської історіографії не пішли, адже це не відповідало ідеологічним установкам правлячого режиму. Тим більше, що об'єктивне дослідження цієї проблематики засвідчило б, на наш погляд, пасивний характер торговельного сальдо власне Росії. Про це свідчить, зокрема, і те що доповідь А.Л. Сидорова «Экономические предпосылки Великой Октябрьской социалистической революции» було заслухано на розширеному засіданні вченої ради Інституту історії АН СРСР 24 жовтня 1957 р., а опубліковано — у 1970 р.

Іншим, хоча й неоднозначним, було ставлення представників української історіографії до проблематики торговельного балансу України напередодні Першої світової війни. Після краху імперії Романових у березні 1917 р. виникла Українська Центральна Рада. 7 листопада ухвалила 3-й Універсал, який проголосив створення Української Народної Республіки. Проте міжнародне і внутрішнє становище країни було надзвичайно складним. Четвертий рік тривала кривава світова війна, яка прискорила розвал Російської імперії. Економіка також опинилася на грані. За таких несприятливих обставин український уряд Генеральний Секретаріат відпрацьовував заходи, спрямовані на перебрання управління господарством у свої руки та забезпечення підприємств паливом, сировиною, встановлення цін на продукцію гірничої й металургійної промисловості, урегулювання митних і залізничних тарифів.

Новоствореній Українській державі вкрай необхідні були статистичні обчислення щодо обсягу видобутку на її теренах корисних копалин, виробництва чавуну, сталі та інших металів, становища обробної й харчової промисловості, сільського господарства. Для виконання цих завдань у структурі Генерального секретарства торгу і промисловості був організований статистичний відділ на чолі з відомим фахівцем Г.О. Кривченком. Робота велася нашвидкуруч, в умовах війни та частих змін урядів. Спроби дати докладну характеристику обробній промисловості в Україні стикалися з великими труднощами через нестачу необхідних джерельних даних. Через це, як відзначав Г.О. Кривченко, «залишились невідомими навіть такі речі, як кількість підприємств у різних галузях обробної промисловості та чисельність зайнятих в них робітників, не кажучи вже про інші важливі сторони промислової справи». Попри ці труднощі, колектив дослідників зібрав та обробив надзвичайно цінні матеріали, що дало

можливість визначити середньорічний торговельний баланс України за 1909–1911 рр. в розмірі 323,1 млн руб.

Після поразки Української революції 1917–1921 рр. вивчення питань торгівлі України з іноземними державами на початку ХХ ст. ще тривало впродовж декількох років. Чи не найбільший внесок у цю справу зробили співробітники київських інститутів народного господарства і зовнішніх відносин, зокрема А. Копорський. Його працю було виконано за завданням економічного відділу управління вповноваженого Народного комісаріату зовнішньої торгівлі. За підрахунками, позитивний торговельний баланс України в 1913 р. становив 413,5 млн руб. Маємо також іншу згадку про підрахунки торгового балансу, а саме 528 млн руб.

У наступні роки висвітлення проблематики зовнішньоторговельних зв'язків України та її торговельного балансу на початку ХХ ст., було згорнуто. Окремі її аспекти розглядалися фрагментарно тільки в українській діаспорній історіографії. Так, Б. Винар, аналізуючи працю М. Яснопольського «Про географічний розподіл державних доходів і витрат у Росії», дійшов висновку щодо колоніального становища України в економічній системі Російської імперії. І це при тому, що господарство України мало «активну позицію в державному бюджеті Росії». «Витрати імперії на народне господарство України, пояснював Б. Винар, не стоять у жодній пропорції з прибутками, які Україна дає Росії». Це свідчило, безперечно, про активне сальдо в торговельних відносинах України з Росією.

Статистичні дані щодо обсягу торговельного балансу України в 1909–1911 рр. і в 1913 р. знаходимо й у праці В. Кубійовича, яка була заборонена у СРСР та опублікована тільки в 2005 р., а також в «Енциклопедії українознавства». Але вони також запозичені у Г.О. Кривченка та А. Копорського з посиланнями на цих дослідників. Те саме слід сказати про працю А.С. Філіпенка, в якій уміщено середньостатистичний торговельний баланс України за 1909–1911 рр., визначений Г.О. Кривченком. Заслуговують на певну увагу й статистичні дані щодо позитивного торговельного балансу України впродовж ряду років на початку ХХ ст. в підручнику «Економічна історія України і світу». Згідно з ними, експорт з України солідно перевищував імпорт. У 1900 р. торговельний баланс мав активне сальдо 367 млн руб., у 1901 р. — 740, 1902 р. — 468, 1904 р. — 287, 1905 р. — 301 млн руб. У 1909–1914 рр. середньорічне активне сальдо сягало 319 млн руб. Із цієї суми 262 млн припадало на торгівлю із закордоном і 57 млн — на торгівлю із власне Росією та іншими регіонами імперії Романових. За 1912 р. активне торговельне сальдо України становило 528,1, а 1913 р. — 374,8 млн руб. Проте наведені показники активного сальдо не підтверджено жодними джерелами, що викликає сумніви щодо їх об'єктивності, особливо в 1901 та 1912 рр.

Отже висвітлення проблематики торговельного балансу України було припинено, починаючи з другої половини 1920-х рр. Попри всю її актуальність, ця тема не досліджується після проголошення незалежності України в 1991 р. І це при тому, що перед вітчизняними виробниками та експортерами гостро постали, як і століття тому, завдання пошуку алгоритму оптимальної господарської взаємодії зі світовим ринком.

Ураховуючи ці та інші чинники, автори підручника «Економічна історія України і світу» підійшли до висвітлення теми комплексно. Основу дослідження становить широкий аналіз промислової та сільськогосподарської бази українського експорту на початку ХХ ст., висвітлення ролі України на світовому товарному ринку. Це має першорядне значення для визначення торговельного балансу України. Проте вирішення цього завдання можливе, на наш погляд, за умов урахування динаміки цін на промислові та сільськогосподарські товари, чого не знаходимо в наших попередників, які досліджували цю тему, за винятком Г.О. Кривченка. Останні часто не мали достовірних даних щодо реалізованих за межами України товарів та отриманої за них виручки. Зауважимо, що таких цін на промислову і сільськогосподарську продукцію, які зафіксовано у згаданій вище праці А. Копорського, не було ані на внутрішньому, ані на зовнішньому ринках, про що йтиметься в одному з розділів нашого дослідження. Аналіз цього аспекту проблеми має розширити попереднє дослідження авторів і певною мірою заповнити прогалину вітчизняної історіографії щодо взаємовідносин України зі світовим товарним ринком на початку ХХ ст.

Одне з ключових питань досліджуваної проблеми аналіз кон'юнктури світового товарного ринку, висвітлення характеру й особливостей конкуренції з іноземними виробниками та експортерами продукції сільського господарства, від чого залежали певною мірою обсяги українського експорту на зовнішні ринки, що також впливало на обсяги торгового балансу. Разом буде розглянуто ряд логістичних елементів, які впливали на ефективність зовнішньоторговельних операцій.

Стрижневою науковою проблемою залишається, на наш погляд, висвітлення господарського товарообороту на всеукраїнському, імперському і світовому ринках, позаяк радянська історична наука була зациклена на дослідженні винятково всеросійського ринку. За відсутністю необхідних джерел це питання не вивчала й українська діаспорна історіографія. З урахуванням цього, автори даного дослідження приділили багатовекторності українського експорту й імпорту певну увагу.

Основу джерельної бази монографії становлять архівні документи і матеріали, зокрема з фондів Центрального державного історичного архіву

України у м. Києві. Дуже важливим джерелом інформації для аналізу досліджуваної проблеми стали статистичні дані міністерств фінансів, торгівлі й промисловості та головного землеробського відомства. У праці використано також звіти Російської експортної палати і стенографічні звіти Державної думи Російської імперії. Надзвичайно важливим джерелом інформації для розробки теми стали матеріали, підготовлені для перегляду торговельного договору Російської імперії з Німеччиною та іншими державами, опубліковані незадовго до Першої світової війни. Переважна більшість із них ще не використовувалися вітчизняними істориками. Важливу роль у висвітленні цієї актуальної теми відіграли фахові часописи.

Широкий аналіз досліджуваної проблеми дає можливість уявити стартові можливості Української Народної Республіки в економічній сфері, якби національно-визвольні змагання 1917–1921 рр. завершилися успішно.

Розділ 11.

Промислова база експорту

Протягом XIX ст. Російська імперія, у складі якої перебували землі Наддніпрянської України, все активніше ставала на шлях капіталістичного розвитку, поступово перетворюючись на потужну частину світового господарства.

Найбільші досягнення у справі індустріалізації країни було здійснено в роки промислового піднесення (1894–1900 рр.) та п'ятиліття перед Першою світовою війною. Завдяки цьому за виробництвом продукції машинобудування, паливної й металургійної галузей Росія посіла четверте та п'яте місця серед провідних країн. Проте головними промисловими виробниками залишалися Німеччина, США, Великобританія, Франція. Питома вага видобутого в Російській імперії кам'яного вугілля у світовому виробництві становила в 1913 р. 2,74%, виплавка чавуну — 3,65%, виробництво міді — 4,4%, кількість бавовно-прядильних веретен — 6,2%¹. Попри ці успіхи Росія загалом залишалася країною зі слаборозвинутою фабрично-заводською промисловістю. На 1900 р. на долю останньої припадало трохи більше чверті «народного доходу»². Яскравим проявом технологічної відсталості був імпорт у величезних обсягах різноманітних машин, верстатів, устаткування для промисловості та сільського господарства, що дуже негативно впливало на сальдо торговельного балансу.

Вплив структури господарства на експортно-імпортні можливості країни можна простежити й в іншому вимірі. Навіть на початку XX ст. домінуюче значення належало аграрній галузі. Якщо взяти дані перепису 1897 р., то виявимо, що за її рахунок жило більше 2/3 усього населення, тоді як із промисловості й гірничої справи — 1/8, а торгівлі та транспорту —

¹ Ден В.Э. Положение России в мировом хозяйстве. Анализ русского экспорта до войны: Статистический очерк. — Петроград, 1922. — С. 5, 27; Известия Киевского областного военно-промышленного комитета. — 1916. — № 1/2. — С. 23–24.

² Сидоров А.Л. Назв. соч. — С. 115.

1/13³. Вартість річного виробництва, за приблизними розрахунками, становила для сільського господарства 9 млрд руб., а для промисловості — лише 4 млрд⁴. Ця пропорція мало змінилася й у подальшому. Напередодні Першої світової війни землеробство давало близько 2/3 національного багатства — «не менше 9 млрд руб. від річної продуктивності країни в 15 млрд руб.»⁵.

Прискорено розвивалася гірничо й металургійна промисловість України. Загальний видобуток кам'яного вугілля та антрациту на Донбасі в передвоєнному 1913 р. досяг 1543,79 млн пудів, а в 1914 р. — 1683,78 млн пудів⁶. Напередодні Першої світової війни металургійні заводи Донбасу і Придніпров'я виплавляли близько 2,45% світового виробництва чавуну, або майже 3/4 в Російській імперії — 73,71%⁷. Проте переважаюче значення в Україні відіграло сільське господарство, особливо землеробство та пов'язані з ним галузі виробництва. Згідно з переписом 1897 р., на теренах 9 губерній Наддніпрянщини проживали 23 430 тис. осіб чоловічої і жіночої статі. Із них за рахунок хліборобства, тваринництва, лісництва та рибальства жили 17 394 тис. осіб (74,23%), гірничої й обробної промисловості — 2122 тис. (9,05%), торгівлі — 1219 тис. (5,2%), інших галузей — 2695 тис. осіб (11,5%)⁸. Отже експортно-імпорتنі можливості України, як і всієї Російської імперії, на початку ХХ ст. визначалися структурою економіки. Характерними особливостями останньої було домінування сільського господарства та недостатній розвиток фабрично-заводської промисловості. Усе це впливало на показники торговельного балансу.

Важка промисловість у вигляді гірничої, металургійної галузей та машинобудування в Україні з'явилася не відразу. Їй передували кустарні промисли, які почасти продовжували обслуговувати місцеве населення й на початку ХХ ст. У них працювали в декілька разів більше людей, ніж у фабрично-заводській галузі. Це пояснювалося замалою продуктивністю землеробської праці, з одного боку, і повільним зростанням промислового виробництва, — з іншого. Технічне устаткування кустарних майстерень

³ Первый областной съезд по пересмотру торгового договора с Германией, состоявшийся в г. Харькове 20–23 марта 1913 г. — Х., 1913. — С. 15.

⁴ Там же.

⁵ Стенографический отчет Государственной думы: Четвертый созыв: Сессия IV. — СПб., 1834.

⁶ ЦДАК України. — Ф. 2161, оп. 1, спр. 147. — Арк. 43.

⁷ Там само. — Спр. 208. — Арк. 110.

⁸ *Кривченко Г.О.* Збірник статистичних відомостей по народному господарству України. — К., 1919. — С. 8–9 (табл. 4).

часто було застарілим, тому конкуренція ремісників з великим виробництвом була можливою тільки за умов тривалішого робочого дня й меншої заробітної плати⁹. Для порівняння відзначимо, що у великій обробній промисловості на одного робітника у середньому припадало близько 3500 руб. за вироблену ним упродовж року продукцію, або багаторазово більше, ніж у кустарній¹⁰.

Дослідження цього аспекту проблеми засвідчує, що на теренах усіх українських губерній Російської імперії частина населення жила за рахунок різноманітних кустарних промислів. Тут традиційно зосереджувалося виробництво сукон, килимів, полотен, скатертин тощо. Кустарі виготовляли різноманітні глечики, вози, сани, кінську зброю, обробляли шкури, робили знаряддя праці тощо. Серед найбільш поширених професій зустрічаємо ковалів, шевців, чоботарів, теслярів, ткачів, кушнірів, бондарів та багато інших.

У кустарній промисловості було немало висококваліфікованих майстрів з виготовлення сільськогосподарської техніки та різних знарядь праці. «Кустарі виробляють майже всі землеробські машини і знаряддя праці, — повідомлялося в одному з часописів, — за винятком тільки дуже складних. Головним чином виробляються плуги, борони та віялки, а також молотарки, сортіровки і зерносушилки»¹¹. Частина землеробської техніки, виготовленої кустарями, експортувалася за кордон¹². За інформацією подільського губернатора, чисельність ремісників у губернії перевищила 88 тис. осіб у 1903 р.¹³, а напередодні Першої світової війни у сільській місцевості тут налічувалося понад 77 тис. кустарів¹⁴. На Волині, за даними, зібраними поліцією в 1903 р., було близько 84 тис. кустарів, а в 1905 р. — понад 99 тис., у тому числі в містах — 35 572 особи, або 25,7% від загальної кількості, а у сільській місцевості — 74 096 осіб, або 74,3%¹⁵. В одному тільки Черкаському повіті Київської губернії налічувалося близько 10 тис. ремісників різних професій¹⁶. Надзвичайно поширеними

⁹ Кустарная промышленность // Промышленность и торговля. — 1911. — № 2. — С. 72.

¹⁰ Кривченко Г.О. Назв. праця. — С. 98.

¹¹ Промышленность и торговля. — 1911. — № 2. — С. 73.

¹² Распределение перевозок главнейших товаров, кроме хлебных, по губерниям и областям, и по портам и пограничным пунктам: Материалы к пересмотру торгового договора России с Германией и другими иностранными государствами. — Ч. 2, вып. 1. — 1914. — С. 438–441.

¹³ ЦДІАК України. — Ф. 442, оп. 634, спр. 640. — Арк. 3.

¹⁴ Подольский хозяин. — 1915. — № 1. — С. 6.

¹⁵ ЦДІАК України. — Ф. 442, оп. 636, спр. 391. — Арк. 16 зв.

¹⁶ Там само. — Оп. 637, спр. 229. — Арк. 88.

були кустарні промисли й в інших губерніях України. На Полтавщині налічувалось більше 130 тис. сімей, які виготовляли вироби з льону, паперу, шовку, шерсті, дерева, шкіри (полотно, сукно, килими, скатерті, гардини, меблі, одяг, взуття)¹⁷. Кустарна справа в Полтавській губернії всіляко заохочувалася земством. Його працівники збирали малюнки вишиванок, плахт, гончарного розпису. Для зберігання кустарних виробів земство придбало склад, який став своєрідним посередником між замовниками й кустарями-виконавцями. Склад утримував своїм коштом художника, що координував усю діяльність — після цього художні вироби демонструвалися на виставках й реалізовувалися¹⁸. На Харківщині кількість ткачів сягла 9 тис., чоботарів — 6 тис., кравців — 5 тис., ковалів — близько 3 тис., столярів — 6 тис., колісників — 1635¹⁹. Отже, різноманітні вироби кустарної промисловості задовольняли попит переважно місцевого населення.

Домінування в економіці України сільського господарства стимулювало потужний розвиток легкої і харчової промисловості. Ці галузі забезпечували потреби населення, а надлишки виробництва вивозилися в різні куточки Російської імперії й на зовнішні ринки. У більшості регіонів України були поширені виробництва з переробки продукції землеробства — борошномельне, цукрорафінадне, олійницьке, пивоварне, тютюнове, суконне, шкіряне, деревообробне, винокурне, миловарне, свічарне, смолярне, кондитерське та ін.

Успішній роботі підприємств з переробки сільськогосподарської продукції та корисних копалин сприяла наявність покладів вапнякового каменю, піщанику, граніту, цінних порід деревини, гончарної глини та різноманітних мінералів²⁰. На українських теренах знаходимо широку мережу парових і водяних млинів, лісопильних, цегляних, черепичних, кахельних, фарфорових, фаянсових і скляних заводів, підприємств з виробництва спирту, виноградних вин, мінеральних вод, оцту тощо.

Неабиякі досягнення у сферах легкої і харчової промисловості та торгівлі демонстрував насамперед Київ. Розташована на перетині залізничних і водних шляхів місто з давніх часів стало найбільшим ринком не тільки Київської, а й ряду суміжних губерній. На початку ХХ ст. його населення прискорено зростало. За десять (1904–1913 рр.) кількість жителів Києва збільшилася з 346,3 тис. до 465,5 тис. осіб чоловічої і жіночої

¹⁷ Ежегодник департамента земледелия 1914 г. — Петроград, 1915. — С. 190.

¹⁸ Земщина. — 1910. — 30 авг.

¹⁹ Ежегодник департамента земледелия 1914 г. — С. 190.

²⁰ ЦДІАК України. — Ф. 442, оп. 634, спр. 640. — Арк. 3.

статі²¹, а разом із Деміївкою, Шулявкою та іншими приміськими поселеннями досягла, за підрахунками п. Рубінштейна, 700 тис.²²

Київ відігравав величезну роль у формуванні всеукраїнського ринку. Звідси в різні регіони вивозилися бакалійні, галантерейні, москательні, аптекарські, гумові, металеві та скляні вироби, а також книги, папір, канцелярське приладдя та предмети домашнього побуту. Товарний оборот міста виражався у солідних цифрах. Підвіз вантажів становив 753,9 млн пудів. Частина їх споживалася населенням міста, а решта у вигляді продукції млинарства, винокурної, пивоварної, тютюнової, цукрорафінадної, машинобудівної, миловарної та інших промислових галузей відправлялася «в місцевості, що тяжіли до Києва»²³.

Особливої уваги заслуговує млинарство. Київські промислові млини переробляли близько 50 тис. пудів пшениці й жита на добу²⁴. За зазначене вище десятиліття в місто завезли понад 42 млн пудів пшениці. Значна кількість пшеничного борошна, виробленого на місцевих товарних млинах, вивозилася в різні регіони України, Російської імперії і за кордон²⁵. За даними Київського біржового комітету, оборот зернової продукції міста становив близько 40 млн руб. на рік, причому більше половини всіх угод припадало на пшеницю²⁶. Своєю чергою Київ потребував палива, будівельних матеріалів, чорних і кольорових металів, продуктів тваринництва і птахівництва. У 1913 р. до міста надійшло 15 283 тис. пудів кам'яного вугілля й антрациту і 99 082 куб. сажн. дров²⁷. Хлібні вантажі сягли 79,5 млн пудів, харчова продукція тваринництва — 15,4, інші продовольчі товари — 17,1 млн пудів. Проте наведені тут статистичні дані неповні, позаяк продовольство доставлялося у великих обсягах ще й гужовим транспортом. Окрім того, у Київ завозилися різноманітні напої, матеріали для ювелірних виробів, тканини, одяг, взуття та інші товари²⁸.

Ледве чи не кожне повітове місто зі своєю околицею мало оригінальний, неповторний колорит — торговельний, мистецько-культурний, виробничий. В останньому найчисельнішими були підприємства легкої і харчової промисловості. У Вінницькому повіті Подільської губернії в

²¹ Яснопольский Л. Грузооборот г. Киева за десятилетие 1904–1913 гг. // Киевские городские известия. — 1916. — № 7/8. — С. 84.

²² Известия Киевской городской думы. — 1914. — № 8. — С. 152.

²³ Яснопольский Л. Наз. соч. — № 10. — С. 95.

²⁴ Русский мельник. — 1913. — № 5. — С. 367.

²⁵ Яснопольский Л. Наз. соч. — № 7/8. — С. 86.

²⁶ Русский мельник. — 1914. — № 2. — С. 95.

²⁷ Известия Киевской городской думы. — 1914. — № 8. — С. 152.

²⁸ Яснопольский А. Наз. соч. — № 10. — С. 96.

1905 р. функціонувало 7 цукрових, 11 винокурних, 3 пивоварних, 7 шкіряних, 30 цегляних, 2 чавуноливарних заводи, 4 підприємства з обробки вапняку, тютюнова фабрика, 10 парових і 138 водяних млинів²⁹. У Володимир-Волинському повіті на Волині вирощувалися породисті коні арабської та англійської порід. Кінські заводи були у селах Конюхи, Бужани, Радовичі, Замличі та в м. Горицьке³⁰. Окрім цього, у повіті на 1907 р. налічувалося 8 винокурних, 7 шкіряних, 17 цегляних, 3 заводи штучних мінеральних вод, 1 пивоварня, 13 смолокурень, 3 свічарні, 34 олійниці³¹.

Визначні досягнення у харчовій промисловості й торгівлі можна проілюструвати на прикладі Одеси — повітового міста на Чорному морі. Напередодні Першої світової війни тут діяло 420 підприємств, які виробляли щорічно продукції на 100 млн руб. (цукрорафінадна, олійницька, шкіряна, ковбасна, кондитерська та багато інших галузей. Питома вага підприємств з переробки харчової продукції становила 70% від усього фабричного виробництва. Вартість товарів, відправлених з Одеси на зовнішні ринки в 1913 р., перевищувала 91 млн руб., у тому числі виробів фабричної й ремісничої галузей майже на 25 млн руб.³² Отже Одеса багатіла й розвивалася за рахунок експорту збіжжя та іншої продукції сільського господарства, яка надходила з усіх регіонів України й відправлялася на зарубіжні ринки. У повітовому м. Кременчук Полтавської губернії, розташованому на Дніпрі, перемелювалося в різні роки від 10 до 15 млн пудів зерна на великих промислових млинах. Навіть у несприятливому через недорід зернових культур 1908 р. з Кременчука вивезено 5021 тис. пудів хлібних продуктів³³. Причому на розмелені припадало 3283 тис. пудів, або 65%, на висівки — 1,663 тис. пудів, або третина від усього вивозу, а на збіжжя — лише 57 тис. пудів, або 1%. Своє борошно Кременчук вивозив на внутрішній ринок Росії. Зокрема на станції Московсько-Віндаво-Рибінської залізниці відправлено 458 тис. пудів, Миколаївської — 285, Орловсько-Ризької — 502, північно-західних залізничних магістралей — 357 тис. пудів. Проте висівки відправлялися переважно за кордон: до західних сухопутних застав — 736 тис. пудів, у Миколаївський порт на Чорному морі — 143, у Царство Польське, що входило до складу Російської імперії — 174 тис. пудів³⁴. До того ж підприємства міста

²⁹ ЦДІАК України. — Оп. 635, спр. 20. — Арк. 74.

³⁰ Там само. — Арк. 77.

³¹ Там само.

³² Русский мельник. — 1916. — № 4/5. — С. 177.

³³ Лященко П.И. Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России: Описательно-статистическое исследование. — СПб., 1912. — С. 187.

³⁴ Там же. — С. 188.

переробляли у великих обсягах іншу сільськогосподарську продукцію. У 1912 р. олійниці Кременчука виробили 249 тис. пудів рослинної олії, пивоварні заводи — 205 тис. пудів пива, макаронні фабрики і крупорушки — 1005 тис. пудів продукції, кондитерська фабрика — 250 тис. пудів цукерок. Загальний товарообіг міста становив до 58 млн руб.³⁵ Якщо врахувати ще й функціонування у Кременчуці хлібної біржі, роль цього міста у внутрішній і зовнішній торгівлі стає особливо важливою.

Розмахом виробництва продукції харчової промисловості відзначалися більшість повітових, губернських міст, а часто й волосних центрів. В Єлисаветградському повіті Херсонської губернії обсяги річного перемелу на 15 вальцювальних-парових млинах становили 6 млн пудів на рік³⁶. У самому повітовому центрі 9 великих промислових млинів виробляли пшеничного борошна до 15 тис. пудів на добу³⁷. Відправка зернових хлібів з Єлисаветграду в 1908 р. становила 4538 тис. пудів. Частка збіжжя складала 803 тис. пудів, а борошна — 2653, або 58,46%. Із відправлених зернових хлібів 622 тис. пудів надходило в Миколаївський порт, а борошняні вантажі розподілялися за такими напрямками: магістралі Південно-Західної залізниці — 684 тис. пудів, Царства Польського — 685, Варшаво-Віденської залізниці — 262, Південної — 198, у Закавказзя — 175 тис. пудів. За іншими свідченнями, Єлисаветград збував надлишки виробництва борошна і в північно-західних губерніях Росії³⁸. Слобода Барвенкове зі станцією на магістралі Харків–Ростов в Ізюмському повіті Харківської губернії розмелювала щоденно до 15 тис. пудів зерна, що звозилося з близької околиці у 30–40 верст. Щорічно зі станції відправлялося на далекі ринки більше 1 млн пудів борошна³⁹. Величезні хлібні обороти сприяли росту добробуту населення. Тут було збудовано школу, лікарню. Вантажообіг станції ще в 1903 р. досяг 2 млн пудів. У 1910 р. ввели в експлуатацію завод сільськогосподарських машин⁴⁰. Хлібні операції сприяли відкриттю в Барвінковому ряду контор великих банків, заснуванню двох товариств взаємного кредиту. Грошові перекази сягли тут суми у 2,5 млн руб. на рік. У слободі з'явився автомобільний

³⁵ Русский мельник. — 1913. — № 5. — С. 367–368; № 7. — С. 540.

³⁶ Там же. — № 5. — С. 368.

³⁷ Там же. — 1914. — № 2. — С. 95.

³⁸ Там же. — 1916. — № 3. — С. 128.

³⁹ Там же. — 1914. — № 1. — С. 35.

⁴⁰ История городов и сел Украинской ССР: Харьковская область. — К., 1976. — С. 170–171.

магазин. Розбагатілі на хлібній торгівлі місцеві комерсанти внесли понад 100 тис. руб. на будівництво шестикласного комерційного училища⁴¹.

Найбільш прибутковими були цукрово-бурякові винокурні й пивоварні виробництва. У губерніях Правобережної України оборот цих підприємств досяг 84% від усієї промисловості регіону⁴². Решту обороту — 16% — давали підприємства з обробки копалин — цегляні, фарфорові, фаянсові, скляні, цементні та ін.⁴³

За даними губернатора Поділля, у 1903 р. в губернії налічувалося 5328 підприємств, на яких працювали 35 916 робітників. Це були переважно дрібні виробництва. Їх сумарна продуктивність становила 58 579 922 руб. Проте продуктивність 52 цукрових заводів становила 42 999 767 руб., або 73,4%. Ще 7 114 950 руб. давало млинарство — 3 938 великих і дрібних млинів. Окрім того, у губернії було на той час 86 діючих винокурних заводів⁴⁴. На Волині, за даними місцевого губернатора, у 1903 р. налічувалося 1656 фабрик і заводів, де працювали 20 394 робітники. Загальна продуктивність цих підприємств становила 33 515 507 руб. Серед них було 16 цукрових заводів, річна продуктивність яких перевищила 12 362 тис. руб., де працювали 7 458 робітників, у середньому 466 на 1 підприємство. У губернії налічувалось також 120 винокурних заводів і 469 діючих млинів, у тому числі 86 парових і 383 водяних. Загальна продуктивність винокурних заводів становила 3 638 778 руб., а млинів — 4 535 499 руб.⁴⁵

Поряд із цукровими й винокурними на Правобережжі було немало підприємств з переробки тваринної продукції, у тому числі шкіряні заводи в Бердичеві, суконні фабрики у Славутичі, Дунаївцях і Рожиці. На околицях м. Полонне Волинської губернії було зосереджено фарфорові, фаянсові та скляні заводи, а в поліській зоні, окрім фарфорових і фаянсових підприємств, успішно функціонували лісопильні, смологонні, скипидарні заводи та фанерні й паперові фабрики. Але їх продуктивність становила лише 5% від загального обороту всіх підприємств Правобережної України⁴⁶.

⁴¹ Статистический ежегодник: Харьковская губернская земская управа за 1910 г. — Харьков, 1911. — С. 10.

⁴² Ярошевич А.И. Юго-Западный край как производительная среда // Труды Юго-Западного отделения Российской экспортной палаты. — К., 1914. — С. 46–47.

⁴³ Там же.

⁴⁴ ЦДІАК України. — Ф. 442, оп. 634, спр. 640. — Арк. 3.

⁴⁵ Там само. — Спр. 641. — Арк. 3.

⁴⁶ Ярошевич А.И. Наз. соч. — С. 48.

Загалом у дев'яти губерніях Наддніпрянської України напередодні Першої світової війни налічувалося, за даними Г.О. Кривченка, 586 виноробних заводів і 67 тютюнових фабрик. На них працювали 16 380 робітників, у середньому близько 25 на одне підприємство⁴⁷. Ще раніше, у 1900 р., на 107 підприємствах з обробки тваринної продукції, 170 — з виробництва паперу, картону та виробів з них, 60 — з обробки бавовни, льону, конопель і джуту, 182 — з механічної обробки деревини, 51 — з обробки вовни, загалом працювало 31 080 робітників, або у середньому 54,5 робітника⁴⁸.

Потужною була харчова галузь. Напередодні Першої світової війни з 655,3 тис. промислових робітників України у харчовій промисловості працювало 27,9% їх загальної кількості. Валова продукція становила 36,2%⁴⁹ від усього промислового виробництва, а в абсолютних цифрах — 568 млн руб.⁵⁰

Узагальнюючі дані щодо харчової промисловості України подаємо в таблицях 1.1 і 1.2.

Таблиця 1.1

Губернія	Обробка харчових і смакових речовин у 1900 р. ⁵¹					
	Обкладених акцизом			Не обкладених акцизом		
	Кількість підприємств	Кількість робітників	Продаж виробів на суму (тис.руб.)	Кількість підприємств	Кількість робітників	Продаж виробів на суму (тис.руб.)
1	2	3	4	5	6	7
Волинська	150	7 514	Відомостей немає	30	561	2 941
Катеринославська	25	760		73	1 355	12 401
Київська	180	36 396		74	1 798	7 391
Подільська	155	23 577		62	1 603	14 853
Полтавська	82	3 480		65	1 090	4 322
Таврійська	84	1 268		61	1 738	8 829

⁴⁷ Кривченко Г.О. Назв. праця. — С. 164, 166, 168 (табл. 556, 55в).

⁴⁸ Там само. — Табл. 54.

⁴⁹ Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. — Ч. II. — К., 1962. — С. 495.

⁵⁰ Короливский С.М., Рубач М.А., Супруненко Н.И. Победа Советской власти на Украине. — М., 1967. — С. 14.

⁵¹ Кривченко Г.О. Назв. праця. — Табл. 54.

1	2	3	4	5	6	7
Харківська	98	15 633		39	1 683	7 463
Херсонська	76	4 529		128	3 973	27 901
Чернігівська	104	8 515		63	724	1 673
Загалом	954	101 672	–	595	14 525	87 774
Європ. част. Рос. імперії	3 881	221 378	–	2 501	71 042	368 856
% України	24,6	45,9	–	23,8	20,4	23,8

Таблиця 1.2

Губернія	Обробка харчових і смакових речовин у 1912 р. ⁵²					
	Обкладених акцизом			Не обкладених акцизом		
	Кількість підприємств	Кількість робітників	Продаж виробів на суму (тис.руб.)	Кількість підприємств	Кількість робітників	Продаж виробів на суму (тис.руб.)
Волинська	34	1 183	24 624	36	607	4 516
Катеринославська	26	626	2 782	90	1 607	35 026
Київська	172	37 534	152 748	108	2 244	20 782
Подільська	160	25 285	75 700	56	1 016	15 176
Полтавська	100	7 349	27 039	74	1 929	33 550
Таврійська	20	1 862	11 340	64	1 518	17 851
Харківська	101	16 942	86 593	51	2 735	22 990
Херсонська	59	5 554	30 809	171	4 289	37 608
Чернігівська	105	8 310	42 944	44	536	4 346
Загалом	777	104 675	454 579	694	16 481	191 845
Європ. част. Рос. імперії	2 279	209 513	–	2 353	79 962	692 693
% України	34,1	50,0	–	29,5	20,6	27,7

Із таблиці 1.1 видно, що в обробці харчової і смакової продукції, обкладеної акцизом, було задіяно 954 підприємства, не обкладеної акцизом — 595, а разом 1549 підприємств, на яких працювали 116 197 робітників, або у середньому 75 працівників на 1 підприємство. У таблиці

⁵² Там само. — Табл. 53.

відсутні статистичні дані щодо суми вартості харчової продукції, обкладеної акцизом.

Дані, наведені в таблиця 1.2, свідчать про значні зрушення, які відбулися за десятиліття після 1900 р. Кількість підприємств, де вироблялася продукція, обкладена акцизом, зменшилась на 177 одиниць, а чисельність робітників збільшилась на 3 тис. осіб. Але головна позитивна відмінність зрушень, що сталися — у різкому зростанні у ціновому вираженні валової продукції харчової промисловості України. Для продукції, обкладеної акцизом, вона досягла 454 579 тис. руб., а не обкладеної — збільшилась з 87 774 до 191 845 тис. руб., або на 118,56%. Разом це становило 646 424 тис. руб., що на 78 424 тис. руб. більше від суми, наведеної вище представниками української радянської історіографії. Цікаво, що найбільші досягнення у цій сфері виробничої діяльності мали Харківська, Подільська й особливо Київська губернії. Продукція останньої, яка була обкладена акцизом, становила третину від усього виробництва цієї категорії в Україні. Слід відзначити й те, що у харчовій промисловості, яка була обкладена акцизом, працювали 50% робітників від усієї чисельності в цій галузі на території європейської частини Російської імперії.

Ще перші дослідники різних аспектів цієї проблематики прагнули встановити кількість діючих в Україні промислових підприємств та працюючих на них робітників. За підрахунками О. Щадилова, який використав статистичні матеріали зі збірника «Фабрично-заводські підприємства Російської імперії», з усіх 18 503 заводів і фабрик, що діяли в державі, на Україну припадало в 1908 р. 3180, або 17,18%, а у 1914 р. — 3461 підприємство, де працювали 331 890 робітників. Ці дані стосуються підприємств з не менше, ніж 20 робітниками⁵³. Зокрема в копальнях гірничої промисловості нараховувалося 146 тис. гірників, а в металообробній галузі — 230 тис.⁵⁴ Але не всі ці цифри відображають повною мірою чисельність робочої сили в Україні. Замала кількість гірників у підрахунках О. Щадилова пояснюється, можливо, тим, що він не враховував робітничий контингент антрацитового району (Сорокіно, Ровеньки, Криначівка тощо), який був на той час у складі Облaсті Війська Донського. Аналогічні помилки ми знаходимо й у працях тих фахівців, котрі аналізували торговельний баланс України на початку ХХ ст.

Відзначимо, що колектив дослідників, очолюваний Г.О. Кривченком, зібрав і проаналізував багатий та цінний матеріал для характеристики різних галузей промисловості. Але все це стосувалося «тільки підприємств,

⁵³ Щадилов О. Економічна політика України. — К., 1919. — С. 6.

⁵⁴ Там само.

що підлягали фабричній інспекції. А вся величезна маса підприємств, — відзначав Г.О. Кривченко, — які залишилися за рамками огляду інспекторів, є для нас справжня *terra incognita*»⁵⁵. Попри брак необхідних статистичних даних, Г.О. Кривченко дійшов правильного висновку щодо «переважного значення великої промисловості». Так у 43 тис. промислових підприємств на теренах семи з дев'яти губерній Наддніпрянської України в 1913 р. працювали 465 тис., а на 3400 підприємствах, підпорядкованих нагляду фабричної інспекції, налічувалося 332 тис. робітників⁵⁶. Ці підрахунки мають більшу цінність у порівнянні з наведеними вище, що містяться у праці О. Щадилова.

Надзвичайно корисні для висвітлення стану великої обробної промисловості України є статистичні дані канцелярії київського окружного інспектора за 1899–1916 рр. та київського відділення Імператорського технічного товариства. Так, у Російській імперії на 1 червня 1908 р. налічувалося 275 цукрових заводів⁵⁷. Із них 187 було розташовано на теренах Наддніпрянської України, у тому числі на Волині — 15, Київській губернії — 73, Подільській — 51, Полтавській — 6, Харківській — 28, Чернігівській — 12, Херсонській — 2⁵⁸. Ще 49 підприємств діяли у Царстві Польському⁵⁹. У власне Росії функціонували 38 цукрових заводів і 1 у Бессарабії⁶⁰. За даними часопису Всеросійського товариства цукрозаводчиків, напередодні Першої світової війни в Російській імперії налічувалося вже 316 цукрових заводів, із них 314 діючих. Пріоритетного значення часопис надавав цукровим підприємствам трьох губерній Правобережної України: 133 піскових, 13 піськово-рафінадних і 9 рафінадних, усього — 155 підприємств. Друга група українських цукроварень була розташована на Лівобережжі: у Полтавській губернії — 13, Чернігівській — 12, Харківській — 27. 2 цукрових заводи діяли на території Херсонської губернії⁶¹. Загалом перед Першою світовою війною в Україні налічувалося 209 підприємств, які давали понад 80% цукру від загальноімперського виробництва⁶².

⁵⁵ Кривченко Г.О. Назв. праця. — С. 97.

⁵⁶ Там само. — С. 98.

⁵⁷ ЦДІАК України. — Ф. 730, оп. 1, спр. 417. — Арк. 70–83.

⁵⁸ Там само. — Арк. 71–75, 78–83.

⁵⁹ Там само. — Арк. 70, 72, 76–78, 80–81.

⁶⁰ Там само. — Арк. 70–72, 75–77, 81.

⁶¹ Вестник сахарной промышленности. — 1915. — № 34. — С. 179–181; Известия Особого совещания по продовольственному делу. — 1917. — № 1. — С. 76.

⁶² Короливский С.М., Рубач М.А., Супруненко Н.И. Наз. соч. — С. 15.

Завдяки статистичним даним київського окружного інспектора та іншим джерелам маємо значно докладнішу інформацію щодо різних галузей великої обробної промисловості в Україні. На Волині напередодні Першої світової війни налічувалося 17 цукрових і 7 пивоварних заводів, на яких працювало від 8 до 63 осіб⁶³. Виробництво майолікового посуду, фарфорових і фаянсових виробів було зосереджено біля м. Полонне. У 1913 р. тут діяли 9 великих підприємств, продуктивність яких становила 1,3 млн руб. На них вироблялися вази, кувшини, умивальники та різноманітні предмети, санітарно-гігієнічного призначення⁶⁴. Наприкінці XIX — на початку XX ст. на Волині налічувалося 30 великих підприємств. На кожному з них працювали не менше 100 осіб. Зокрема на цементному заводі було 166, суконній фабриці — 198, паркетній — 168, фаянсовому — 393, фарфоровому — 247 робітників⁶⁵.

Як згадувалося вище, у Подільській губернії налічувалося 51 цукровий завод, де працювали в 1899 р. 28 440 робітників, або у середньому 547 на одне підприємство⁶⁶. Чи не найбільшим в Європі був Тростянецький цукрово-пісковий завод, господарями якого по суті були французькі акціонери. Виробництво цукру тут перевищувало 600 тис. пудів на рік⁶⁷. На Гніванському пісково-рафінадному заводі працювали 2742 робітники⁶⁸.

Окрім того, у Кам'янець-Подільському повіті діяли чавуно-ливарний і кахельний⁶⁹, у Вінницькому — 2 чавуно-ливарних заводи⁷⁰. У деяких повітах губернії було виявлено поклади фосфоритів. У 1910 р. видобуток і переробку цих корисних копалин здійснювали 2 підприємства. У результаті було отримано 900 тис. пудів високоякісних добрив для сільського господарства⁷¹. На території губернії працювали також 100 виноробних заводів і 30 спиртоочисних відділень, річна продуктивність яких перевищувала 5,7 млн руб.⁷²

Однак найбільш розвинене й ефективне промислове виробництво в Україні мала Київська губернія, де було зосереджено найбільшу кількість підприємств різного профілю. Серед них найперше слід виокремити

⁶³ ЦДІАК України. — Ф. 575, оп. 1, спр. 73. — Арк. 114, 116.

⁶⁴ *Копорский А.А.* Торговый баланс Украины в 1913 г. — Х., 1923. — С. 34.

⁶⁵ ЦДІАК України. — Ф. 575, оп. 1, спр. 73. — Арк. 5, 6.

⁶⁶ Там само. — Арк. 25–44.

⁶⁷ Там само. — Арк. 40.

⁶⁸ Там само. — Арк. 27.

⁶⁹ Там само. — Ф. 442, оп. 642, спр. 199. — Арк. 22 зв.

⁷⁰ Там само. — Оп. 635, спр. 20. — Арк. 74.

⁷¹ *Экономическая жизнь Подолии.* — 1913. — № 5. — С. 20.

⁷² *Русский мельник.* — 1915. — № 2. — С. 131.

скляні, консервні, лісопильні, винокурні, шкіряні й цегельні заводи, кондитерські, меблеві, паперові, тютюново-махорочні фабрики та підприємства з виготовлення цигаркових гільз. На останніх часто переважала праця жінок і підлітків. За нашими підрахунками, на підприємствах різного профілю працювали 4079 робітниць⁷³ і 575 підлітків⁷⁴. Київська, Волинська й Подільська губернії були регіоном млинарства, про що вже йшлося вище. Зерно тут перемелювалося на 570 великих млинах, з яких 35–40 належали до перших трьох розрядів із найбільшим обсягом виробництва⁷⁵. У фонді київського окружного інженера за 1912 р. дається перелік 40 найбільших промислових млинів та їхніх власників на Київщині, на яких працювали 1079 робітників. Наприклад, на великому промисловому млині Л. Бродського в Києві трудилося 132 робітники⁷⁶. На млині графині Браницької в Білій Церкві, який був оснащений новітньою технікою, мав електричне освітлення й переробляв за добу 3 тис. пудів збіжжя, було зайнято 72 особи. Млин акціонерного товариства «Погребищенські вальцові млини», де працювали у дві зміни 56 робітників, розмелював за добу 5800 пудів⁷⁷. Промисловими млинами на Київщині володіли графи Бобринські, князь Святополк-Четвертинський, поміщик В.І. Ярошинський та ін. Тут було розташовано більше третини всіх цукрових заводів, що діяли на теренах Наддніпрянської України.

Попри недостатню розвиненість в Україні текстильної й металообробної промисловості та машинобудування, що вкрай негативно впливало на торговий баланс, на Київщині ці галузі досягли певних позитивних успіхів. Зокрема в губернії діяли 11 суконних фабрик, на кожній з них працювали від 13 до 84 робітників⁷⁸. Ще на початку ХХ ст. тут розгорнули виробничу діяльність машинобудівні, механічні, металообробні й чавуноливарні підприємства. Серед них виокремлювалося своєю технологічною осначеністю і продуктивністю акціонерне товариство Південно-Російського машинобудівного заводу в Києві, на якому працювали 800 осіб⁷⁹. Високою продуктивністю й розгалуженими кооперативними зв'язками з іншими підприємствами характеризувалося київське машинобудівне товариство А. Гретера і О. Криванека, де чисельність робітників збільшилася з

⁷³ ЦДІАК України. — Ф. 575, оп. 1, спр. 73. — Арк. 50–65, 67, 69–78, 83–85, 89–90.

⁷⁴ Там само. — Арк. 58, 61, 62, 64, 89.

⁷⁵ Русский мельник. — 1915. — № 3. — С. 131–132.

⁷⁶ Там само.

⁷⁷ Мукомельное дело в России. — Одесса, 1909. — С. 317, 319, 322–323, 325–326, 340.

⁷⁸ ЦДІАК України. — Ф. 575, оп. 1, спр. 73. — Арк. 210.

⁷⁹ Там само. — Арк. 51.

626 до близько 1000⁸⁰. Серед інших підприємств різного профілю слід назвати машинобудівний Ф.І. Млошевського і К^о, ковкого чавуну, механічний та електротехнічний «Гном», завод Ольшанського в Києві⁸¹. Важливе значення для подальшого розвитку продуктивних сил в Україні мали машинобудівний і механічний завод акціонерного товариства «Брандт» у м. Фастів, машинобудівний завод «Прогрес» у м. Бердичів⁸², ливарний і механічний завод В.І. Веллера та чавуно-ливарний і механічний завод «Ауто» в м. Київ та ін. Усього підприємств цього профілю в губернії налічувалося щонайменше 29. На них працювали, за нашими підрахунками, 4139 робітників, або близько 143 на одне підприємство⁸³. А загалом у великій обробній промисловості Київщини на рубежі ХІХ–ХХ ст. діяли 121 підприємство з майже 41 тис. робітників, або у середньому на одне підприємство — 338 осіб чоловічої й жіночої статі⁸⁴.

У губерніях Лівобережної України обробна промисловість була розвинута нерівномірно. Паперові й поліграфічні підприємства розташовувалися по всій території регіону⁸⁵. На Чернігівщині й у повітах Полтавщини, що прилягали до Дніпра, були поширені лісопилні та підприємства з обробки деревини. Також на Чернігівщині зосереджувалися винокурні, шкіряні, салотопні та інші заводи з переробки продукції тваринництва та волокнистих речовин, а також шерстепрядильні й сукновальні фабрики⁸⁶. За даними канцелярії київського окружного інспектора, на восьми суконних фабриках губернії працювали 2934 особи, а на ткацькій — 845, на Софіївській сірниковій — більше 1000 робітників, на коноплепрядильній — 660⁸⁷.

У роки промислового піднесення напередодні Першої світової війни, обумовленого інтенсивним розвитком капіталізму, кількість великих підприємств на Харківщині досягла 352, а чисельність робітників перевищила 53 тис. осіб (1913 р.)⁸⁸. Особливо прискореними темпами розвивалася металообробна промисловість. У 1913 р. на підприємствах цієї

⁸⁰ Там само. — Арк. 61, 144.

⁸¹ Там само. — Арк. 61–62, 144.

⁸² Там само. — Арк. 51, 133, 144, 326.

⁸³ Там само. — Арк. 144.

⁸⁴ Там само. — Арк. 50–90.

⁸⁵ Первый съезд областного комитета: Журналы и доклады под ред. М.Н. Соболева. — Х., 1913. — С. 28–29.

⁸⁶ Там же. — С. 29–30.

⁸⁷ ЦДІАК України. — ф. 575, оп. 1, спр. 73. — Арк. 13–15.

⁸⁸ История городов и сел Украинской ССР: Харьковская область. — К., 1976. — С. 27.

галузі працювали 8128 осіб проти 5089 в 1911 р. За даними канцелярії київського окружного інспектора, на Харківщині ще наприкінці XIX ст. налічувалося 893 промислових підприємства, у тому числі 360 фабрично-заводського типу. На них працювали 25 219 робітників, або у середньому на одне підприємство — 70 осіб чоловічої та жіночої статі⁸⁹. Попри значний розвиток машинобудування й металообробки, ці галузі посідали тільки третє місце після харчової й легкої промисловості⁹⁰.

Полтавська губернія стала значним млинарським центром України. На 12 великих товарних млинах, розташованих у Кременчуці, Лубнах, Хоролі, Полтаві, Ромнах і Золотоноші, працювали 320 робітників. У цих та інших містах діяли винокурні, спиртові й пивоварні заводи, ковбасні, макаронні фабрики та численні олійниці⁹¹. На 12 найбільших підприємствах губернії з чисельністю понад 100 осіб працювали 2173 робітники. Найзначнішими серед них була льонотіпальна фабрика, тютюнові й винокурні підприємства тощо⁹². Окрім того, на Полтавщині зосереджувалося 84% виробництва на теренах України сірчаної, соляної, азотної та карболової кислот. Ще 16% цієї промислової продукції вироблялося в Подільській, Херсонській і Чернігівській губерніях⁹³. Зокрема в Одесі найбільшими виробниками кислот було «Анонімне товариство хімічних продуктів» із доходами 1,5 млн руб. на рік та завод П.М. Бріфа з річними доходами близько 200 тис. руб.⁹⁴

Велика кількість підприємств різного профілю була на Херсонщині. Найбільшу серед них групу слід віднести до легкої і харчової промисловості. Це — цукрові, винокурні, пивоварні, лісопилні, цегельні, черепичні, шкіряні та миловаренні заводи, тютюнові, кондитерські, меблеві, сірникові, чайно-розвісочні, джутові фабрики й виробництва. Інша група — машинобудівні, механічні, сталеливарні, арматурні, залізолудильні та хімічні заводи. Слід виокремити групу великих суднобудівних підприємств. На «Товаристві суднобудівних і механічних заводів» у Миколаєві ще наприкінці XIX ст. працювали 2693 особи, на механічному заводі «Товариства механічного виробництва в Південній Росії» теж у Миколаєві трудилися 1295 людей⁹⁵. Напередодні Першої світової війни суднобудівні заводи «Наваль» і «Розсуд», розташовані в Миколаєві, здійснювали

⁸⁹ *Нестеренко О.О.* Наз. соч. — С. 9.

⁹⁰ *История городов и сел Украинской ССР: Харьковская область.* — С. 27.

⁹¹ ЦДІАК України. — Ф. 575, оп. 1, спр. 73. — Арк. 175–177, 296.

⁹² Там само. — Арк. 93–95.

⁹³ *Копорский А.А.* Наз. соч. — С. 31.

⁹⁴ Там само.

⁹⁵ ЦДІАК України. — Ф. 575, оп. 1, спр. 73. — Арк. 103–105.

програму оновлення військово-морського флоту на Чорному морі. Кількість робітників на обох підприємствах становила близько 10 тис., 1500 службовців і 140 інженерів⁹⁶. Загалом на території Херсонської губернії, з урахуванням заводів сільськогосподарських машин, налічувалося 65 підприємств із чисельністю робітників понад 100 осіб. На них працювали, за нашими підрахунками, не менше 18 тис., або у середньому 277 робітників на підприємство⁹⁷.

В інших південних регіонах України успішно діяли численні підприємства металообробної, харчової й легкої промисловості. Зокрема в Таврійській губернії наприкінці XIX ст. налічувалося 16 підприємств із кількістю понад 100 осіб у кожному. На них працювали 2836 робітників⁹⁸. Крім того, Херсонська, Катеринославська, Таврійська та Харківська губернії зосередили на своїй території 97 підприємств з випуску сільськогосподарських машин і знарядь праці⁹⁹. Доволі розвинутою в південних регіонах України була й борошномельна промисловість. Зерно тут розмелювалося на 235 промислових млинах I і III–V розрядів¹⁰⁰, не рахуючи сотні менших.

До найбільш розвинених промислових губерній України слід віднести Катеринославщину. Тут також було чимало підприємств легкої й харчової промисловості. Але паралельно на Катеринославщині та почасти у суміжних із нею губерніях відбувався прискорений ріст гірничої та металургійної промисловості, оскільки тут були для цього об'єктивні причини: великі поклади мінерального палива на Донбасі та залізної й марганцевої руд — у Придніпров'ї, у районі Керчі та Корсак-Могили. Зокрема в 1913 р. було видобуто 420,07 млн пудів залізної руди, з них у Криворізькому районі — 390,31 (92,9%), Керченському — 29,31 (7,0%), Корсак-Могили — 0,45 млн пудів (0,1%)¹⁰¹. Того ж року вивезено на ринок 400,74 млн пудів, у тому числі з Криворізького району — 370,98 млн пудів¹⁰². Запаси залізної руди наприкінці 1913 р. становили 460,66 млн

⁹⁶ Рижєва Н. Історія суднобудування на теренах України від давніх до новітніх часів. — К., 2008. — С. 383–384.

⁹⁷ ЦДІАК України. — Ф. 575, оп. 1, спр. 73. — Арк. 103–105.

⁹⁸ Там само. — Арк. 18–19.

⁹⁹ Первый съезд областного комитета: Журналы и доклады под редакцией М.Н. Соболева. — С. 29.

¹⁰⁰ Лященко П.И. Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России. — СПб., 1912. — С. 96, 108, 121.

¹⁰¹ Железорудная промышленность Южной России за последние четыре (1913–1916) года // Горно-заводское дело. — 1917. — № 11/12. — С. 15550.

¹⁰² Там же.

пудів, що засвідчує чималі експортні можливості. Чисельність робітників досягла 22 748 осіб¹⁰³. Близько третини всього видобутку залізної руди у Криворізькому районі зосередилося у двох великих акціонерних товариствах — Брянського рейкопрокатного залізобудовного й механічного заводу поблизу ст. Карнаватка та Криворізьких залізних руд поблизу ст. Кривий Ріг і Литовка¹⁰⁴. Загальний видобуток марганцевої руди в районі Нікополя Катеринославського повіту досяг напередодні Першої світової війни 21,9 млн пудів¹⁰⁵. Вивізні надлишки становили 7,8 млн пудів¹⁰⁶. Найбільший видобуток було зосереджено в руках акціонерних товариств «Пиролюзит» і Південно-Російського Дніпровського металургійного. Виробництво чавуну та сталі контролювали головним чином великі промислові об'єднання — Південно-Російське Дніпровське металургійне товариство (до 36 млн пудів), Брянське акціонерне товариство (122,8 млн пудів) та Російсько-Бельгійське металургійне товариство (19,5 млн пудів). Ці підприємства постачали на ринок метали й у виробках¹⁰⁷.

Особливо важливу роль у розвитку капіталізму й у процесах індустріалізації відіграло залізничне будівництво. Від цього залежали як темпи росту товарного землеробства, так і розширення ринків збуту промислової продукції. Чи не найбільше значення залізничне будівництво мало для важкої промисловості. Разом із діючими залізницями вона стала головним споживачем продукції вугільної й металургійної галузей та замовником для підприємств транспортного машинобудування. Про це свідчать, зокрема, дані табл. 1.3. Найбільшими споживачами донецького мінерального палива були казенні та приватні залізниці. У 1912 р. на них припало 280 млн пудів кам'яного вугілля й антрациту, або 27,19% від усього вивозу твердого мінерального палива на ринок, а разом із металургійними заводами — 505 млн пудів, або 49,04% вивозу. Донецьке вугілля проникло далеко за межі України, за словами гірничопромисловців, їхнього «природного ринку». Так, у Прибалтику, Московський промисловий район та інші регіони Російської імперії було відправлено 400 млн пудів, або 38,84% від вивозу на ринок. Ще 65 млн пудів (6,31%) надійшло цукровим заводам України. Решта видобутого палива вивозилася для потреб військового й торговельного флотів на Чорному та

¹⁰³ Там же.

¹⁰⁴ *Копорский А.А.* Наз. соч. — С. 36.

¹⁰⁵ Там же. — С. 35.

¹⁰⁶ Там же.

¹⁰⁷ *Копорский А.А.* Наз. соч. — С. 35–36.

Азовському морях, у міста, різним приватним споживачам. І тільки 7 млн пудів (0,68%) відправляли на закордонні ринки.

Таблиця 1.3

Розподіл донецького мінерального палива між різними споживачами в 1911–1912 рр.¹⁰⁸

Споживачі	1911 р.		1912 р.	
	Млн пудів	%	Млн пудів	%
Казенні залізниці	196,6	20,91	194,0	18,84
Приватні залізниці	63,5	6,75	86,0	8,35
Металургійні заводи	202,9	21,58	225,0	21,85
Цукрові заводи	66,1	7,02	65,0	6,31
Газопереробні заводи	5,6	0,60	5,0	0,47
Соляні заводи	6,1	0,64	6,0	0,58
Пароплавство	40,0	4,25	40,2	3,90
Інші споживачі	356,0	37,85	400,0	38,84
Експорт	1,8	0,19	7,0	0,68
Загалом	940,4	100	1030,0	100

Вивіз у дедалі зростаючих обсягах мінерального палива сприяв подальшому формуванню всеукраїнського ринку. Вугілля надходило на цукрові та інші підприємства, використовувалось для опалення міст. Своєю чергою Донбас отримував продовольство, деревину та інші необхідні товари.

Упродовж 1880–1890-х рр. за сприяння іноземного капіталу на Донбасі й Придніпров'ї було збудовано підприємства з виробництва чавуну, сталі, коксу тощо. У 1913 р. тут налічувалося вже 18 металургійних заводів. Виробництво чавуну становило 189 724 тис. пудів, або 73,7% від загальноросійської виплавки¹⁰⁹. Водночас зростав видобуток мінерального палива: у 1893 — було видобуто 240 млн пудів кам'яного вугілля й антрациту, у 1900 р. — 672, у 1912 р. — 1300¹¹⁰, у 1913 р. — 1543,79 млн пудів, у тому числі кам'яного вугілля — 1252,31 млн пудів, антрациту — 291,48 млн пудів¹¹¹. Залізницями на ринок вивезено 1197,24 млн пудів¹¹².

¹⁰⁸ Горно-заводское дело. — 1912. — № 47/48. — С. 6310–6311.

¹⁰⁹ ЦДІАК України. — ф. 2161, оп. 1, спр. 208. — Арк. 110.

¹¹⁰ Горно-заводское дело. — 1913. — № 27/28. — С. 7446.

¹¹¹ Там же. — 1915. — № 4. — С. 10315.

На кам'яному вугіллі велося й виробництво коксу, якого в 1913 р. було виплавлено 270,88 млн пудів¹¹³, а за іншими даними — 270,98 млн пудів¹¹⁴. За 20 років видобуток мінерального палива в Донецькому басейні зріс на 441,66%. Проте його все ж не вистачало, попит на вугілля, особливо в період економічного піднесення в Російській імперії 1910–1914 рр. зростав, що спричинило імпорт із Великобританії й Німеччини. У 1900 р. в Російську імперію було ввезено 240 млн пудів мінерального палива й коксу, а в 1912 р. — 306 млн пудів¹¹⁵, що негативно впливало на торговельний баланс. Щоправда, іноземне вугілля надходило переважно у С.-Петербург, Ригу, Лібаву, Ревель тощо, а в Україну через порти Чорного й Азовського морів було ввезено 25 млн пудів¹¹⁶. Отже наприкінці XIX — на початку XX ст. на теренах Південно-Східної України було створено потужний паливно-металургійний комплекс. Річне виробництво заводів і копалень оцінювалось у 379 млн руб., а питома вага становила третину вартості промислової продукції України¹¹⁷.

Піднесення гірничозаводської промисловості потягло за собою розвиток необхідного для неї машинобудування й узагалі металообробного виробництва. Так, машинобудівний завод, збудований у Горлівці в 1890-х рр., виготовляв устаткування для шахт і металургійних підприємств¹¹⁸, а підприємство у Краматорську, зведене німецькою фірмою «В. Фіцнер і К. Гампер», забезпечувало різноманітним обладнанням залізниці та вугільні копальні¹¹⁹. У 1886 р. в Маріуполі запрацював чавуноливарний завод. Ливарно-механічні підприємства постали в Юзівці, на ст. Дебальцеве, а сталепрокатні й машинобудівні — у Костянтинівці¹²⁰. Напередодні Першої світової війни в Катеринославському промисловому районі налічувалося близько 130 великих чавуноливарних, машинобудівних і трубних заводів¹²¹. За підрахунками дослідників, у 1895 р. на Катеринославщині було 693 гірничих заводи й рудники й 175 кам'яно-вугільних шахт. А всього тут працювали 1242 промислових підприємства

¹¹² Там же.

¹¹³ ЦДІАК України. — Ф. 2161, оп. 1, спр. 198. — Арк. 28.

¹¹⁴ Горно-заводское дело. — 1915. — № 4. — С. 10315.

¹¹⁵ Там же. — 1913. — № 27/28. — С. 7446.

¹¹⁶ Там же. — 1914. — № 11. — С. 8712.

¹¹⁷ *Королевский С.М., Рубач М.А., Супруненко Н.И.* Наз. соч. — С. 14.

¹¹⁸ Горный журнал. — 1906. — № 12. — С. 321.

¹¹⁹ Історія міст і сіл Української РСР: Донецька область. — К., 1970. — С. 440.

¹²⁰ Там само.

¹²¹ Экономическое положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции: Документы и материалы: Март–Октябрь 1917 г. — Ч. II. — М.; Л., 1957. — С. 21.

із загальною кількістю робітників 47 971 чол. На одне підприємство припадало у середньому 38 осіб¹²².

Виникнення та розвиток підприємств важкої промисловості стало наслідком економічної політики російського уряду, яка «була наскрізь держкапіталістичною»¹²³. У результаті форсованої індустріалізації за участю іноземного капіталу окремі підприємства, а то й цілі промислові галузі, насаджувалися урядом. За таких обставин збудовані нашвидкуруч підприємства часто були недостатньо ефективними й не могли функціонувати без підтримки держави. Усе це гальмувало розвиток інших секторів економіки, а найбільше сільського господарства, породжувало суперечності у суспільстві. Як наголошував товариш міністра фінансів М.Х. Бунге у записці на ім'я імператора Олександра II, «поява в Росії заводів металічних, чавуноливарних, рейкопрокатних, паровозобудівних, нафтових родовищ, кам'яновугільних копалень тощо має, безперечно, величезне значення, але багато з цих підприємств не мають жодного прибутку й існують завдяки штучній підтримці»¹²⁴.

Справедливість, висловленої М.Х. Бунге щодо новозбудованих підприємств оцінки, підтверджує погубернський аналіз економічного потенціалу. Наприкінці XIX ст. провідне місце за виробництвом промислової продукції, узятій в Україні за 100%, посідала Київська губернія, на яку припадало 19,9%. За нею йшли Катеринославська — 19,4%, Харківська — 15,6%, Подільська — 10,2%, Херсонська — 9,4%, Волинська — 8,9%, Чернігівська — 8,6%, Полтавська — 5,5%, Таврійська — 2,5% губернії¹²⁵.

Проте цей аналіз, здійснений О.О. Нестеренком, базується на зіставленні валового обсягу промисловості в окремих губерніях. Тому різниця в показниках Київщини й Катеринославщини незначна — 0,5%. Зовсім інша картина відкривається при порівнянні ефективності промисловості в окремих губерніях, особливо її прибутковості, зокрема податкової спроможності, про що свідчать дані, наведені в табл. 1.4.

¹²² Нестеренко О.О. Назв. праця. — С. 9.

¹²³ Гиндин И.Ф. Государственный капитализм в России до монополистического периода // Вопросы истории. — 1964. — № 9. — С. 85.

¹²⁴ Погребинский А.П. Финансовая политика царизма в 70–80-х годах: Записка Н.Х. Бунге Александру II «О финансовом положении России» 20 сентября 1880 г. // Исторический архив. — 1960. — № 2. — С. 134.

¹²⁵ Нестеренко О.О. Назв. праця. — С. 9.

Таблиця 1.4

Джерела й обсяги податкових надходжень з українських губерній у 1912 р. (руб.)¹²⁶

Губернія	Прямі податки	Непрямі податки	Дохід від мита	Урядові регалії	Казенне майно і капітал	Загалом*
Волинська	1 507 644	6 358 793	1 785 943	15 961 069	2 651 413	29 022 218
Катерино-славська	3 907 898	1 445 675	3 494 859	31 005 268	940 064	42 138 300
Київська	10 092 320	79 287 838	5 844 005	32 958 615	3 038 401	133 141 400
Подільська	1 934 830	1 922 904	1 743 992	18 728 890	1 313 420	26 277 017
Полтавська	2 787 456	6 932 857	2 135 739	17 674 804	301 801	30 140 119
Таврійська	2 329 320	6 701 411	2 775 580	12 044 301	1 444 022	26 316 880
Харківська	4 789 980	23 172 657	4 428 272	23 911 661	1 553 585	59 458 056
Херсонська	8 117 228	35 367 077	7 792 739	25 387 176	2 792 395	81 819 067
Чернігівська	1 417 847	3 923 503	1 097 402	12 975 796	1 346 356	21 096 092
Разом	36 884 523	16 511 2715	3 109 8531	190 647 580	15 381 457	449 409 149

Джерела й обсяги податкових надходжень з українських губерній до державної скарбниці в 1912 р. свідчать про велику перевагу Київщини, внесок якої становив 133 141 400 руб., або близько 30% від усіх українських губерній разом. Дуже важливими є надходження від прямого оподаткування промисловості. Від Київської губернії вони становили 10 092 320 руб., а від Катеринославської, на території якої було розташовано найбільше гірничих, металургійних, чавуноливарних, механічних та інших підприємств — тільки 3 907 898 руб. І це в 1912 р., коли металургія Донбасу і Придніпров'я вже вийшла на високий рівень розвитку!

Із давніх часів в Україні були розвинуті соляні промисли. На початку ХХ ст. основні центри видобутку солі знаходилися в Бахмутському повіті Катеринославської губернії, в Ізюмському повіті Харківської губернії (поблизу м. Слов'янськ) та Чорноморсько-Азовському регіоні. Проте дані щодо обсягів видобутку солі дещо відмінні в різних джерелах. На Катеринославщині в 1906 р. видобуто солі 29 млн пудів¹²⁷, а в 1913 р. — 30,3 у

¹²⁶ Ежегодник Министерства финансов: Вып. 1914 г. — Пг., 1914. — С. 60–62.

* У загальній сумі міністерства фінансів міститься також надходження з інших незначних джерел доходів до державної скарбниці.

¹²⁷ Первый съезд областного комитета: Журналы и доклады под редакцией М.Н. Соболева. — С. 28.

тому числі 29,79 млн пудів кам'яної і 0,51 млн пудів виварочної¹²⁸. Найбільшими підприємствами в Бахмутському повіті були Товариство з розробки кам'яної солі й вугілля в Південній Росії — 12,26 млн пудів, Голландське товариство — 5,5 млн пудів та Кузьминівська копальня Франко-Російського товариства — 4,57 млн пудів. В Ізюмському повіті Харківської губернії в 1913 р. було вироблено 8,72 млн пудів кухонної солі¹²⁹. Вивіз солі на ринки України, усієї Російської імперії та почасти за кордон із Катеринославщини і Харківщини становив у 1913 р. — 38,88 млн пудів, у тому числі 29,86 млн пудів кам'яної і 9,02 млн пудів виварочної¹³⁰. У Чорноморсько-Азовському регіоні за десятиліття 1904–1913 рр. середньорічний видобуток солі становив 23,6 млн пудів¹³¹. За іншими даними тут виварювалося в 1906 р. 16 млн пудів¹³². Загалом на соляних промислах у 1913 р. працювали близько 6700 робітників. До видобувної промисловості відносилися й рибні промисли у приморських губерніях.

Надзвичайно важливе значення для висвітлення досліджуваної теми має машинобудівна галузь, успіхи якої в окремих губерніях ми вже аналізували вище. Продукція машинобудівних підприємств становила в роки, що передували Першій світовій війні, лише 12,4% від промислового виробництва України й оцінювалася в 140 млн руб.¹³³ Через недостатню розвиненість машинобудівної галузі різноманітні, верстати, апарати та пристрої завозилися в Україну й інші регіони Російської імперії у великих обсягах із-за кордону, що негативно впливало на торговельний баланс.

На загальному тлі машинобудівної галузі виокремлювалося транспортне машинобудування, головно паровозобудівні заводи Харкова й Луганська. На початку ХХ ст. вони покривали від 23% до 31% загальноімперського виробництва локомотивів. Із 1895 до липня 1912 рр. у Харкові було збудовано 1846, а в Луганську з 1900 по 1911 рр. — 1451 паровозів¹³⁴. Напередодні Першої світової війни Україна забезпечувала близько восьмої частини від загальноросійського випуску залізничних вагонів. На верфях Миколаєва й Херсона закладали різного типу кораблі для військового і торговельного флотів, про що вже почасти йшлося вище,

¹²⁸ Горно-заводское дело. — 1914. — № 23. — С. 9082–9083.

¹²⁹ Там же.

¹³⁰ Там же. — 1913. — № 4. — С. 6725; 1914. — № 23. — С. 9081–9084.

¹³¹ Там же. — 1915. — № 39. — С. 11991–11992.

¹³² Первый съезд областного комитета: Журналы и доклады под редакцией М.Н. Соболева. — С. 28.

¹³³ Королевский С.М., Рубач М.А., Супруненко Н.И. Наз. соч. — С. 14.

¹³⁴ Державний архів Луганської області. — Ф. 2, оп. 1, спр. 6. — Арк. 229–233.

а також парові котли, дизелі, залізничні конструкції, мости, цистерни тощо¹³⁵.

На початку ХХ ст. Україна стала найбільшим виробником сільсько-господарської техніки і знарядь праці. Усі підприємства Російської імперії в 1911 р. виробляли різноманітних землеробських машин і знарядь на 50 317 тис. руб., у тому числі у Царстві Польському — на 4134 тис. руб., Таврійській губернії — 8768, Херсонській — 8571, Катеринославській — 7255, Харківській — 4064, Київській — 1322, Ліфляндській — 1969, Орловській — 1865, Московській — 1850, Саратовській — 1093, Донській — на 2462 тис. руб.¹³⁶ Отже на території п'яти українських губерній у 1911 р. було випущено землеробської техніки на 29 980 тис. руб., або 59,58% від усього імперського виробництва. Окрім того, сільськогосподарські машини та знаряддя праці в незначних обсягах виробляли й в інших українських губерніях. Загалом про забезпечення сільських господарів землеробською технікою на початку ХХ ст. можна судити з даних таблиці 1.5.

Таблиця 1.5

Забезпечення Російської імперії сільськогосподарською технікою на початку ХХ ст. (млн руб.)¹³⁷

Рік	Власне виробництво	Імпорт	Разом	% внутрішнього виробництва
1900	12 508	15 402	27 910	43,2
1908	38 311	27 742	66 053	58,0
1911	50 317	57 875	108 192	46,5
1912	52 628	63 545	116 173	45,3
1913	58 167	48 678	106 845	54,4

Таким чином, російське машинобудування покривало тільки близько половини попиту на землеробські машини. Це змушувало сільських господарів заводити їх із-за кордону, що негативно впливало на торговельний баланс. Предметом імпорту найчастіше були складні сільськогосподарські машини, які завозилися з Великобританії, Німеччини, США, Швеції, у тому числі трактори, молотарки з моторами, снопов'язалки, самоскидні жнивварки тощо.

¹³⁵ *Реснт О., Сердюк О.* Перша світова війна і Україна. — К., 2004. — С. 57.

¹³⁶ *Агрономический журнал.* — Кн. 4. — Х., 1913. — С. 137–138; *Реснт О., Сердюк О.* Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.). — К., 2011. — С. 76.

¹³⁷ *Вестник Всероссийской сельскохозяйственной палаты.* — 1916. — № 2/3. — С. 48.

До чинників, що негативно впливали на торговельний баланс, слід віднести й нерозвиненість хімічної промисловості в Україні та в усій Російській імперії. Цю промислову галузь було представлено виробництвом соляної, азотної та інших кислот, про що йшлося вище, а також содовими заводами поблизу Слов'янська, у Лисичанську («Донсода»)¹³⁸. У 1900 р. ці підприємства забезпечували 63% соди Російської імперії.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. почалося впровадження телеграфно-телефонного зв'язку. Ці винаходи науково-технічного прогресу було поставлено на службу комерційним інтересам. Тим самим вони надзвичайно прискорили розвиток продуктивних сил і, зокрема, стимулювали міжнародний товарний обмін. Цікаво, що у цій царині Україна йшла попереду більшості регіонів Російської імперії. За даними волинського губернатора, поштово-телеграфні відділення з'явилися в трьох містах губернії ще до 1903 р.¹³⁹ Протяжність телеграфних дротів збільшилася за рік на 482 версти, сягнувши загалом 9238 верст¹⁴⁰. На початку XX ст. телефон і телеграф прискорено поширювалися в українських губерніях. Відтепер міські підприємці та сільські господарі могли отримувати інформацію щодо кон'юнктури світового товарного ринку. До того ж телефон сприяв вирішенню різноманітних потреб місцевого населення: від своєчасного надання медичної допомоги до укладання комерційних угод та вирішення питань побутового характеру. Своєю чергою органи влади використовували телеграф і телефон у військових, адміністративних цілях.

Про популярність телефону в українській глибинці можна судити з наступних фактів. Конотопська повітова земська управа Чернігівської губернії констатувала важливе значення телефонного зв'язку для мобілізації військовозобов'язаних, поширення повідомлень про ціни на сільськогосподарську продукцію, надання медичної допомоги населенню. За свідченням волосних писарів, телефонами у волосних правліннях користувалися переважно селяни, а земство брало на себе витрати з ремонту й експлуатації мережі¹⁴¹. У селищі Барвінкове на Харківщині була контора міжміського телефонного зв'язку для спілкування з гірничозаводським регіоном Донбасу та Придніпров'я щодо реалізації сільськогосподарської продукції¹⁴². До загальної телефонної мережі приєднувалися сільські

¹³⁸ Історія міст і сіл Української РСР: Луганська область. — К., 1968. — С. 460.

¹³⁹ ЦДІАК України. — Ф. 442, оп. 634, спр. 641. — Арк. 2.

¹⁴⁰ Там само.

¹⁴¹ ЦДІАК України. — Ф. 442, оп. 704, спр. 47. — Арк. 55 зв. — 56.

¹⁴² Статический ежегодник: Харьковская губернская земская управа за 1910 г. — Харьков, 1911. — С. 10.

товариства. У повітах Полтавської й Харківської губерній це коштувало від 60 до 100 руб.¹⁴³ Умови користування телефоном для осіб, які не приєдналися до телефонної мережі, не були однаковими. У Лохвицькому повіті на Полтавщині практикувалося безоплатне користування «для кожного бажуючого», з Костянтиноградському плату було визначено в розмірі 10 коп. за 5 хв., а в Гадяцькому — телефонні розмови оплачувалися лише з 9-ї до 14-ї год. (решту доби телефонні перемовини були безоплатними). Окрім того, на більшості станцій громадського користування телефоном та при волосних правліннях було організовано прийом телеграм¹⁴⁴. Отже наявність телеграфних і телефонних мереж сприяла населенню у вирішенні потреб інформаційного, господарського та побутового значення.

Таким чином, на початку ХХ ст. Україна мала розвинену харчову й почасти легку промисловість, потужний паливно-металургійний комплекс на південно-східних теренах. Завдяки останньому внутрішній попит на продукцію металургії і тверде мінеральне паливо забезпечувався в основному власним виробництвом. Проте фабрично-заводська промисловість, попри її форсоване насадження урядом, залишилася малорозвиненою. Структура машинобудування обмежувалася переважно виробництвом транспортних засобів та сільськогосподарської техніки. Натомість складні землеробські машини завозилися з інших країн. Загалом промисловість України, як і інших регіонів Російської імперії, за винятком текстильної, характеризувалася виробництвом сировини й напівпродуктів — чавуну, сталі, рейок тощо. Проте вона не мала достатніх можливостей для обслуговування повною мірою внутрішнього ринку готовою продукцією — машинами, верстатами, різноманітними апаратами та пристроями. Відповідно у величезних розмірах зростав імпорт іноземної техніки. Окрім того з Московського промислового району й Царства Польського в Україну ввозилася продукція текстильної промисловості. Зі свого боку Україна вивозила на зовнішні ринки та в інші регіони Російської імперії переважно продукцію сільського господарства та паливно-металургійної промисловості, що визначало позитивне сальдо її торговельного балансу.

¹⁴³ ЦДІАК України. — ф. 442, оп. 704, спр. 47. — Арк. 56.

¹⁴⁴ Там само. — Арк. 41.

Розділ 12.

Сільськогосподарський потенціал експорту

На той період сільське господарство перебувало на переході від екстенсивного до інтенсивного розвитку. Тривала поступова заміна давньої зернової трипільної, а подекуди й переліжної системи рільництва на багатопільну, що сприяло підвищенню врожайності. Після указу імператора Миколи II від 9 листопада 1906 р. з'явилася тенденція до ліквідації громадського землеволодіння й розширення та зміцнення приватної селянської власності. Подальшому розвитку товарно-грошових відносин на селі сприяло також більш доступне кредитування, поширення землеробської техніки та досконаліших технологій в землеробстві і тваринництві. Завдяки цим та ряду інших чинників, Україна, маючи близько 18% населення Російської імперії (з урахуванням Фінляндії й Царства Польського), виробляла значно більшу частку сільськогосподарської продукції. Пересячно за 1909–1913 рр. вона обчислювалася колосальною для того часу сумою у 2 млрд руб., у тому числі товарної — на понад 694 млн руб.¹

Водночас деякі чинники, гальмували розвиток сільського господарства, стримували повне розкриття потенціалу галузі. У містах Російської імперії проживало лише близько 15% населення, що мінімізувало попит на продукцію землеробства і тваринництва, надмірно звужуючи внутрішній ринок. Домінування великого землеволодіння призвело до селянського малоземелля та зубожіння дрібних господарів. До того ж країна фатально відставала на шляху історичного розвитку. У матеріальній площині це найбільш рельєфно проявилось в надто запізнілій порівняно з країнами Західної Європи індустріалізації, слабкому розвитку фабрично-заводської промисловості. У промислово розвинутих країнах Західної Європи сільське населення, попри значний природний приріст, не збільшувалося, а то й зменшувалося, позаяк знаходило працю у промисловості та торгівлі. Натомість в Україні, в ряді інших європейських регіонів Російської імперії, навпаки, зростала тенденція до аграрного перенаселення й загострення соціальних відносин. Щорічний приріст населення становив у Росії, за

¹ Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Економічна історія України і світу. — К., 1999. — С. 546.

даними різних джерел, від 2,5 до 3 млн осіб чоловічої та жіночої статі. На теренах дев'яти губерній Наддніпрянської України населення збільшилося впродовж 1897–1913 рр. з 23 430 тис. до 32 638,6 тис. осіб, або на 39,3%². Пересічно приріст становив в абсолютній цифрі 9208,6 тис. осіб, або близько 576 тис. щорічно. Навіть зростаюча еміграція українського селянства на простори азіатської частини Росії й почасти у заокеанські країни виявилася неспроможною поглинути надмірний природний приріст.

Попри ці та інші негаразди сільське господарство України залишилося провідною галуззю економіки. Воно забезпечувало населення основними продовольчими товарами, а харчову й легку промисловість — сировиною. При цьому великі надлишки продукції землеробства і тваринництва вивозилися в інші регіони Російської імперії та на зовнішні ринки.

* * *

Із давніх часів головною галуззю сільського господарства України було землеробство. За його рахунок жила переважна частина населення, про що вже йшлося вище. Рільництво було головним постачальником сільськогосподарської продукції на зовнішні ринки та запорукою розвитку тваринництва. За традиційними оцінками, вирішальне значення відігравали родючі ґрунти та працелюбність українського селянства.

За своїми природно-кліматичними умовами переважна частина території України, особливо її лісостепова і степова зони, характеризувалися пануванням чорноземів зі вмістом від 4–8% гумусу. Тільки на територіях, що прилягали до Чорного й Азовського морів, чорнозем змінювався каштановими ґрунтами з місткістю гумусу до 4%³. Але це узагальнена характеристика. Більш докладні дані щодо українських ґрунтів знаходимо в матеріалах, які були зібрані в 1912–1914 рр. кореспондентами відділу сільської економіки й сільськогосподарської статистики Міністерства землеробства⁴ та у праці В. Кубійовича⁵.

Ґрунти північної частини України, у зоні Полісся, були покриті лісами, болотами і являли собою піщані та сіропіщані верхні шари землі — так звані попільняки. Вони були мало придатними для землеробства через

² Кривченко Г.О. Збірник статистичних відомостей по народному господарству України. — К., 1919. — С. 8–9.

³ Мезенцов В.И. Материалы по вопросу о реформе хлебной торговли. — Полтава, 1912. — С. 6.

⁴ Стоимость производства главнейших хлебов: Статистические сведения по материалам, полученным от хозяев. — Вып. 2. — Пг., 1916.

⁵ Кубійович В. Географія українських і суміжних земель. — К., 2005. — С. 207–288.

низький вміст гумусу (близько 1–2%) і значну «кислину», а тому потребували угноєння⁶. Попри занижку врожайність тут вирощували жито, овес, картоплю, коноплі та льон, сім'я і волокно яких використовували в домашніх господарствах, вони також користувалися попитом на зовнішніх ринках. Цінним експортним матеріалом була й деревина та вироби з неї.

Південніше Полісся розкинулася лісостепова зона, укрита багатими на гумус ґрунтами та лісами. На Волині чорноземом була покрита тільки південна половина Старокостянтинівського повіту. Решта губернії ділилася щодо ґрунтових особливостей на дві частини: північно-східна мала легкі піщані землі й дерново-підзолисті супіски, а південно-західна характеризувалася більш важкими дерново-підзолистими суглинками⁷. Південно-східна частина Чернігівщини була чорноземною та суглинисто-чорноземною. До неї прилягала смуга сірих лісових суглинків. Решта території губернії мала глинисті піски та піщані ґрунти⁸. Більша частина Харківщини знаходилася під середнім суглинистим чорноземом. Тільки на північному заході губернії на значних ділянках залягав сірий лісовий суглинок. Зустрічалися також солонці, піщані землі та суглино-супісок⁹. На Полтавщині переважав середній суглинистий чорнозем. Серед ґрунтів нечорноземних слід відзначити сірі лісові суглинки, рідше — дерново-підзолисті супіски. Глинисті піски займали значну площу в Роменському, Зінківському, Полтавському повітах. У південно-західній, придніпровській, половині Полтавської губернії зустрічалися солонці¹⁰. Для Поділля характерним було перемежування середнього суглинистого чорнозему з сірими лісовими суглинками з переважанням першого. Зустрічався також суглино-супісок і глинистий чорнозем¹¹. Південна й південно-західна частини Київщини знаходилися під шаром середнього суглинистого чорнозему з ділянками слабо-супіщаного чорнозему. Північна смуга губернії була покрита чорноземними ґрунтами, а найпівнічніша — сірими лісовими суглинками¹².

Майже вся земельна площа Херсонщини перебувала під чорноземними ґрунтами з переважанням середнього суглинистого. Тільки південна частина губернії (Одеський і почасти Херсонський повіти) була покрита буруватими ґрунтами сухих степів, серед яких подекуди зустрічалися й

⁶ Там само. — С. 126–127.

⁷ Стоимость производства главнейших хлебов... — С. 251.

⁸ Там же. — С. 372.

⁹ Там же. — С. 354.

¹⁰ Там же. — С. 389.

¹¹ Там же. — С. 207.

¹² Там же. — С. 230.

солонці. Правобережна смуга була заповнена переважно піщаними ґрунтами¹³. Майже вся Таврійська губернія знаходилася під буруватими ґрунтами. У північній її частині переважав суглинистий чорнозем, який у південному напрямі змінювався кольорами шоколадного, каштанового або світло-бурого суглинку. Долина Дніпра була заповнена переважно пісками. Кримський півострів майже винятково знаходився під каштановими суглинками, тільки південний берег був укритий мергелястими та глинисто-сланцевими ґрунтами¹⁴. На Катеринославщині переважав середній глинистий чорнозем, який на берегах рік переходив у слабо-супіщаний чорнозем, а то й супісок, особливо на східній окраїні губернії. У Бахмутському повіті домінував глинистий чорнозем, по берегу Дніпра були скелетні ґрунти, у центральній частині губернії — каштанові суглинки й піски¹⁵. Лісових просторів, за винятком Кримських гір, заростей тополі, верболозу та іншої деревини в річкових долинах у цій степовій зоні майже не було.

Чорнозем належить до найкращих у світі ґрунтів, потребує менше добрив. Близько трьох чвертей українських земель були покриті родючим чорноземом¹⁶. В історичному вимірі це стало головною причиною того, що землеробство було основою всього господарського укладу України. Родючі ґрунти і сприятливі кліматичні умови заохочували місцеве населення до рільництва праці. Із цього приводу неодмінний член губернського селянського присутствія Поділля П. Синьогуб навів у доповідній записці губернаторові Ейлеру у січні 1909 р. такі дані: понад три чверті «християнського населення губернії живе за рахунок сільськогосподарського промислу» й тільки близько 12% зайнято в інших сферах¹⁷. Ще близько 13% жителів губернії представляли інші релігійні конфесії¹⁸.

Попри домінування чорноземних ґрунтів майже на всій території України, землеробство в різних її регіонах мало певні відмінності. Стародавні сільськогосподарські райони, розташовані на Право- й Лівобережжі, мали усталені землеробські традиції, відзначалися більшою різноманітністю рільничих культур та вищою врожайністю. На переконання міністра землеробства Російської імперії О.В. Кривошеїна, розмір земельних ділянок у губерніях Правобережної й Лівобережної України у 4–5 десятин міг забезпечити пристойне існування родин, оскільки їх госпо-

¹³ Там же. — С. 291.

¹⁴ Там же. — С. 310.

¹⁵ Там же. — С. 327.

¹⁶ *Кубійович В.* Назв.праця. — С. 358.

¹⁷ ЦДІАК України. — Ф. 442, оп. 707, спр. 289. — Арк. 85 зв.

¹⁸ Там само.

дарства розташовувалися «на найкращому в світі чорноземі»¹⁹. Останнє можна пояснювати ще й тим, що клімат тут відрізнявся помірністю, достатньою кількістю атмосферних опадів. Із давніх пір у цій зоні була доволі розвинена переробка сільськогосподарської сировини, частина якої вивозилася за межі України. Проте навіть у лісостепу були свої відмінності. Система рільництва у великих власників, латифундистів, особливо на Правобережжі, помітно відрізнялася від структури посівів у дрібних господарів. Перші використовували якість своїх ґрунтів для експорту сільськогосподарської продукції за кордон, другі — були переважно постачальниками місцевих ринків; значно менше товару вони відправляли (за сприяння посередників) у порти для вивозу.

Свої відмінності були в південній, степовій зоні України, що за віки пережила декілька хвиль селянської колонізації. Зростання чисельності населення й відновлення української державності у середині XVII ст. стимулювало виникнення нових поселень. Сирієць Павло Алеппський, що проїжджав через Південну Брацлавщину в 1653 р., описав, як «козаки вирубують і корчують ліси, справляють ґрунти, засновують нові оселі, заводять стави, ставлять млини, розводять великі стада худоби. Те, що гетьманською столицею став Чигирин, на самому краю Дикого поля, немов указувало, в якому напрямі йде розвиток української держави»²⁰. Водночас українська колонізація рухалася у східному напрямі, де у середині та другій половині XVII ст. з'явилися козацькі осередки, так звані «слободи». Новоприбульці обживалися на нових місцях і наприкінці XVIII ст. тут налічувалося 523 слобідських поселення²¹. Прискорено збільшувалося населення Харкова, Сум, Охтирки, Ізюма та інших міст. За даними І. Крип'якевича населення Харківщини збільшилося з 1150 тис. в 1831 р. до 2510 тис. у 1891 р.²²

У південному степовому краї, як зазначав М.Є. Слабченко, також ішла «вільна, ніким і ніяк не керована селянська колонізація»²³. Перебуваючи під захистом Запорозької Січі, українське населення займалося хліборобством, скотарством, рибальством і торгівлею з кримськими татарами.

¹⁹ Речь А.В. Кривошеина в заседании общего собрания Государственной думы 12 октября 1909 г. // Ососов А. Земельный вопрос в 3-й Государственной думе. — СПб., 1913. — С. 709.

²⁰ Крип'якевич І. Історія української колонізації // Кубійович В. Географія українських і суміжних земель. — С. 269.

²¹ Там само. — С. 270.

²² Там само. — С. 274.

²³ Слабченко М.Е. Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII ст. — Т. 1. — Одесса, 1922. — С. 2.

Повсюди на берегах Дніпра, Дністра, Південного Бугу, Кальміусу та їхніх приток виникали зимівники. Їх кількість у другій половині XVIII ст. на території Запорозьких Вольностей на площі 80 555 км² становила щонайменше 9117²⁴. Ця цифра може бути значно більшою за рахунок зимівників, що були розташовані за межами Вольностей і лише формально перебували під юрисдикцією Війська Запорозького²⁵. Із кінця XVIII ст. на південні степи переселялися селяни з Чернігівської, Полтавської, Київської та інших губерній. Після приєднання Північного Причорномор'я до Російської імперії етнічні росіяни розселялися переважно в містах, а у селах з'явилися тільки у другій половині XIX ст. Окрім того, російська влада під приводом підвищення рівня землеробської культури насаджувала у цьому краї німецьке й болгарське землеволодіння. Поселялися тут також греки, серби, представники інших народів. Але скрізь переважали українці, становлячи загалом близько двох третин населення²⁶.

Завдяки вільній селянській колонізації у степовому краї було започатковано прогресивну тенденцію до розвитку господарств фермерського типу. Однак російська влада насаджувала, як і в інших регіонах України, поміщицьке, землеволодіння шляхом роздачі величезних земельних площ титулованій знаті імперії. Це гальмувало розвиток продуктивних сил на основі широкого використання найманої праці. Упродовж деякого часу на ковиловій цілині степового краю ще випасалися великі отари овець. Проте зростання на світовому ринку попиту на зернові культури й цін на них призвело до інтенсивного розорювання степу. Цей процес у другій половині XIX ст. прискорило будівництво залізничних магістралей, спрямованих до морських портів для вивозу найперше сільськогосподарської продукції. У первісному стані чорноземні степи були покриті травами, тому краще витримували посуху, буревії та інші несприятливі природні явища. Розорювання степу і впровадження сільськогосподарських культур позбавляло чорнозем вогкості, зменшувало родючість.

Проте сільське господарство, його експортний потенціал залежали не тільки від природно-кліматичних умов, але й від форм землеволодіння, від систем обробітку землі, рівня хліборобської культури, ринкових умов, зрештою від розвиненості, окрім землеробства, інших галузей, особливо тваринництва.

²⁴ Олійник О. Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734–1775). — Запоріжжя, 2005. — С. 115.

²⁵ Там само.

²⁶ Реєнт О., Сердюк О. Перша світова війна і Україна. — К., 2004. — С. 118.

Таблиця 2.1

Населення й земельна площа України в 1909–1913 рр.²⁷

Губернія	Населення (тис.чол.)	Сільське населення	%	Площа в десятинах (тис. дес.)
Подільська	4057,3	3699,6	91,18	3843,5
Київська	4792,5	3929,2	81,98	4661,4
Волинська	4189,0	3836,7	91,59	6562,1
Херсонська	3744,6	2626,0	70,12	6476,4
Таврійська	2059,3	1588,1	77,11	5522,9
Катеринославська	3455,5	2939,0	85,05	5799,0
Харківська	3416,8	2880,4	84,30	4984,8
Чернігівська	3131,5	2794,7	89,24	4793,0
Полтавська	3792,1	3388,7	89,36	4564,2
Загалом	32638,6	27682,4	84,81	47207,3

Із таблиці видно, що чисельність сільського населення досягла в 1913 р. 27 682,4 тис. осіб чоловічої й жіночої статі, або 84,81% від усіх жителів Наддніпрянської України. Територія останньої становила 453 480,1 кв. верст, або 47 207,3 тис. дес.²⁸ На одну душу припадало 1,44 дес. земельної площі, а для сільського населення — 1,70 дес. Щільність населення по губерніях була такою: у Подільській — 109,9 осіб на 1 кв. версту, у Київській — 107, у Волинській — 66,5, у Херсонській — 60,2, у Таврійській — 38,8, у Катеринославській — 62, у Харківській — 71,3, у Чернігівській — 68, у Полтавській — 86,5²⁹. Отже аграрне перенаселення було найбільш характерним явищем для Подільської, Полтавської, Волинської й Чернігівської губерній. У південному степовому краї щільність населення все ще була меншою та відповідно, забезпеченість селян землею — кращою.

Основними власниками землі в Україні були селяни й поміщики. У 1910 р. їм належало 39801,7 тис. дес. орної та неорної землі (у тому числі у поміщиків — 12 855,5 тис. дес.), що становило близько 91% введеного в сільськогосподарський обіг земельного фонду. Ще 9% земель

²⁷ Стоимость производства главнейших хлебов... — Петроград, 1916. — С. 207, 230, 250, 290, 309, 326, 353, 372, 388.

²⁸ Там само.

²⁹ Там же. — С. 207, 230, 250–251, 290, 309, 326, 353–354, 372, 388.

були власністю держави, церкви, купців, інших соціальних верств і груп населення, а також іноземних підданих³⁰.

Частиною земельного фонду України були ліси. У глибині віків вони охоплювали ледве не суцільним масивом північну частину Волині, Київщини й Чернігівщини та підступали до околиць Дубна, Житомира, Києва, Ніжина тощо. Найбільш поширеними були такі породи дерев, як дуб, сосна, граб, бук, ясен, береза, липа, осика, явір та ряд інших. Уже у середньовіччі лісова площа почала зменшуватися через вирубування деревини для різних господарських потреб. А проте ще у середині XIX ст. на теренах України відзначалася багата лісова флора, де водилося чимало звірів. Як констатує французький історик Д. Бовуа до 1860-х рр. тут були вовки, ведмеді та інша живність, практикувалося «найказковіше та найбільш несамовите за своїми безмірними масштабами полювання»³¹.

На Правобережжі переважали хвойні ліси, більшою мірою соснові бори, які займали площі супіщаних ґрунтів, натомість на Лівобережжі — листяні. Південніше від цього регіону лісові масиви зменшувалися й поширювались окремими островами аж до узбережжя Чорного та Азовського морів.

Із початком індустріалізації різко зросло господарське значення лісів. Деревини потребували в дедалі зростаючих масштабах міські будівельники, вугільні копальні, залізниці, підприємства, що виробляли папір, інші споживачі. Зрештою, власники лісових ділянок (найбільшими серед них були поміщики) вивозили найцінніші породи деревини на зовнішні ринки. На засіданнях Державної думи Російської імперії повідомлялося, що Волинь і весь басейн р. Прип'ять «надзвичайно багаті лісами, яких потребує Західна Європа»³². На закордонний вивіз деревини орієнтувалися й господарі великих земельних посіlostей в інших регіонах України. Для прикладу, можна назвати власницю розташованої в Канівському повіті Київської губернії «лісової дачі Сосновське лісництво» (2680 дес.²) княгиню О.В. Лопухіну-Демидову³³. Але це була тільки частина маєтку Корсун, земельна площа якого становила 5559 дес. 994 сажня й оцінювалася Дворянським банком величезною для того часу сумою — в 1 743 161 руб.,

³⁰ Реєнт О., Сердюк О. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.). — К., 2011. — С. 47–48.

³¹ Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914 рр.: Поляки в соціоетнічних конфліктах. — К., 1998. — С. 253.

³² Государственная дума: Четвертый созыв: Стенографические отчеты: 1912–1913 гг.: Сессия 1. — Ч. 1. — СПб., 1913. — Стб. 641.

³³ ЦДІАК України. — Ф. 493, оп. 85, спр. 595. — Арк. 1.

у тому числі «лісова дача» — 833 664 руб³⁴. У 1912 р. княгиня уклала угоду з купцями Македонськими на вирубку лісової площі розміром у 172 дес.³⁵ Княгиня С.І. Кудашева мала в Балтському повіті Подільської губернії 5260 дес. 1888 сажнів землі, з них 1800 дес. лісу³⁶. Частина його час від часу вирубувалася й розпродувалася на внутрішньому та європейському ринках. Таких прикладів було дуже багато. Про розміри лісової площі України свідчать дані табл. 2.2.

Таблиця 2.2

Українські ліси і їх власники в 1913 р.³⁷

Губернія	Десятин					
	Уся лісова площа	Ліси казенні	Удільні ліси	Ліси церкви та монастирів	Ліси селян	Ліси приватних власників
Волинська	1 670 498	365 717	38 025	7 384	1 427	1 257 945
Катеринославська	216 459	13 167	—	4 448	71 600	127 244
Київська	704 197	173 935	14 538	18 897	2 531	494 296
Подільська	364 939	73 960	18 451	4 898	—	267 630
Полтавська	226 547	12 679	128	7 445	43 950	162 345
Таврійська	294 950	64 013	675	4 589	98 826	126 847
Харківська	406 212	64 665	264	3 263	140 347	197 673
Херсонська	107 725	41 531	1 586	3 412	8 945	52 251
Чернігівська	638 681	98 159	—	14 466	54 826	471 230
Загалом	4 630 208	907 826	73 667	68 802	422 452	3 157 461

Із таблиці видно, що загальна лісова площа Наддніпрянської України становила 4 630 208 дес. Найбільш залісненими були Волинська, Київська й Чернігівська губернії, де ліси займали 3 013 376 дес., або 65,08% від усієї лісової площі. Найменш лісистими залишалися Херсонська, Катеринославська, Полтавська губернії. Приватні власники, переважно представники великого землеволодіння, мали 3 157 461 дес., або 65,08% лісової площі. Рештою лісів володіли церква, монастирі, держава, почасти селяни та уділи. Отже, лісами порядкували переважно поміщики.

³⁴ Там само. — Арк. 13.

³⁵ Там само. — Арк. 1.

³⁶ Там само. — Оп. 6, спр. 101. — Арк. 34.

³⁷ Кривченко Г.О. Назв. праця. — С. 30 (табл. 26).

А проте для результативності землеробства важливіші розміри і структура посівних площ. Із цим безпосередньо пов'язані ринкові мотиви сільських господарів, що мають певні відмінності залежно від форм та місця перебування власності. Слід також відзначити, що в умовах функціонування світового продовольчого ринку попит на сільськогосподарську продукцію залежить від розмірів посівних площ, їх структури та врожайності ґрунтів на всіх континентах.

Найціннішим хлібним продуктом була пшениця. Білок цього злаку має унікальну здатність виділяти клейковину при змішуванні борошна з водою та утворювати тісто. Клейковина, своєю чергою, утримує двоокис вуглецю, що виділяється під час ферментації дріжджів. Тому пшеничний хліб легший, м'якший і краще перетравлюється, ніж будь-який інший. До того ж пшеничне зерно надзвичайно поживне. Воно містить у середньому близько 70% вуглеводів, 12% білка, 2% жиру і 1,8% мінеральних речовин. Один кілограм пшениці має енергетичну цінність понад 3 тис. калорій³⁸. Але це вибаглива культура. Вона потребує доволі довгого вегетаційного періоду, більше тепла, ніж інші зернові, добрих легких ґрунтів і не любить зайвої вологості. Тому вона поширюється на земній кулі в регіонах лісостепу та колишніх степів із теплим літом і середніми атмосферними опадами. Для пшениці дуже важливі природно-кліматичні умови у зимовий період. Наприклад, у Німеччині, коли були суворі й безсніжні зими, сільські господарі зазнавали великих збитків через вимерзання значної частини пшеничних полів. Це змушувало їх обережно ставитися до розширення посівних площ під пшеницю. Тому Німеччина у великих обсягах імпортувала пшеницю з інших країн, а найбільше з України та інших регіонів Російської імперії.

Зазначені вище умови для вирощування пшениці свідчать про обмеженість території її посіву. На величезних просторах Російської імперії посівні площі ярої пшениці в 1909 р. становили 19 630 тис. дес. Із них більше двох третин — 13 718 тис. дес. — знаходилися у чорноземній зоні. На теренах Лівобережної України під ярою пшеницею було 1162 тис. дес., Правобережної — 115, трьох південних губерній разом із Бессарабією та Донською областю (так звана Новоросія) — 6241, Центрально-землеробського регіону — 517, Нижнього Поволжя — 2230, Середнього Поволжя — 1453 тис. дес.³⁹ Посів цієї зернової культури в нечорноземній зоні

³⁸ Дейвіс Н. Європа: Історія. — К., 2000. — С. 94.

³⁹ Шульц А.К. Исследование о производстве и торговле Германии продуктами полеводства за 30 лет в связи с русско-германским торговым договором: Материалы к пересмотру торгового договора с Германией. — СПб., 1913. — С. 28–29 (табл. № 17).

становив лише 679 тис. дес., із них у Приамур'ї — 576 тис. дес.⁴⁰ Окрім того, в інших регіонах імперії посіви ярої пшениці в тому році виразилися в таких цифрах: у степовому регіоні — 962 тис. дес., в Уральському — 261, Туркестані — 693, Сибірському — 1935, Північнокавказькому — 1092, Закавказькому — 286, у Царстві Польському — лише 4 тис. дес.⁴¹

Іншою була посівна площа озимої пшениці в 1909 р. у чорноземній зоні. Загалом вона сягла тут 3076 тис. дес., із них у губерніях Лівобережної України — 208 тис. дес., Правобережної — 990, у південноукраїнських разом із Бессарабією та Донською областю — 1658, Центральнo-землеробському регіоні — 143, Нижньому й Середньому Поволжі — тільки 7 тис. дес.⁴² У нечорноземній зоні посівна озимої пшениці становила 3214 тис. дес. Із них у промисловому регіоні — 2 тис. дес., у Білоруському — 24, Литві — 78, Приозерному краї — 4, Прибалтійському — 30, Царстві Польському — 450, на Північному Кавказі — 2011, у Закавказзі — 603, у Сибіру — 7, у степовому регіоні — 8, у Туркестані — 523 тис. дес.⁴³ Загальний посів озимої пшениці в Російській імперії становив у 1909 р. 6816 тис. дес.⁴⁴ Наведені дані демонструють гостру нестачу посівної площі під пшеницю в багатьох регіонах Російської імперії через несприятливі природно-кліматичні умови. Тому вони потребували постійного підвозу цієї зернової культури або продуктів її переробки з інших районів.

Для глибшого усвідомлення цього аспекту проблеми слід розглянути її у світовому вимірі. За даними Міжнародного сільськогосподарського інституту в Римі, світовий посів пшениці в 1909 р. становив 87,267 млн га, у тому числі в Європі — 42,730 млн га⁴⁵. Найбільші земельні площі під пшеницю було відведено в тому році: у США — 18,908 млн га, європейській Росії — 23,081, азійській Росії — 3,402, Індії — 10,513, Франції — 6,595, Канаді — 3,136, Аргентині — 5,895, Австралії — 2,231, Угорщині — 3,560 млн га⁴⁶. Саме ці країни були найбільшими експортерами зернових культур, борошна та іншої сільськогосподарської продукції.

Другою продовольчою зерновою культурою після пшениці було жито, менш вимогливе до тепла та якості ґрунтів. Цей злак краще переносив сильні морози, не вимагав таких температурних режимів, як пшениця,

⁴⁰ Там же.

⁴¹ Там же.

⁴² Там же. — С. 26–27 (табл. № 16).

⁴³ Там же.

⁴⁴ Там же.

⁴⁵ Там же. — С. 13 (табл. № 6).

⁴⁶ Там же.

улітку, але потребував більше вологості. До того ж жито добре зростає на бідних, навіть на гористих і глинястих ґрунтах, дає доволі щедрі врожаї на піщаних землях.

Площі, відведені під житній посів у Російській імперії у чорноземній зоні в 1909 р., становили 15 251 тис. дес., у тому числі в губерніях Наддніпрянської України разом із Бессарабією й Донською областю — 4843 тис. дес., у Центрально-землеробському регіоні — 4469, у Середньоволзькому — 4643, Нижньоволзькому — 1296 тис. дес.⁴⁷ У нечорноземній зоні — 8202 тис. дес. житнього посіву. У тому числі у Промисловому регіоні — 1885 тис. дес., у Білорусії — 1816, Литві — 1208, Приозерному краї — 709, Прибалтійському — 351, Приуральському — 1976, Північному — 257 тис. дес.⁴⁸ Житній посів Царства Польського в тому році становив 1915 тис. дес., Кавказу — 228, Сибіру — 503, Степового регіону, Уральської області й Туркестану — 569 тис. дес.⁴⁹

Жито вирощувалося переважно на територіях із прохолодним кліматом. Світовий посів цієї зернової культури становив, за даними Міжнародного сільськогосподарського інституту в Римі, 43,114 млн га. Із них в європейській Росії було 28,174, в азіатській Росії — 968, у Німеччині — 6,130, в Австрії — 2,077 млн га⁵⁰.

Значні земельні площі відводилися під посіви ячменю, найдавнішої зернової культури Старого світу. У давні часи його використовували для випічки хліба, у новітні — для виготовлення круп та як фураж для худоби. Окрім того, ячмінь став сировиною для пивоварства. З усіх зернових він, очевидно, має найбільше поширення в різних природно-кліматичних зонах. Завдяки короткому вегетаційному періоду ячмінь вчасно дозріває до настання посухи й першим надходить на внутрішній і зовнішній ринки, що було надзвичайно вигідно для сільських господарів. Це повною мірою підтверджується статистичними даними. У 1909 р. посіви ячменю на обширах Російської імперії становили 10 611 тис. дес., а у чорноземній зоні — 6428, у тому числі в українських губерніях разом із Бессарабією й Донською областю — 5835, у Центрально-землеробському регіоні — 296, Середньоволзькому — 87, Нижньоволзькому — 150 тис. дес. У нечорноземній зоні під ячмінь було відведено 1597 тис. дес., у Царстві Польському — 457, на Кавказі — 1602, у Сибіру — 172, у степовому регіоні,

⁴⁷ Там же. — С. 24–25 (табл. № 15).

⁴⁸ Там же.

⁴⁹ Там же.

⁵⁰ Там же. — С. 13 (табл. № 6).

Уральській області та Туркестані — 527 тис. дес.⁵¹ Світовий посів ячменю становив у 1909 р. 23,851 млн га, у тому числі в Європі — 18,525 млн га⁵². В європейській Росії під цією зерновою культурою було 10,599 млн га, Канаді та США — 3,592, у Німеччині — 1,646, Австрії — 1,131, Угорщині — 1,220, Іспанії — 1,408 тис. га⁵³.

Важливою зерновою культурою був овес. Його вирощували переважно для годування коней і почасти для вироблення крупи. Овес невибагливий щодо теплоти та ґрунту, але потребує більше вологості, ніж інші зернові. Із цієї причини він слабо поширювався в посушливих зонах, зокрема в південних степах України.

У Російській імперії під овес було відведено в 1909 р. 17 555 тис. дес. земельної площі. Найбільший вівсяний посів був у чорноземній зоні — 8243 тис. дес. Із них в українських губерніях разом із Бессарабією й Донською областю — 2343 тис. дес., Центрально-землеробському регіоні — 2660, Середньоволзькому — 2414, Нижньоволзькому — 856 тис. дес.⁵⁴ У нечорноземній зоні земельна площа під вівсом становила 5656 тис. дес., із них у Промисловому регіоні — 1115, Білорусії — 870, Литві — 578, Приозерному краї — 530, Прибалтійському — 344, Приуральському — 1989, Північному — 230 тис. дес.⁵⁵ У Царстві Польському земельна площа під вівсом становила 1042 тис. дес., на Кавказі — 425, у Сибіру — 1606, у Степовому регіоні, Уральській області й Туркестані — 383 тис. дес.⁵⁶ Світовий посів вівса в 1909 р. становив 52,250 млн га, з них в Європі — 32,253, на Американському континенті — 17,202 млн га⁵⁷. По окремих країнах вівсяний посів розподілявся наступним чином: європейська Росія — 16,817 млн га, азіатська Росія — 1,914, США — 13,437, Канада — 3,764, Франція — 3,926, Німеччина — 4,309, Угорщина — 1,190, Англія — 1,625, Австрія — 1,851 млн га⁵⁸.

П'ята зернова культура — кукурудза, прабатьківщиною якої був Американський континент. Згодом ця рослина поширилася в теплій зоні Старого світу. Кукурудза потребує теплого температурного режиму без надмірної вологості та добрих, особливо легких ґрунтів. Вона всотує вологу з глибинного ґрунтового шару, тому й добре почувається в посушливих

⁵¹ Там же. — С. 30–31 (табл. № 18).

⁵² Там же. — С. 14 (табл. № 6).

⁵³ Там же.

⁵⁴ Там же. — С. 32–33 (табл. № 19).

⁵⁵ Там же.

⁵⁶ Там же.

⁵⁷ Там же.

⁵⁸ Там же.

районах. Кукурудза стала переважно кормовою культурою для худоби, використовується для виробництва спирту, крохмалю й почасти безпосередньо вживається в їжу людьми. Крім того, вона досить важлива у сівозміні, зокрема у степовій смузі, де яра пшениця дає гарні врожаї по кукурудзі.

Світовий посів кукурудзи становив у 1909 р. 54,595 млн га, у тому числі в Європі — 7,316, у США — 44,162, Аргентині — 2,973, Угорщині — 2,858, Румунії — 2,123, у Російській імперії — 1,532 млн га⁵⁹. Наведені тут цифри засвідчують, що земельна площа, яка відводилася під кукурудзу у США, становила 81% від світової. За наявності досконалої сільськогосподарської техніки й землеробства фермерського типу ця країна стала безумовним монополістом щодо реалізації цієї зернової культури на світовому ринку.

Помітну роль у забезпеченні населення крупою відігравали просо і гречка. З усіх зернових культур просо найкраще витримує посуху, дає щедрі врожаї й потребує найменше зерна під засів. За середньовіччя воно було найпоширенішою зерновою культурою в Європі, але в досліджуваний тут період зберегло певне значення лише на сході континенту⁶⁰.

Найменше поширеною з усіх зернових культур була гречка, що також ішла на вироблення крупи й почасти борошна. Ця рослина невибаглива щодо ґрунтів і тепла, але не любить посухи. Тож вона вирощувалася переважно в лісовій, лісостеповій зонах. Земельна площа на землях, компактно заселених українцями, сягала 1 млн га⁶¹.

Після зернових важливе значення у землеробстві мала картопля. Ця продовольча культура походила із південноамериканських Анд. З огляду на велику врожайність, корисність для людей та худоби, вона швидко, хоча й нерівномірно, поширювалася в Європі впродовж XVI–XIX ст. Картопля також зарекомендувала себе як сировина для виготовлення спирту та крохмалю. За своєю користю 1 кг бульби відповідає лише 0,28 кг жита, але через високу врожайність її вигідніше культивувати. Пересічно 1 га під цією культурою дає в 2–3 більше поживи, ніж 1 га, засіяний зерном⁶². До того ж картопля невибаглива до ґрунтів, хоча найкращі збори вона дає на піщаних і піщано-глинистих землях. Найбільше засаджених картоплею земельних площ було в Німеччині, Польщі та Російській імперії. За даними чиновника відділу сільської економії й

⁵⁹ Там же. — С. 14 (табл. № 6).

⁶⁰ Кубійович В. Назв. праця. — С. 381.

⁶¹ Там само. — С. 382.

⁶² Там само. — С. 394.

сільськогосподарської статистики Головного землеробського відомства Російської імперії Арно Шульца, земельна площа під картоплею в Німеччині на початку ХХ ст. завжди перевищувала 3,2–3,3 млн га, а в 1904 р. становила 8287 тис. га⁶³.

Важливішу роль у землеробстві порівняно з картоплею з кінця ХІХ ст. став відігравати цукровий буряк. Ця культура походила від дикорослого буряка з піщаних берегів Середземного моря. Стародавні греки вирощували його на своїх городах і варили з нього патоку. У ХVІІІ ст. німецький хімік Лібіх виявив у звичайному буряку цукор, а його учень Ахард продовжив дослідження і на межі ХVІІІ–ХІХ ст. збудував у Силезії перший цукровий завод, розпочавши виробництво солодкого продукту. Цукор за своєю поживністю посідає одне з перших місць в ряду харчових продуктів, необхідних для людини. Він відразу розчиняється після споживання й цілковито засвоюється організмом, даючи додаткову енергію. Цукор став надзвичайно корисним для робітників, зайнятих на важких фізичних роботах, солдатів і офіцерів під час виснажливих походів. Пізніше було також помічено, що ті групи населення, які постійно вживали цукор, більш працелюбні, енергійні, підприємливі.

Наполеон Бонапарт доклав зусиль до виробництва цукру у Франції. У 1803 р. він заборонив ввезення до країни тростинного цукру, а потім обклав імпорт цього продукту з колоній високим митним тарифом у розмірі, еквівалентному 20 руб. з пуда⁶⁴. Французький імператор заснував декілька шкіл, де учні вивчали буряківництво і цукроваріння. Зусиллями держави у Франції було збудовано перші цукрові заводи та всіляко заохочувалися ініціативи приватних осіб щодо розвитку цукрово-бурякової промисловості⁶⁵. Завдяки всім цим заходам французи досягли значних успіхів і до середини ХІХ ст. цукрова промисловість цієї країни була першою в Європі та цілому світі. Але з 1860-х рр. великих успіхів у цій справі знову досягли німці, ставши першими щодо розмірів цукрово-бурякової промисловості. У США цукрове виробництво почали впроваджувати тільки в 1880-х рр.

Надзвичайно складним був шлях розвитку цукрово-бурякової промисловості в Російській імперії. У 1800 р. за сприяння держави Є.І. Бланкеннагель збудував перший цукровий завод у Чернському повіті Тульської губернії. Десятиліття по тому російський уряд гарантував пільги

⁶³ Шульц А.К. Наз. соч. — С. 4 (табл. № 1).

⁶⁴ Очерки и материалы по истории рабочего вопроса в сахарной промышленности. — Вып. 1. — К., 1922. — С. 11.

⁶⁵ Там же.

всім бажаючим розвивати цукроваріння. У 1845 р. в Росії вже налічувалося близько 200, а у сезоні цукроваріння 1860/1861 рр. — 416 цукрових заводів⁶⁶. Утім більшість із них були дуже примітивними підприємствами та з часом закрилися через низьку продуктивність. Вони не витримали конкурентної боротьби на ринку навіть у сприятливих умовах, коли уряд обклав увезення цукру в Росію високим митним тарифом.

Успіх справи залежав, зокрема, від того, що цукровий буряк потребує сприятливого температурного режиму. У першій фазі свого розвитку цій рослині необхідно багато вологи, а у другій частині літа й восени — сухе тепло, що сприяє накопиченню цукру. Буряки також потребують доброго ґрунту, добрив, ясних сонячних днів. Такі умови були в Наддніпрянській Україні та прилеглих територіях східніше й західніше. Проте і тут умови для врожайності буряків були дещо гірші, ніж у країнах Західної Європи внаслідок меншої тривалості теплої пори року, коли бурякове листя переробляє соки землі у цукор.

Цукрова промисловість почала відігравати важливу роль у господарському житті країн. Маючи предметом переробки продукт землеробства, вона була життєво зв'язана із сільським господарством. Вирощування буряків сприяло прискореному переходу від застарілого трипілля до більш прогресивного багатопілля, досконалішому обробленню землі глибокою оранкою сільськогосподарськими машинами та застосуванню мінеральних добрив. Усе це призвело до зростання врожайності зернових культур і трав, які висівалися після буряків. До того ж цукрово-бурякова промисловість створювала велику кількість робочих місць, що було надзвичайно важливо для регіонів з аграрним перенаселенням.

Цукрова промисловість успішно розвивалася в Бельгії, Голландії, на півдні Швеції, у Данії й навіть у Великобританії, населення якої раніше забезпечувалося колоніальним тростинним цукром (тут було збудовано великий цукрово-буряковий завод у Кельгемі, де перероблялося 40 тис. берківців буряку на добу)⁶⁷. Але найбільших успіхів у цій галузі промисловості вдалося досягнути в Німеччині, Франції, Австро-Угорщині та Російській імперії. Саме в цих країнах під цукровий буряк відводилися найбільші земельні площі, про що свідчать дані, наведені в табл. 2.3.

⁶⁶ Там же. — С. 12.

⁶⁷ Там же. — С. 19—20.

Таблиця 2.3

Земельна площа під цукровим буряком (тис. дес.)⁶⁸

Країна/Рік	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	%
Німеччина	437	388	381	380	428	407	404	397	418	433	464	493	+12,8
Австро-Угорщина	332	278	283	295	340	313	301	303	295	338	371	403	+21,3
Франція	268	204	215	175	241	183	184	187	205	209	206	206	-23,2
Російська імперія	507	525	490	430	482	520	556	477	495	600	707	699	+37,8

Отже впродовж 1901–1912 рр. земельні площі під цукровим буряком у Російській імперії збільшилися на 37,8%, у Німеччині — на 12,8, Австро-Угорщині — на 21,3, а у Франції, навпаки, зменшилися на 23,2%. У Росії під цукровий буряк було відведено в 1911–1912 рр. близько 700 тис. дес. щорічно, тобто більше, ніж у Німеччині та Франції, узятих разом.

Проте для нашого дослідження більш важливі статистичні дані, що відображають цей аспект проблеми в Україні. Для цього подаємо таблицю, яка демонструє розміри посівних площ аграрних культур та їх структуру за 1909–1913 рр.

Таблиця 2.4

Площі аграрних культур в Україні в 1909–1913 рр. (дес.)⁶⁹

Губернія/ Аграрна культура	Озима пшениця	Яра пшениця	Озиме жито	Яре жито	Ячмінь	Овес	Кукурудза
1	2	3	4	5	6	7	8
Подільська	449 809	95 270	341 286	1 116	237 292	280 702	164 997
Київська	341 301	16 316	460 640	3 383	177 382	338 280	4 011
Волинська	254 381	7 486	584 961	9 993	169 775	391 806	–
Херсонська	420 380	1 435 940	415 546	–	1 109 407	155 370	153 904

⁶⁸ Там же. — С. 14.⁶⁹ Стоимость производства главнейших хлебов... — С. 209, 232, 251, 291, 310–312, 327–329, 354–356, 374, 389.

1	2	3	4	5	6	7	8
Таврійська	658 614	682 028	203 478	734	811 136	116 586	54 059
Катерино-славська	87 894	1 603 064	159 200	2 401	1 020 858	99 852	72 662
Харківська	86 034	693 611	410 404	3 883	521 245	202 034	5 112
Чернігівська	12 663	4 075	652 976	637	47 743	252 808	–
Полтавська	107 348	591 878	530 445	3 406	303 123	287 423	2 439
Загалом	2 418 424	5 129 668	3 758 936	25 553	4 397 961	2 124 681	457 184
	Просо	Гречка	Горох	Сочевиця і боби	Коноплі	Льон	Картопля
Подільська	37 490	45 441	64 068	38 686	8 444	2 630	61 774
Київська	163 121	101 611	59 913	16 736	6 846	2 831	66 855
Волинська	35 991	115 813	38 439	15 026	9 406	9 769	144 776
Херсонська	44 781	9 253	4 141	3 012	5 571	4 272	47 150
Таврійська	10 492	–	–	–	–	12 761	19 033
Катерино-славська	27 497	2 468	1 294	1 458	7 176	10 285	58 096
Харківська	75 196	34 473	2 798	1 373	17 944	5 234	60 735
Чернігівська	26 094	218 910	27 654	7 565	45 404	18 402	120 316
Полтавська	76 982	116 448	7 466	2 874	26 395	13 218	67 731
Загалом	497 644	644 417	205 773	86 730	127 186	79 402	646 466

У таблиці відображено розмаїття рілнихих культур із характерним домінуванням серед них пшениці, жита, ячменю та вівса. Сумарна посівна площа останніх серед усіх зернових і картоплі, за винятком конопель і льону, у Таврійській губернії становила 96,73%, Катеринославській — 94,78%, Херсонській — 91,13%, Харківській — 91,43%, Полтавській — 86,94%, Волинській — 80,2%, Подільській — 77,31%, Київській — 76,43%, Чернігівській — 70,79%. Водночас у структурі посівних площ у різних регіонах були певні відмінності. Вони визначалися природно-кліматичними умовами та потребами світового продовольчого ринку. Посіви озимої пшениці були найбільш поширеними у Правобережній Україні, а ярої — домінували на Херсонщині, Катеринославщині, Харківщині й Полтавщині. Цікаво, що в Таврійській губернії, розташованій у південній степовій зоні України, посівні площі під озимомою і ярою пшеницею були приблизно рівними. Посіви озимого жита також значно переважали в губерніях Правобережної України й найбільше на Чернігівщині. Великі посівні площі під цю зернову культуру відводилися також у північних повітах Херсонщини, Харківщини, Полтавщини та частини Таврії. Надзвичайно важливі статистичні дані таблиці щодо розмірів посівної площі ячменю. Це була найважливіша експортна зернова

культура на світовому ринку після пшениці. Загальна посівна площа на теренах дев'яти українських губерній пересічно за 1909–1913 рр. становила 4 397 961 дес., або близько 20% від світової. Через величезний попит на цей злак у Німеччині та ряді інших країн Західної Європи ячмінь вирощувався в усіх природно-кліматичних зонах. Але найбільші посівні площі були у Херсонській, Катеринославській, Таврійській і Харківській губерніях. Натомість посіви під вівсом, гречкою, горохом та картоплею були набагато, а нерідко в рази більшими в губерніях поліської й лісо-степової зон України. Окремо слід сказати про кукурудзу. Ця надзвичайно важлива для відгодівлі худоби зернова культура ще не набула поширення в Україні, а тим більше в Росії, Білорусії, Царстві Польському та інших регіонах імперії. Загальна посівна площа кукурудзи в Україні за 1909–1913 рр., як свідчать дані таблиці, становила 457 184 дес., із них 445 622 дес. (97,47%) у чотирьох губерніях — Подільській, Херсонській, Катеринославській і Таврійській.

Розширення посівних площ головних зернових культур закономірно призводило до різкого зменшення сіножатей і випасів для домашньої худоби, що ускладнювало розвиток тваринництва. Про це переконливо свідчать дані таблиці 2.5.

Таблиця 2.5

Площа лугів і вигонів в Україні
наприкінці XIX — на початку XX ст. (тис. дес.)⁷⁰

Губернія/Рік	1887	1901– 1905 (пере- січно)	1906– 1910 (пере- січно)	1911	1912	1913	Різниця
Волинська	891,487	704,2	659,0	619,3	611,6	617,9	273,587
Катеринославська	968,801	440,8	272,2	185,2	180,3	146,5	822,301
Київська	319,669	202,0	180,8	159,7	154,0	166,4	1532,69
Подільська	215,684	80,0	60,2	57,4	53,4	57,9	157,784
Полтавська	396,953	407,1	359,2	324,6	305,4	323,9	73,053
Таврійська	984,963	325,2	180,6	154,4	174,8	134,8	850,163
Харківська	401,801	252,7	244,0	209,5	197,1	196,7	205,101
Херсонська	860,564	352,5	257,4	186,7	158,8	146,5	714,064
Чернігівська	557,226	604,7	508,4	502,3	513,6	467,6	89,626
Загалом	5597,148	3369,2	2721,8	2399,1	2379,0	2278,2	3318,948

⁷⁰ Кривченко Г.О. Назв. праця. — С. 8–9. (табл. № 25 і 38).

Отже за чверть століття площа лугів і вигонів в Україні скоротилася на майже 3 319 тис. дес., або на 59,3%. Найбільших втрат зазнали губернії південного степового краю. На Катеринославщині площа лугів і вигонів зменшилася за ці роки у 6,6 раза, на Херсонщині — у 5,9, у Таврії — у 7,3. Доволі різко скоротилася природна кормова база тваринництва в Подільській, Харківській та інших українських губерніях.

Водночас проявлялися тенденції позитивного характеру. Серед них слід відзначити розширення земельних площ, що відводилися під сади, виноградники, баштани, городину, олійні культури та тютюн. Із кожним роком збільшувалися бурякові посіви. За 1906–1910 рр. це було 401,1 тис. дес., у тому числі на Київщині — 150,4 тис. дес., Поділлі — 119,2, Харківщині — 57,2, Волині — 29,2, Чернігівщині — 22,2, Полтавщині — 15,0, Херсонщині — 7,9 тис. дес.⁷¹ У 1911–1912 р. площа посіву буряку в Україні сягла 560 тис. дес., а в 1914–1915 р. — 600 тис. дес.⁷² Історія розвитку цієї галузі рільництва засвідчила, що там, де впроваджувалося буряківництво, землеробство піднімалося на більш високий рівень і ставало прибутковішим. Щодо тютюну, то він вирощувався в усіх регіонах України, задовольняючи потреби місцевого та почасти світового ринку, а також армії. У Подільській губернії тютюн був відомий під назвами «дюбек», «енідж» і «албанський». На Волині культивувалися такі сорти, як «бакун», «швіцент» і «махорка»⁷³, а на Чернігівщині — «чечель-бакун» і «панська махорка»⁷⁴. Земельні площі під тютюном з року в рік змінювалися. За даними Г.О. Кривченка, в 1911 р. 29 460,4 дес., із них у Чернігівській губернії — 12 263 і в Полтавській — 12 742 дес. Під вищими сортами було зайнято 5 723,7 дес., у тому числі у Чернігівській губернії — 1 629, у Таврійській — 3 356,5, Подільській — 382,1, Херсонській — 343,3 дес. У 1912 р. на Полтавщині тютюн вирощували на 9 тис. дес., а на Чернігівщині — на 13 тис. дес.⁷⁵ Проте загальна земельна площа під цією культурою скоротилася в тому році до 23 663 дес.⁷⁶ Тютюн розводили переважно у селянських господарствах. Середні площі тютюнових плантацій на Полтавщині й Чернігівщині становили від 0,12 дес. у 1901 р. до 0,21 дес. у 1908 р. Кількість плантацій на початку ХХ ст. коливалася від

⁷¹ Ландо В.М. Крестьянские плантации в свекловичном хозяйстве Украины. — К., 1920. — С. 7.

⁷² Там же. — С. 6.

⁷³ ЦДІАК України. — Ф. 442, оп. 636, спр. 391. — Арк. 14.

⁷⁴ Русский экспорт. — 1912. — № 10/11. — С. 245.

⁷⁵ Корхов А.П. Роль крупных и мелких хозяйств у снабжении сахарных заводов свеклой. — К., 1922. — С. 191.

⁷⁶ Табаководство и табачная промышленность на Украине. — К., 1919. — С. 4, 7.

114 тис. до 200 тис.⁷⁷ За даними Г.О. Кривченка, у 1911 р. налічувалося 230 881, а в 1912 р. — 190 520 тютюнових плантацій.

Помітне місце займали земельні площі під олійними культурами. Окрім льону і конопель, статистичні дані щодо яких наведено в таблиці 2.4, сільські господарі культивували ріпак і соняшник. Посівна площа ріпаку в 1912 р. становила 31 747, а в 1913 р. — 29 593 дес. Найбільші ріпаківі лани були на Волині в 1912 р. — 12 156 дес.⁷⁸ Посівна площа під соняшником становила 70,9 тис. дес. у 1914 р.⁷⁹ Загалом під олійними культурами в Україні 1914 р. було зайнято близько 310 тис. дес.

Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. повсюди в Україні збільшувалися садові насадження. Третій подвірно-господарський земський перепис, проведений у 1910 р. на Полтавщині, виявив, що в губернії було 151 240 садів, а площа під ними становила 29 тис. дес. Переважно це були сади у селянських господарствах, які рідко перевищували за своїми розмірами 1 дес., а найчастіше становили 0,25–0,50 дес.⁸⁰ Зростає кількість садів промислового типу площею від 2 до 8 дес. на Харківщині. Водночас тут були і значно більші фруктові насадження. Наприклад, сад князя Святополка-Мирського перевищував 160 дес., І. Каразіна — 20, землевласника П. Гаврилова — 40 дес. Загалом у Харківській губернії під садами було зайнято 20 тис. дес.⁸¹ На Катеринославщині також з'явилися садові насадження промислового типу, їх сумарна площа на 1912 р. становила близько 15 тис. дес.⁸² На Херсонщині під городами й баштанами було зайнято близько 50 тис. дес.⁸³ Із кожним роком тут зростало значення промислового садівництва. Проте найбільш розвиненим було садівництво в Подільській губернії, де фруктові насадження займали близько 40 тис. дес.⁸⁴ Водночас місцеві ринки стимулювали розвиток виноградарства. Під виноградниками пересічно за 1909–1913 рр. знаходилося 28677,8 дес. земельної площі⁸⁵. На Херсонщині ця культура було займала 14735,2 дес.

⁷⁷ Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1913. — 11 апреля.

⁷⁸ Кривченко Г.О. Назв. праця. — С. 8–9. Додаток до табл. № 29 і 31.

⁷⁹ Кривченко Г.А. Производство масличных семян и маслобойная промышленность на Украине. — К., 1919. — С. 10.

⁸⁰ Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1912. — 26 января.

⁸¹ Там же.

⁸² Там же.

⁸³ Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Назв. праця. — С. 518.

⁸⁴ Вестник Всероссийской выставки 1913 г. в Киеве. — 1913. — № 7. — С. 104.

⁸⁵ Кривченко Г.О. Назв. праця. — Додаток до табл. № 29 і 31.

(51,38%), а решта виноградників була в Таврійській, Подільській та Катеринославській губерніях⁸⁶.

Потреби пивоварної галузі спричинили розвиток в Україні хмелярства. На Волині вирощування хмелю було започатковане чехами, котрі емігрували з Богемії наприкінці 1870 — на початку 1880-х рр. Пізніше хмелярство стало також справою місцевих землевласників і селян. За даними Г.О. Кривченка, посівна площа хмелю на Волині за 1911–1913 рр. становила 1753 дес.⁸⁷ Посіви було зосереджено переважно у Житомирському, Дубенському й частині Рівненському, Луцькому, Острозькому та Володимир-Волинському повітах⁸⁸. За іншими джерелами, у 1903 р. під хмелем було зайнято 2600 га земельної площі, а в 1914 р. — близько 6600 га⁸⁹. Крім Волині, невеликі вогнища хмелярства були в Київській, Подільській, Чернігівській і Харківській губерніях⁹⁰.

Узагальнюючи наведені вище дані, зазначимо, що за обчисленнями статистиків Головного земельного відомства Російської імперії, середньорічна посівна площа під головними зерновими культурами становила в 1909–1913 рр. 17 857 510 дес., або 84,24% від загальної посівної площі. Посівна площа під усіма зерновими, а також картоплею, льоном і коноплями становила у середньому за ці ж роки 20 604 747 дес.⁹¹ Напередодні Першої світової війни буряком і олійними культурами, про що мовилося вище, засівалося близько 900 тис. дес. З урахуванням земельних площ під тютюном, садами і виноградниками, баштанами, хмелем, городніми культурами і кормовими травами середня посівна площа України в п'ятиліття 1909–1913 рр. становила близько 22 млн дес. Отже досліджуваний тут період характеризується зростанням посівних площ із величезним переважанням зернових культур.

Однак навіть наявність родючих ґрунтів і великих посівних площ ще не гарантує формування потужного експортного ресурсу. Останній визначається працелюбністю хліборобського населення та досягненнями у царині культури землеробства. Тільки за наявності цих та деяких інших умов можна розраховувати на щедри врожаї й надлишки продукції сільського господарства з урахуванням чисельності населення.

⁸⁶ Там само.

⁸⁷ Там само.

⁸⁸ Там само.

⁸⁹ ЦДІАК України. — Ф. 442, оп. 636, спр. 391. — Арк. 15; Вестник Русско-английской торговой палаты. — 1915. — № 7/8. — С. 242.

⁹⁰ Вестник Всероссийской выставки 1913 г. в Киеве. — 1913. — № 10. — С. 151.

⁹¹ Стоимость производства главнейших хлебов... — С. 209, 232, 251, 291–293, 310, 312, 327, 354, 356, 374, 389.

Із цього погляду Російська імперія перебувала в несприятливих умовах. Попри колосальні посівні площі в більшості губерній збір зернових культур відставав від приросту населення. Були навіть цілковито безхлібні території. Загалом дві третини губерній європейської частини Росії, розташованих переважно в нечорноземній зоні, не могли забезпечити свої продовольчі потреби за рахунок власного виробництва й залежали від привозного хліба⁹². Забезпечення цих територій збіжжям залежало від 18 південних губерній України та Росії, де надлишки продовольчого зерна становили 647,2 млн пудів⁹³. За даними В.Е. Дена, середній збір чотирьох головних зернових культур із гектара в європейській Росії за 1905–1914 рр., навіть з урахуванням південних хлібородних губерній, був дуже замалим: пшениці — 6,6 квінтала*, жита — 7,3, ячменю — 8,1, вівса — 7,5 квінтала⁹⁴.

Набагато вищими були досягнення зернового господарства Наддніпрянської України, про що свідчать дані, наведені в табл. 2.6.

Таблиця 2.6

Врожайність головних зернових культур в Україні пересічно за п'ятиліття 1909–1913 рр. (пуд. з 1 дес.)⁹⁵

Губернія	Жито	Озима пшениця	Яра пшениця	Овес	Ячмінь	Просо	Гречка
Волинська	60,6	71,3	–	62,5	61,2	71,5	45,6
Катеринославська	58,6	67,1	52,7	71,2	65,2	53,6	–
Київська	83,5	92,3	59,1	81,2	77,5	–	–
Подільська	78,1	77,8	–	76,3	68,3	–	–
Полтавська	75,3	77,1	60,3	77,0	71,8	63,9	51,3
Харківська	68,9	79,4	54,5	75,3	56,3	–	–
Херсонська	52,6	50,2	39,6	63,6	60,7	47,8	42,5
Чернігівська	45,9	79,7	66,5	51,4	60,3	63,9	26,7
Загалом	63,8	69,9	47,5	69,3	61,8	65,3	44,2

⁹² *Островский А.В.* Государственно-капиталистические и кооперативные тенденции в экономике России: 1914–1917 гг. // Россия и Первая мировая война (материалы международного научного colloквиума). — Санкт-Петербург, 1999. — С. 484.

⁹³ Там же. — С. 483.

* Один квінтал (100 кг) = 6,1 пуда.

⁹⁴ *Ден В.Э.* Положение России в мировом хозяйстве. Анализ русского экспорта до войны. Статистический очерк. — Пг., 1922. — С. 47.

⁹⁵ *Кривченко Г.О.* Назв. праця. — С. 10. Табл. № 33.

Отже, найбільші врожаї були у давніх центрах українського хліборобства — на Київщині, Поділлі, Волині, Полтавщині, навіть Харківщині та Чернігівщині. Середній збір озимої пшениці, жита, вівса, ячменю у цих губерніях з одного гектара був меншим, ніж у Данії, Бельгії, Голландії, Великобританії, Німеччині та Швеції, але не поступався Франції, Італії, Австро-Угорщині, США, Канаді й був більшим порівняно з Іспанією, Індією, Аргентиною, Австралією, Румунією, Болгарією та рядом інших країн⁹⁶. Завдяки цьому українське землеробство виявилось спроможним вирощувати злакові культури у великих обсягах. Про це переконливо свідчать статистичні дані щодо середньорічного врожаю впродовж п'яти років, відображені в табл. 2.7.

Таблиця 2.7

Середньорічний урожай зернових культур в Україні
за 1909–1913 рр. (тис. пудів)⁹⁷

Губернія	Сільськогосподарська культура											
	Озима пшениця	Яра пшениця	Жито	Овес	Ячмінь	Кукурудза	Горох	Картопля	Гречка	Сочевиця, боби	Просо	Загалом
Харківська	6808,8	37793,4	28508,7	15188,6	29329,4	536,4	190,1	32646,9	1705,8	72,8	4110,4	156891,3
Чернігівська	1008,7	270,8	29997,0	13059,1	2878,3	–	1420,2	67749,9	5843,0	367,4	1667,5	124261,9
Полтавська	8362,1	35705,3	40303,7	22116,9	21778,2	260,4	493,2	45155,1	5965,9	164,7	4913,7	185219,2
Херсонська	21039,0	56628,4	21830,2	9893,5	67774,5	10291,4	272,5	14725,3	393,2	163,3	2142,0	205153,3
Таврійська	41297,4	23104,1	8238,9	6510,8	43424,6	3518,9	–	5091,1	–	–	348,7	131534,5
Катеринославська	5820,4	84180,5	9465,1	7092,4	66439,7	6152,0	73,2	21262,6	110,7	80,0	1483,2	202159,8
Київська	31569,4	964,0	38648,2	27469,8	13708,5	398,5	5221,7	36445,1	5407,2	1293,3	12637,0	173762,7
Подільська	34990,5	4643,8	26718,8	21370,1	16220,8	12981,8	4614,1	30954,2	2690,7	2614,5	2672,8	160472,1
Волинська	18118,0	375,6	35812,9	24500,0	10391,2	–	2366,1	71383,4	5277,3	914,0	2574,5	171713,0
Разом	169014,3	243665,9	239523,5	147201,2	271945,2	34139,4	14651,1	325413,6	27393,8	5670,0	32549,8	1511167,8

Середньорічний збір усіх хлібних культур разом із картоплею в 1909–1913 рр. перевищив 1,5 млрд пудів. Зокрема річний збір чотирьох головних злаків становив 1071350,1 тис. пудів, шести — 1 131 293,7, а разом із кукурудзою, горохом, сочевицею і бобовими — 1 185 754,2 тис. пудів. Не враховуючи картоплі, за обсягом хлібного збору попереду була Херсонщина — 190 428 тис. пудів, а далі в низхідному порядку губернії розташовувалися так: Катеринославська — 180 897,2, Полтавська —

⁹⁶ Див.: Ден В.Э. Наз. соч. — С. 47.

⁹⁷ Стоимость производства главнейших хлебов... — Вып. II. — Пг., 1916. — С. 209, 232, 251, 291, 310, 312, 327, 329, 354, 356, 389.

140 064,1, Київська — 137 317,6, Подільська — 129 517,9, Таврійська — 126 443,4, Харківська — 124 244,4, Волинська — 100 329,6, Чернігівська — 56 512 тис. пудів.

Займаючи провідні позиції у зборі чотирьох головних злаків, три південних губернії України давали лише 5066,8 тис. пудів проса, гречки, гороху, сочевиці та бобів, що становило 6,31% від виробництва цих культур у Наддніпрянській Україні. Те ж стосується й картоплі, збір якої у цьому регіоні був незначним — 41 079 тис. пудів, або 12,62% від загального виробництва. У Волинській і Чернігівській губерніях, навпаки, переважав збір картоплі — 139 133,3 тис. пудів, або 42,75% від урожаю в усіх українських губерніях. Виробництво кукурудзи також зосереджувалося здебільшого в Подільській і Херсонській губерніях — 23273,2 тис. пудів, або 68,17% збору в Наддніпрянській Україні.

Наведені тут статистичні дані проливають світло на складності встановлення надлишку продовольчих і фуражних культур, що вивозився на зовнішні ринки та в інші регіони Російської імперії. У губерніях південного степового краю у відгодівлі худоби переважали фуражні злакові, у Волинській і Чернігівській — сіно, картопля та інші коренеплоди, на Київщині й Поділлі, де розпочався перехід до стійлової відгодівлі, ширше використовувалися побічні продукти цукрово-бурякової й олійної промисловості — жом, макуха, патока, на Полтавщині — кормові трави, коренеплоди та висівки. Так, у 1912 р. збір сіна в Україні становив 294,1 млн пудів, із них на Волині й Чернігівщині — 141,3 млн пудів, або 48,04% від загального збору в усіх українських губерніях⁹⁸. На Поділлі перероблялося щорічно на цукрових заводах близько 150 млн пудів буряку, з яких залишалося до 120 млн пудів сирого жому, достатнього для відгодівлі 250 тис. голів великої рогатої худоби⁹⁹.

Досить суттєвою була й різниця по губерніях щодо обсягів зернових культур і коренеплодів для винокурної та пивоварної промисловості. Для прикладу, у Полтавській губернії у 1908 р. було перекурено 650 тис. пудів зерна, у Харківській — 1027, у Чернігівській — 353 тис. пудів. Окрім того, 63 пивоварних заводи в цих губерніях спожили 345 тис. пудів ячменю¹⁰⁰. Через це в історичних працях, де досліджувався цей аспект проблеми, існують значні розбіжності щодо надлишку хлібних культур залежно від річної норми споживання продовольчих і фуражних хлібів на душу. Так,

⁹⁸ Кривченко Г.О. Назв. праця. — С. 10. Табл. № 38.

⁹⁹ Свод отчетов фабричных инспекторов за 1911 г. — СПб., 1912. — С. XLVI.

¹⁰⁰ Лященко П.И. Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России: Описательно-статистическое исследование. — СПб., 1912. — С. 186.

П.І. Лященко визначив надлишок зернових хлібів на експорт, приймаючи річну норму продовольчого зерна в 15 пудів на душу¹⁰¹. За підрахунками В.І. Мезенцова, річна норма споживання на одну душу з урахуванням зерна на посів та корм худобі в Таврійській губернії становила 35 пудів, Херсонській і Полтавській — по 29, Харківській — 27, Катеринославській — 26 пудів¹⁰². Безперечно, надлишок хлібних культур залежав від ряду чинників. Найбільшу роль у його створенні відігравали врожайність, чисельність населення та експортні мотиви сільських господарів.

Щедрі врожаї зернових усередині 1890-х рр. призвели до зростання надлишку збіжжя в Україні, що само по собі стимулювало його вивіз на світовий ринок для запобігання закупування торговельного обороту. За даними І. Гуржія, надлишок чотирьох головних хлібів становив тут у середньому за 1870–1872 рр. 97 млн пудів, у 1883–1887 рр. — 79,3, а в 1895 р. — 286 млн пудів¹⁰³.

У першому десятилітті ХХ ст. врожайність на селянських землях порівняно з 80-ми рр. ХІХ ст. зросла в губерніях Південної України на 23,5%, Лівобережної — на 31,7%, Правобережної — на 42,5%. Найвищий середній рівень врожайності у селянських господарствах був на початку ХХ ст. у Правобережній Україні — 67 пудів з 1 дес.¹⁰⁴ У наступні роки, як свідчать дані таблиці 2.6, урожайність зернових культур зросла, що сприяло збільшенню їх надлишку. За підрахунками О.М. Челінцева, надлишок чотирьох головних зернових культур в Україні становив у середньому за 1907–1910 рр. 327 368 тис. пудів¹⁰⁵.

Аналізуючи проблематику зернового надлишку в Україні, слід урахувати чисельність населення у тій чи іншій губернії. У південному степовому краї посівні площі хлібів були більшими, а щільність населення — набагато меншою порівняно з давніми хліборобськими центрами України. Відповідно навіть за значно меншого збору зерна з десятини земельної площі надлишок на душу у цьому регіоні був незрівнянно більшим. У 1906 р. він обчислювався такими цифрами: Волинська губернія —

¹⁰¹ Там же. — С. 78, 185–186.

¹⁰² Див.: Первый съезд областного комитета: Журналы и доклады под редакцией М.Н. Соболева. — Х., 1913. — С. 45.

¹⁰³ Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років ХІХ ст. — К., 1968. — С. 53.

¹⁰⁴ Агрономический журнал: Издание Харьковского общества сельского хозяйства. — Вып. 1. — Х., 1916. — С. 68–69.

¹⁰⁵ Челинцев А.К. Перемены в хлебной продукции Европейской России в связи с общим развитием сельского хозяйства // Агрономический журнал. — Кн. 7. — Х., 1913. — С. 45.

14,3 пуда, Київська — 21, Подільська — 29,3, Херсонська — 61 пуд¹⁰⁶. За даними статистиків обласної сільськогосподарської виставки в Катеринославі 1910 р., валовий збір хлібів на одного жителя був таким: Волинська губернія — 26 пудів, Київська — 29, Таврійська — 61, Херсонська — 59, Катеринославська — 57, Чернігівська — 18, Полтавська — 39 пудів¹⁰⁷.

Але найбільший внесок у встановленні споживання чотирьох головних зернових хлібів, а отже й визначення їх надлишку як в абсолютних обсягах, так і на одну душу впродовж 1909–1913 рр. належить Г.О. Кривченку. Про це переконливо свідчать дані, наведені в табл. 2.8.

Таблиця 2.8

Щорічне споживання чотирьох головних зернових культур в Україні пересічно за п'ятиліття 1909–1913 рр.¹⁰⁸

Губернія	Продовольчі хліби						Фуражні хліби						Загалом	
	Жито		Пшениця		Разом		Овес		Ячмінь		Разом			
	Тис. пудів	На одну душу	Тис. пудів	На одну душу	Тис. пудів	На одну душу	Тис. пудів	На одну душу	Тис. пудів	На одну душу	Тис. пудів	На одну душу	Тис. пудів	На одну душу
Волинська	35854,1	8,9	16558,6	4,2	52412,7	13,1	25732,6	6,4	9657,8	2,4	35390,4	8,8	87803,1	21,9
Катеринославська	7122,0	2,2	40015,5	12,4	47137,5	14,6	7604,1	2,4	37660,6	11,6	45264,7	14,0	92402,2	28,6
Київська	36939,2	7,9	26673,8	5,7	63613,0	13,7	28129,2	6,1	11300,9	2,4	39430,1	8,5	103043,1	22,2
Подільська	25829,8	6,6	31152,5	8,0	56982,3	14,6	21393,1	5,5	14222,2	3,7	35615,3	9,2	92597,6	23,8
Полтавська	31743,1	8,6	27262,0	7,4	59005,1	16,0	14866,0	4,0	20434,5	5,6	35300,5	9,6	94305,6	25,6
Таврійська	4665,0	2,4	18146,1	9,2	22811,1	11,6	6985,8	3,6	18748,2	9,5	25734,0	13,1	48545,1	24,7
Харківська	26049,1	7,8	31218,6	9,4	57267,7	17,2	13182,8	4,0	26135,4	7,8	39318,2	11,8	96585,9	29,0
Херсонська	10922,5	3,1	37872,4	10,6	48794,9	13,7	11321,5	3,2	9801,0	2,7	21122,5	5,9	69917,4	19,6
Чернігівська	30501,0	9,9	4066,3	1,3	34567,3	11,2	8744,2	2,9	2904,4	0,9	11648,6	3,8	46215,9	15,0
Загалом	209625,8	6,7	232965,8	7,4	442591,6	14,1	137959,3	4,4	150865,0	4,8	288817,3	9,2	731408,9	23,3

Зокрема споживання жита становило в абсолютній цифрі 209 625,8 тис. пудів, а на душу населення — 6,7 пудів, пшениці, відповідно, 232 965,8 і 7,4, вівса — 137 959,3 і 4,4, ячменю — 150 865 і 4,8 пуда. Загалом середнє річне споживання чотирьох головних зернових хлібів на душу населення становило 23,3 пуда, а в абсолютній цифрі — 731 408,9 тис. пудів.

¹⁰⁶ ЦДІАК України. — Ф. 442, оп. 644, спр. 350. — Арк. 28.

¹⁰⁷ Земщина. — 1910. — 30 августа (12 сентября).

¹⁰⁸ Кривченко Г.О. Назв. праця. — Табл. № 36.

Порівняння останньої цифри із середньорічним збором чотирьох головних зернових у 1909–1913 рр., що становив 1071350,1 тис. пудів, засвідчує наявність надлишку 339941,2 тис. пудів. Приблизно в такому обсязі вивозилося у середньому щорічно зерно та продукти його переробки за межі України, без урахування пшона, гречки, гороху й бобових культур. Цікаво, що за підрахунками дослідника цієї проблеми О. Щадилова, за межі України вивозилося пересічно за 1909–1913 рр. 339 915 тис. пудів чотирьох головних зернових хлібів¹⁰⁹, тобто різниця становить лише кілька тисячних від 1%.

Україна конкурувала на світовому ринку з іншими країнами, де вирощувалися зернові у великих обсягах, що потребує певного висвітлення їхніх хлібних ресурсів та порівняння з досягненнями вітчизняних виробників. Цей аспект проблеми автори вже досліджували в попередніх працях¹¹⁰.

Найбільшими виробниками пшениці були США й Російська імперія. Середньорічний збір цієї головної експортної зернової культури в 1907–1910 рр. у цих країнах становив, відповідно, 1179048,5 і 1147485 тис. пудів¹¹¹. На світовому ринку українські виробники пшениці стикалися, не рахуючи власне Росії, із конкурентами з США, Канади, Аргентини, Індії, Австралії, Угорщини та Румунії. Щодо жита вітчизняні аграрії змагалися з Німеччиною, вівса — з Німеччиною, Канадою, США, Аргентиною та Австралією, ячменю — з Канадою та США¹¹². Сумарне виробництво пшениці в названих країнах становило в 1909 р. 25,3 млн т, у тому числі в Угорщині — 3,4 млн т, в Румунії — 1,6, в Індії — 7,7, Канаді — 4,5, США — 20, Аргентині — 4,2, Австралії — 1,9 млн т¹¹³. Виробництво жита в Німеччині в тому році сягло 11,3 млн т¹¹⁴. Сумарний збір вівса становив 30,7 млн т, у тому числі в Німеччині — 9,1 млн т, Канаді — 5,7, США — 14,9, Аргентині — 0,4, Австралії — 0,6 млн т¹¹⁵. Урожай ячменю в Канаді в 1909 р. обчислювався 1,2 млн т, а у США — 3,7 млн т¹¹⁶. Ще однією надзвичайно важливою зерновою культурою, яка забезпечувала кормами

¹⁰⁹ Див.: Щадилов О. Економічна політика України. — К., 1919. — С. 4.

¹¹⁰ Див.: Реснт О.П., Сердюк О.В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.). — К., 2011. — С. 98–130.

¹¹¹ Обзоры главнейших отраслей промышленности и торговли за 1910 год. — СПб., 1911. — С. 32–33.

¹¹² Реснт О.П., Сердюк О.В. Назв. праця. — С. 102–103.

¹¹³ Там само. — С. 102.

¹¹⁴ Там само.

¹¹⁵ Там само.

¹¹⁶ Там само.

тваринництво, була кукурудза. Виробництво її зосереджувалося переважно у США і зросло з 67,7 млн т у 1899 р. до 80,5 — у 1912 р., що становило 76,08% від світових обсягів¹¹⁷. Загалом на одну душу у цій країні на початку ХХ ст. припадало 54,3 пуда зернових¹¹⁸, що відкрило величезні можливості для вивозу на світовий ринок. Інші країни також експортували зернові, але в менших обсягах, що слабо впливало на кон'юнктуру світового ринку. На борошняному ринку Близького Сходу виробники з України зазнавали гострої конкуренції з боку французьких експортерів.

Аналіз статистичних даних дав можливість встановити місце Наддніпрянської України у світовому виробництві. Маючи близько 2% населення планети, її частка у зборі головних хлібних культур становила у середньому у 1909–1913 рр. 7,16%, у тому числі пшениці — 6,68%¹¹⁹. За цим знаком Україна поступалася тільки США, Індії, власне Росії і Франції, чисельність населення кожної з яких, особливо перших трьох, була в декілька разів більшою. За збором жита попереду України були тільки Росія й Німеччина, а вівса — Росія, США та Канада. За виробництвом ячменю Україна не поступалася жодній країні світу. Її частка в імперському зборі, враховуючи Царство Польське, Бессарабію, Білорусію та інші регіони, становила близько 45%¹²⁰.

Визначене нами місце України у світовому виробництві зернових культур знаходить підтвердження й в інших документальних джерелах. Зокрема близькі до наших підрахунків обчислення Г.О. Кривченка, подані в табл. 2.9.

Таблиця 2.9

Збір чотирьох головних зернових культур у країнах найбільшого виробництва — у середньому за п'ятиліття 1909–1913 рр. (тис. пудів)¹²¹

Країна	Пшениця	Жито	Ячмінь	Овес
1	2	3	4	5
Російська імперія	1 354 107	1 429 606	1 670 682	964 721
у т.ч. Україна	412700	239 524	271 946	147 201
Австрія	10 006	170 806	100 990	145 625

¹¹⁷ Там само. — С. 220.

¹¹⁸ Вестник южно-русского животноводчества. — 1910. — 8 марта.

¹¹⁹ Шульц А.К. Наз. соч. — С. 17; Промышленность и торговля. — 1914. — № 2. — С. 96.

¹²⁰ Див.: Шульц А.К. Наз. соч. — С. 15–17.

¹²¹ Кривченко Г.О. Назв. праця. — Табл. № 37.

1	2	3	4	5
Угорщина	268 561	81 269	94 178	77 996
Англія	103 312	2 789	86 825	176 188
Болгарія	70 484	13 075	15 840	8 619
Німеччина	252 541	689 866	203 906	524 156
Іспанія	216 522	42 821	100 172	26 450
Італія	305 373	7 328	13 308	31 226
Румунія	145 747	7 147	33 077	25 549
Франція	530 560	76 202	64 163	315 927
Індія	538 325	–	–	–
Японія	40 988	64 036	75 247	4 648
Алжир	58 691	69	62 291	12 296
Єгипет	57 983	–	15 941	–
Аргентина	269 241	–	–	72 796
Канада	617 641	3 597	62 498	346 568
США	1 186 495	53 888	240 107	1 069 598
Австралія	143 980	167	416	15 060
Загалом	6 261 557	2 642 666	1 843 421	3 817 423

Із наведених даних, по-перше, видно, що середньорічний світовий збір пшениці за п'ятиліття 1909–1913 рр. становив 6 261 557 тис. пудів, жита 2 642 666, ячменю — 1 843 421, вівса — 3 817 423, а сумарний цих зернових культур — 14 565 067 тис. пудів. По-друге, частка України у світовому виробництві чотирьох головних хлібних культур становила 7,35%, у тому числі пшениці — 6,59%, жита — 9,06%, ячменю — 14,75%, вівса — 3,86%. По-третє, статистичні дані відображають експортний потенціал країн-виробників зернових культур, якщо урахувати чисельність їх населення в роки, що передували Першій світовій війні. Із цього погляду великі надлишки пшениці мали США, Україна та регіони південної і південно-східної частин європейської Росії, Угорщина, Аргентина, Канада, Австралія, почасти Румунія, Індія та Болгарія.

У таблиці відображено й країни, які мали замалий збір зернових культур та потребували ввозу збіжжя у великих обсягах. У першу чергу це Великобританія з переважно промисловим і торговельним населенням, чисельність якого в 1913 р. перевищила 46 млн осіб чоловічої і жіночої статі. По-друге, це Німеччина з її 66 млн мешканців напередодні Першої світової війни та добре розвиненою промисловістю. Продовольчого й фуражного зерна, борошна не вистачало для населення ряду інших країн Західної Європи, Близького й Середнього Сходу.

Для завершення аналізу українських хлібних ресурсів слід з'ясувати продуктивність млинарства. У 1903 р. в губерніях Правобережної України на товарних млинах I–V розрядів перероблялося 68 млн пудів продовольчого зерна¹²², а п'ять років по тому — 87,5 млн пудів, у тому числі на Київщині — 37,5, Волині — 27, Поділлі — 23 млн пудів¹²³. Річні відправки пшеничного борошна з Київської й Волинської губерній перевищували у середньому за 1905–1909 рр. 11 млн пудів¹²⁴. За обсягами розмолу продовольчого зерна визначне місце посідали губернії Лівобережної України, де вироблялося до 49 млн пудів борошна на рік, із них на Харківщині — 16,5 млн пудів¹²⁵. Доволі розвиненою була борошномельна промисловість і в губерніях Південної України, де щорічно перероблялося на млинах I і III–V розрядів у середньому близько 73 млн пудів зерна¹²⁶. Загалом на товарних млинах I–V розрядів на теренах Наддніпрянської України в неврожайному 1908 р. перемололи 209,5 млн пудів продовольчого збіжжя¹²⁷.

Значно важливішими є статистичні дані Полтавського губернського земства щодо обсягів розмолу продовольчого зерна в Україні пересічно за 1901–1908 рр. Отже середньорічний розмол на товарних млинах становив 376,4 млн пудів, у тому числі в Київській губернії — 54,7 млн пудів, Волинській — 49,9, Подільській — 44,2, Полтавській — 67,6, Харківській — 28, Чернігівській — 14,1, Катеринославській — 46,1, Херсонській — 44,3, Таврійській — 27,5¹²⁸. У наступні роки обсяги розмолу продовольчого зерна зростали відповідно до збору пшениці й жита. Таким чином, Україна мала величезні надлишки зернових хлібів і борошна для вивозу на зовнішні ринки та в інші регіони Російської імперії.

Важливим аспектом досліджуваної проблеми залишається аналіз тваринницьких ресурсів України, встановлення, зокрема, поголів'я на початку XX ст. Проте вирішення цього завдання ускладнюється недосконалістю тогочасної статистики. Фахівець із цієї проблеми А. Радциг

¹²² Лященко П.И. Зерновое хозяйство и хлеботорговые отношения России и Германии в связи с таможенным обложением. — Пг., 1915. — С. 230.

¹²³ Лященко П.И. Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России... — С. 23, 39, 52, 65.

¹²⁴ Речи и доклады, произнесенные в учредительном собрании Юго-Западного отделения Российской экспортной палаты // Труды Юго-Западного отделения Российской экспортной палаты. — Вып. 1. — К., 1912. — С. 44.

¹²⁵ Лященко П.И. Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России... — С. 213.

¹²⁶ Там же. — С. 96, 108, 121.

¹²⁷ Там же. — С. 39, 52, 65, 96, 108, 121, 193, 213, 219.

¹²⁸ Земщина. — 1910. — 30 августа (12 сентября).

слушно відзначав наприкінці XIX ст.: «У нас до цього часу немає докладного скотарського перепису, унаслідок чого всі дані щодо чисельності худоби мають ворожильний характер»¹²⁹. З іншого боку, у Російській імперії не було уніфікованої методики віднесення старшої вікової групи молодняка коней і великої рогатої худоби до дорослих тварин, що призводило до різною в обчисленнях ще на рівні волостей та повітів. Слід ураховувати й те, що як Центральний статистичний комітет, так і Ветеринарне управління перебували у структурі Міністерства внутрішніх справ, яке з міркувань політичного характеру впливало на підрахунки, що підлягали обнародуванню. Зрештою чиновники статистичних служб ігнорували будь-які обчислення за національно-територіальним поділом імперії. Тому фахові часописи піддавали сумніву результати офіційної статистики.

Хоч як би там було, проведений Ветеринарним управлінням Міністерства внутрішніх справ у 1913 р. перепис виявив 40 млн голів великої рогатої худоби і 17 млн свиней на території тільки європейської частини Російської імперії¹³⁰. Для величезних просторів держави з числом мешканців у п'ятиліття 1909–1913 рр. 170–175 млн осіб, ураховуючи Царство Польське й Фінляндію, цього було явно недостатньо для повноцінного харчування населення. У 1908 р. на 100 душ припадало у середньому 26,6 голів великої рогатої худоби. Наприклад, у Данії аналогічний показник на початку XX ст. становив 85 голів, у Швеції — 50, Швейцарії — 43, Франції — 35, Німеччині — 33¹³¹. До того ж тваринництво країн Західної Європи було продуктивнішим, що виражалося в більшому щорічному прирості великої рогатої худоби. Маючі такі здобутки, вони ще й імпортували м'ясо у великих обсягах з Аргентини, США, Австралії, Нової Зеландії, Канади тощо.

У розпал Першої світової війни, а саме навесні й улітку 1916 р., у Російській імперії було проведено сільськогосподарський перепис, результати якого значно перевищували одержані Ветеринарним управлінням Міністерства внутрішніх справ у 1913 р. Виявилося, що кількість коней зросла порівняно з останнім довоєнним роком на 15,1%, великої рогатої худоби — на 36,5%, свиней — на 42,1%, овець — на 62,5%¹³². У пресі

¹²⁹ *Радицг А.А.* Скотарство и молочное хозяйство в разных государствах. — Санкт-Петербург, 1899. — С. 32.

¹³⁰ Див.: Известия Особого совещания по продовольственному делу. — 1916. — № 22. — С. 15.

¹³¹ Экономическая жизнь Подолии. — 1914. — № 17. — С. 31.

¹³² Известия Особого совещания по производственному делу. — 1916. — № 29. — С. 56.

з'явилися повідомлення про те, що чисельність великої рогатої худоби в Росії становить 54,5 млн голів¹³³. Проте громадськість ставилася до цього з певною недовірою через величезні втрати худоби впродовж майже двох років війни. Згідно із статистичними даними, армія, чисельність якої зростала з кожним місяцем, спожила в 1914 р. 225 тис. т м'яса і 25 тис. т жирів, у 1915 р., відповідно, 850 і 108, а в 1916 р. 1364 і 191 тис. т¹³⁴. Тогочасний фахівець М.П. Огановський уважав ситуацію в російському тваринництві значно прозаїчнішою. На його думку, зростання чисельності коней і великої рогатої худоби відбулося за рахунок включення до дорослих тварин молодняка, який становив серед великої рогатої худоби 47%, а серед свиней — 71%¹³⁵.

Слід визнати, що дослідники цього аспекту проблеми опинилися у складному становищі. Зокрема Г.О. Кривченко відзначав, що було б помилкою не визнавати результати перепису 1913 р., тим більше, що на його основі можна простежити зміни у тваринництві впродовж трьох п'ятиліть¹³⁶. Подаємо обчислення Г.О. Кривченка в табл. 2.10.

Таблиця 2.10

Скотарство України пересічно за 1901–1915 рр. (тис. голів)¹³⁷

Губернія	Коні		Велика рогата худоба		Барани, вівці, кози		Свині	
	1901–05 рр.	1911–15 рр.	1901–05 рр.	1911–15 рр.	1901–05 рр.	1911–15 рр.	1901–05 рр.	1911–15 рр.
Волинська	703,6	681,5	1082,7	1117,1	860,9	604,0	715,4	618,9
Катеринославська	571,4	688,6	750,8	657,7	1213,5	462,2	281,1	357,2
Київська	471,4	547,2	664,3	774,5	887,8	601,3	422,7	476,4
Подільська	532,5	549,3	605,1	701,2	638,8	527,7	405,4	406,2
Полтавська	396,0	474,5	771,8	712,7	1253,5	697,5	410,5	402,8
Таврійська	461,2	483,9	472,2	453,0	1438,6	860,0	196,7	206,8
Харківська	395,4	522,6	767,8	797,3	1011,6	563,4	290,5	345,4
Херсонська	676,6	767,0	858,6	705,7	1014,4	410,8	319,6	349,7
Чернігівська	607,7	583,7	624,7	677,7	1067,4	904,2	501,7	479,5
Загалом	4815,8	5298,3	6598,0	6596,9	9386,5	5628,1	3543,6	3642,9

¹³³ Киевская земская газета. — 1916. — 1 июля.

¹³⁴ Мировая война в цифрах. — М., 1934. — С. 42.

¹³⁵ Див.: Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1916. — 6 октября.

¹³⁶ Кривченко Г.О. Назв. праця. — С. 57.

¹³⁷ Там само. — Табл. № 43.

Середньорічна чисельність коней у п'ятиліття 1911–1915 рр. збільшилася на 482,5 тис. голів (10%) порівняно з п'ятиліттям 1901–1905 рр., свиней — на 99,3 тис. голів (10,28%), а великої рогатої худоби, навпаки, зменшилася на 1,1 тис. голів (0,02%). Найбільших втрат за ці роки зазнало українське вівчарство, особливо в південних губерніях, через нестачу пасовищ після безоглядного розорювання степу та конкуренцію імпоротної шерсті. В абсолютній цифрі вони становили 3758,4 тис. голів (40,05%).

Слід ураховувати також послідовне зменшення худоби на душу населення внаслідок різкого зростання чисельності останнього. Усе це призводило до виникнення кризових явищ на внутрішньому м'ясному ринку, стримувало експортні мотиви вітчизняних комерсантів.

Для порівняння наведемо статистичні дані по Україні за 1916 р., коли тваринництво зазнало втрат за перші два роки війни в різних регіонах від 35% до 45% усієї чисельності худоби¹³⁸. Отже в Україні на той час нараховувалося великої рогатої худоби (корів, волів, бугаїв) — 7706,6 тис. голів, коней — 5477,2 тис. голів, свиней — 4629,4 тис. голів, овець і кіз — 6379,8 тис. голів¹³⁹. Згідно з іншими статистичними даними, перед Першою світовою війною в Україні було 6022 тис. коней¹⁴⁰. Зважаючи на ці та деякі інші факти можна стверджувати, що загальна кількість великої рогатої худоби «напередодні війни становила з урахуванням природного приросту близько 8 млн голів»¹⁴¹.

Зазначені тут статистичні суперечності ускладнюють обчислення обсягів м'ясних ресурсів України. Тогочасний фахівець уважав, що в Україні були великі надлишки яловичини, які вивозилися переважно на ринки власне Росії. У Полтавській губернії, наприклад, надлишки свинини збільшилися з 73 тис. пудів у 1884 р. до 500 тис. пудів напередодні війни. Надлишки м'яса домашньої птиці на Чернігівщині досягли 379 тис. пудів. Надлишки яєць у Подільській губернії зросли з 382 тис. пудів у 1893 р. до 992 тис. пудів у 1909 р.¹⁴² Проте найбільш системні підрахунки щодо обсягів м'ясних ресурсів в Україні перед Першою світовою війною провів

¹³⁸ Див.: Известия Особого совещания по продовольственному делу. — 1916. — № 22. — С. 15.

¹³⁹ Праця в УРСР. Управління народногосподарського обліку УРСР. — К., 1937. — С. 4.

¹⁴⁰ Народное хозяйство в графиках 1913–1922. — Т. XIV. — М., 1923. — С. 31.

¹⁴¹ Шапошнікова Н. Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1914 — лютий 1917 рр.). — К.: Інститут історії України, 2002. — С. 39.

¹⁴² Челинцев А.К. Избытки и недостатки главнейших сельскохозяйственных продуктов в 7 юго-западных губерниях. — К., 1914. — С. 12–13.

колектив дослідників під керівництвом Г.О. Кривченка. Подаємо їх у табл. 2.11.

Таблиця 2.11

Приблизні обсяги м'ясних ресурсів України (тис. пудів)¹⁴³

Губернія	Велика рогата худоба			Дрібна рогата худоба			Свині			Разом			На одну душу (пудів)		
	М'ясо	Сало	Разом	М'ясо	Сало	Разом	М'ясо	Сало	Разом	М'ясо	Сало	Разом	М'ясо	Сало	Разом
Волинська	1170	100	1270	109	28	137	683	345	1028	1962	473	2435	0,8	0,2	1,0
Катерино-славська	1749	155	1904	313	83	396	671	338	1009	2733	576	3309	0,8	0,2	1,0
Київська	1612	126	1738	285	75	360	629	312	941	2526	513	3039	0,5	0,1	0,6
Подільська	1331	109	1440	243	64	307	519	253	772	2093	426	2519	0,5	0,1	0,6
Полтавська	1749	151	1900	428	108	536	552	268	820	2729	527	3256	0,7	0,1	0,8
Таврійська	1102	102	1204	584	155	739	447	224	671	2133	481	2614	1,0	0,2	1,2
Харківська	1571	141	1712	317	83	400	455	221	676	2343	445	2788	0,7	0,1	0,8
Херсонська	1929	169	2098	234	60	294	627	311	938	2790	540	3330	0,7	0,1	0,8
Чернігівська	1371	112	1483	559	152	711	1066	531	1597	2996	795	3791	1,0	0,2	1,2
Загалом	13 584	1165	14 749	3072	808	3880	5649	2803	8452	22 305	4776	27 081	0,7	0,2	0,9

Із таблиці видно, що обсяги м'ясних ресурсів у Наддніпрянській Україні становили 27 081 тис. пудів, у тому числі від великої рогатої худоби — 14 749, дрібної рогатої худоби — 3880, свиней — 8452 тис. пудів. За обсягом м'ясних ресурсів попереду була Чернігівщина — 3791 тис. пудів (14,0%). Далі йшли: Херсонщина — 3300 тис. пудів (12,99%), Катеринославщина — 3309 (12,21%), Полтавщина — 3256 (12,02%), Київщина — 3039 (11,22%), Харківщина — 2788 (10,29%), Таврія — 2614 (9,65%), Поділля — 2519 (9,30%), Волинь — 2435 (8,99%). На одну душу в Україні припадало щорічно у середньому близько 0,9 пуда м'яса й сала. Безумовно, зазначені тут обсяги м'ясних ресурсів були мінімальними, позаяк вони обчислювалися на основі перепису 1913 р.

¹⁴³ Кривченко Г.О. Назв. праця. — Табл. № 42.

Порівняння українських тваринницьких ресурсів із загальноросійськими виявляє прозаїчнішу картину. Виробництво м'яса в імперії становило в 1912 р. приблизно 115 млн пудів на 171 млн населення¹⁴⁴, тобто близько 0,67 пуда на душу. На забій ішло у середньому на рік 5 млн голів великої рогатої худоби, 2 млн телят, 8 млн баранів і 2 млн свиней¹⁴⁵, а за іншими джерелами — ще менше¹⁴⁶.

Водночас колектив дослідників на чолі з Г.О. Кривченком підрахував середньорічну чисельність домашньої худоби, яку можна використати на продовольчі потреби та вивіз на продаж за межі України без шкоди основному скотарському капіталові. Ці обчислення певною мірою проливають світло на експортні можливості українського тваринництва. Згідно з ними, в Україні налічувалося 2859,8 тис. голів великої рогатої худоби, у тому числі 121,9 тис. волів (14% загальної кількості), 331,3 тис. корів (10% загальної кількості), 858,7 тис. молодняку від 1 до 2 років, 1547,9 тис. телят до 1 року¹⁴⁷. Окрім того, середньорічна чисельність овець на споживання й експорт становила 2964,6 тис. голів (40% загальної кількості) і 2936,3 тис. голів свиней (60% загальної кількості)¹⁴⁸.

Таким чином, українське тваринництво певною мірою забезпечувало місцеве населення м'ясними продуктами, а надлишки вивозилися на продаж за межі України. Через скорочення природної кормової бази чисельність великої рогатої худоби й особливо овець на душу населення зменшувалася.

На початку ХХ ст. Україна була одним із найбільших центрів світового виробництва цукру. Відповідні статистичні дані демонструє табл. 2.12.

Таблиця 2.12

Світове виробництво цукру в 1910/1911–1913/1914 рр. (тонни)¹⁴⁹

Країна	1910/11 р.	1911/12 р.	1912/13 р.	1913/14 р.	Середньорічне виробництво	%
1	2	3	4	5	6	7
Буряковий цукор						
Німеччина	2 589 900	1 497 700	2 700 000	2 725 000	2 378 150	28,81
Російська імперія	2 108 800	2 046 000	1 374 500	1 723 700	1 813 250	22,00

¹⁴⁴ Горно-заводское дело. — 1914. — № 41. — С. 9751.

¹⁴⁵ Русский экспорт. — 1912. — № 10/11. — С. 267.

¹⁴⁶ Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1915. — 10 сентября.

¹⁴⁷ Кривченко Г.О. Назв. праця. — С. 88 (табл. № 41).

¹⁴⁸ Там само. — Табл. № 42.

¹⁴⁹ Вестник сахарной промышленности. — 1914. — №7. — С. 217.

Сільськогосподарський потенціал експорту

1	2	3	4	5	6	7
Австро-Угорщина	1 522 800	1 145 600	1 901 600	1 688 300	1 564 575	18,97
Україна	—	—	—	—	1 450 600*	17,58
Франція	7 11 200	506 000	960 900	781 000	739 775	8,96
Бельгія	283 200	234 900	298 600	226 200	260 725	3,16
Голландія	216 900	261 900	316 200	227 300	255 575	3,09
Швеція	173 800	127 800	132 000	136 500	142 525	1,71
Данія	109 000	114 000	140 400	145 700	127 275	1,54
США	455 200	541 100	624 000	640 000	565 075	6,85
Інші виробники	317 200	320 000	434 400	542 800	403 600	4,92
Разом	8 488 000	6795000	8892500	8836500	8 253 000	100
Тростинний цукор						
Світове виробництво	8 422 400	9 066 900	9 178 600	9 904 700	9 143 150	100
Світове виробництво бурякового і тростинного цукру	16 910 400	15 861 900	18 071 100	18 741 200	17 396 150	100

Із таблиці видно, що світове середньорічне виробництво цукру за 1910/11–1913/14 рр. становило 1 7396 150 т, у тому числі бурякового — 8 253 000 (47,44%), тростинного — 9 143 150 т (52,56%). Частка України у світовому виробництві бурякового цукру складала 17,58%, а бурякового і тростинного, узятих разом — 8,3%. Це багаторазово перевищувало потреби власне українського населення. За виробництвом бурякового цукру Україна поступалася тільки Німеччині й Австро-Угорщині.

Важливою складовою продовольчих ресурсів України були рослинна олія, продукція птахівництва, виноробної й тютюнової галузей, хміль, овочі, фрукти, мед, насіння кормових трав та ін. Усе це споживалося місцевим населенням, а певна частка вивозилася за межі України.

Рослинна олія вироблялася з льону, конопель, ріпака й соняшника. Середньорічний збір насіння льону в 1901–1905 рр. становив 3972,3 тис. пудів, конопель — 5030,9 тис. пудів, а в 1909–1913 рр. — відповідно 3242,8 і 5287,7 тис. пудів. Середньорічний збір насіння ріпака в 1911–

* Понад 80% від загальноімперського виробництва. — *Короливский С.М., Рубач М.А., Супруненко Н.И.* Победа советской власти на Украине. — М., 1967. — С. 15.

1915 рр. складав 2144 тис. пудів, а соняшника — 3731 тис пудів¹⁵⁰. Виробництво рослинної олії у середньому впродовж 1911–1913 рр. становило близько 2 млн пудів¹⁵¹. Окрім того, наприклад, у 1912 р. тільки на 45 великих олійницях було одержано 2604,3 тис. пудів макухи¹⁵². Попри це в Україні відчувався дефіцит рослинної олії, котра вивозилася з Донської області та Північного Кавказу за кордон.

Із кінця XIX ст. самостійною галуззю селянської економіки стало птахівництво, чия продукція у великих обсягах реалізовувалася як на внутрішньому, так і на зовнішніх ринках. Наявні статистичні дані щодо кількості домашньої птиці, пташиного пір'я, пуху та курячих яєць відображають, як правило, обсяги цієї продукції в межах усїєї Російської імперії. Більш докладна інформація в документальних джерелах міститься щодо експорту продуктів птахівництва, про що йтиметься в одному з наступних розділів.

Надзвичайно важливу роль щодо розширення внутрішнього ринку, експорту та наповнення державної скарбниці відіграло виноробство. На винокурнях у великих об'ємах переганяли на спирт зернові культури, картоплю та цукрово-бурякову патоку. У 1910–1912 рр. в Російській імперії вироблялося у середньому на рік 117 млн відер спирту міцністю 40°¹⁵³. Близько 77% споживало населення, на технічні потреби використовувалося 6,8%. Ще 10 млн відер спирту, або 8,5% від загального виробництва, відправлялося на зовнішні ринки¹⁵⁴. За іншими даними, населення імперії випило 98 млн відер горілки міцністю 40°¹⁵⁵. Споживання горілки в Україні в 1913 р. становило 21520,8 тис. відер¹⁵⁶, або у середньому 0,66 відра на душу¹⁵⁷. Дохід державної скарбниці зріс із 394,6 млн руб. у 1902 р. до 749,7 млн руб. у 1913 р.¹⁵⁸

Доволі вагомою була частка горілчаного виробництва в Україні, про що свідчать статистичні дані, наведені в табл. 2.13.

¹⁵⁰ *Кривченко Г.А.* Производство масленичных семян и маслобойная промышленность на Украине. — К., 1919. — С. 19.

¹⁵¹ Там же. — С. 25.

¹⁵² Там же. — С. 34–35.

¹⁵³ Промышленность и торговля. — 1914. — № 19. — С. 306.

¹⁵⁴ Там же.

¹⁵⁵ Киевская земская газета. — 1914. — 29 августа.

¹⁵⁶ *Реєнт О., Сердюк О.* Загострення суперечностей в імперському суспільстві у роки Першої світової війни (липень 1914 — лютий 1917 рр.) // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — Вип. 7. — К., 2004. — С. 9.

¹⁵⁷ Там само.

¹⁵⁸ *Кун Е.* Развитие нашего таможенного обложения в последние десятилетия. — Пг., 1917. — С. 3.

Таблиця 2.13

Виробництво спирту міцністю 40° в Україні в 1910/11–1913/14 рр.¹⁵⁹

Роки	Кількість заводів			Кількість робітників	Кількість переробленої сировини			Викурено	
	Хлібно-картопляних	Пагочних	Вин.дріж.		Хлібної	Картоплі	Пагоки	Хлібно-картопл. заводи	Пагочні заводи
1910–1911	534	47	6	8 039	5 768	46 381	6 974	21 027	8 922
1911–1912	465	112	6	8 0203	5 470	38 608	11 630	15 099	15 558
1912–1913	499	72	6	8 103	9 547	32 234	10 028	16 637	12 592
1913–1914	500	80	6	8 623	12 521	28 425	11 768	17 914	13 966

У таблиці відображено різні аспекти діяльності виноробної промисловості: кількість заводів і робітників, обсяги переробленої на підприємствах сільськогосподарської сировини та викуреного з неї спирту. Зокрема в 1913/14 рр. в Україні діяли 500 хлібних, 80 картопляних і 6 вино-дріжджових заводів, на яких працювали 8623 робітники. Ці підприємства переробили 12 521 тис. пудів зерна, 28425 тис. пудів картоплі й 11 768 тис. пудів патоки. Із цього всього було викурено 31 880 тис. відер спирту, у тому числі із зерна та картоплі — 17 914 тис., а з патоки — 13 996 тис. відер. Порівняння цих цифр з обсягами спожитої населенням України горілки свідчить, що для технічних і медичних потреб та для експорту залишалось понад 10 млн відер.

Найбільш розвиненим було винокурство у Харківській губернії, де було викурено в 1913/14 рр. 6389 тис. відер спирту. Далі йшли Поділля — 6205 тис. відер, Київщина — 5228, Волинь — 3993, Чернігівщина — 3696, Полтавщина — 2578, Херсонщина — 2076, Катеринославщина — 1217, Таврія — 498 тис. відер¹⁶⁰.

Потреби пивоварної промисловості стимулювали розвиток в Україні хмелярства. Головним хмелевим районом була, як ішлося вище, Волинська губернія. У 1903 р. тут було зібрано 58 757 пудів хмелю, а в 1912 р. — 250–300 тис. пудів¹⁶¹.

¹⁵⁹ Кривченко Г.О. Назв. праця. — С. 168 (продовження табл. № 55-В).

¹⁶⁰ Там само. — С. 166, 168 (продовження табл. № 55-В).

¹⁶¹ ЦДІАК України. — Ф. 442, оп. 634, спр. 641. — Арк. 4.

Зростання населення в містах і промислових районах спричинило прискорений розвиток садівництва, овочівництва й баштанництва, які стали самостійними галузями сільського господарства. Середня врожайність промислових садів становила 80–120 пудів із десятини земельної площі¹⁶². Помітну роль відіграло виноградарство. Про обсяги збору винограду в Україні свідчать дані, наведені в табл. 2.14.

Таблиця 2.14

Збір винограду в Україні в 1909–1913 рр. (тис. пудів)¹⁶³

Губернія/Рік	1909	1910	1911	1912	1913
Катеринославська	56	63	236	–	–
Подільська	–	217	623	–	–
Таврійська	2784	1567	1672	1721	1200
Херсонська	1932	1725	1592	–	–
Загалом	4772	3572	4123	–	–

Найбільші збори винограду реєструвалися у Таврійській і Херсонській губерніях.

Надзвичайно цінним продуктом харчування був мед, збір якого в Російській імперії у 1913 р. становив близько 2 млн пудів¹⁶⁴. Повні дані по Україні збереглися за 1910 р. Проте слід ураховувати, що літо того року було вкрай несприятливим для українського бджільництва. Статистичні дані на 1910 р. подаємо в табл. 2.15.

Таблиця 2.15

Бджільництво в Україні в 1910 р.¹⁶⁵

Губернія	Категорія господарств	Кількість пасік	Кількість вуликів			Збір меду (тис. пудів)
			Колод	Рамочних	Разом	
1	2	3	4	5	6	7
Волинська	Селяни	12 485	138 163	26 793	164 956	44,76
	Власники	19 68	24 545	16 437	40 982	15,09
	Разом	14 453	162 708	43 230	205 938	59,85
Катеринославська	Селяни	3 011	46 381	20 524	66 905	12,89
	Власники	2 23	6 052	3 957	10 009	5,43
	Разом	3 234	52 433	24 481	76 914	25,32

¹⁶² Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1912. — 26 января.

¹⁶³ Кривченко Г.О. Назв. праця. — С. 8–9. Додаток до табл. № 29 і 31.

¹⁶⁴ Вестник Хорольского общества сельского хозяйства. — 1914. — № 23. — С. 5.

¹⁶⁵ Кривченко Г.О. Назв. праця. — С. 10–11. Табл. № 44.

Сільськогосподарський потенціал експорту

1	2	3	4	5	6	7
Київська	Селяни	7 397	175 879	45 806	221 685	71,11
	Власники	361	9 252	11 408	20 660	7,62
	Разом	7 758	185 131	57 214	242 345	78,73
Подільська	Селяни	11 099	161 065	31 972	193 037	63,24
	Власники	436	5 474	7 359	12 833	4,26
	Разом	11 535	166 539	39 331	205 870	67,50
Полтавська	Селяни	10 926	241 311	36 491	277 802	99,31
	Власники	556	18 285	9 304	27 589	9,72
	Разом	11 482	259 596	45 795	305 391	109,03
Таврійська	Селяни	1 339	11 877	8 537	20 414	6,95
	Власники	149	1 747	3 453	5 200	1,73
	Разом	1 488	13 624	11 990	25 614	8,68
Харківська	Селяни	7 644	197 207	26 925	224 132	57,17
	Власники	422	13 036	8 405	21 441	3,95
	Разом	8 066	210 243	35 330	245 573	61,12
Херсонська	Селяни	1 961	28 982	5 606	34 588	8,72
	Власники	139	2 557	3 116	5 673	1,56
	Разом	2 100	31 539	8 722	40 261	10,28
Чернігівська	Селяни	7 304	230 274	28 484	258 758	107,90
	Власники	491	18 260	5 666	23 926	8,79
	Разом	7 795	248 534	34 150	282 684	116,69
Загалом	Селяни	63 166	1 231 139	231 138	1 462 277	479,05
	Власники	4 715	99 208	69 105	168 313	58,15
	Разом	67 911	1 330 347	300 243	1 630 590	537,20

Бджільництво стало повсюдним явищем на теренах України. У 1910 р. збір меду в Наддніпрянщині становив 537 200 пудів. Найбільш розвиненим було бджільництво у Чернігівській, Полтавській, Київській і Подільській губерніях, де сукупний збір меду становив 371 950 пудів (69,23%) від загального. Найменше цього продукту вдавалося зібрати в південному степовому краю. Бджільництво було галуззю селянської економіки. Частка селян у загальному зборі меду в Україні становила 89,17%.

Важливу роль у світовій торгівлі відігравав тютюн. Утім статистичні дані щодо обсягів його виробництва суперечливі. Щорічні врожаї в країнах Західної й Центральної Європи сягали 11 млн пудів, у Російській імперії — 5750 тис. пудів, а у США — близько 20 млн пудів¹⁶⁶. У 1902 р. у Чернігівській і Полтавській губерніях було зібрано 3284 тис. пудів тютюну, у 1908 р. — 2820, у 1909 р. — 2560¹⁶⁷. На Поділлі в 1903 р. зібрали

¹⁶⁶ Кечеджи-Шаповалов М.В. Мировая торговля и участие в ней России. — Изд. 3-е. — Санкт-Петербург, 1911. — С. 26–27.

¹⁶⁷ Красов Л. О табаководстве в Малороссии // Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1913. — 11 апреля.

36 355 пудів, у тому числі вищого сорту — 32 252 пуди¹⁶⁸. Більш докладні статистичні дані щодо обсягів виробництва тютюнової продукції в Україні маємо завдяки обчисленням групи дослідників на чолі з Г.О. Кривченком. Подаємо їх у табл. 2.16.

Таблиця 2.16

Виробництво тютюну в Україні в 1900–1914 рр. (пудів)¹⁶⁹

Україна	Рік	Тютюн	Цигарки	Махорка	Разом
Вісім губерній	1900	196 479	36 133	637 553	870 165
	1910	124 815	66 485	1 153 334	1 344 634
	1911	121 292	72 559	1 177 236	1 371 087
	1912	112 607	76 259	1 330 531	1 519 397
	1913	111 738	90 398	1 365 533	1 567 669
	1914	138 778	114 108	1 496 222	1 749 108
Крим	1900	69 350	7 336	–	76 686
	1910	121 488	24 757	190	146 245
	1913	155 543	255 590	–	181 133
	1914	165 130	28 391	–	193 521

Разом із Кримом в Україні в 1900 р. було вироблено тютюнової продукції 946 851 пуд, у 1910 р. — 1 490 879, у 1913 р. — 1 748 802, у 1914 р. — 1 942 629 пудів¹⁷⁰. Утім ці обчислення мінімальні через відсутність повних даних по Чернігівщині. За цих обставин домінуючі позиції в галузі мала Полтавщина. У цій губернії в 1914 р., наприклад, було вироблено 16 513 пудів тютюну, 15 208 пудів цигарок і 1 168 319 пудів махорки, а разом — 1 200 040 пудів, або 61,77% від всеукраїнського виробництва¹⁷¹.

Значні відмінності по губерніях були щодо сортності тютюну. Вищого сорту на Волині в 1914 р. вироблено 80 пудів, на Катеринославщині — тільки 10, на Київщині — 1509, на Поділлі — 16, на Полтавщині — 404, на Харківщині — 832, на Херсонщині — 139 пудів, на Кримському

¹⁶⁸ ЦДІАК України. — Ф. 442, оп. 634, спр. 640. — Арк. 3.

¹⁶⁹ Кривченко Г.О. Назв.праця. — С. 164–165 (продовження табл. № 56-Б).

¹⁷⁰ Там само. — С. 164–165 (продовження табл. № 56-Б).

¹⁷¹ Там само.

півострові — 14 720 пудів¹⁷². Тютюну першого сорту в тому році на Волині мали 520 пудів, на Катеринославщині — 40, на Київщині — 1777, на Поділлі — 200, на Полтавщині — 872, на Харківщині — 1828, на Херсонщині — 850, на Кримському півострові — 31 456 пудів¹⁷³. Основна маса виробленого тютюну була другого і третього сортів.

Таким чином, Україна мала широкий спектр сільськогосподарських культур, які збагачували продовольчі ресурси, розширюючи зв'язки виробників зі світовим ринком. Це був один із найбільших у світі виробників зернових культур. У межах Російської імперії Україні належала провідна роль у забезпеченні населення борошном і цукром. Важливими складниками український продовольчих ресурсів була продукція тваринництва, птахівництва, виноробної й тютюнової галузей, рослинна олія, мед, хміль, овочі, фрукти та ін.

¹⁷² Там само.

¹⁷³ Там само.

Розділ 13.

Зовнішня торгівля на початку ХХ ст.

Аналізуючи обсяги експорту й імпорту Російської імперії, дослідники підраховали, що загальна грошова сума вивозу товарів на світовий ринок за десятиліття 1904–1913 рр. перевищувала суму ввозу на 3511 млн руб., створивши таким чином солідний позитивний торговельний баланс¹. Переважну її частку було одержано завдяки вивозу на зовнішні ринки сільськогосподарської продукції — збіжжя, цукру, продукції тваринництва і птахівництва, деревини, олійних культур, спирту, тютюну тощо.

Схоже без застереження можна твердити й щодо результатів експортно-імпортних операцій України, хіба що з тією відмінністю, що тут питома вага вивожуваної продукції сільського господарства була ще більшою. Проте в українській зовнішній торгівлі була суттєва відмінність. Вона виражалася найперше в тому, що українські виробники й експортери вивозили різноманітні товари як з інших країн, так і з різних регіонів Російської імперії. Це змушує дослідників враховувати, з одного боку, обсяги експортно-імпортних операцій зі світовим ринком, а з іншого — з регіонами Російської імперії. Це надзвичайно складно, оскільки імперська статистика всіляко уникала обчислень в окремо взятих національних районах.

* * *

Експорт та імпорт промислової продукції. Проблема торговельного балансу України на початку ХХ ст., попри її беззаперечну актуальність, перебувала поза увагою української історіографії, починаючи з другої половини 1920-х рр., коли у СРСР утвердився тоталітарний режим на чолі зі Й.В. Сталіним. Слід також зауважити, що дослідники цієї проблеми, праці яких почасти аналізувалися в попередніх розділах, не враховували ряд аспектів в економічному розвитку як України, так і всієї Російської імперії в різні роки на початку ХХ ст., що дещо впливало на підрахунки торговельного балансу України, особливо в 1913 р.

¹ Дуссан *И.В.* Торговые сношения России с Францией и Германией. — К., 1916. — С. 50.

Недостатньо враховувалася, зокрема, технологічна відсталість країни. Конкуренентоздатність більшості промислових товарів на зовнішніх ринках була мізерною. Чисельність міського населення імперії збільшилася з 18 366,8 тис. осіб чоловічої і жіночої статті на початку 1905 р. до 27 404,6 тис. у 1913 р.² Проте це не призвело до солідного розширення внутрішнього ринку внаслідок його заниженої купівельної спроможності. Про це досить відверто висловився часопис Російської експортної палати. На думку видання, імперська промисловість не мала економічної віддушину у вигляді експорту й залежала від хиткого внутрішнього ринку, на якому вона винятково базувалася³. Питома вага промислового експорту Російської імперії не перевищувала 15% від загального вивозу всіх товарів⁴. У дійсності загальна картина зовнішньоторгового обороту була ще гіршою. Так, цінність експортованих промислових виробів по чотирьох товарних групах становила в 1912 р. 77,3 млн руб., або 5,08%⁵, від усього вивозу. Навпаки, цінність привозу промислових виробів зі світового ринку була багаторазово більшою, причому з кожним роком зростала, що засвідчувало слабкість імперського машинобудування та нестачу багатьох сировинних матеріалів стратегічного значення, особливо кольорових металів — міді, нікелю, хрому, олова, свинцю, цинку та ін. У 1902 р. вона становила 160,8 млн руб., або 26, 83%, від усього ввозу, в 1906 р. — 237,7 млн руб., або 68%, а в 1912 р. — 394,6 млн руб., або 33,67% імпорту⁶, що негативно впливало на торговельний баланс як України, так і всієї Російської імперії. Найбільш яскраво це проявилось в роки, що передували Першій світовій війні. Для переозброєння армії і флоту фінансові витрати передвоєнних років зросли з 631 млн руб. до 944, або на 50%⁷. Особливо мізерними були обсяги експорту фабрично-заводських і ремісничих виробів: у 1908 р. — на 35,3 млн руб., а в 1909 р. — на 18,3 млн руб.⁸

У зв'язку з цим різко збільшився імпорт не тільки машин, верстатів, але й напівфабрикатів, навіть чорних металів та кам'яного вугілля, що

² Ден В.Э. Положение России в мировом хозяйстве: Анализ русского экспорта до войны: Статистический очерк. — Петроград, 1922. — С. 5, 27.

³ Див.: Русский экспорт. Орган Русской экспортной палаты. — 1911. — № 1. — С. 3.

⁴ Там же.

⁵ Вывоз главнейших товаров за 1903–1913 г. (Окончание) // Обзор внешней торговли России, по европейской и азиатской границам за 1913 год. — Часть I. — Петроград, 1914. — С. 11.

⁶ Ценность привоза в Россию по 4 товарным группам // Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1912 г. — Часть I. — Санкт-Петербург, 1913. — С. 27.

⁷ Горно-заводское дело. — 1915. — № 3. — С. 10279.

⁸ Там же. — 1910. — № 11. — С. 378–379.

негативно вплинуло на торговельне сальдо, особливо в 1913 р. Слід також відзначити, що поза увагою дослідників, котрі висвітлювали цю проблему після розвалу романівської імперії, залишилася економічна політика російського уряду, який розглядав Україну як ринок збуту для продукції текстильної промисловості Московського промислового району та ряду металевих виробів. Саме ввіз в Україну у величезних обсягах цієї продукції був найбільш обтяжливим для її торговельного балансу. Отже експортний потенціал промислових виробів був дуже обмеженим.

* * *

Надзвичайно важливим, для промисловості було мінеральне паливо, видобуток якого на південно-східних теренах України мав тенденцію до зростання. Головним ринком для нього на початку ХХ ст. були металургійні заводи Донбасу й Придніпров'я, Катерининська, Південна, Південно-Східна залізниці, розташовані в цих самих районах. За словами керівництва Ради з'їзду гірничопромисловців, це був їхній «природний ринок». У 1903 р. за межі цього регіону було вивезено тільки четверту частину видобутого мінерального палива, а в 1912 р. — уже близько третини⁹. Решту видобутого палива споживали, як свідчать дані таблиці 3.1, цукрові, газові й соляні заводи, кораблі та судна на Чорному й Азовському морях, міста, інші споживачі. І тільки 7 млн пудів мінерального палива, або 0,68% всього видобутку було відправлено на зовнішні ринки. У зв'язку з цим зауважимо, що останній аспект діяльності Ради з'їзду гірничопромисловців Донбасу й Придніпров'я до цього часу залишається поза увагою вітчизняних істориків.

Питання щодо експорту продукції гірничої і металургійної промисловості вперше розглядалося ще на початку 1890-х рр. На ХХ з'їзді гірничопромисловців у 1895 р. було ухвалено створити постійну комісію для збуту кам'яного вугілля за кордоном. Остання мала вирішити такі завдання: по-перше, вивчити закордонні ринки; по-друге, звернути особливу увагу на збут палива в Туреччині, Греції і Румунії; по-третє, визначити сорти вугілля для іноземних ринків.

Зрештою організувати вугільні склади на закордонних ринках для збуту донецького палива¹⁰. Проте тільки в 1902 р. Рада з'їзду гірничопромисловців організувала експедицію для вивчення ринків Туреччини, Італії, Румунії, Болгарії і Греції.

⁹ *Реснт О., Сердюк О.* Перша світова війна і Україна. — К., 2004. — С. 16.

¹⁰ Экспорт за границу продуктов горной и горнозаводской промышленности юга России. — Вып. 1. — X., 1911. — С. 1.

Унаслідок важкої економічної кризи 1900–1903 рр. і наступної затяжної депресії паливний ринок Російської імперії перебував у пригніченому стані. За підрахунками статистиків, промисловість не могла спожити щорічно близько 100 млн пудів донецького мінерального палива¹¹. «Кам'яновугільні копальні, — відзначається в матеріалах XXVII з'їзду гірничопромисловців Донбасу й Придніпров'я (1902 р.) — за своєю величезною продуктивністю здатні на 37% перевищувати споживання мінерального палива. Проте перспективи його збуту на внутрішньому ринку були несприятливі. Якщо навіть і буде деяке зростання збуту, то настільки незначне, що не покращить становище кам'яновугільної промисловості. У найближчі роки немає підстав сподіватися на потужне зростання внутрішнього споживання, котре б задовольнило можливості копалень»¹². За таких обставин керівництво ради з'їзду гірничопромисловців стояло перед дилемою: або скорочувати видобуток кам'яного вугілля, або шукати для нього нові ринки збуту.

Останнє завдання було непростим. Промисловість країн у басейнах Середземного й Чорного морів споживала мінеральне паливо, що завозилося переважно з Великобританії. З погляду географічного розташування Донецький басейн перебував у вигіднішому становищі. Англійські судна, завантажені вугіллям, здійснювали рейс від своїх портів наприклад до Румунії за 12–14 днів, тоді як з українського Маріуполя — упродовж 3 діб, а до столиці Туреччини Стамбула, відповідно за 10–11 і 2,5 доби¹³. Позитивним аспектом справи було й те, що на Донбасі видобувалися різноманітні сорти мінерального палива — кам'яне вугілля, антрацит, напівантрацит тощо. Ці та інші чинники свідчили про можливість конкурувати з англійським мінеральним паливом у цьому обширному регіоні, потреби якого в імпорті становили не менше 600 млн пудів у 1902 р., а в 1906 р. — близько 1 млрд пудів¹⁴.

Своєю чергою у Великобританії були власні великі переваги: давня відпрацьована комерційні зв'язки, менша собівартість видобутого кам'яного вугілля, особливо марки кардіф, що мала найвищий рівень репутації на світовому ринку, і власний вуглевозний комерційний флот. Порівняння гірничопромисловцями зазначених тут переваг та інших можливостей обох сторін засвідчило, що без серйозної урядової, особливо фінансової підтримки проблема експорту не підйомна для вугільних підприємств

¹¹ Там же. — С. 8.

¹² Там же.

¹³ Там же.

¹⁴ Там же. — С. 93.

Донецького басейну. З урахуванням цього, російський уряд надав пільговий тариф для вивозу донецького мінерального палива як через західний сухопутний кордон, так і залізницею в Маріупольський порт. Але в новому залізничному тарифі, який упроваджувався з 1 липня 1909 р., з'явилися певні корегування в бік його підвищення. Окрім того, було зазначено, що «експорт нашого вугілля шкідливий», тобто не вигідний¹⁵. Щоправда тарифний комітет зберіг пільговий експортний тариф залізницею до Маріуполя¹⁶. Унаслідок цих та інших зусиль донецьке мінеральне паливо почало витісняти англійське вугілля з вітчизняних портів на Чорному й Азовському морях. Вивіз кам'яного вугілля й антрациту до цих портів зріс до 30 млн пудів¹⁷. Останнє мало позитивне значення для розширення всеукраїнського ринку. Мінеральне паливо стало в більших обсягах надходити з південних портів у великі міста, промислові центри, на цукрові заводи України.

Однак промислове піднесення 1910–1914 рр., поштовхом для якого стали надзвичайно щедри врожаї 1909–1910 рр., призвело до гострої нестачі енергоресурсів. Пропозиція на кам'яне вугілля, антрацит і нафту дедалі більше відставала від попиту. Періодичні видання рясніли повідомленнями про настання «паливного голоду». Головну причину нестачі палива громадськість країни вбачала в політиці «вугільних і нафтових магнатів».

На наш погляд, слід визнати, що керівництво Ради з'їзду гірничо-промисловців Донбасу й Придніпров'я виявилось не підготовленим до такого розвитку подій. Окрім міркувань суто комерційного характеру, далось взнаки ігнорування всякого прогнозу щодо темпу розвитку вугільної галузі з урахуванням уже напрацьованих наукових схем, у тому числі й російськими економістами, щодо фаз капіталістичного розвитку з їх неминучими підйомами і спадами. Про це почасти свідчить полеміка секретаря Об'єднання промисловців і торговців барона Г. Майделя з професором М.І. Туганом-Барановським на шпальтах часопису «Промышленность и торговля». Хоч як би там було, дефіцит мінерального палива на внутрішньому ринку не міг не позначитися на його експорті. Але недосконалість статистичних обчислень у Російській імперії дуже ускладнює, а часто й унеможливує підрахунок експортно-імпортних операцій різноманітної продукції в межах національних районів. Як виняток можна

¹⁵ Там же. — С. 94.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же. — С. 10.

вважати статистику погубернських залізничних перевезень за 1901–1903 і 1908–1911 рр., що були опубліковані перед Першою світовою війною.

Загалом кам'яне вугілля з необхідним для металургії продуктом його переробки — коксом вивозилося з Російської імперії на світовий ринок у незначних обсягах. Про це свідчать дані табл. 3.1.

Таблиця 3.1

Вивіз кам'яного вугілля та коксу на світовий ринок
в 1902–1913 рр. (тис. пудів)¹⁸

Країна	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913
Австро-Угорщина	1741	3236	4614	2666	3980	8591	3441	2742	4493	4091	5115	3964
Німеччина	273	414	409	107	1072	3710	373	723	502	82	178	112
Італія	117	111	112	1,8	1	113	–	–	466	218	53	1
Румунія	228	89	183	78	113	175	365	190	364	269	1661	655
Туреччина	25	456	413	206	389	339	449	1,8	287	783	2517	439
Фінляндія	233	191	184	189	163	233	188	207	232	274	282	276
Інші країни	453	213	14	167	1246	17	56	314	105	218	2922	504
Загалом	3070	4710	5929	3415	6964	13178	4872	5178	6449	5935	12728	5951
Вартість тис. руб	335	500	633	544	918	1508	625	627	791	771	1781	805

Збут кам'яного вугілля на зовнішніх ринках був вигідною справою. Якщо в 1902 р. виручка за пуд проданого за кордоном вугілля становила у середньому 10,91 коп., то в 1912 р. — 13,99, а в 1913 р. — 13,52 коп. Проте гірничопромисловці Донецького басейну виявилися неспроможними завоювати зарубіжні ринки. На турецький паливний ринок в 1913 р. було вивезено 439 тис. пудів кам'яного вугілля, що становило 96,27% порівняно з 1903 р. Вивіз вугілля в Італію навіть різко зменшився за ці роки, а в Румунію — зріс у декілька разів, але в абсолютній цифрі досяг тільки 655 тис. пудів. Що стосується експорту кам'яного вугілля в Австро-Угорщину й Німеччину, то це було вугілля переважно з Домбровського басейну у Царстві Польському, яке входило на той час до Російської імперії. Звідти кам'яного вугілля було вивезено в Австрію і Пруссію навіть більше, ніж зазначено в таблиці 3.1: у 1909 р. — 9001 тис. пудів, у

¹⁸ Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1912 год. — Часть II. — С. 22.

1910 р. — 6480, у 1911 р. — 5807¹⁹. За нашими підрахунками, у порти Балтійського моря — Санкт-Петербург, Нарва, Ревель, Рига, і Лібава — було ввезено із західної частини Донецького басейну, розташованої на теренах Південно-Східної України, за 1909–1911 рр. 4,227,66 тис пудів кам'яного вугілля, а у Пруссію — тільки 18 тис. пудів, в Австрію — 95,33, в Румунію — 49,66, в чорноморсько-азовські порти — 73 335,66 тис. пудів²⁰, з них 48400 тис. пудів — у Маріуполь. Решта вугілля надійшло в Одесу, Миколаїв, Херсон, Севастополь, Феодосію, Генічеськ, Бердянськ, Таганрог, Ростов-на-Дону і Новоросійськ.

Водночас кам'яне вугілля імпортувалося в невеликих обсягах у губернії Наддніпрянської України з інших країн. На Волинь було ввезено за 1909–1911 рр., за нашими підрахунками, 767,66 тис. пудів, Катеринославщину — 84, Київщину — 535,66 тис. пудів, Поділля — 519,33, Херсонщину — 1855, Таврію — 251,66 тис. пудів, а разом 4013 тис. пудів. Це було або силезьке кам'яне вугілля, що надходило на західному сухопутному кордоні через Сосновицьку заставу, або англійське, котре ввозилося через Одесу й Бердянськ²¹.

Деякі інші цифри щодо вивозу та ввозу кам'яного вугілля пересічно за 1909–1911 рр. наводив у своїй праці Г.О. Кривченко. За його даними, через портові митниці було вивезено 800,3 тис. пудів, через сухопутний західний кордон — 47,1 тис. пудів, а ввіз становив, відповідно, 2208,2 і 19,9 тис. пудів²².

Україна була найбільшим виробником коксу в Російській імперії, але він ішов на потреби металургії Донбасу і Придніпров'я. Тільки незначна частина вивозилася за межі України. У 1909–1911 рр. в Одесу, Миколаїв, Херсон, Севастополь, Бердянськ і Маріуполь було відправлено 1906, 33 тис. пудів, а в російські порти на Чорному й Азовському морях — Ростов-на-Дону, Таганрог, Новоросійськ і Батум — 1287 тис. пудів²³. У порти Балтійського моря було вивезено 122,33 тис. пудів, а в Румунію через сухопутну заставу Унгені 21 тис. пудів²⁴. У ще менших обсягах кокс надходив з Австрії і Пруссії. У 1910 р. в Київську губернію було ввезено 48 тис.

¹⁹ Материали к пересмотру торгового договора России с Германией и другими иностранными государствами: Перевозки по русским железным дорогам. — Часть II: Распределение перевозок главнейших товаров, кроме хлебных, по губерниям и областям, и по портам и пограничным пунктам. Вып. II. — Санкт-Петербург, 1914. — С. 494–495.

²⁰ Там же. — С. 492–493.

²¹ Там же. — С. 494–495, 496–497.

²² Кривченко Г.О. Назв. праця. — С. 12. Табл. № 57.

²³ Материали к пересмотру торгового договора России с Германией... — С. 498–499.

²⁴ Там же.

пудів, у Катеринославську — 84, у Подільську — 10 тис. пудів. У 1911 р. на Катеринославщину надійшло 514 тис. пудів коксу. Пересічно в 1909–1911 рр. у Херсонську губернію було ввезено близько 10 тис. пудів²⁵. За даними Г.О. Кривченка*, каботажем в Україну надійшло в 1909–1911 рр. 54056,6 тис. пудів коксу, а відправлено за її межі 56585,1 тис. пудів²⁶.

Помітною часткою українського експорту було деревне вугілля. Його вивіз із Російської імперії пересічно в 1909–1911 рр. становив 2384,66 тис. пудів, у тому числі з України — 724 тис. пудів., або 30,36% усього експорту²⁷.

У невеликих обсягах із Катеринославщини вивозилися за межі України ще й кам'яновугільні брикети. У 1909–1911 рр. у порти Балтійського моря було відправлено 1065,66 тис. пудів, а у чорноморсько-азовські — 3409 тис. пудів. Водночас із Саксонії в українські губернії через Сосновицьку заставу надійшло 87 тис. пудів кам'яновугільних брикетів²⁸.

Найважливішою сировиною металургійної промисловості були залізна і марганцева руди, надлишки яких вивозилися на зовнішні ринки. Про обсяги вивозу залізної руди з Російської імперії свідчать дані таблиці 3.2.

Таблиця 3.2

Вивіз залізної руди на світовий ринок у 1902–1913 рр. (тис. пудів)²⁹

Країна /рік	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913
А-Угорщина	38	428	605	389	1038	3218	3174	3230	25	737	2090	0,9
Великобританія	0	4159	3672	5959	10 969	22 552	7016	3915	9578	9897	4263	3657
Німеччина	2725	10 060	11 247	6760	11 439	20 042	18 942	13 030	21 328	15 858	16 503	1650
Голландія	522	3970	871	453	4981	7843	5226	10 016	20 405	26 275	17 376	23 363
Інші країни	163	382	195	1	338	1250	1119	1408	379	1320	254	310
Загалом	3448	18 999	16 590	13 562	28 765	54 905	35 477	31 599	51 715	54 087	40 486	28 674
Вартість (тис. руб)	276	1665	1491	1194	2728	5406	3835	3195	5176	5409	4107	3047

Із таблиці видно, що експорт залізної руди з Російської імперії до країн Західної Європи збільшився з 3448 тис. пудів у 1902 р. до 54 905 тис.

²⁵ Там же. — С. 500–503.

²⁶ Кривченко Г.О. Назв. праця. — Табл. № 57.

*У праці відсутні посилання на використані джерела.

²⁷ Материалы к пересмотру торгового договора России с Германией... — С. 506–507.

²⁸ Материалы к пересмотру торгового договора России с Германией.... — С. 498–499.

²⁹ Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границе за 1912 год. — Часть II. СПб., 1914. — С. 22.

пудів у 1907 р. У подальшому вивіз цієї продукції металургійної промисловості зменшувався, хоча й з деякими коливаннями, і становив 28 674 тис. пудів у 1913 р. Ціна одного пуду залізної руди на ринках Західної Європи зросла за ці роки з 8 коп. до 10,62 коп.

У погубернських статистичних матеріалах до перегляду торговельної угоди Російської імперії з Німеччиною експорт залізної руди об'єднаний із залізним колчеданом і хромовою рудою. Пересічно за 1909–1911 рр. з Катеринославської і почасти Херсонської губерній було вивезено на зовнішні ринки 52 952 тис. пудів цієї продукції, що становило 97% від усього вивозу з держави³⁰.

Що стосується експорту марганцевої руди з Російської імперії, то в 1909 р. було вивезено 37 887 тис. пудів, у 1910 р. — 41 751, у 1911 р. — 38 759 тис. пудів, а у середньому за ці роки — 39 465 тис. пудів³¹. Марганцева руда вивозилася переважно в Голландію, а також в Австро-Угорщину, Бельгію, Великобританію, Німеччину, США і Францію³². Дещо інші обсяги експорту марганцевої руди за 1909–1911 рр. наведено в погубернській статистиці. Так, із Катеринославської губернії вивезено 3786 тис. пудів, з Петроковської губернії Царства Польського — 323, з Кутаїської і почасти Тифліської — 39 405, з Ліфляндської — 2, а загалом 43 516 тис. пудів³³. Отже залізна руда вивозилася на світовий ринок переважно з України, а марганцева — з Грузії.

Важливим чинником, що негативно впливав на торговельний баланс України, був своєрідний обмін продукцією металургійної промисловості. Це стало наслідком тарифної політики російської влади на залізничних магістралях до центральних районів європейської Росії³⁴. Її суть полягала у сприянні розвитку металообробки у цьому регіоні шляхом упродовження пільгових тарифів. За таких умов метал і напівфабрикати з нього вироблялися в Україні, а готовий продукт — переважно у промислових регіонах Центральної Росії. Це можна простежити і на обсягах експортно-імпортних операцій з іншими країнами, звідки ввозилися машини, верстати та різноманітна техніка й інструменти. У значних обсягах експортувався з України чавун «не в ділі».

³⁰ Материали к пересмотру торгового договора России с Германией... — Ч. II. Распределение перевозок... — Вып. 2. — С. 344–347.

³¹ Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границе за 1912 год. — Часть II. — С. 22.

³² Там же.

³³ Материали к пересмотру торгового договора России с Германией... — Ч. II. Распределение перевозок... — Вып. 2. — С. 348–349.

³⁴ Промышленность и торговля. — 1916. — № 1. — С. 305.

Упродовж 1909–1911 рр., за нашими підрахунками, було вивезено 10 114 тис. пудів, або 63,44% від загальноімперського, що становило 15 941,3 тис. пудів. Найбільше — з Катеринославської губернії — 8131,33 тис. пудів. Чавун «не в ділі» вивозився в Німеччину через порти Чорного, Азовського, Балтійського морів та сухопутні прикордонні застави³⁵. Інші, значно менші, обсяги вивозу та ввозу чавуну «не в ділі» навів у своїй праці Г.О. Кривченко. За його даними, через сухопутні митниці було відправлено в 1909–1911 рр. лише 0,3 тис. пудів, а через портові — 5 тис. пудів. Дещо більше в Україну ввезено цієї продукції: через сухопутні митниці — 0,6 тис. пудів, через портові — 11,5 тис. пудів, що й призвело до негативного балансу в обсязі 6,8 тис. пудів³⁶.

Те саме спостерігалось щодо експорту й імпорту заліза та сталі «не в ділі». За нашими підрахунками, пересічно за 1909–1911 рр. вивезено за межі України в порти Чорного, Азовського і Балтійського морів та через сухопутні застави на кордоні з Австрією 10 711,2 тис. пудів, або 52,87% від усього імперського³⁷. Зокрема з однієї Катеринославської губернії було вивезено за межі України 10 465,3 тис. пудів³⁸. Безперечно, що частина заліза і сталі «не в ділі», як і чавуну, залишалася в Росії та інших регіонах імперії поза Україною.

Значно менше заліза і сталі «не в ділі» пересічно в 1909–1911 рр. було ввезено: в Російську імперію — 7 466 тис. пудів, з них в Україну — тільки 731 тис. пудів, або 9,79%³⁹. Зокрема ввіз у Волинську губернію становив 100,3 тис. пудів, Катеринославську — 133,7, Київську — 140,3, Харківську — 88,3, Херсонську — 111, Чернігівську — 36, Подільську — 91,7, Полтавську — 29,7 тис. пудів⁴⁰. У Г.О. Кривченка через портові митниці експортовано пересічно в 1909–1911 рр. 87,4 тис. пудів заліза і сталі «не в ділі», а надійшло через сухопутні митниці 12,1 тис. пудів, через портові — 408,2 тис. пудів. Негативний торговельний баланс становив 252,9 тис. пудів⁴¹. Що стосується жерсті, то її вивіз з України залізницями не перевищував 6 тис. пудів, у тому числі з Катеринославщини пересічно

³⁵ Материали к пересмотру торгового договора России с Германией... — Ч. II. — СПб., Вып. 1: Распределение перевозок... — С. 176–177.

³⁶ Кривченко Г.О. Назв. праця. — С. 11. Табл. № 57.

³⁷ Материали к пересмотру торгового договора России с Германией... — Ч. II. — 1914., Вып. 1: Распределение перевозок... — С. 180–183.

³⁸ Там же. — С. 180–181.

³⁹ Там же. — С. 180–183.

⁴⁰ Там же.

⁴¹ Кривченко Г.О. Назв. праця. — Продовження табл. № 57.

в 1909–1911 рр. 4,3 тис. пудів, з Київщини — 0,3, з Херсонщини — 1,3 тис. пудів⁴². У Г.О. Кривченка враховано експорт та імпорт білої й чорної жерсті «не в ділі» малим і далеким каботажем, торговельний баланс цієї продукції позитивний — 0,5 тис. пудів.

Вивіз ряду інших продуктів металургійної промисловості пересічно в 1909–1911 рр. на зовнішні ринки і взагалі за межі України був незначним у порівнянні з виробництвом чорного металу «не в ділі» що негативно впливало на торговельний баланс України. Так, арок, балок, мостового заліза і кесонів було вивезено з України в обсязі 74,9 тис. пудів, що відносно імперського експорту (673,3 тис. пудів) становило тільки 11,12%⁴³. Зокрема з Катеринославської губернії відправлено 65,3 тис. пудів, з Київської — 5,3, Харківської — 2,3, Херсонської — 2 тис. пудів⁴⁴. Різноманітних баків, бочок, цебер і блоків відправлено з України в обсязі 38 тис. пудів, або 8,88% до всього імперського експорту (427,6 тис. пудів)⁴⁵. З Волині було вивезено цих виробів 1,7 тис. пудів, з Катеринославщини — 14,6, з Київщини — 6, Поділля — 1, Полтавщини — 1, Таврії — 1,7 тис. пудів⁴⁶. Проте в Україну і Російську імперію загалом було ввезено більше. Вивіз різних болтів, крім рейкових, і шурупів становив 45,9 тис. пудів, або 11,26% до всього імперського експорту (407,6 тис. пудів)⁴⁷. З Катеринославщини було відправлено 41 тис. пудів цієї металургійної продукції, з Київщини — 0,3, Харківщини — 0,3, Херсонщини — 1,3, Чернігівщини — 1 тис. пудів⁴⁸. Вивіз з України бандажів і необточених шин, колісних втулок, жолобів, залізних борон для сільського господарства, різноманітних коліс тощо досяг 298 тис. пудів, або 43,52% від усього імперського експорту, що становив пересічно в 1909–1911 рр. 684,6 тис. пудів⁴⁹. Майже всі товари було відправлено з Катеринославської губернії (294 тис. пудів) в порти Балтійського, Чорного, Азовського морів. Окрім того, з Харківщини було вивезено 2 тис. пудів, Херсонщини — 2 тис. пудів⁵⁰.

⁴² Материалы к пересмотру торгового договора России с Германией... — Ч. II. — Вып. 1. Распределение перевозок.... — С. 192–193.

⁴³ Там же. — С. 198–201.

⁴⁴ Там же.

⁴⁵ Там же. — С. 208–211.

⁴⁶ Там же.

⁴⁷ Там же. — С. 226–229.

⁴⁸ Там же. — С. 226–227.

⁴⁹ Там же. — С. 240–243.

⁵⁰ Там же. — С. 240–241.

У невеликих обсягах вивозилися на зовнішні ринки і цвяхи. Пересічно в 1909–1911 рр. за межі України було відправлено 28,4 тис. пудів цвяхів різних розмірів, або 13,12% від імперського експорту (216,3 тис. пудів)⁵¹. Із Волинської губернії вивезено 2 тис. пудів, Катеринославської — 13,7, Київської — 5,3, Херсонської — 4,7, Таврійської — 1,7 тис. пудів⁵². Майже на порядок більше було імпортовано цвяхів — 1891,6 тис. пудів⁵³. Аналогічна ситуація була з батрами, чавунними баками, бандажами, обточеними шинами. Цієї промислової продукції було відправлено з України пересічно в 1909–1911 рр. 91,9 тис. пудів, або 10,58% від імперського експорту, що становив 868,6 тис. пудів⁵⁴. Проте з інших країн було ввезено в декілька разів більше.

Важливою складовою експортно-імпортних операцій був посуд. Чавунного посуду пересічно в 1909–1911 рр. з України було вивезено 13,6 тис. пудів, або 8,64% від імперського експорту (157,3 тис. пудів). Імпорт цієї продукції становив 75 тис. пудів⁵⁵. З Волині було відправлено 5 тис. пудів, з Катеринославщини — 6,3, з Таврії — 1,3, Харківщини — 0,7, Херсонщини — 0,3 тис. пудів⁵⁶. Залізного, жерстяного і цинкового посуду у середньому за ці роки вивезено 19,3 тис. пудів, або 11,75% від імперського експорту⁵⁷. Найбільше з Волинської губернії — 13,3 тис. пудів. Окрім того, з Таврійської відправлено 0,7 тис. пудів, Херсонської — 0,3, Катеринославської — 5 тис. пудів⁵⁸. В усіх українських губерніях налічувалися десятки тисяч вправних ремісників і кустарів, які виготовляли різноманітні інструменти й навіть сільськогосподарські машини та знаряддя праці. Частина їх відправлялася на зовнішні ринки. Пересічно в 1909–1911 рр. з України було вивезено в морські порти і на прикордонні сухопутні застави 12,3 тис. пудів ремісничих інструментів, або 13,32% від імперського експорту, що становив 92,3 тис. пудів⁵⁹. Найбільше ремісничого інструменту вивезено за межі України в ці роки з Волині — 11 тис. пудів. З Таврії відправлено 0,7 тис. пудів, з Харківщини та Херсонщини — по 0,3 тис. пудів⁶⁰. Значно більше ремісничого інструменту ввозилося: в Російську імперію — 399,6 тис. пудів, до підросійських губерній України —

⁵¹ Там же. — С. 252–255.

⁵² Там же.

⁵³ Там же. — С. 268–269.

⁵⁴ Там же. — С. 272–275.

⁵⁵ Там же. — С. 286–287.

⁵⁶ Там же. — С. 290–291.

⁵⁷ Там же. — С. 292–295.

⁵⁸ Там же.

⁵⁹ Там же. — С. 316–319.

⁶⁰ Там же. — С. 316–317.

79,5 тис. пудів, або 19,89% від імперського імпорту⁶¹. Два роки потому, в 1913 р., одного тільки побутового інструменту, за даними митної статистики, у Росію було ввезено на 6 млн руб.⁶² У незначних обсягах із Російської імперії й, зокрема, України вивозився на зовнішні ринки залізний і ножовий товар. У 1909–1911 рр. його було відправлено, відповідно 127,6 і 3 тис. пудів⁶³. Інша справа — різноманітні труби, виробництво яких в Російській імперії було зосереджено значною мірою на підприємствах Придніпров'я⁶⁴. За нашими підрахунками, залізних, сталевих, чавунних і залізобетонних труб було вивезено в морські порти і на прикордонні сухопутні застави 344,2 тис. пудів, або 25,34% від імперського експорту, що становив 1358 тис. пудів⁶⁵. Водночас у Росію було ввезено 1359 тис. пудів труб різного діаметру⁶⁶.

Важливою продукцією металургійної промисловості були рейки та інша залізнична номенклатура. За нашими підрахунками, пересічно в 1909–1911 рр. з Росії було експортовано 5394 тис. пудів рейок на суму 4751,3 тис. руб.⁶⁷ Вивозилися вони в Німеччину, Великобританію, Китай, Румунію, Туреччину, США, країни Африки і Південної Америки тощо⁶⁸. Проте експорт залізничних рейок гальмувався, на переконання гірничо-промисловців Донбасу та Придніпров'я, тим, що російські підприємства не були членами міжнародного металургійного синдикату. За таких обставин доводилося продавати рейки, наприклад, у Туреччину за цінами нижче світового ринку⁶⁹. Що стосується інших товарів для рухомого складу залізниць, то їх було вивезено з України пересічно в 1909–1911 рр. 108,35 тис. пудів, або близько 18% від імперського експорту, що становив 618 тис. пудів⁷⁰. У декілька разів більших обсягах ввозилася ця продукція з інших країн⁷¹.

⁶¹ Там же. — С. 318–321.

⁶² Горно-заводское дело. — 1915. — № 2. — С. 10258.

⁶³ Материалы к пересмотру торгового договора России с Германией... — Ч. II. — Вып. 1: Распределение перевозок... — С. 330–333.

⁶⁴ ЦДІАК України. — Ф. 2161, оп. 1, спр. 140. — Арк. 2.

⁶⁵ Материалы к пересмотру торгового договора России с Германией... — Ч. II. — Вып. 1: Распределение перевозок... — С. 340–342.

⁶⁶ Там же. — С. 354–355.

⁶⁷ Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1912 год. — Часть II. — С. 23.

⁶⁸ Там же.

⁶⁹ Экспорт за границу... — С. 90.

⁷⁰ Материалы к пересмотру торгового договора России с Германией... — Ч. II. — Вып. 1: Распределение перевозок... — С. 358–361.

⁷¹ Там же. — С. 372–373.

Значно гірша ситуація була з кольоровими металами, щодо яких відчувався гострий дефіцит на російському ринку. Наприклад, міді було експортовано в 1909–1911 рр. лише 43,66 тис. пудів⁷². За іншими статистичними даними, міді, латуні та бронзи «не в ділі» пересічно за ці роки було вивезено 826 тис. пудів, у тому числі з України — 52,3 тис. пудів, або 6,31% від імперського експорту⁷³. У незначних обсягах вивозилися й інші кольорові метали. Зокрема цинку «не в ділі» з України відправлено в 1909 р. 37 тис. пудів, у 1911 р. — 18 тис. пудів⁷⁴, а свинцю — лише 2 тис. пудів у 1911 р.⁷⁵ У значно більших обсягах кольорові метали ввозилися. Так, пересічно в 1909–1911 рр. міді в межі Російської імперії поставлено 400 тис. пудів на 3775 тис. руб., алюмінію — 53 тис. пудів на 473 тис. руб., нікелю — 65 тис. пудів на 2210 тис. руб., олова — 280 тис. пудів на 6903 тис. руб., свинцю — 2982 тис. пудів на 6660 тис. руб., цинку — 977 тис. пудів на 3740 тис. руб.⁷⁶ Імпорт цих важливих для розвитку промисловості товарів, безумовно, погіршив торговельний баланс як України, так і всієї Російської імперії.

Ще більше призводив до погіршення торгового балансу метал «у ділі», тобто співвідношення вивозу і ввозу машин, верстатів, устаткування. За неповними даними, різноманітних машин, окрім землеробських і пожежних, з України було вивезено пересічно в 1909–1911 рр. в обсязі 225,5 тис. пудів, що становило 12,28% до всього імперського експорту в розмірі 1835,7 тис. пудів⁷⁷. Зокрема з Волині було відправлено за межі України 93,3 тис. пудів різних машин та агрегатів до них, з Катеринославщини — 38,3, Київщини — 10,7, Поділля — 3,3, Таврії — 7,3, Харківщини 35,3, Херсонщини — 36, Чернігівщини — 1,3 тис. пудів⁷⁸. Набагато більше було ввезено машин і верстатів. За нашими підрахунками, у межі імперії було імпортовано в 1909–1911 рр. 11 334 тис. пудів машин, верстатів, апаратів і частин до них, не рахуючи землеробської і пожежної техніки, у тому числі в Україну — 2483,3 тис. пудів, або близько 22% від усього

⁷² Вывоз главнейших товаров в 1903–1913 гг. (Продолжение) // Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1912 год. — Ч. II. — С. 10.

⁷³ Материалы к пересмотру торгового договора России с Германией... — Ч. II. — Распределение перевозок... — Вып. 2. — СПб., 1914. — С. 226–229.

⁷⁴ Там же. — С. 406–407.

⁷⁵ Там же. — С. 412–413.

⁷⁶ Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1912 год — Ч. I. — С. 25.

⁷⁷ Материалы к пересмотру торгового договора России с Германией... — Ч. II. — Распределение перевозок... — Вып. 2. — СПб., 1914. — С. 106–111, 114–115.

⁷⁸ Там же. — С. 106–107.

ввозу⁷⁹. З них у Волинську губернію було ввезено 787,7 тис. пудів, Катеринославську — 576,3, Київську — 235,3, Подільську — 67,3, Полтавську — 84, Таврійську — 179,3, Харківську — 205, Херсонську — 311,7, Чернігівську — 36,7 тис. пудів⁸⁰.

Доволі цікавим аспектом цієї проблеми є питання щодо експорту й імпорту землеробської техніки з України, яка була найбільшим її виробником в імператорській Росії на початку ХХ ст. Заслужують на увагу підрахунки, зроблені свого часу Я.Я. Полфєровим, який використав матеріали фінансової комісії Державної думи і департаменту землеробства. Наводимо їх у табл. 3.3.

Таблиця 3.3

Використання сільським господарством Російської імперії машин і знарядь праці у 1906–1912 рр.⁸¹

Рік	Загальне використання (тис. руб.)	Імпорт		Внутрішнє виробництво	
		тис. руб.	% до загального використання	тис. руб.	% до загального використання
1906	38 300	18 300	47,3	20 000	52,7
1907	44 000	20 000	45,4	24 000	54,6
1908	52 200	24 600	47,6	27 600	53
1909	72 600	37 600	51,4	35 000	48,6
1910	80 000	39 000	48,7	41 000	51,3
1911	119 375	57 875	48,4	61 500	51,6
1912	131 210	63 620	48,5	67 590	51,5

Таким чином, внутрішнє виробництво сільськогосподарських машин і знарядь праці у грошовому вимірі перевищувало імпорт упродовж 1906–1912 рр. тільки на 1,5–4,6%. Щедрі врожаї на теренах Російської імперії в 1909–1910 рр. сприяли збагаченню сільських господарств, а отже і зростанню попиту на іноземну землеробську техніку. У 1909–1911 рр. було імпортовано сільськогосподарської техніки і знарядь праці на 44 825 тис.

⁷⁹ Там же. — С. 116–122, 128–129

⁸⁰ Там же. — С. 116–122.

⁸¹ Полфєров Я.Я. Сельскохозяйственные машины и орудия, их производство и ввоз в Россию в связи с пересмотром торговых договоров. — Петроград., 1914. — С. 1.

руб. Внутрішнє виробництво становило за ці роки у грошовому вимірі 45833,3 тис. руб.

Певна частина вітчизняного виробництва вивозилася за межі України. За нашими підрахунками, у 1909–1911 рр. з Російської імперії було експортовано на 1395,6 тис. руб, або 3,11% від імпорту⁸². Зокрема з Волині було вивезено за межі України пересічно за ці роки 84,3 тис. пудів сільськогосподарської техніки і знарядь праці, з Катеринославщини — 195,3, з Київщини — 10, Поділля — 10, Полтавщини — 1,3, Таврії — 125,6, Харківщини — 45, Херсонщини — 118,6 тис. пудів, а загалом 590,1 тис. пудів⁸³, що становило 42,28% від імперського експорту. Із Царства Польського й губерній Прибалтійського краю було вивезено 565,9 тис. пудів⁸⁴ землеробської техніки (40,52%), а з власне російських губерній — тільки 239,6 тис. пудів (17,2%)⁸⁵ від імперського експорту.

Слабкою стороною вітчизняного машинобудування було недостатнє виробництво складних сільськогосподарських машин, які імпортувалися з інших країн. За п'ятиліття 1907–1911 рр. за ціною ввезених у Російську імперію сільськогосподарських машин і знарядь праці німецький експорт виражався сумою 13 276 тис. руб., США — 11 714, Великобританії — 6877, Австро-Угорщини — 3267, Швеції — 1726 тис. руб.⁸⁶ За нашими підрахунками, пересічно в 1909–1911 рр. в імперію було ввезено землеробської техніки в обсязі 10104,3 тис. пудів, у тому числі в Україну — 2344 тис. пудів, що становило 23,2% від усього імпорту⁸⁷. У Волинську губернію надійшло землеробської техніки в обсязі 354,3 тис. пудів, у Катеринославську — 347,6, Київську — 252, Подільську — 160,6, Полтавську — 186,3, Таврійську — 170, Харківську — 262,6, Херсонську — 598, Чернігівську — 12,7 тис. пудів⁸⁸. Техніка ввозилася через порти Чорного, Азовського, Балтійського морів та сухопутні застави на західному кордоні — Олександрово, Щепйорно, Млава, Сосновиці, Волочиськ, Радзивилів та ін. У Волинську губернію з Австрії надійшло пересічно за ці роки 318,7 тис. пудів різних машин і знарядь праці⁸⁹.

⁸² Матеріали к пересмотру торгового договора России с Германией... — Ч. II. — Вып. 1: Распределение перевозок... — С. 438–443.

⁸³ Там же. — С. 438–441.

⁸⁴ Там же.

⁸⁵ Там же.

⁸⁶ *Полферов Я.Я.* Наз. соч. — С. 1.

⁸⁷ Матеріали к пересмотру торгового договора России с Германией... — Ч. II. — 1914. — Вып. 1. Распределение перевозок... — С. 444–451.

⁸⁸ Там же. — С. 444–447.

⁸⁹ Там же. — С. 444–445.

Інші обсяги вивозу і ввозу сільськогосподарської техніки знаходимо в праці Г.О. Кривченка. За його підрахунками, «чистий вивіз» землеробської техніки за межі України становив у 1909–1911 рр. 1532,1 тис. пудів, а привіз — 1851,7 тис. пудів⁹⁰.

Важливими предметами зовнішньої торгівлі України були будівельні матеріали — цегла, глина, цемент, деревина та вироби з неї. Цемент використовувався переважно для внутрішніх потреб. Тільки невелика частка вивозилася на зовнішні ринки. Так, у 1909–1911 рр. було відправлено в Австрію через Волочиськ 11,7 тис. пудів цементу з Волинської, Київської, Подільської й Херсонської губерній і 61,3 тис. пудів у порти Чорного й Азовського морів із Катеринославської, Таврійської, Херсонської губерній⁹¹.

Значно більше цементу надійшло в Україну пересічно в 1909–1911 рр.: у Волинську губернію — 17 тис. пудів, Катеринославську — 1196,7, Київську — 269,3, Подільську — 72, Полтавську — 155,7, Таврійську — 140, Харківську — 384,3, Херсонську — 420, Чернігівську — 1 тис. пудів, а разом — 2656 тис. пудів, що становило 23,7% від усього ввезеного в Російську імперію (11 207 тис. пудів)⁹². Із них 9316,3 тис. пудів було ввезено через порти Чорного й Азовського, а 1891 тис. пудів — порти Балтійського моря і сухопутні прикордонні застави⁹³. За Г.О. Кривченком через портові митниці цементу надійшло в Україну пересічно у ці роки 225,1 тис. пудів, а відправлено — тільки 8,4 тис. пудів. Через прикордонні застави ввезено 12,1 тис. пудів⁹⁴. Дані про експорт цементу відсутні.

Через порти Чорного й Азовського морів і почасти сухопутні застави на австрійському кордоні вивозилася цегла. Вогнетривкої цегли з Російської імперії вивезено пересічно в 1909–1911 рр. 1789 тис. пудів, у тому числі з України — 491 тис. пудів, або 27,4% від загального експорту⁹⁵. Дещо більше надійшло цього будівельного матеріалу у зазначені тут роки: у Росію — 3088 тис. пудів, у тому числі в Україну — 717 тис. пудів (23,6%)⁹⁶. Будівельної цегли з України вивезено в 1911 р. 71 тис. пудів, а ввезено — 150 тис. пудів⁹⁷.

⁹⁰ Кривченко Г.О. Назв. праця. — Продовження табл. № 57.

⁹¹ Матеріали к пересмотру торгового договора России с Германией ... — С. 2–3.

⁹² Там же. — С. 4–9.

⁹³ Там же. — С. 4–7.

⁹⁴ Кривченко Г.О. Назв. праця. — Табл. № 57.

⁹⁵ Матеріали к пересмотру торгового договора России с Германией... — С. 112–115.

⁹⁶ Там же. — С. 118–119.

⁹⁷ Там же. — С. 118–123.

Помітною статтею українського експорту була гончарна, вогнетривка, будівельна, фарфорова і фаянсова глина. З Російсько імперії її було експортовано пересічно в 1909–1911 рр. 3144 тис. пудів, за межі України вивезено — 1162 тис. пудів, або 36,95% від імперського вивозу⁹⁸.

У невеликих обсягах експортувалося через портові митниці Балтійського, Чорного і Азовського морів скло, призначене для вікон та покрівель. У 1910–1911 рр. з Російської імперії його було вивезено 1029,5 тис. пудів, з України — 161 тис. пудів, або 15,63% від усього експорту⁹⁹.

Надзвичайно цінним експортним товаром, що забезпечував надійне надходження іноземної валюти, була деревина і вироби з неї — дошки, бруси, балки, шпали, вози, екіпажі тощо. Обсяги вивезеної на зовнішні ринки деревини безперервно зростали. За даними лісового департаменту, Міністерства сільського господарства «споживання деревини на внутрішньому ринку оцінювалося грошовою сумою не менше 0,5 млрд руб.»¹⁰⁰. Виготовлені з неї товари у великих обсягах ішли на потреби міського будівництва, залізниць, вугільних копалень, що сприяло розширенню всеукраїнського ринку.

Деревина майже винятково відправлялася до країн Західної Європи, а найбільше в Німеччину й Великобританію. Цьому сприяли географічні умови та господарські потреби цих країн. Ми не маємо повних даних щодо вивезених на зовнішні ринки матеріалів із деревини. Згідно з різними документальними джерелами, переважна маса деревини з України, Білорусії і Литви потрапляла на німецький ринок, а у Силезії зайняла домінуючі позиції¹⁰¹. Проте за допомогою високих тарифів німецький уряд стримував надходження обробленого матеріалу¹⁰². До того ж німецькі комерсанти облаштували на р. Вісла обширні «лісові гавані». Найбільша з них була поблизу Торуня. Її спорудили в 1909 р., мала площу 45 дес. водної поверхні. Зібрана тут деревина забезпечувалася кредитами, що давало німецьким комерсантам великі переваги в торгівлі¹⁰³. За далеко неповними даними, з України пересічно в 1909–1911 рр. до Пруссії, Австрії й через азово-чорноморські порти було вивезено 1311 тис. пудів кругляка і обapolів третьої категорії, у тому числі з Волині — 456 тис пудів, з Київщини — 212,3 з Чернігівщини — 466 тис. пудів¹⁰⁴.

⁹⁸ Там же. — С. 450–453.

⁹⁹ Там же. — С. 442–445.

¹⁰⁰ Российская экспортная палата: Отчет за 1913 г. — С. 85.

¹⁰¹ Там же. — С. 73.

¹⁰² Там же.

¹⁰³ Русский экспорт. — 1913. — №1. — С. 3.

¹⁰⁴ Материалы к пересмотру торгового договора России с Германией... С. 154–157.

На засіданні Південно-Західного відділення Російської експортної палати 11 січня 1912 р. відзначалося, що територія Правобережної України є одним із головних постачальників деревини і пиломатеріалів на німецький ринок¹⁰⁵. В іншому повідомленні часопису Російської експортної палати констатовалося, що пиломатеріали, які відправлялися на ринки Тільзіта, Мемеля і Кенігсберга, заготовлювалися на річках Горинь, Стир Волинської губернії та вздовж Прип'яті й Десни¹⁰⁶. З одного тільки Волинського Полісся щорічно експортувалося на 6,7 млн руб. деревини¹⁰⁷. На ринках країн Західної Європи надзвичайно високо цінувалися український дуб, бук, сосна тощо. Щорічно в Німеччину відвантажувалися сотні вагонів волинського й київського дуба-кругляка. Там він оброблявся і вивозився з величезним зиском до Англії та Франції¹⁰⁸. Про вивіз на ринки західних країн української необробленої деревини свідчать й інші джерела. У Бельгію було ввезено будівельного лісу в 1910 р. на 71 178 тис. франків, а пиляного — на 6830 тис. франків¹⁰⁹. За нашими підрахунками, дошок, брусів і балок було вивезено з України пересічно в 1909–1911 рр. 13 467,3 тис. пудів, що становило 15,15% від імперського експорту¹¹⁰. Зокрема з Волині було відправлено 4893 тис. пудів, Катеринославщини — 612, Київщини — 2379,33, Поділля — 767,67, Полтавщини — 1743,3, Харківщини — 109, Чернігівщини — 2649, Херсонщини — 304,3, Таврії — 10 тис. пудів¹¹¹. Головними пунктами вивозу пиломатеріалів були сухопутні митниці на пруському й австрійському кордонах та порти Балтійського, Чорного, Азовського морів. Водночас в Україну було ввезено пересічно за ці роки 41 073 тис. пудів зазначеного тут пиломатеріалу¹¹². З них 3967 тис. пудів надійшло з Австрії через Новоселицьку митницю¹¹³.

Вигідною експортною статтею були залізничні шпали. Пересічно в 1909–1911 рр. з України було відправлено 4480,33 тис. пудів ялинових, дубових і соснових шпал, або 59,02% від усього імперського експорту, що становило 7590,66 тис. пудів¹¹⁴. Шпали вивозилися переважно з Волин-

¹⁰⁵ Русский экспорт. — 1912. — № 6/7. — С. 200.

¹⁰⁶ Русско-германская лесная торговля по рекам Неману и Висле и меры к ее урегулированию // Там же. — № 1. — С. 9.

¹⁰⁷ Вестник Всероссийской выставки 1913 г. в Киеве. — 1913. — № 7. — С. 104.

¹⁰⁸ ЦДІАК України. — Ф. 442, оп. 665, спр. 10. — Арк. 43.

¹⁰⁹ Российская экспортная палата. Отчет за 1913 г. — С. 213.

¹¹⁰ Материалы к пересмотру торгового договора России с Германией... — С. 122–129.

¹¹¹ Там же. — С. 122–127.

¹¹² Там же. — С. 128–133.

¹¹³ Там же. — С. 130–131.

¹¹⁴ Там же. — С. 146–149.

ської і Подільської губерній (3513 тис. пудів) у Пруссію, Австрію й на портову митницю Одеси¹¹⁵. Імпорт шпал із зазначених порід деревини був незначним і становив у середньому за ці роки 29 тис. пудів¹¹⁶. Окрім того, з України вивезено пересічно в 1909–1911 рр. 4890 тис. пудів шпал з інших порід деревини, у тому числі з Волині — 2887 тис. пудів. Водночас з Австрії надійшло таких шпал лише 174 тис. пудів¹¹⁷.

Позитивно впливав на торговельне сальдо України й експорт клепки. Дубової, букової, кленової клепки було вивезено в 1909–1911 рр. 2476 тис. пудів, або 35,89% від імперського експорту, що становив 6898 тис. пудів¹¹⁸. Із них з Волині було вивезено 889 тис. пудів, з Катеринославщини — 0,67, Київщини — 248,34, Поділля — 451, Полтавщини — 34,67, Таврії — 1,3, Харківщини — 108,34, Херсонщини — 144,67, Чернігівщини — 597,67 тис. пудів¹¹⁹. Волинська губернія експортувала клепку переважно в Австрію, Пруссію, порти Балтійського моря й почасти в Одесу; Чернігівська губернія — у Пруссію, порти Балтійського та Чорного морів¹²⁰. Надійшло клепки із зазначених тут порід деревини пересічно за ці роки 504 тис. пудів, у тому числі в Україну — 246 тис. пудів¹²¹. Окрім того, з України було вивезено у середньому в 1909–1911 рр. 1942 тис. пудів клепки з інших порід деревини, або 25,96% від імперського експорту¹²². Увезення цієї продукції світової торгівлі в Україну було мінімальним — 28 тис. пудів¹²³. Зрештою, за межі України вивезено пересічно в 1909–1911 рр. дерев'яних виробів возового й екіпажного промислів близько 127 тис. пудів, або 17% від імперського експорту (752 тис. пудів)¹²⁴. У праці Г.О. Кривченка дошок, клепки, шпал, кругляка й інших різновидів необробленої деревини відправлено в портові митниці 6273,4 тис. пудів, на сухопутні прикордонні митниці — 1694,6 тис. пудів, а ввезено, відповідно, 8,8 і 173,3 тис. пудів¹²⁵.

Важливою продукцією промисловості, яка позитивно впливала на торговельне сальдо України, була сода. У 1909–1911 рр. її було вивезено

¹¹⁵ Там же. — С. 146–147.

¹¹⁶ Там же. — С. 148–149.

¹¹⁷ Там же. — С. 150–153.

¹¹⁸ Там же. — С. 132–133.

¹¹⁹ Там же.

¹²⁰ Там же. — С. 132–135.

¹²¹ Там же. — С. 144–145.

¹²² Там же.

¹²³ Там же. — С. 145–146.

¹²⁴ Там же. — С. 162–165.

¹²⁵ Кривченко Г.О. Назв. праця. — Продовження табл. № 57.

1071,6 тис. пудів, або 76,52% від усього імперського експорту, що виражався цифрою 1400,3 тис. пудів¹²⁶. Зокрема з Катеринославської губернії вивезено за ці роки 899,6 тис. пудів, із них у портові митниці Чорного й Азовського морів 266,3 тис. пудів і до Пруссії — 40 тис. пудів. Із Харківської губернії вивезено 171 тис. пудів, Таврійської — 1 тис. пудів¹²⁷. За Г.О. Кривченком, соди ввезено в Україну з портів тільки 0,1 тис. пудів, із прикордонних сухопутних застав — 0,2 тис. пудів, а даних про вивіз цієї продукції взагалі немає¹²⁸. У великих обсягах з України вивозилася й сіль. За даними Г.О. Кривченка, позитивне торговельне сальдо сіллю для України становило 142,2 тис. пудів¹²⁹. Щодо товчених і молотих кісток тварин і мила, то їх вивіз за межі України був незначним, але продуктивним. Так із дев'яти українських губерній було вивезено 190 тис. пудів кісток, або 19,52% від імперського експорту, а мила за межі України відправлено 10 тис. пудів¹³⁰. У Г.О. Кривченка позитивне торговельне сальдо для кісток, відправлених на світовий ринок, становило 66,7 тис. пудів, а всього за межі України — 138,1 тис. пудів¹³¹.

Заслугує на увагу й експорт сірників, фосфоритів, кислот та іншої промислової продукції. Пересічно в 1910–1911 рр. за межі України було вивезено 67 тис. пудів сірників, або 14,5% від імперського експорту, що становив 462 тис. пудів, з них 59,5 тис. пудів із Чернігівщини¹³². Фосфорити вивозилися з України молотими й у шматках. Перших відправлено за межі України в 1911 р. 94 тис. пудів, других — 41 тис. пудів. Експорт фосфоритів з імперії у 1911 р. обмежився українським вивозом¹³³. Вивіз за межі України сірчаної, соляної, азотної й карболової кислот становив пересічно в 1909–1911 рр. 108 тис. пудів, або 16,37% імперського експорту. Із Волині було відправлено 2,3 тис. пудів, з Катеринославщини — 99,7, Харківщини — 0,7, Херсонщини — 5,3 тис. пудів¹³⁴.

Важливою статтею зовнішньоторговельних угод України був посуд та художні вироби з фарфору, фаянсу, майоліки, хоча статистичні дані щодо

¹²⁶ Материалы к пересмотру торгового договора России с Германией... — С. 212–213.

¹²⁷ Там же.

¹²⁸ Кривченко Г.О. Назв. праця. — Продовження табл. № 57.

¹²⁹ Там же.

¹³⁰ Материалы к пересмотру торгового договора России с Германией... — С. 220–221, 490–491.

¹³¹ Кривченко Г.О. Назв. праця. — Продовження табл. № 57.

¹³² Материалы к пересмотру торгового договора России с Германией... — С. 438–439.

¹³³ Там же. — С. 482–483, 486–487.

¹³⁴ Там же. — С. 196–199.

їх обсягу доволі обмежені. Загалом різноманітних виробів було вивезено за межі України в 1911 р. 189 тис. пудів, або 25,7% від імперського експорту¹³⁵. Зокрема з Волині відправлено 78 тис. пудів, з Таврії — 2, Харківщини — 108, Херсонщини — 1 тис. пудів¹³⁶. Вивозився за межі України також різноманітний скляний посуд — бутлі, пляшки тощо. Так, у 1910 р. це було 548 тис. пудів, або 25,75% від імперського експорту, що становив 2128 тис. пудів. Інший скляний посуд — 114 тис. пудів, або 14,25%, від усього експорту цієї продукції з Російської імперії¹³⁷.

Надзвичайно негативно на торговельне сальдо України впливала торгівля мануфактурними товарами. Мануфактурного товару і ткацьких виробів пересічно в 1909–1911 рр. з України вивезено переважно в портові митниці Чорного й Азовського морів 180,3 тис. пудів, що становило тільки 4,42% від імперського експорту, обсяги якого виражалися цифрою 4066,6 тис. пудів¹³⁸. Із Волині було відправлено за межі України 9,7 тис. пудів мануфактурного товару, з Катеринославщини — 1,3, Київщини — 6,3, Поділля — 4,7, Полтавщини — 6,7, Таврії — 10, Харківщини — 107,3, Херсонщини — 13, Чернігівщини — 21,3 тис. пудів¹³⁹. Окрім того, за межі України вивозилися лляні та конопляні тканини й вироби з них¹⁴⁰. Серед інших товарів цього профілю слід назвати бавовняні, шерстяні, шовкові та комбіновані тканини. Пересічно в 1909–1910 рр. їх відправлено за межі України 101,6 тис. пудів, або 4,08% від імперського експорту (2475 тис. пудів)¹⁴¹. Із Волині було вивезено 5 тис. пудів, з Катеринославщини — 1, Київщини — 2,3, Поділля — 2,3, Полтавщини — 0,7, Таврії — 5, Харківщини — 66,3, Херсонщини — 6, Чернігівщини — 13 тис. пудів¹⁴². Шерстяних тканин з України вивезено 38 тис. пудів. У тому числі з Волині — 4 тис. пудів, Київщини — 3, Полтавщини — 2, Харківщини — 12, Херсонщини — 2, Чернігівщини — 15 тис. пудів¹⁴³. Своєю чергою мануфактурні товари у великих обсягах ввозилися в Україну з Московського промислового району й Царства Польського. За Г.О. Кривченком, усіх мануфактурних товарів вивезено з України пересічно в 1909–1911 рр. через портові митниці 13,9 тис. пудів, сухопутні прикордонні митниці —

¹³⁵ Там же. — С. 510–511.

¹³⁶ Там же.

¹³⁷ Там же. — С. 448–449, 450–453.

¹³⁸ Там же. — С. 2–11.

¹³⁹ Там же. — С. 2–9.

¹⁴⁰ Там же. — С. 28–29, 52–53.

¹⁴¹ Там же. — С. 32–37.

¹⁴² Там же. — С. 32–35.

¹⁴³ Там же. — С. 60–61.

0,2, малим каботажем — 986,3, далеким каботажем — 40,5. Натомість мануфактурного товару надійшло в Україну у середньому у ці роки через портові митниці 6,5 тис. пудів, сухопутні прикордонні митниці — 8,1, малим каботажем — 305,5, далеким каботажем — 56,7. Загальний торговельний баланс був від'ємним і становив 3701,2 тис. пудів¹⁴⁴.

Колосальне розорювання українського степу у другій половині XIX — на початку XX ст. призвело до неухильного зменшення поголів'я овець й обсягу експортованої вовни. Остання вивозилася на зовнішні ринки переважно з регіонів, де ще збереглися природні випаси для худоби — Дон, Кубань, Ставропілля тощо. Загалом пересічно в 1909–1911 рр. з України вивезено 59 тис. пудів вовни, або 5,7% від імперського експорту, що становив 1035 тис. пудів¹⁴⁵. Із них з Волині через Волочиську митну заставу в Австрію експортовано 8,3 тис. пудів, з Катеринославщини вивезено в порти Азовського моря 1,7 тис. пудів, з Полтавщини — 2,7 тис. пудів. З Таврії відправлено в Пруссію через Сосновицьку митницю і порти Чорного й Азовського морів 20,7 тис. пудів, з Харківщини вивезено у Санкт-Петербург 1 тис. пудів вовни, з Херсонщини експортовано в Австрію і Пруссію 25,3 тис. пудів вовни¹⁴⁶. За Г.О. Кривченком овечої вовни вивезено з України пересічно у ці роки через портові митниці 35,8 тис. пудів, через сухопутні митні застави — 1,6, малим каботажем — 129,3 тис. пудів. Надійшло вовни малим каботажем 179 тис. пудів¹⁴⁷. Пасивний торговельний баланс цієї продукції становив 192 тис. пудів¹⁴⁸.

На ринках країн Західної Європи і Близького Сходу незмінно користувалися попитом вичинені й невичинені шкури худоби й диких тварин. Перших вивезено з України пересічно в 1909–1911 рр. близько 15 тис. пудів, других — значно більше, 224 тис. пудів, або 12,93% від імперського експорту¹⁴⁹. За Г.О. Кривченком, вичинених шкур вивезено за межі України 7,3 тис. пудів, а ввезено — 8,8 тис. пудів. Не вичинених шкур відправлено в порти й митниці 7,4 тис. пудів, у сухопутні прикордонні — 43,2, малим каботажем — 331, далеким каботажем — 17,9 тис. пудів¹⁵⁰.

¹⁴⁴ Кривченко Г.О. Назв. праця. — Продовження табл. № 57.

¹⁴⁵ Матеріали к пересмотру торгового договора России с Германией... — С. 534–541.

¹⁴⁶ Там же. — С. 534–539.

¹⁴⁷ Кривченко Г.О. Назв. праця. — Продовження табл. № 57.

¹⁴⁸ Там же.

¹⁴⁹ Матеріали к пересмотру торгового договора России с Германией... — С. 498–499.

¹⁵⁰ Кривченко Г.О. Назв. праця. — Продовження табл. № 57.

У значно більших обсягах експортувалася з України продукція коноплярства і льонарства — прядиво, клоччя, пряжа тощо. Так, конопляного прядива залізницями вивезено пересічно в 1909–1911 рр. 663,2 тис. пудів, або 21,53% від імперського експорту (3079,6 тис. пудів)¹⁵¹. Із них із Чернігівщини відправлено 620 тис. пудів¹⁵². Конопляного клоччя вивезено за межі України за ці роки 174,6 тис. пудів, або 21,52% від імперського експорту, що становив 811,3 тис. пудів¹⁵³. Із них із Волині відправлено 106 тис. пудів¹⁵⁴. Льонової пряжі (крім канатної) вивезено близько тис. пудів¹⁵⁵.

Зрештою важливими експортними товарами були папір і картон. У середньому в 1909–1911 рр. за межі України було відправлено 206,3 тис. пудів паперу й картону, або 16,58%, від імперського експорту, що становив 1242 тис. пудів¹⁵⁶. З Волинської губернії було вивезено 121,3 тис. пудів, з Катеринославської — 4, Київської — 26,7, Подільської — 2,7, Полтавської — 2,3, Таврійської — 9,3, Харківської — 2,3, Херсонської — 33,7, Чернігівської — 3 тис. пудів¹⁵⁷. Проте обсяги імпорту паперу й картону були більшими. В імперію надійшло пересічно за ці роки 2717 тис. пудів, у тому числі в Україну — 378,3 тис. пудів. Із них у Волинську губернію — 11 тис. пудів, Катеринославську — 33, Київську — 134, Подільську — 3,7, Полтавську — 13,6, Таврійську — 16,3, Харківську — 130,3, Херсонську — 34, Чернігівську — 2,3 тис. пудів¹⁵⁸.

Водночас на зовнішні ринки вивозився обгортковий папір і різаний картон. За межі України було відправлено пересічно в 1909–1911 рр. 321 тис. пудів цієї продукції, або 17,29% від імперського експорту, що становив 1856,3 тис. пудів¹⁵⁹. Зокрема з Волині відвантажено 213,3 тис. пудів, з Катеринославщини — 5, з Київщини — 4,3, з Поділля — 24,7, Полтавщини — 16,7, Таврії — 3,7, Харківщини — 34,6, Херсонщини — 18,5, Чернігівщини — 2,3 тис. пудів¹⁶⁰. Імпорт паперово-картонної маси цього профілю був меншим. В імперію її надійшло 1705,6 тис. пудів, у

¹⁵¹ Материалы к пересмотру торгового договора России с Германией... — С. 300–305.

¹⁵² Там же. — С. 300–301.

¹⁵³ Там же. — С. 306–311.

¹⁵⁴ Там же. — С. 306–307.

¹⁵⁵ Там же. — С. 322–323.

¹⁵⁶ Материалы к пересмотру торгового договора России с Германией... — С. 22–25.

¹⁵⁷ Там же. — С. 22–23.

¹⁵⁸ Там же.

¹⁵⁹ Там же. — С. 26–33.

¹⁶⁰ Там же. — С. 26–29.

тому числі в Україну — 251,3 тис. пудів¹⁶¹. З них у Волинську губернію — 26,3 тис. пудів, Катеринославську — 17,6, Київську — 74,3, Подільську — 14,3, Полтавську — 13, Таврійську — 30,7, Харківську — 16,7, Херсонську — 48, Чернігівську — 10,3 тис. пудів¹⁶². Окрім того, з України вивозилася в незначних обсягах деревна і солом'яна маса¹⁶³. За Г.О. Кривченком, паперу і картону було відправлено з України у середньому в 1909–1911 рр. в морські порти 2,9 тис. пудів, на прикордонні сухопутні митниці — 0,1, малим каботажем — 1240,5, далеким каботажем — 146,5 тис. пудів. Проте обсяги імпорту були більшими. Через морські порти в Україну надійшло пересічно за ці роки 36,8 тис. пудів, сухопутні прикордонні митниці — 3,1, малим каботажем — 415,1, далеким каботажем — 1022,4 тис. пудів¹⁶⁴.

У підсумку зазначимо: автори дослідження прагнули не перевантажувати читачів великим обсягом статистичних даних, особливо щодо тієї продукції промисловості, яка слабо впливала на активне чи пасивне торговельне сальдо. Це буде цілковито враховано при визначенні загального торговельного балансу в наступному розділі.

Експорт та імпорт продукції сільського господарства. Попри відсталість землеробства на теренах Російської імперії, останнє, за словами виразника інтересів сільськогосподарських виробників професора П.П. Мичуліна, «не без успіху конкурувало з іншими країнами на світовому ринку»¹⁶⁵. У загальній сумі середньорічного експорту за п'ятиліття 1909–1913 рр. у 1501,4 млн руб. на долю сільського господарства припадало, ураховуючи і продукцію лісівництва, 89,3%, або майже 9/10 від усього вивозу¹⁶⁶. Ці здобутки стали значною мірою наслідком успіхів українського землеробства. Пересічно в 1909–1913 рр. за межі України відправлялося трохи більше 1/6 від усього світового зернового експорту, обсяги якого перевищували 1,8 млрд пудів¹⁶⁷. У великих обсягах вивозилися з України на зовнішні ринки та в різні регіони Російської імперії надлишки цукру та іншої продукції сільського господарства. Їх успішна

¹⁶¹ Там же. — С. 36–39.

¹⁶² Там же. — С. 36–37.

¹⁶³ Там же. — С. 42–43.

¹⁶⁴ Кривченко Г.О. Назв. праця. — Продовження табл. № 57.

¹⁶⁵ Промышленность и торговля. — 1916. — № 32–33. — С. 122.

¹⁶⁶ Ден В.Э. Положение России в мировом хозяйстве: Анализ русского экспорта до войны: Статистический очерк. — Петроград, 1922. — С. 42.

¹⁶⁷ Ресент О.П., Сердюк О.В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.). — К., 2011. — С. 7.

реалізація стала надійним джерелом, що забезпечувало позитивне торговельне сальдо.

Позитивний торговельний баланс України було забезпечено в ті роки найперше вивозом зернових культур. Завдяки наявним погубернським даним за 1909–1911 рр. у дослідженні підраховано обсяги вивозу та ввозу сільськогосподарських продуктів залізницями до морських портів і сухопутних прикордонних митних застав та у зворотних напрямках (значною мірою враховано й вивіз продукції сільського господарства водними шляхами та гужовим транспортом).

Пересічно в 1909–1911 рр. залізницями з України вивезено до морських портів і прикордонних митних застав 14 666 тис. пудів жита, або 46,53% від усього імперського експорту, що становив 31515,3 тис. пудів¹⁶⁸. Із них із Волинської губернії — 322 тис. пудів, Катеринославської — 1062,3, Київської — 2656, Подільської — 1016, Полтавської — 1724, Таврійської — 598, Харківської — 639, Херсонської — 6472,7, Чернігівської — 176,3 тис. пудів¹⁶⁹. У порти Балтійського моря Ревель і Лібаву з Волині було відправлено 76,3 тис. пудів жита, в Одесу — 17,6, в Архангельськ — 0,3, в Австрію через Радзивилівську й Волочиську застави — 39,7, у Пруссію через Сосновицьку, Млавську і Граєвську застави — 189 тис. пудів¹⁷⁰. Сільськогосподарські виробники та експортери Катеринославщини вивозили жито переважно в азово-чорноморські порти: в Одесу відправлено 10 тис. пудів, Миколаїв — 479,3, Севастополь — 3,6, Феодосію — 75,3, Керч — 0,7, Генічеськ — 6,3, Бердянськ — 218,3, Маріуполь — 117, Таганрог — 71,3, Ростов-на-Дону — 84 тис. пудів, у Пруссію і порти Балтійського моря з Катеринославщини надійшло 12 тис. пудів жита¹⁷¹. Із Київщини жито вивозилося аналогічними напрямками: у Миколаївський порт — 1777,6 тис. пудів, в Одеський — 162,3, в Австрію — 2, у Пруссію через Сосновицьку, Граєвську, Млавську та інші прикордонні застави — 521, порти Балтійського моря — 521 тис. пудів¹⁷². Подільська губернія відправила в балтійські порти 41,3 тис. пудів жита, в Одеський порт — 673, у Миколаївський — 110, в Австрію — 78, у Пруссію — 113,6 тис. пудів¹⁷³. З Полтавської губернії в Ревель, Ригу, Лібаву, Нарву та інші порти Балтійського моря було вивезено 158 тис. пудів жита, в Архангельськ на Білому морі — 6, у Пруссію — 91,3, у

¹⁶⁸ Матеріали к пересмотру торгового договора России с Германией... — С. 36–49.

¹⁶⁹ Там же. — С. 36–47.

¹⁷⁰ Там же. — С. 36–37.

¹⁷¹ Там же. — С. 38–39.

¹⁷² Там же.

¹⁷³ Там же. — С. 40–41.

Миколаївський порт — 1405. Решту інших вантажів відправлено у Херсон, Феодосію, Маріуполь, Таганрог¹⁷⁴. Таврійська губернія вивозила жито переважно в азово-чорноморські порти: у Севастополь — 66,6 тис. пудів, у Феодосію — 273, Генічеськ — 234,7, Керч і Миколаїв — 0,7, натомість у Санкт-Петербург — лише 0,3 тис. пудів¹⁷⁵. Харківська губернія відправляла житні вантажі в порти Балтійського, Чорного й Азовського морів. Зокрема в Таганрог було вивезено 115,3 тис. пудів, у Маріуполь — 108,3, Миколаїв — 174, в Пруссію через Вержболове, Граєво і Млаву — 110, у порти Балтики — 97 тис. пудів¹⁷⁶. Херсонська губернія вивозила жито на світовий ринок переважно через порти Чорного моря: в Одесу було відправлено пересічно в 1909–1911 рр. 4341 тис. пудів, у Миколаїв — 2124,6 тис. пудів; у порти Балтійського моря вивезено 5,3 тис. пудів, а у Пруссію — 1,7 тис. пудів¹⁷⁷. Зрештою найменш хлібородна губернія України — Чернігівська — вивозила жито в порти Балтійського й Чорного моря та у Пруссію. До Миколаєва було відправлено пересічно за ці роки 1,6 тис. пудів, у Пруссію — 38, порти Балтійського моря — близько 100 тис. пудів, із них у Лібаву надійшло 58,3 тис. пудів, решта — у Санкт-Петербург, Ревель, Нарву і Ригу¹⁷⁸.

Щодо імпорту жита, то його обсяги були незначними. В Україну було ввезено пересічно в 1909–1911 рр. 228 тис. пудів, або 15,84% від усього імперського імпорту, що становив 1439 тис. пудів¹⁷⁹. Зокрема у Волинську губернію було ввезено 17 тис. пудів, у Катеринославську — 5, Київську — 9,5, Подільську — 17,5, Полтавську — 0,5, Харківську — 0,5, Херсонську — 175,6, Чернігівську — 2,5 тис. пудів¹⁸⁰. Житні вантажі надходили з портів Балтійського, Чорного й Азовського морів та прикордонних сухопутних пунктів. Нерідко це було жито українських виробників, яке не вдалося продати з різних причин на зовнішніх ринках.

Надзвичайно цінною зерновою культурою, експорт якої впливав на торговельне сальдо України, була пшениця. Обсяги її виробництва й експорту з кожним п'ятиліттям помітно зростали. Пересічно в 1909–1911 рр. з України було вивезено залізницями 87099 тис. пудів пшениці, або 39,63% від усього імперського експорту (219 770 тис. пудів)¹⁸¹. Зокрема з

¹⁷⁴ Там же. — С. 42–43.

¹⁷⁵ Там же.

¹⁷⁶ Там же.

¹⁷⁷ Там же. — С. 44–45.

¹⁷⁸ Там же.

¹⁷⁹ Там же. — С. 48–57.

¹⁸⁰ Там же.

¹⁸¹ Там же. — С. 56–69.

Волині було вивезено 752 тис. пудів пшениці, Катеринославщини — 28 681, Київщини — 2207, Поділля — 3592, Полтавщини — 3075,7, Таврії — 13 468,7, Харківщини — 4462, з Херсонщини — 30854,6, Чернігівщини — 6,3 тис. пудів¹⁸². Українська пшениця у великих обсягах вивозилася в ті роки до Німеччини, Великобританії, Голландії, Італії, Франції, Бельгії, Греції і почасти Австро-Угорщини, Іспанії, Румунії, Туреччини, Швеції та інших країн¹⁸³. Виробники Волині експортували пшеницю до Західної Європи: в Австрію — 514,3 тис. пудів через Радзивилов і Волочиск, у Пруссію — 105 тис. пудів через Граєво, Млаву і Сосновиці. У порти Чорного моря — Одесу й Миколаїв — було відправлено 131,7 тис. пудів пшениці, а решту — в Лібаву на Балтиці¹⁸⁴. Експорт пшениці з Київщини здійснювався тими самими напрямком. У порти Балтійського моря відправлено 8,6 тис. пудів пшениці, у Пруссію — 166,7, в Австрію — 42,7, у Румунію через Рені — 0,3, в Одесу — 117,3, у Миколаїв — 1871, Севастополь — 1 тис. пудів¹⁸⁵. Виробники Подільської губернії відправили в ті роки в порти Балтики пересічно 2,6 тис. пудів пшениці, у Пруссію — 97,3, в Австрію — 666,3, у Румунію — 0,7, в Одесу — 2655, у Миколаїв — 171,6, у Херсон — 3 тис. пудів¹⁸⁶. Катеринославська губернія експортувала пшеницю переважно через азово-чорноморські порти. За ці роки в Одесу було вивезено 53 тис. пудів пшениці, у Миколаїв — 5668, у Севастополь — 1, Херсон — 0,3, Феодосію — 4087, Керч — 72,3, Генічеськ — 178,6, Бердянськ — 8929,7, Маріуполь — 5625,6, Таганрог — 2733, Ростов-на-Дону — 319,6 тис. пудів. У Пруссію з Катеринославщини надійшло 9,3 тис. пудів пшениці, в Австрію — 1, а решта — у порти Балтійського моря¹⁸⁷. Виробники Полтавської губернії вивозили пшеницю в порти Чорного, Азовського й Балтійського морів, в Австрію та Пруссію. Найбільші пшеничні вантажі було відправлено в Миколаївський порт — 2859 тис. пудів¹⁸⁸. Таврійська губернія вивозила пшеницю залізницями винятково в порти Чорного й Азовського морів. У Феодосію було відправлено 9365,7 тис. пудів пшениці, у Керч — 299,3, у Генічеськ — 1970,3 у Бердянськ — 1829,7 тис. пудів, а решту — в Одесу, Маріуполь і

¹⁸² Там же. — С. 56–63.

¹⁸³ Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1912 год: Издание департамента таможенных сборов. — Ч. II. — С. 12.

¹⁸⁴ Материалы к пересмотру торгового договора России с Германией... — Ч. I. — С. 56–57.

¹⁸⁵ Там же. — С. 58–59.

¹⁸⁶ Там же. — С. 60–61.

¹⁸⁷ Там же. — С. 58–59.

¹⁸⁸ Там же. — С. 60–61.

Таганрог¹⁸⁹. Із Харківщини пшениця вивозилася залізницями в Австрію, Пруссію, порти Балтійського, Чорного, Азовського морів. Найбільше пшениці з цієї губернії прийняли Миколаїв — 1300,3 тис. пудів, Маріуполь — 1014, Таганрог — 1425 і Феодосія — 369,7 тис. пудів¹⁹⁰. Найбільші обсяги цієї культури було вивезено залізницями з Херсонської губернії. У порти Балтійського моря було відправлено 3,3 тис. пудів пшениці, в Австрію — 11, у Пруссію — 1, у Румунію — 0,3, в Одесу — 16458,3, у Миколаїв — 14335,7, у Херсон — 5,3, у Феодосію — 3, у Бердянськ — 4,3, у Ростов-на-Дону — 6,7, у Новоросійськ — 26 тис. пудів¹⁹¹. Зрештою, з Чернігівщини було вивезено залізницями 6,3 тис. пудів пшениці. Із них у Пруссію через Граєвську заставу — 5 тис. пудів, у Миколаївський порт — 0,7 тис. пудів¹⁹².

Обсяги ввезеної в Україну пшениці залізницями були незначними — 188 тис. пудів, або 18% від усього імперського імпорту пересічно в 1909–1911 рр., що становив 1044 тис. пудів¹⁹³. Із них у Волинську губернію було ввезено 20,5 тис. пудів, у Катеринославську — 45,6, у Харківську — 1, у Херсонську — 95,3, у Київську — 12,6, у Подільську — 5,3, у Полтавську — 2,3, у Таврійську — 8 тис. пудів¹⁹⁴. Пшениця ввозилася з портів Чорного й Балтійського морів та почасти з Румунії і Пруссії¹⁹⁵.

У загальному обсязі товарообміну зернових помітне місце посідав овес — фуражна культура для відгодівлі переважно коней. Пересічно в 1909–1911 рр. з України вивезено залізницями 11 806 тис. пудів вівса, або близько 15% від імперського експорту, що становив 78 761 тис. пудів¹⁹⁶. Із них із Волині вивезено 126 тис. пудів вівса, Катеринославщини — 275, Київщини — 1184,6, Поділля — 437,3, Полтавщини — 4157,6, Таврії — 566,3, Харківщини — 1131,3, Херсонщини — 449, Чернігівщини — 3479,3 тис. пудів¹⁹⁷. Волинська губернія експортувала овес переважно в Австрію і Пруссію. До першої було вивезено через Новоселицьку, Волочиську і Радзивилівську митні застави 87,3 тис. пудів вівса, до другої через Млавську та Граєвську митниці — 34 тис. пудів. Решта вівса

¹⁸⁹ Там же. — С. 62–63.

¹⁹⁰ Там же.

¹⁹¹ Там же.

¹⁹² Там же.

¹⁹³ Там же. — С. 68–73.

¹⁹⁴ Там же. — С. 68–73.

¹⁹⁵ Там же. — С. 68–71.

¹⁹⁶ Там же. — С. 76–89.

¹⁹⁷ Там же. — С. 76–85.

відправлена в Одесу й Лібаву¹⁹⁸. Катеринославська губернія вивозила овес в порти Чорного, Азовського, Балтійського морів і почасти в Австрію та Пруссію. Зокрема в Бердянськ було відправлено 92,3 тис. пудів, у Севастополь — 37, у Миколаїв — 94,7 тис. пудів¹⁹⁹. Виробники Київської губернії вивозили овес в порти Чорного моря і почасти в Австрію, Пруссію та портові митниці Балтійського моря. В Одесу було відправлено 210,3 тис. пудів, у Миколаїв — 787,3 тис. пудів²⁰⁰. Подільська губернія відправила 363,6 тис. пудів в Одеській порт, 58,3 — в Австрію, 15 тис. пудів — у Пруссію, а решту вівсяних вантажів — у Лібаву²⁰¹. Найбільше вівса було вивезено пересічно в 1909–1911 рр. Із Полтавської губернії: у порти Балтійського моря — 942,6 тис. пудів, у Пруссію — 259, в Австрію — 13,3, в Одесу — 3,3, у Миколаїв — 2920,6 тис. пудів, а решту — у Херсон, Севастополь, Феодосію, Генічеськ, Маріуполь, Таганрог і Ростов-на-Дону²⁰². Виробники Таврійської губернії експортували овес через порти Чорного й Азовського морів. У Севастополь було відправлено 214, 3 тис. пудів вівса, Феодосію — 247, Керч — 3,3, Миколаїв — 0,3, Генічеськ — 23, Бердянськ — 61,7, Таганрог — 16,6 тис. пудів²⁰³. Харківська губернія експортувала овес залізницями в порти Балтійського моря та у Пруссію через прикордонні митниці. У порти на Балтиці було відправлено 131,7 тис. пудів вівса, із них 115 тис. пудів — у Лібаву. В азово-чорноморські порти вивезено 697,7 тис. пудів вівса, із них в Одесу відправлено 33,7, а в Миколаїв — 540 тис. пудів. Решту вівса було вивезено через Севастополь, Феодосію, Ростов-на-Дону, Таганрог, Маріуполь, Бердянськ і Керч²⁰⁴. Херсонська губернія експортувала овес переважно в порти Чорного моря: до Одеси було відправлено 209,6 тис. пудів, до Миколаєва — 226, Херсона — 0,7 тис. пудів, а решту вівса вивезено в порти Балтійського моря і Пруссію²⁰⁵. Солідним експортером вівса була Чернігівська губернія. Пересічно за ці роки її виробники відправили в Миколаїв 676,3 тис. пудів вівса, в Одесу — близько 2, у порти Балтійського моря — 2647,6, у Пруссію — 140,3, а решту — в Австрію і балтійські порти²⁰⁶. Увезено

¹⁹⁸ Там же. — С. 76–77.

¹⁹⁹ Там же.

²⁰⁰ Там же. — С. 78–79.

²⁰¹ Там же. — С. 80–81.

²⁰² Там же. — С. 80–81.

²⁰³ Там же. — С. 82–83.

²⁰⁴ Там же. — С. 84–85.

²⁰⁵ Там же.

²⁰⁶ Там же.

вівса в Україну пересічно за ці роки лише 13,6 тис. пудів, або 14,9% від імперського імпорту, що становив 911,6 тис. пудів²⁰⁷.

Дуже важливою зерновою культурою для виробників України, що впливала на торговельний баланс, був ячмінь. Пересічно в 1909–1911 рр. було вивезено залізницями 57059,4 тис. пудів ячменю, або 50,66% від усього імперського експорту, що становив 112626,3 тис. пудів²⁰⁸. Із них із Волині відправлено за межі України 325 тис. пудів ячменю, Катеринославщини — 17569,3, Київщини — 1428,3, Поділля — 988,6, Полтавщини — 1281,3, Таврії — 6523, Харківщини — 2391,3, Херсонщини — 26545,3, Чернігівщини — 7,3 тис. пудів²⁰⁹. Український ячмінь користувався величезним попитом у країнах Західної Європи, де він використовувався для відгодівлі худоби, особливо свиней. У найбільших обсягах ячмінь експортувався з України до Німеччини, Великобританії, Голландії й ряду інших країн²¹⁰. Волинська губернія експортувала ячмінь у зазначені тут держави: у порти Балтійського моря було відправлено 73,3 тис. пудів, у Пруссію — 194 тис. пудів. До Австрії було вивезено через Волочиську й Радзивилівську митниці 10 тис. пудів, в Одесу — 39,3, Миколаїв — 1,7, Бердянськ — 3, Ростов-на-Дону — 2,6, Єйськ — 1 тис. пудів²¹¹. Катеринославська губернія найбільші ячмінні вантажі вивозила в порти Чорного й Азовського морів: у Миколаїв — 2565 тис. пудів, Феодосію — 1628,6, Бердянськ — 3196, Маріуполь — 9298, Таганрог — 507,3, Ростов-на-Дону — 48,6, Одесу — 1,7, Керч — 0,3, Генічеськ — 0,3 тис. пудів. У порти Балтійського моря було відправлено через Лібаву, Ригу, Ревель, Нарву і Санкт-Петербург 10,3 тис. пудів ячменю, у Пруссію — 307,7 тис. пудів²¹². Київська губернія експортувала ячмінь переважно в Пруссію. Через Сосновицьку, Олександрівську, Млавську, Граєвську та інші митні застави було вивезено 817,7 тис. пудів ячменю. В Австрію експортовано 16,7 тис. пудів, а в Одесу й Миколаїв — 590 тис. пудів²¹³. Із Подільської губернії в Одесу було відправлено 299,3 тис. пудів ячменю, у Миколаїв — 34,3, Австрію — 68, Пруссію — 549,6, порти Балтійського моря — 21,6,

²⁰⁷ Там же. — С. 94–95.

²⁰⁸ Там же. — С. 96–107.

²⁰⁹ Там же. — С. 96–103.

²¹⁰ Вывоз главнейших товаров по странам назначения за 1902–1913 гг. // Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1912 год. — Ч. II. — С. 12.

²¹¹ Материалы к пересмотру торгового договора России с Германией... — Ч. I. — С. 96–97.

²¹² Там же.

²¹³ Там же.

далекий Архангельськ на Білому морі — 5,7 тис. пудів²¹⁴. Полтавська губернія відправила в порти Балтійського моря 16 тис. пудів ячменю, у Пруссію — 631,6, Австрію — 7,3, Миколаїв — 590,3, Феодосію — 24,6, Маріуполь — 10, Таганрог — 2, Бердянськ — 0,3 тис. пудів²¹⁵. Сільські господарі Таврії вивозили ячмінь винятково в азово-чорноморські порти. У Бердянськ було відправлено 514 тис. пудів ячменю, у Генічеськ — 3149, Керч — 6, Феодосію — 2849,3, Севастополь — 3,7 тис. пудів²¹⁶. Сільсько-господарські виробники Харківської губернії найбільшу частину експортованого ячменю відправили через прикордонні сухопутні митниці до Пруссії. Зокрема через Вержболове було вивезено 333,7 тис. пудів ячменю, Граєво — 332,3, Млаву — 607, Олександрове — 5,3, Щепйорне — 8,3, Сосновиці — 14,3, а разом — 1301 тис. пудів. В Австрію було відправлено 1,3 тис. пудів, а решту ячменю вивезено в порти Азовського й Чорного морів. Зокрема в Миколаїв — 322 тис. пудів, Херсон — 1,7, Севастополь — 0,7, Феодосію — 52,3, Бердянськ — 3,3, Маріуполь — 383, Таганрог 221,3, Ростов-на-Дону — 7,3, Новоросійськ — 1 тис. пудів²¹⁷. Херсонська губернія відправляла ячмінь переважно в близько розташовані порти Чорного моря. У Миколаїв було вивезено 16306,6 тис. пудів, Одесу — 9993,3. В Австрію було відвантажено 1,7 тис. пудів, в Пруссію — 359,7, порти Балтійського моря — 5, Архангельськ — 0,3, порти Азовського моря — 1,3, Новоросійськ — 1,07 тис. пудів²¹⁸. Зрештою Чернігівська губернія експортувала у Пруссію 6,3 тис. пудів ячменю, Австрію — 0,7, Бердянськ — 0,3 тис. пудів²¹⁹. Імпорт ячменю був порівняно незначним. В Російську імперію ввезено 629,6 тис. пудів пересічно за ці роки, із них в Україну — 411,1 тис. пудів. Зокрема у Волинську губернію ввезено 2,6 тис. пудів, Катеринославську — 27,6, Київську — 1,7, Подільську — 3, Полтавську — 0,6, Таврійську — 8,6, Херсонську — 367 тис. пудів²²⁰. Більша частина ячменю була ввезена з Румунії. Зокрема через митницю в Унгені надійшло 346 тис. пудів, через Рені — 4,7, а решта ввезена з Австрії й порти Чорного й Азовського морів²²¹.

Поряд із продовольчими та фуражними зерновими культурами з України на зовнішні ринки й у регіони Російської імперії вивозилося

²¹⁴ Там же. — С. 100–101.

²¹⁵ Там же.

²¹⁶ Там же. — С. 100–101.

²¹⁷ Там же. — С. 102–103.

²¹⁸ Там же.

²¹⁹ Там же.

²²⁰ Там же. — С. 108–111.

²²¹ Там же.

житнє та пшеничне борошно. Пересічно в 1909–1911 рр. житнього борошна різних сортів з України вивезено залізницями 1796,4 тис. пудів, у тому числі питльованого 130,5 тис. пудів, що становило 18,4% до всього імперського експорту (9760,3 тис. пудів). Із Волині пересічно у ці роки вивезено 215 тис. пудів, Катеринославщини — 78, Київщини — 412,6, Поділля — 361,3, Полтавщини — 466,3, Таврії — 147, Харківщини — 28,3, Херсонщини — 50,3, Чернігівщини — 31,6 тис. пудів²²². Волинська губернія відправила у ці роки в Одесу 6,3 тис. пудів житнього борошна, в Австрію — 3,3, у Пруссію — 5, у порти Балтійського моря — 200,3 тис. пудів²²³. Сільські господарі Катеринославської губернії відправили 18 тис. пудів житнього борошна в порти Балтійського моря, 1,3 — в Архангельськ, 1,2 — у Пруссію, 55,6 — в Одесу, 2 тис. пудів — в інші азово-чорноморські порти²²⁴. Залізничними магістралями вивозилося житнє борошно з Київської губернії. У порти Балтійського моря було відправлено 371,6 тис. пудів, у Пруссію — 4, Австрію — 4, Одесу — 35,3, в інші чорноморські порти — 0,7 тис. пудів²²⁵. Виробники Поділля відправили до портів Балтійського моря 223,3 тис. пудів житнього борошна, у Пруссію — 1,7, Австрію — 18, Румунію — 0,7, Одесу — 120,3 тис. пудів²²⁶. Найбільше житнього борошна вивезено на зовнішні ринки з Полтавської губернії. Зокрема в балтійські порти відправлено 441,3 тис. пудів, в Архангельськ — 2, у Пруссію — 5,7, Австрію — 1,3, Одесу й Миколаїв — 12,6 тис. пудів²²⁷. Виробники Таврійської губернії відправили в порти Чорного й частини Азовського моря 146,3 тис. пудів житнього борошна, а в балтійські порти — 0,7 тис. пудів²²⁸. Із Харківської губернії в порти Балтики вивезено 26 тис. пудів житнього борошна, у Пруссію — 1, у чорноморсько-азовські порти — 2,3 тис. пудів²²⁹. Виробники Херсонської губернії відправили в порти Балтійського моря 7,6 тис. пудів житнього борошна, у Пруссію — 1, Одесу й Миколаїв — 41,6 тис. пудів²³⁰. Зрештою з Чернігівщини в порти Балтійського моря відвантажено 29,6 тис. пудів

²²² Там же. — С. 171–172.

²²³ Там же. — С. 184–185.

²²⁴ Там же. — С. 184–185.

²²⁵ Там же. — С. 186–187.

²²⁶ Там же. — С. 188–189.

²²⁷ Там же.

²²⁸ Там же. С. 190–191.

²²⁹ Там же. — С. 190–191.

²³⁰ Там же.

житнього борошна, а незначні його обсяги вивезено в Одесу, Пруссію, Австрію й Архангельськ²³¹.

Значно більший збут у багатьох країнах світу мало українське пшеничне борошно. За свідченням фахових часописів, на початку ХХ ст. воно вивозилося у Фінляндію, Єгипет, Туреччину, Іран, Норвегію, Німеччину, Італію, Голландію, Великобританію, Грецію, Францію, Китай, Японію. У 1909 р. з Одеси до Фінляндії було відправлено 1,6 млн пудів пшеничного борошна і близько 1 млн пудів — з інших чорноморських портів²³². У 1910 р. у Фінляндію надійшло з Одеси 2,2 млн пудів²³³. Пшеничне борошно з промислових млинів Полтавщини вивозилося в регіони Близького Сходу і Балканського півострова. Одеська торгова фірма «Анатра» успішно конкурувала з угорськими комерсантами на борошняному ринку Чорногорії²³⁴. За свідченням преси, українське пшеничне борошно збувалося по всій акваторії Середземного моря — від Сирії до Гібралтару, зокрема на островах Кіпр, Крит, Мальта тощо.

Пересічно в 1909–1911 рр. з України вивезено залізницями до морських портів і сухопутних прикордонних митниць 8257,3 тис. пудів пшеничного борошна, або 43,6% від усього імперського експорту, що становив 973 тис. пудів²³⁵. Зокрема з Волині відправлено за межі України 204 тис. пудів, Катеринославщини — 2406,6, Київщини — 807,4, Поділля — 587, Полтавщини — 713,3, Таврії — 1838, Харківщини — 731, Херсонщини — 947, Чернігівщини — 22,7 тис. пудів²³⁶. Волинська губернія відправила в Одеський порт 11 тис. пудів пшеничного борошна, в Австрію — 6, Пруссію — 95, у порти Балтійського моря (Лібаву, Ригу, Санкт-Петербург, Нарву, Ревель) — 90,7, в Архангельськ — 0,3 тис. пудів²³⁷. Виробники Катеринославщини відвантажили в Одесу, Миколаїв, Херсон, Керч, Севастополь, Генічеськ, Феодосію, Таганрог, Бердянськ, Ростов-на-Дону, Маріуполь та інші порти Азовського й Чорного морів 1256,3 тис. пудів пшеничного борошна. Окрім того, у Румунію було вивезено 1,3 тис. пудів, в Австрію — 1, Пруссію — 96, у порти Балтійського моря — 1035,3 тис. пудів²³⁸. Із Київської губернії було вивезено за межі України

²³¹ Там же.

²³² Там же.

²³³ Русский экспорт. — 1912. — № 10/11. — С. 235.

²³⁴ Там же. — С. 236.

²³⁵ Российская экспортная палата: Отчёт за 1913 год. — С. 280.

²³⁶ Материалы к пересмотру торгового договора России с Германией... — Ч. I. — С. 146–155, 158–159.

²³⁷ Там же. — С. 146–155.

²³⁸ Там же. — С. 146–147.

807,3 тис. пудів, з них в Одесу відправлено 282,3 тис. пудів, в Румунію — 2, в Австрію — 15,6, Пруссію — 72, в Архангельськ — 0,3, у порти Балтійського моря — 435 тис. пудів²³⁹. Із Подільської губернії пересічно за ці роки відправлено за межі України 587 тис. пудів пшеничного борошна. Із них до Одеси — 292,7 тис. пудів, інших азово-чорноморських портів — 9,7, у Румунію — 1,7, Австрію — 88, Пруссію — 102, у порти Балтійського моря — 93 тис. пудів²⁴⁰. Харківська губернія вивезла за межі України 731 тис. пудів пшеничного борошна. Зокрема в чорноморсько-азовські порти було відправлено 120 тис. пудів, у Румунію — 0,3, Австрію — 0,7, Пруссію — 18,3, у порти Балтійського моря — 584,7, в Архангельськ — 7,3 тис. пудів²⁴¹. Виробники Таврійської губернії вивезли за межі України 1838 тис. пудів пшеничного борошна. У тому числі в азово-чорноморські порти 1311 тис. пудів, у Пруссію — 45,6, у порти Балтійського моря — 481,3 тис. пудів²⁴². Із Полтавської губернії відвантажили 713,3 тис. пудів пшеничного борошна. У порти Балтійського моря — 592,7 тис. пудів, Пруссію — 16,6, Австрію — 0,7, Одесу — 21, Миколаїв — 32 тис. пудів²⁴³. Виробники Херсонщини вивезли за межі України 947,3 тис. пудів пшеничного борошна. Зокрема в Одесу відправлено 275,3 тис. пудів, Миколаїв — 290,3, інші азово-чорноморські порти — 8, в Австрію — 1, Пруссію — 89,7, порти Балтійського моря — 282,3 тис. пудів²⁴⁴. Нарешті з Чернігівської губернії за межі України вивезли 22,7 тис. пудів пшеничного борошна. В Одесу — 14,3 тис. пудів, Миколаїв — 0,7, у Пруссію — 7,3, порти Балтійського моря — 1,7 тис. пудів²⁴⁵.

Слід відзначити, що далеко не все борошно й інші продовольчі вантажі, що підвозилися залізницями з України та регіонів Російської імперії до митниць, збувалися на зовнішніх ринках. Найбільшою мірою це стосувалося портів Балтійського моря. Для прикладу, із Харківської губернії пересічно в 1909–1911 рр. у Санкт-Петербурзький порт надійшло 488 тис. пудів пшеничного борошна, Таврійської — 182, Херсонської — 157 тис. пудів. Близько половини цих вантажів залишилися для потреб цього міста²⁴⁶. Як ішлося вище, до всіх портів і прикордонних сухопутних митниць було підвезено залізницями в 1909–1911 рр. 18 937 тис. пудів

²³⁹ Там же.

²⁴⁰ Там же. — С. 150–151.

²⁴¹ Там же. — С. 152–153.

²⁴² Там же.

²⁴³ Там же. — С. 150–151.

²⁴⁴ Там же. — С. 154–155.

²⁴⁵ Там же.

²⁴⁶ Там же. — С. 152–155.

пшеничного борошна. Проте статистичні дані з іншого джерела свідчать, що в ті роки цієї продукції з Росії відправлено на світовий ринок 6645 тис. пудів²⁴⁷. Отже більша частина цього продукту залишилася для прохарчування населення приморських міст та прилеглих територій.

З огляду на визначення торговельного балансу України слід також відзначити, що величезні обсяги пшеничного борошна й іншої сільськогосподарської продукції вивозилися з України залізничними магістралями та водними шляхами в різні регіони Російської імперії. За даними А. Копорського, експортний фонд пшеничного борошна України напередодні Першої світової війни становив 39 млн пудів²⁴⁸. У Білорусію й на інші терени західної частини держави в 1913 р. було вивезено 7,8 млн пудів: у Литву — 2,6, Царство Польське — 5,8, у Московську промислову область — 4,2, Центрально-землеробську область — 2,8 млн пудів²⁴⁹.

Помітно впливав на торговельне сальдо України експорт висівок, що були побічним продуктом переробки зернових культур на борошно. Їх експорт давав солідні прибутки, тому борошномели уважно стежили за тенденціями на світовому висівковому ринку. У вивозі висівок домінуючі позиції належали Німеччині, яка імпортувала на початку ХХ ст. близько 77% цього товару²⁵⁰. В інтересах свого тваринництва Німеччина навіть ліквідувала митний тариф на висівки, а урядові кола Російської імперії встановили для їх перевезення пільговий вивізний тариф на залізницях. Від цього російське тваринництво зазнавало значних збитків через послаблення кормової бази.

Експорт висівок з України й усієї Російської імперії мав тенденцію до безперервного зростання. У 1877 р. з держави було вивезено 552 тис. пудів, а в 1911 р. — 48 794 тис. пудів²⁵¹, або у 88 разів більше. Причому більша частка зазначеного висівкового експорту припадала на Україну.

Активно сприяло розширенню зв'язків сільських господарів України, власників промислових млинів з європейським ринком Кременчуцьке відділення Російської експортної палати, чие правління надсилало експортним фірмам інформацію щодо динаміки цін на ринках, умов збуту товарів,

²⁴⁷ Див.: Вывоз главнейших товаров по странам назначения за 1902–1913 гг. (продолжение) // Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1912 год. — С. 13.

²⁴⁸ Копорский А.А. Торговый баланс Украины в 1913 г. — Х., 1923. — С. 14.

²⁴⁹ Там же.

²⁵⁰ Русский мельник. — 1913. — № 5. — С. 369.

²⁵¹ Шульц А.К. Исследование о производстве и торговле Германии продуктами полеводства за 30 лет в связи с русско-германским торговым договором: Материалы к пересмотру торгового договора с Германией. — Санкт-Петербург, 1913. — С. 34. (табл. 20).

адреси закордонних імпортерів. Для посилення ефективності своєї роботи правління утримувало представників у Прилуках, Лубнах, Ромнах та інших повітових містах України. За свідченнями преси, Кременчук став найбільшим центром збирання висівок у Російській імперії. У місті зосереджувалися агенти закордонних імпортерських фірм, укладалися угоди на закупівлю великих партій висівок для вивозу за межі держави²⁵².

Обсяг вивезених з України на зовнішні ринки висівок неухильно зростає. У 1909–1911 рр. до морських портів і прикордонних сухопутних митниць залізницями було підвезено 14842,3 тис. пудів висівок зернових культур, не рахуючи льонових, або 47,51% від усього імперського експорту, що становив 31 237 тис. пудів²⁵³. Із них із Волині вивезено 1820,6 тис. пудів, Катеринославщини — 2156, Київщини — 2681,6, Поділля — 1261,3, Полтавщини — 3983, Таврії — 559,6, Харківщини — 716,3, Херсонщини — 1470,6, Чернігівщини — 193,3 тис. пудів²⁵⁴. Із Волинської губернії до Австрії було експортовано 770,6 тис. пудів висівок, у тому числі через Радзивилівську митницю — 769 тис. пудів. У Пруссію відправлено 1048,3 тис. пудів, у тому числі через Граєвську заставу — 483 тис. пудів, Млавську — 268,6, Олександрівську — 189,6, Щипіорднівську — 6,3, Сосновицьку — 44 тис. пудів. У Лібавський порт на Балтійському морі відвантажено тільки 1,7 тис. пудів висівок²⁵⁵. Катеринославська губернія вивезла у Пруссію 1807,3 тис. пудів, Австрію — 10,7, порти Балтійського моря — 5,3, а решту висівкових вантажів — в азово-чорноморські порти²⁵⁶. Виробники й борошномели Київщини експортували в Австрію 126,6 тис. пудів висівок, Пруссію — 2542,6, а решту — у порти Балтійського, Азовського, Чорного морів²⁵⁷. Із Подільської губернії в Австрію було вивезено 516,3 тис. пудів висівок, Пруссію — 738,6, решту відправили в порти Чорного, Азовського, Балтійського морів²⁵⁸. Полтавщина експортувала в Австрію 40,6 тис. пудів, Пруссію — 3886,7, решту у порти Чорного й Балтійського морів²⁵⁹. Виробники

²⁵² Российская экспортная палата: Отчёт за 1912 год. — С. 145; *Резнт О., Сердюк О.* Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914). — К., 2011. — С. 312–313.

²⁵³ Матеріали к пересмотру торгового договора России с Германией... — Ч. I. — С. 202–211, 214–215.

²⁵⁴ Там же. — С. 202–211.

²⁵⁵ Там же. — С. 202–203.

²⁵⁶ Там же.

²⁵⁷ Там же.

²⁵⁸ Там же. С. 206–207.

²⁵⁹ Там же.

Таврійської губернії вивезли у Пруссію 122,3 тис. пудів висівок, у порти Балтійського моря — 2, а решту висівкових вантажів відправили до портів Чорного та Азовського морів²⁶⁰. Харківська губернія експортувала у Пруссію 684,6 тис. пудів висівок, решту цього товару відправили в порти Чорного, Азовського, Балтійського морів²⁶¹. Виробники й борошномели Херсонщини експортували в Австрію 31,3 тис. пудів висівок, Пруссію — 1328,3, решту відправляли до портів Чорного та Балтійського морів²⁶². Зрештою з Чернігівської губернії у Пруссію експортовано 192,3 тис. пудів висівок, Миколаїв — 0,7, Віндавський порт на Балтійському морі — 0,3 тис. пудів²⁶³. Отже, Німеччина стала головним ринком, який поглинав висівкову продукцію з України. За нашими підрахунками, у 1909–1911 рр. у середньому до сухопутних митниць на кордоні з Пруссією залізницями було підвезено з українських губерній 12 347 тис. пудів висівок.

Надзвичайно важливі для досліджуваної тут проблеми сумарні обсяги вивозу з України до морських портів і прикордонних митниць зерна, борошна, крупи, висівок, солоду тощо. Пересічно в 1909–1911 рр. цієї продукції залізницями з Волинської губернії відправлено 5252,3 тис. пудів, із Катеринославської — 53030,6, Київської — 18348,6, Подільської — 16 125, Полтавської — 17 203, з Таврійської — 24 064, з Харківської — 10676,6, Херсонської — 79602,3, з Чернігівської — 6212,6, а разом — 230 515 тис. пудів²⁶⁴. Загалом це становило 37,23% від імперського вивозу цих товарів на зовнішні ринки, що обчислювався цифрою 619193,3 тис. пудів²⁶⁵. Проте справжнє співвідношення між імперським і, зокрема, українським вивозом буде іншим, якщо врахувати відправку продукції до портів річковим і гужовим транспортом. Наприклад, у 1911 р. з Російської імперії було експортовано 824 086 тис. пудів зернових, а залізницями вивезено 583 437 тис. пудів²⁶⁶. Частка зернових культур, що підвозилися до морських портів і прикордонних застав річковим та гужовим транспортом, становила 240 649 тис. пудів, або 29,2% від усього експорту. Проте для України з її розвиненою річковою системою басейну Чорного й Азовського морів ця частка хлібного підвозу до морських портів

²⁶⁰ Там же. — С. 208–209.

²⁶¹ Там же. — С. 210–211.

²⁶² Там же.

²⁶³ Там же.

²⁶⁴ Материалы к пересмотру торгового договора России с Германией... — Ч. I. — С. 2–13.

²⁶⁵ Див.: Там же. — С. 18–19.

²⁶⁶ Материалы к пересмотру торгового договора России с Германией... — Ч. I. — С. 18–19; Российская экспортная палата. Отчет за 1912 год. — С. 57.

становила щонайменше 31%²⁶⁷. З урахуванням вивозу річковим і гужовим транспортом загальний обсяг зернових культур, борошна, висівок і солоду (без кукурудзи, гороху, квасолі та бобових), відправлений за межі України, в округлих цифрах був таким: у 1909 р. — 263 901, у 1910 р. — 320 109, в 1911 р. — 321 727, а пересічно в 1909–1911 рр. — 301912,3²⁶⁸. Безперечно, ці обчислення є мінімальними. Причин цього багато. Зокрема урядові статистики не розподіляли дрібні партії, що вивозилися до портів і прикордонних сухопутних застав, по губерніях. Обсяг таких перевезень нерідко був значним і коливався від 1% до 9%. Через відсутність необхідних статистичних обчислень для 1909–1911 рр. до загальних не ввійшли обсяги вивозу з України збіжжя до німецьких портів на Балтійському морі — Кенігсберга і Данцига. Із цієї ж причини не враховано дані про вивіз хліба через Скальмержиці, Каліш, Броди, Просткен та деякі інші прикордонні сухопутні застави. Зрештою до загальних підсумків не ввійшли статистичні дані про вивіз зерна й особливо борошна з України безпосередньо в ті чи інші регіони Російської імперії. Саме тому обчислення авторів цього дослідження трохи поступаються підрахункам, зробленим колективом фахівців на чолі з Г.О. Кривченком. За його даними, з України пересічно в 1909–1911 рр. вивіз на зовнішні ринки жита, пшениці, вівса, ячменю, пшеничного й житнього борошна становив 311273,7 тис. пудів, а з урахуванням вивозу в регіони імперії — 357002,2 тис. пудів²⁶⁹. Зокрема, пшеничного борошна з України на зовнішні ринки експортовано 2715,4 тис. пудів, весь «чистий вивіз» становив 45020,9 тис. пудів²⁷⁰.

Доречно навести для порівняння підрахунки О. Щадилова, який визначив середньорічний вивіз з України пшениці, жита, ячменю й вівса за п'ятиліття 1909–1913 рр. у 340 млн пудів²⁷¹.

Заслуговує також на певну увагу сумарний вивіз борошна, круп і солоду, позаяк це дає можливість, знаючи обсяги експортованого борошна, встановити круп'яні відправки за межі України. За нашими підрахунками, пересічно в 1909–1911 рр. до морських портів і прикордонних сухопутних застав з України вивезено залізницями 11058,3 тис пудів цієї продукції, або 31,44% від імперського експорту, що становив 34765,3 тис.

²⁶⁷ Див.: *Рєєнт О., Сердюк О.* Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914). — С. 301.

²⁶⁸ Там само. — С. 304–306, 308.

²⁶⁹ *Кривченко Г.О.* Назв. праця. — Продовження табл. №57.

²⁷⁰ Там само.

²⁷¹ *Щадилов О.* Економічна політика України. — К., 1919. — С. 4.

пудів²⁷². Із Волині відправлено 432 тис. пудів, з Катеринославщини — 2564,3, Київщини — 1538,6, Поділля — 1037,6, Полтавщини — 1446,6, Таврії — 2004, Харківщини — 816,3, Херсонщини — 1156,6, Чернігівщини — 62,7 тис. пудів²⁷³.

Проте ввіз розглянутих тут хлібних вантажів був порівняно незначним. Від морських портів і прикордонних сухопутних застав в імперію було ввезено пересічно в 1909–1911 рр. 17136,3 тис. пудів, у тому числі 2130 тис. пудів — в Україну (12,43)²⁷⁴. У Волинську губернію надійшло пересічно у ці роки 77 тис. пудів чотирьох головних зернових культур, висівок, борошна і круп, у Катеринославську — 157, Київську — 42, Подільську — 24, Полтавську — 10,7, Таврійську — 344, Харківську — 9, Херсонську — 1463, Чернігівську — 3 тис. пудів²⁷⁵. Найбільше зерна було ввезено у Херсонську губернію через заставу Унгені — близько 1 млн пудів²⁷⁶. Очевидно, це була румунська кукурудза.

Інтенсивне переміщення зернових вантажів призвело до колосального зростання товарообігу на залізницях України й усїєї Російської імперії. Тільки 1907 р. став рекордним для мінерального палива — 1114 млн пудів проти 1030 млн пудів хлібних вантажів²⁷⁷. Все ж ці продукти сільського господарства разом узяті продовжували посідати, за даними відомого економіста, перше місце у вантажообігу залізниць²⁷⁸.

Ми не маємо статистичних даних щодо обсягу погубернських перевезень до морських портів і прикордонних митних застав ряду інших культур — кукурудзи, проса, гречки, гороху, квасолі, бобів, сочевиці тощо. Як відомо, кукурудза культивувалася на той час переважно в Бессарабії, Подільській і Херсонській губерніях України, на Північному Кавказі та у Закавказзі. Її вивіз на зовнішні ринки з Бессарабії й України йшов переважно через Одеський порт. Звідти кукурудзи було відправлено в 1910 р. 11 272 тис. пудів, а в надзвичайно врожайний для цієї фуражної культури 1911 р. — 42 497 тис. пудів²⁷⁹. Пересічно в 1909–1911 рр.

²⁷² Материалы к пересмотру торгового договора России с Германией... — Ч. I. — С. 116–129.

²⁷³ Там же.

²⁷⁴ Там же. — С. 20–29, 36–37.

²⁷⁵ Там же. — С. 20–29.

²⁷⁶ Там же. — С. 28–29.

²⁷⁷ Горно-заводское дело. — 1910. — № 35/36. — С. 1047; 1913. — № 16. — С. 7150.

²⁷⁸ Бюллетень Харьковской каменноугольной и железоторговой биржи. — 1914. — № 18. — С. 205.

²⁷⁹ Экспортная торговля южно-русских портов // Промышленность и торговля. — 1912. — № 15. — С. 117–118; Вывоз из южно-русских портов // Вестник Русско-английской торговой палаты. — 1912. — № 8/9. — С. 320–322.

кукурудзи експортовано з імперії 50 129,3 тис. пудів²⁸⁰. А. Копорський визначив експортний надлишок української кукурудзи для 1913 р. в обсязі 5,1 млн пудів, що становило 14,3% до імперського вивозу на зовнішні ринки (35 511 тис. пудів)²⁸¹. Проте експортні надлишки кукурудзи в Україні були значно більшими.

Гороху вивезено на зовнішній ринок з Російської імперії пересічно в 1909–1911 рр. 12732,3 тис. пудів, квасолі, бобів і сочевиці — 9903,3, гречки — 2731, проса — 2007 тис пудів²⁸². За даними А. Копорського, експортні надлишки гороху в Україні становили 7,8 млн пудів, а бобів і квасолі — 2,9 млн пудів²⁸³. Що стосується рису, то ця культура в основному імпортувалася з інших країн — Ірану, Китаю тощо. Зокрема в 1911 р. в Російську імперію було ввезено 1279 тис. пудів рису, в тому числі в Україну — 236 тис. пудів. У Волинську губернію надійшло 39 тис. пудів, Катеринославську — 28, Київську — 57, Подільську — 23, Полтавську — 20, Таврійську — 7, Харківську — 17, Херсонську — 30, Чернігівську — 15 тис. пудів²⁸⁴. Вивіз рису з України був обмеженим у 1911 р.: з Полтавської губернії — 2 тис. пудів, Херсонської — 3 тис. пудів²⁸⁵. Зовнішня торгівля рисом негативно впливала на торговельний баланс України.

Ще однією статтею українського експорту, на ринках Західної Європи, було насіння кормових трав. Його було експортовано пересічно в 1909–1911 рр. 528 тис. пудів, або 20,52% від імперського вивозу за кордон, що становив 2573 тис. пудів²⁸⁶. Найбільше насінневого товару було експортовано з Волині — 201 тис. пудів, Київщини — 90 та Поділля — 210,7 тис. пудів. Насіння кормових трав вивозилося до Пруссії, Австрії й почасти в Одесу та порти Балтійського моря²⁸⁷.

У значно більших обсягах екпортувалася з України картопля. Пересічно в 1909–1911 рр. залізницями було вивезено 6032,7 тис. пудів, або 28,6% від імперського експорту, що становив 21088,6 тис. пудів²⁸⁸.

²⁸⁰ Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1913 год. — Ч. I. — С. 7.

²⁸¹ Копорский А.А. Наз. соч. — С. 15; Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1913 год. — Ч. I. — С. 7.

²⁸² Там же.

²⁸³ Копорский А.А. Наз. соч. — С. 15.

²⁸⁴ Материалы к пересмотру торгового договора России с Германией... — Ч. II. — Вып. 1: Распределение перевозок... — С. 14–15.

²⁸⁵ Там же. — С. 8–9.

²⁸⁶ Там же. — С. 456–465.

²⁸⁷ Там же. — С. 456–461.

²⁸⁸ Там же. — С. 292–297.

Картопля відвантажувалася через порти Чорного, Азовського, Балтійського морів та митні застави на кордоні з Пруссією й Австрією. Із Волині було вивезено 318 тис. пудів картоплі, Катеринославщини — 40, Київщини — 917, Поділля — 2692,3, Полтавщини — 118, Таврії — 34,3, Харківщини — 549,7, Херсонщини — 278, Чернігівщини — 1085,3 тис. пудів²⁸⁹. Окрім України найбільшими експортерами картоплі були виробники Воронежської, Курської, Гродненської, Мінської, Естляндської, Плоцької, Варшавської та Петроковської губерній²⁹⁰. Водночас за межами України реалізовувалися крохмаль і картопляне борошно. Цих продуктів з Волині було вивезено залізницями 10 тис. пудів, із Катеринославщини — 0,3, Київщини — 1,3, Поділля — 2,3, Полтавщини — 4,7, з Таврії — 1,3, Харківщини — 5, Херсонщини — 1,3, Чернігівщини — 5,7, а разом — 31,9 тис. пудів²⁹¹. За Г.О. Кривченком картоплі вивезено за межі України — 1005,2 тис. пудів, у тому числі на зовнішні ринки — 235,2 тис. пудів²⁹².

Попри величезні обсяги споживання буряків місцевими цукроварнями вони вивозилися на зовнішній ринок. Пересічно в 1909–1911 рр. до морських портів і прикордонних сухопутних митних застав з України відправлено 873,3 тис. пудів, або 37,2% від усього імперського експорту цього коренеплоду, що становив 2353,3 тис. пудів²⁹³. Головним експортером буряків була Волинська губернія, з якої вивезено 804,7 тис. пудів. Окрім того, з Поділля — 60,3 тис., Херсонщини — 8,3 тис. пудів²⁹⁴.

Ще більшим попитом на ринках країн Західної Європи користувалися побічні продукти переробки буряків (на цукор або алкоголь), де їх використовували для відгодівлі домашньої худоби. Зокрема кормової патоки (меяси) з України в 1911 р. вивезено 294 тис. пудів, або 35% від імперського експорту, що становив 840 тис. пудів²⁹⁵. У значно більших обсягах експортувався з України жом.

У незначних обсягах Україна експортувала олію — конопляну, лляну, соняшникову, ріпакову тощо. Пересічно в 1909–1911 рр. вивезено залізницями 59,3 тис. пудів²⁹⁶, у тому числі з Волині — 2,3 тис., Катеринославщини — 3,3, Київщини — 9,3, Поділля — 4, Полтавщини — 3, Таврії —

²⁸⁹ Там же. — С. 292–295.

²⁹⁰ Там же.

²⁹¹ Там же. — С. 216–217.

²⁹² Кривченко Г.О. Назв. праця. — Продовження табл. №57.

²⁹³ Матеріали к пересмотру торгового договора России с Германией... — Ч. II. — Вып. 2. — С. 298–299.

²⁹⁴ Там же.

²⁹⁵ Там же. — С. 406–407.

²⁹⁶ Там же. — С. 68–73.

1, Харківщини — 1, Херсонщини — 7,3, Чернігівщини — 33,7 тис. пудів олії²⁹⁷. Значно більше Україна ввозила з Донської області та Північного Кавказу. За даними Г.О. Кривченка, привіз олії перевищував вивіз у розмірі 1783,7 тис. пудів, у тому числі з інших країн — 26,4 тис. пудів²⁹⁸. Водночас з України експортувалося конопляне, лляне, соняшникове, гірчичне та макове насіння. У 1909–1911 рр. його було вивезено 2480 тис. пудів, що становило 16,2% від імперського експорту (15385,3 тис. пудів)²⁹⁹. Зокрема з Волині відвантажено 107,3 тис. пудів, Катеринославщини — 280, Київщини — 262,7, Поділля — 537,6, Полтавщини — 155,3, Таврії — 121,6, Харківщини — 62,3, Херсонщини — 686,3, Чернігівщини — 267 тис. пудів³⁰⁰. Окрім того, з України експортовано в ці роки загалом 4439,9 тис. пудів макухи, або 16,24% від імперського вивозу на зовнішні ринки, що становив 27 331 тис. пудів³⁰¹. У тому числі з Волині відправлено 185,6 тис. пудів, Катеринославщини — 363,6, Київщини — 548,6, Поділля — 248,6, Полтавщини — 472,3, Таврії — 85,6, Харківщини — 311, Херсонщини — 1325,7, Чернігівщини — 899 тис. пудів³⁰². Тільки через митні застави на кордоні з Пруссією вивезено 2238 тис. пудів макухи, а решта — через митниці на кордоні з Австрією та порти Чорного, Азовського, Балтійського морів³⁰³.

Важливим продовольчим товаром, що негативно впливав на торговельний баланс, був чай. Пересічно в Російську імперію ввезено в 1909–1911 рр. 1 752 тис. пудів, у тому числі в Україну — 134,3 тис. пудів, або 7,66% від загального імпорту³⁰⁴. Зокрема, Волинська губернія ввезла 27 тис. пудів чаю, Катеринославська — 17,3, Київська — 32, Харківська — 4,7, Херсонська — 16,6, Чернігівська — 2,7, Подільська — 22,3, Полтавська — 9, Таврійська — 2,7³⁰⁵. Вивезено чаю за межі України у ці роки 7,3 тис. пудів³⁰⁶. За Г.О. Кривченком, ввіз його з інших країн становив 352,1 тис. пудів³⁰⁷.

²⁹⁷ Там же.

²⁹⁸ Кривченко Г.О. Назв. праця. — Продовження табл. № 57.

²⁹⁹ Матеріали к пересмотру торгового договора России с Германией... — Ч. II. — Вып. 2. — С. 240–249.

³⁰⁰ Там же. — С. 240–249, 254–255.

³⁰¹ Там же. — С. 222–233.

³⁰² Там же. — С. 222–231.

³⁰³ Там же.

³⁰⁴ Там же. — С. 16–22.

³⁰⁵ Там же. — С. 16–19.

³⁰⁶ Там же. — С. 14–16.

³⁰⁷ Кривченко Г.О. Назв. праця. — Продовження табл. № 57.

Помітний вплив на торговельний баланс України справляло співвідношення між експортом та імпортом продукції тваринництва і птахівництва.

Дуже цінною статтею експорту були коні. Пересічно за 1909–1911 рр. з України було вивезено 12585,4 коней і лошат старших вікових груп, або 19,58% від імперського експорту, що становив 64249,6 голів³⁰⁸. Зокрема, з Волині було відправлено 989, Катеринославщини — 507,6, Київщини — 1 028,3, Поділля — 2 547, Полтавщини — 2 601,7, Таврії — 583, Харківщини — 907,6, Херсонщини — 2 466,3, Чернігівщини — 955 коней.³⁰⁹ За експортом попереду були Подільська, Полтавська і Херсонська губернії, звідки було відправлено 7615 коней, або 60,5% від усього вивозу. Волинська губернія відправляла коней переважно через Ризький порт, Радзивилівську й Волочиську застави на сухопутному кордоні з Австрією та сухопутні митниці на кордоні з Пруссією. Сільські господарі Катеринославщини експортували коней в основному через азово-чорноморські порти — Маріуполь, Бердянськ, Феодосію, Севастополь, Одесу, Миколаїв тощо. Полтавщина вивозила своїх коней у різних напрямках — через Лібавський, Одеський, Миколаївський і, почасти, Санкт-Петербурзький та інші порти, а також Вержболівську й Олександрівську застави на пруському кордоні. Для Таврійської губернії вивізними портами були Севастополь, Феодосія, Керч. Власники коней на Херсонщині експортували свій товар на ринки Європи і Близького Сходу переважно через сухопутні застави й перепускні пункти Волочиська, Новоселиці, Унген, Рені, чорноморські порти Одесу, Миколаїв, Херсон тощо. Харківська губернія вивозила коней в основному через порти Ростова-на-Дону, Маріуполя, Таганрога й Одеси, а Чернігівська — майже винятково через Лібаву і Ригу на Балтиці, почасти, чорноморські Одесу, Миколаїв, Херсон. Вивіз коней із Київщини йшов переважно через Одесу, Миколаїв та інші порти Чорного й Азовського морів. Власники коней із Подільської губернії відправляли їх до країн Західної Європи через Одесу, порти Балтійського моря та сухопутні прикордонні застави на кордоні з Пруссією, Австрією, Румунією³¹⁰. За Г.О. Кривченком, вивіз коней і лошат з України на зовнішні ринки становив пересічно в 1909–1911 рр. 4173 голови³¹¹. Водночас відзначимо, що за іншими даними, з Російської імперії було експортовано

³⁰⁸ Матеріали к пересмотру торгового договора России с Германией... — Ч. II. — Вып. 1: Распределение перевозок... — С. 396–403, 406–407.

³⁰⁹ Там же. — С. 396–403.

³¹⁰ Там же. — С. 396–403.

³¹¹ Кривченко Г.О. Назв. праця. — Продовження табл. № 57.

в 1909–1911 рр. 89 тис. коней³¹². Різниця в наведених нами даних пояснюється, зокрема, тим, що коні доставлялися до морських портів і прикордонних митних застав гоном, інколи на великі відстані, що не враховувалося залізничним відомством. Найбільшим кінським ринком для сільських господарів була Німеччина. У 1909–1911 рр. туди з Росії було вивезено 62 660 голів³¹³. Решту коней експортували в Австро-Угорщину, Великобританію, Данію, Румунію, Туреччину тощо.

Імпорт коней був порівняно невеликим. У 1909–1911 рр. в Україну було ввезено 1541,8 голів, або 15,55% від імперського ввозу, що становив 9916 голів³¹⁴. Коні ввозилися через порти Балтійського, Чорного й Азовського морів, з Австрії, почасти Пруссії та Румунії. Зокрема у Волинську губернію було ввезено 183,6 коней, Катеринославську — 175,3, Київську — 208, Подільську — 111,3, Полтавську — 54, Таврійську — 197,3, Харківську — 107, Херсонську — 491,3, Чернігівську — 14 коней.³¹⁵

На початку ХХ ст. збільшився експорт свійської худоби з України. Велику рогату худобу вивозили до Москви, Санкт-Петербурга, промислових центрів Царства Польського³¹⁶ й на зовнішні ринки. Пересічно в 1909–1911 рр. з України відправлено залізницями в морські порти і на прикордонні митні застави 90 237 голів великої рогатої худоби, або 22,59% від імперського експорту, що становив 399 404 голів³¹⁷. Очевидно, певна кількість рогатої худоби не відправлялася на зовнішні ринки й залишалася для прохарчування місцевого населення, що мешкало в районах портів Санкт-Петербурга, Риги, Нарви, Одеси, Севастополя тощо. Зокрема з Волині було відправлено у середньому за ці роки 7191 голову великої рогатої худоби, з Катеринославщини — 1553, Київщини — 15 013, Поділля — 18 025, Полтавщини — 10 240, Таврії — 4 673, Харківщини — 4 928, Херсонщини — 13 171, Чернігівщини — 15 376³¹⁸. Найбільшими експортерами великої рогатої худоби (волів, бугаїв, корів) були сільські господарі Подільської, Київської, Чернігівської, Херсонської губерній, які відправили на продаж за межі Наддніпрянської України в 1909–1911 рр.

³¹² Вывоз главнейших товаров в 1903–1913 гг. (продолжение) // Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1913 год. — Ч. I. — С. 10.

³¹³ Там же. — С. 25.

³¹⁴ Материалы к пересмотру торгового договора России с Германией... — Ч. II. — Вып. 1: Распределение перевозок... — С. 406–415, 418–419.

³¹⁵ Там же. — С. 406–415.

³¹⁶ ЦДІАК України. — Ф. 2163, оп. 1, спр. 21. — Арк. 49–49 зв.

³¹⁷ Материалы к пересмотру торгового договора России с Германией... — Ч. II. — Вып. 1: Распределение перевозок... — С. 380–387.

³¹⁸ Там же. — С. 380–385.

61 585 голів, або 68,25% від усього українського вивозу цього товару. Значно менше великої рогатої худоби було ввезено в Україну. Зокрема в ці роки у Волинську губернію надійшло 63 голови, Катеринославську — 610, Київську — 805, Подільську — 503, Полтавську — 77, Таврійську — 1 834, Харківську — 1 027, Херсонську — 3 525, Чернігівську — 565, а загалом 9 009 голів³¹⁹ тобто 33,67% від імперського імпорту, що становив 26 756 голів³²⁰. За Г.О. Кривченком, вивіз великої рогатої худоби на зовнішні ринки становив 10 975, а за межі України — 213 371 голову³²¹.

Із кінця ХІХ ст. ринки індустриально розвинених країн Європи потребували дедалі більше продовольства для забезпечення населення міст і промислових районів. Водночас зростали ціни на м'ясо та жири, що стимулювало сільських господарів з інших країн постачати цю та іншу продукцію в Німеччину, Великобританію, Голландію, Бельгію, Францію тощо. Згідно зі статистичними даними, із Російської імперії було експортовано в 1909–1911 рр. 87,7 тис. свиней³²². Проте за іншими джерелами, за межі України вивезено в 1909–1911 рр. 102 506, або 30,79% від усього імперського експорту, що становив 332 856 голів³²³. Із Волині відправлено у ці роки 5477 свиней, Катеринославщини — 1059, Київщини — 7551, Поділля — 16 614, Полтавщини — 54 128, Таврії — 1421, Харківщини — 2063, Херсонщини — 14173, Чернігівщини — 2000 свиней³²⁴. Отже Полтавська губернія була безумовним лідером в експорті, її доля становила 52,8% від українського вивозу і 16,26% — від імперського. Частка Царства Польського складала 29,83%³²⁵. Свиней відправляли до портів Балтійського, Чорного, Азовського морів та на сухопутні застави на кордоні з Пруссією й Австрією. Зокрема в Лібаву на Балтиці з Волині було вивезено 3 310 свиней, із Полтавщини — 46 236, Харківщини — 19 842. До Пруссії через Сосновицьку митну заставу відправлено з Волині, Київщини, Поділля, Полтавщини й Харківщини 22 265 свиней³²⁶. Натомість імпорт був незначним. У 1909–1911 рр. до України було ввезено 510 голів свиней, або близько 9% від імперського імпорту, що

³¹⁹ Там же. — С. 388–391.

³²⁰ Там же. — С. 394–395.

³²¹ Кривченко Г.О. Назв. праця. — Продовження табл. № 57.

³²² Вывоз главнейших товаров в 1903–1913 гг. (продолжение) // Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1913 год. — Ч. I. — С. 10.

³²³ Материалы к пересмотру торгового договора России с Германией... — Ч. II. — Вып. 1: Распределение перевозок... — С. 418–425.

³²⁴ Там же. — С. 418–423.

³²⁵ Там же.

³²⁶ Там же.

становив 5 551 голову³²⁷. За Г.О. Кривченком, з України на зовнішні ринки вивезено 10 975 свиней, а за межі України — 213 371³²⁸.

Свиней відправляли з сільської місцевості України до великих міст Російської імперії й морських портів. Головним ринком стала Варшава — центр Царства Польського, куди в 1893 р. з різних регіонів Росії надійшло 180 387 свиней. У тому ж році до Санкт-Петербурга було підвезено 34 887, Лібави — 22 783, Лодзі — понад 37 тис. голів. Частину живих свиней, доставлених до польських міст, відправляли на зарубіжні ринки. Від 1891 р. полтавська свинина почала надходити до Великобританії³²⁹.

Важливим пунктом збору свиней для подальшого вивозу їх у Німеччину стало м. Сосновиці Петроківської губернії Царства Польського. Тут було облаштовано свиноторговий двір із ветеринарним наглядом. Із загальної кількості привезених до Сосновиці свиней до 80% надходили зі станцій Південно-Західної й почасті Московсько-Брестської залізниць³³⁰. Кожного тижня із Болти, Голти, Крижополя й Затишся Південно-Східної залізниці на станцію Мотич у Люблінській губернії відправлялося від 600 до 800 голів свиней для забою та подальшого вивозу м'яса у Великобританію³³¹.

Безупинне розорювання під зернові культури українського степу у другій половині XIX ст. призвело до занепаду вівчарства, різкого скорочення експорту відповідної продукції. Овечий товар вивозили переважно з Північного Кавказу, Туркестану, Бессарабії, Ліфляндської, Самарської, Естляндської губерній та Донської області Російської імперії³³². З України в 1909–1911 рр. експортовано лише 2 143 вівці, у тому числі з Волині — 150, Катеринославщини — 78, Поділля — 292, Таврії — 534, Харківщини — 19, Херсонщини — 1 070. Овець вивозили в азово-чорноморські порти й почасті в Румунію через прикордонну митницю в Унгені³³³. Імпорт овець і баранів також був незначним: до Росії ввезено 6 879 голів, у тому числі в Україну — 2 020³³⁴. За Г.О. Кривченком, на зовнішні ринки в 1909–1911 рр. вивезено 416, а «чистий привіз» становив 4 665 голів³³⁵.

³²⁷ Там же. — С. 424–427.

³²⁸ Кривченко Г.О. Назв. праця. — Продовження табл. № 57.

³²⁹ Реєнт О., Сердюк О. Назв. праця. — С. 326.

³³⁰ Приложения к стенографическим отчетам Государственной думы. — Т. 1. — Стб. 835.

³³¹ Российская экспортная палата: Отчет за 1913 год. — С. 227.

³³² Материалы к пересмотру торгового договора России с Германией ... — Ч. II. — Вып. 1: Распределение перевозок... — С. 372–377.

³³³ Там же. — С. 374–377.

³³⁴ Там же. — С. 379–381.

³³⁵ Кривченко Г.О. Назв. праця. — Продовження табл. № 57.

Що стосується м'ясного експорту, то ми не маємо систематизованих даних про вивіз цієї цінної продукції. У 1910 р. з Подільської губернії було експортовано 75 тис. пудів яловичини, а в 1911 р. — тільки 51 тис. Чернігівська губернія відправила на світовий ринок у 1909 р. 83 тис. пудів, а в 1910 р. — 106 тис. пудів м'яса рогатої худоби. Загалом експорт та імпорт не характеризувався великими обсягами. Так, свинячого, баранячого, яловичого сала в 1909–1911 рр. з України було вивезено 3,6 тис. пудів³³⁶. Натомість ввезення сала в Україну у ці роки сягло 88 тис. пудів³³⁷. Експорт соленого й копченого сала в 1909–1911 рр. становив 56,3 тис. пудів³³⁸. Сукупно вивезено за межі України у цей період 378,8 тис. пудів м'яса³³⁹. У тому числі з Волині відправлено 18,3 тис. пудів, Катеринославщини — 1,3, Київщини — 61, Поділля — 88,3, Полтавщини — 11,7, Таврії — 9, Харківщини — 60, Херсонщини — 46,6, Чернігівщини — 82,7 тис. пудів³⁴⁰. За Г.О. Кривченком, м'яса з України експортовано на світовий ринок 35 тис. пудів, а «чистий вивіз» цієї продукції за межі України становив 613,4 тис. пудів. Відповідно ввезення сала складало 12 і 41,7 тис. пудів³⁴¹.

Через певну відсталість скотарства й нерозвиненість молочних кооперативів експорт вершкового масла та сиру був незначним. Першого було вивезено за межі України в 1909–1911 рр. 80,2 тис. пудів (у тому числі з Волині — 47,3 тис. пудів³⁴²), а другого — 50,9 тис. пудів³⁴³.

Позитивно впливала на торговельний баланс України реалізація на зовнішніх ринках продукції птахівництва. Тим більше, що експорт домашньої птиці й курячих яєць безперервно зростав. За свідченнями професора М.І. Тугана-Барановського, вітчизняні сільські господарі стали монополістами для Німеччини в постачанні гусей і курячих яєць³⁴⁴. У 1913 р. за кордон з Російської імперії було відправлено курячих яєць, пір'я і пуху на 100 млн руб., що становило 45% вартості загального вивозу

³³⁶ Материали к пересмотру торгового договора России с Германией ... — Ч. II. — Вып. 1. — С. 428–429.

³³⁷ Там же. — С. 436–437.

³³⁸ Там же. — Ч. II: Распределение перевозок... — Вып. 2. — С. 264–271.

³³⁹ Там же. — С. 244–249.

³⁴⁰ Там же.

³⁴¹ Кривченко Г.О. Назв. праця. — Продовження табл. № 57.

³⁴² Материали к пересмотру торгового договора России с Германией... — Ч. II. — Вып. 2. — С. 132–137.

³⁴³ Там же. — С. 146–148.

³⁴⁴ Див.: Агрономический журнал: Издание харьковского общества сельского хозяйства. — Кн. 2. — X., 1913. — С. 79.

продукції всіх тваринницьких галузей³⁴⁵. Відповідний товар вивозили з України, Бессарабії, Білорусії, губерній Царства Польського, Прибалтійського краю і власне Росії. Погубернські статистичні дані щодо експорту живої птиці з України збереглися за 1910–1912 рр. Згідно з ними, залізницями до морських портів і прикордонних сухопутних митних застав в 1910–1912 рр. вивезено 282,7 тис. пудів, або 21,43% від імперського експорту, що становив 1319 тис. пудів³⁴⁶. У тому числі з Волині відправлено 67,7 тис. пудів, Київщини — 37,3, Поділля — 35,3, Полтавщини — 5,7, Таврії — 11,7, Харківщини — 10,7, Херсонщини — 104,3, Чернігівщини — 10 тис. пудів³⁴⁷. Великим попитом на зовнішніх ринках користувалася й забита домашня птиця. Її експорт з України в 1910–1911 рр. становив 35 тис. пудів, у тому числі з Катеринославщини вивезено 0,7 тис. пудів, Київщини — 0,3, Полтавщини — 2,3, Харківщини — 30,7, Херсонщини — 1 тис. пудів³⁴⁸. Окрім того, живу і забиту домашню птицю у великих обсягах постачали до Москви, Санкт-Петербурга та інших великих міст Росії. За Г.О. Кривченком «чистий вивіз» живої птиці в 1910–1911 рр. становив 781,8 тис.³⁴⁹

На початку ХХ ст. значно зріс вивіз з України до великих міст Російської імперії й на зовнішні ринки курячих яєць. Так у 1910–1911 рр. до морських портів і сухопутних митних застав, було відправлено 3 287 тис. пудів³⁵⁰. Першорядне значення для вивозу мали сухопутні митні застави на кордоні з Австрією, через які було експортовано пересічно за ці роки 47,48% відповідної продукції. Звідси яечний товар відправлявся на ринки Австрії і Німеччини. Важливим напрямком вивозу були й порти Балтійського моря, через які яйця надходили до споживачів Німеччини, Великобританії, Данії. Експорт через чорноморсько-азовські порти мав другорядне значення. Найбільше яєчного товару було вивезено з Подільської губернії — 636,3 тис. пудів, або 19,36% від загального експорту. Далі в низхідному порядку йшли Київщина — 536,7, Харківщина — 491,7, Херсонщина — 456, Волинь — 431,7 тис. пудів. Із решти губерній вивозилося значно менше цієї продукції. На Балтиці курячі яйця вивозилися через Ризький, Санкт-Петербурзький і Лібавський порти; на пруському

³⁴⁵ Киевская земская газета. — 1916. — 11 октября.

³⁴⁶ Материалы к пересмотру торгового договора России с Германией... — Ч. II. — Вып. 2. — С. 336–339.

³⁴⁷ Там же.

³⁴⁸ Там же. — С. 274–277.

³⁴⁹ Кривченко Г.О. Назв. праця. — Продовження табл. № 57.

³⁵⁰ Материалы к пересмотру торгового договора России с Германией... — Ч. II. — Вып. 2. — С. 552–559.

кордоні — через сухопутні застави Вержболово, Граєво, Млава, Олександрово та інші; на австрійському — через Радзивилів, Волочиськ, Новоселицю тощо³⁵¹. За Г.О. Кривченком, через митні морські застави експортовано на зовнішні ринки 2,2 млн пудів яєць, через сухопутні митниці — 2 127,5 тис. пудів³⁵².

Цінним харчовим продуктом була риба, але її ввіз в Україну перевищував вивіз. Живої, свіжої й мороженої риби було вивезено в 1909–1911 рр. 36 тис. пудів, або 12,76% від імперського експорту, що становив 282 тис. пудів³⁵³. Зокрема, з Волині відправлено 10 тис. пудів риби, Київщини — 8, Поділля — 9,7, Полтавщини — 0,7, Таврії — 2,3, Херсонщини — 5,3 тис. пудів³⁵⁴. Частикової риби (живої, свіжої і мороженої) з України пересічно в 1909–1911 рр. вивезено 25,6 тис. пудів³⁵⁵, копченої, в'яленої і сушеної — 5,3 тис. пудів³⁵⁶, частикової (копченої, в'яленої, солоної, сушеної) відправлено 44 тис. пудів³⁵⁷. У тому числі з Катеринославщини — 1,3 тис. пудів, Київщини — 0,7, Поділля — 1,7, Полтавщини — 0,7, з Таврії — 10,3, Херсонщини — 29,3 тис. пудів³⁵⁸. Залізницями до морських портів і сухопутних прикордонних застав в 1909–1911 рр. вивезено 33,6 тис. пудів оселедців³⁵⁹. Із Волині відправлено 8,3 тис. пудів, Катеринославщини — 1,7, Київщини — 0,3, Поділля — 0,3, Полтавщини — 0,7, Таврії — 18,3, Харківщини — 0,3, Херсонщини — 3,7 тис. пудів³⁶⁰.

Риба надходила в Україну з Азербайджану, Царства Польського, Поволжя, деяких інших регіонів Російської імперії та із зовнішніх ринків. За даними Г.О. Кривченка, оселедців в 1909–1911 рр. ввезено 4 693,2 тис. пудів³⁶¹. Риби різних сортів відправлено на зовнішній ринок 653,6 тис. пудів, «чистий привіз всякої риби» становив за ці роки 10 866,8 тис. пудів³⁶². Отже ввіз риби перевищував її вивіз, що негативно впливало на торговельне сальдо України.

³⁵¹ Там же.

³⁵² Кривченко Г.О. Назв. праця. — Продовження табл. № 57.

³⁵³ Там же. — С. 352–355.

³⁵⁴ Там же. — С. 352–353.

³⁵⁵ Там же. — С. 356–359.

³⁵⁶ Там же. — С. 364–365.

³⁵⁷ Матеріали к пересмотру торгового договора России с Германией... — Ч. II. — Вып. 2. — С. 368–371.

³⁵⁸ Там же.

³⁵⁹ Там же. — С. 374–377.

³⁶⁰ Там же.

³⁶¹ Кривченко Г.О. Назв. праця. — Продовження табл. № 57.

³⁶² Там же.

Найціннішим експортним товаром після зернових культур, що позитивно впливав на торговельний баланс України, був цукор. За свідченням преси, Україна забезпечувала своїм цукром «різні регіони імперії, Персію, Туреччину і відправляла свою продукцію у країни Західної Європи»³⁶³. У 1909–1911 рр. з України залізницями до морських портів і сухопутних прикордонних митниць було вивезено 19 644 тис. пудів цукрового піску, або 92,41% від імперського експорту, що становив 21 256 тис. пудів³⁶⁴. Зокрема з Волині відправлено 628 тис. пудів, Катеринославщини — 1, Київщини — 6833,3, Поділля — 11588, Полтавщини — 218, Харківщини — 125,6, Херсонщини — 193,3, Чернігівщини — 56,6 тис. пудів³⁶⁵. Водночас у значних обсягах з України на зовнішні ринки та в різні регіони Російської імперії вивозився рафінад: за 1909–1911 рр. — 2233,4 тис. пудів, або 63,73% від імперського експорту, що становив 3504,3 тис. пудів³⁶⁶. У тому числі Волині відправлено 163,3 тис. пудів, Катеринославщини — 2, Київщини — 638,3, Поділля — 731,6, Полтавщини — 46,6, Таврії — 1, Харківщини — 371,3, Херсонщини — 17, Чернігівщини — 262,3 тис. пудів рафінаду³⁶⁷. Загалом цукрового піску й рафінаду впродовж зазначених тут років до морських портів і сухопутних митних застав доправлено 21877,4 тис. пудів, або 88,35% від імперського експорту, що становив 24760,3 тис. пудів. Окрім України, найбільшими експортерами цукру в Росії були Люблінська (557 тис. пудів) і Варшавська (410 тис. пудів) губернії Царства Польського³⁶⁸. Безперечно, частина продукції, що надходила до портів, залишалася для потреб населення Санкт-Петербурга, Риги, Ревеля, Одеси та навколишніх територій. За Г.О. Кривченком, цукрового піску в 1909–1911 рр. на зовнішні ринки вивезено 9 511,9 тис. пудів, а «чистий вивіз» за межі України становив 55 350,7 тис. пудів. Вивіз з України рафінаду обчислювався у 200,4 тис. пудів³⁶⁹. Наведені тут дані Г.О. Кривченка щодо вивозу цукру викликають великі сумніви, позаяк виробництво цього продукту в Україні в 1909–1911 рр. було рекордним у порівнянні як із попереднім, так і наступними роками, тому вивіз цукру у ці роки в регіони Росії був більшим.

³⁶³ Вестник Всероссийской выставки 1913 г. в Киеве. — 1913. — № 7. — С. 105.

³⁶⁴ Материалы к пересмотру торгового договора России с Германией... — Ч. II. — Вып. 2. — С. 394–399.

³⁶⁵ Там же. — С. 394–397.

³⁶⁶ Там же. — С. 384–391.

³⁶⁷ Там же. — С. 386–391.

³⁶⁸ Там же. — С. 398–399.

³⁶⁹ Кривченко Г.О. Назв. праця. — Продовження табл. № 57.

Із різних районів держави, у тому числі з України, вивозився у значних обсягах спирт. На початку ХХ ст. близько 80% спирту та виробів із нього вивозилися з Російської імперії на ринки Близького Сходу через Одеський порт. Українським виробникам доводилося конкурувати тут з австрійськими комерсантами. Попри деякі ускладнення, спирт з України домінував на турецькому ринку та в ряді країн Балканського півострова. Так, Сербія споживала винятково український спирт. Крім того, він вивозився у Салоніки та інші міста Греції, а також в Єгипет³⁷⁰.

У великих обсягах український спирт вивозився до німецького порту Гамбург, де конкурував з австрійським, що вироблявся переважно в Богемії. У цьому порту було збудовано два великих підприємства, де привезений із різних країн спирт підлягав очищенню, якщо надходив у сирому вигляді. Після цього його розливали в посуд, популярний у країнах реалізації — на Африканському й Американському континентах. Окрім того, український спирт вивозився в Голландію та інші держави Європи³⁷¹. Загалом експорт спирту і виробів із нього був доволі прибутковою справою. Виручка від реалізації на зовнішніх ринках становила в 1911 р. 7 060 тис. руб., а в 1912 р. — 8 790 тис. руб.³⁷²

Спирту, одержаного з картоплі, збіжжя та фруктів, було вивезено залізницями з України до морських портів та сухопутних прикордонних митниць в 1909–1911 рр. 1872,4 тис. пудів, або 34,29% від усього імперського експорту, що становив 5459,6 тис. пудів³⁷³. У тому числі з Волині було відправлено на прикордонні митниці 197 тис. пудів спирту, Катеринославщини — 29,6, Київщини — 476,7, Поділля — 651,3, Полтавщини — 32,3, Таврії — 35, Харківщини — 311,6, Херсонщини — 66, Чернігівщини — 73³⁷⁴. Окрім того, у ці роки з України було вивезено 147,3 тис. пудів виноградного вина, яке вироблялося в основному в Таврійській і Херсонській губерніях³⁷⁵. Натомість ввезення виноградного вина було значно більшим: в імперію доправлено 1 871 тис. пудів, у тому числі в Україну — 569 тис.

³⁷⁰ *Можейко А. К.* вопросу об экспорте русского спирта за границу // Известия по внешней торговле. — 1917. — № 2. — С. 46–48; Русский экспорт. — 1915. — № 3/4. — С. 42.

³⁷¹ Бюллетени справочной части по внешней торговле. — 1913. — № 14. — С. 49–50.

³⁷² Горно-заводское дело. — 1914. — № 41. — С. 9755.

³⁷³ Материалы к пересмотру торгового договора России с Германией... — Ч. II. — Вып. 2. — С. 430–435.

³⁷⁴ Там же. — С. 430–433.

³⁷⁵ Материалы к пересмотру торгового договора России с Германией... — Ч. II. — Вып. 1. — С. 46–49.

пудів — 30,41% від усього імпорту цього продукту³⁷⁶. Виноградне вино експортувалося також в інших закупорках, зокрема в бочонках; пересічно в 1909–1911 рр. такого вина було відправлено 74,3 тис. пудів³⁷⁷. Надійшло такого вина в Україну пересічно в 1909–1911 рр. 520 тис. пудів³⁷⁸. Значним попитом на іноземних ринках користувалася й горілка, яка вивозилася з України в бочонках і бурдюках. З імперії цього продукту вивезено пересічно в 1909–1911 рр. 25,3 тис. пудів, у тому числі з України — 11 тис. пудів³⁷⁹. Ввезено горілки в бочонках і бурдюках в Українку пересічно в 1909–1911 рр. 19,3 тис. пудів, а в імперію — 219 тис. пудів³⁸⁰. У незначних обсягах вивозилися з України лікер, коньяк і ром. Цих спиртних напоїв вивезено з України в 1911 р. лише 2 тис. пудів, а ввіз їх у Російську імперію в тому ж році становив 93 тис. пудів, у тому числі в Україну — 15,3 тис. пудів³⁸¹. У Г.О. Кривченка, вивіз спирту з України на зовнішні ринки пересічно в 1909–1911 рр. становив 226,6 тис. пудів, а всього за межі України — 251 тис. пудів («чистий вивіз»)³⁸². Щодо вина, то від'ємне торговельне сальдо України становило 1 026,5 тис. пудів, у тому числі в зовнішньому обороті 43,8 тис. пудів³⁸³.

Із кожним роком на ринках Західної Європи і Росії зростав попит на український хміль. У 1907 р. до Великобританії з України вивезено лише 9 пудів хмелю, натомість у 1909 р. — 118, 1910 р. — 975, 1911 р. — 487, 1912 р. — 2 422³⁸⁴. У Німеччину український хміль вивозився у значно більших обсягах. У 1912 р. до цієї країни відправлено 10 746, до Австро-Угорщини — 50 066 пудів³⁸⁵. На початку ХХ ст. англійські пивоварні фірми закуповували хміль у Дубенському повіті Волинської губернії за допомогою німецьких скупників. Але починаючи з 1911 р., після організації хмелевого ярмарку в м. Дубно, український хміль високої якості почав надходити на ринки Великобританії без посередників³⁸⁶. Напередодні Першої світової війни хміль з України з'явився у Бельгії, у дедалі більших обсягах збувався в Німеччині, Австрії та інших країнах Західної

³⁷⁶ Там же. — С. 52–63.

³⁷⁷ Там же. — С. 64–65, 74–75.

³⁷⁸ Там же. — С. 68–71, 76–79.

³⁷⁹ Там же. — С. 82–87.

³⁸⁰ Там же. — С. 88–93.

³⁸¹ Там же. — С. 94–103.

³⁸² Кривченко Г.О. Назв. праця. — Продовження табл. № 57.

³⁸³ Там же.

³⁸⁴ Вестник Русско-английской торговой палаты. — 1914. — № 3/4 — С. 105.

³⁸⁵ Русский вывоз во Францию: Справочная книга для русских экспортеров. — Париж, 1916. — С. 93.

³⁸⁶ Вестник Русско-английской торговой палаты. — 1912. — № 3. — С. 69.

Європи. За даними статистиків Російської експортної палати, із губерній Правобережної України вивозилося щорічно від 250 до 300 тис. пудів хмелю³⁸⁷. У незначних обсягах експортувався він і з інших українських регіонів.

На початку ХХ ст. на ринках Західної Європи все частіше з'являлися фрукти і сушені овочі, вивезені з України. Так, із Подільської губернії експортувалося щорічно близько 3 млн пудів свіжих фруктів, із них 385 тис. пудів яблук³⁸⁸. На англійському ринку збувалися як свіжі фрукти, привезені з Криму, так і консервовані — груші, персики, сливи, абрикоси тощо³⁸⁹. Сушені овочі вивозилися в Іспанію, Францію, Грецію, Норвегію та інші країни Західної Європи. Зокрема в 1911 р. до Греції було відправлено 25 269 пудів сушених овочів на суму 98 317 франків. Проте головним портом, через який з України у Західну Європу вивозилися сушені овочі, був Кенігсберг, де для цього товару облаштували спеціальні ринки. Звідти німецькі перекупники переправляли їх до Норвегії, Франції та інших країн³⁹⁰.

Дуже важливою статтею сільськогосподарського експорту з України був тютюн і вироби з нього. Ми не маємо повних погубернських даних щодо обсягу вивозу цієї культури за межі України в 1909–1911 рр. У 1908 р. тютюну сортів бакун, швіцент, чорний цигарковий тощо було відправлено залізницями до морських портів і сухопутних прикордонних митниць 508 тис. пудів, або 54,1% від загальноросійського експорту, що становив 939 тис. пудів³⁹¹. Зокрема з Волині вивезено 2 тис. пудів, Катеринославщини — 6, Поділля — 1, Полтавщини — 102, Київщини — 26, Таврії — 64, Харківщини — 1, Херсонщини — 3, Чернігівщини — 303 тис. пудів³⁹². У 1911 р. зазначених сортів тютюну відвантажено з України 319 тис. пудів, або 46,77% імперського експорту, що становив 682 тис. пудів³⁹³. Із них із Полтавської губернії — 145 тис. пудів, Чернігівської — 150. Разом з іншими сортами тютюну (листовим, іноземним і махоркою) з України в 1908 р. вивезено 700 тис. пудів, або 40,04% від усього російського експорту (1 748 тис. пудів), а в 1911 р. — 627 тис. пудів, або

³⁸⁷ Российская экспортная палата: Отчет за 1913 год. — С. 245.

³⁸⁸ Вестник Всероссийской выставки 1913 г. в Киеве. — 1913. — № 7. — С. 104.

³⁸⁹ Вестник Русско-английской торговой палаты. — 1912. — № 3. — С. 70.

³⁹⁰ Русский экспорт. — 1913. — № 1. — С. 13; Бюллетени справочной части по внешней торговле. — 1913. — № 4. — С. 2.

³⁹¹ Материалы к пересмотру торгового договора России с Германией... — Ч. II. — Вып. 2. — С. 470–471.

³⁹² Там же.

³⁹³ Там же.

32,05% від імперського (1 956 тис. пудів)³⁹⁴. Виручка за тютюнову продукцію з України, Бессарабії, Кавказу та деяких інших регіонів Російської імперії, отримана на світовому ринку, становила в 1911 р. 5 780 тис. руб., у 1912 р. — 5 960, 1913 р. — 6 540 тис. руб.³⁹⁵ За іншими даними, з імперії експортувалося щорічно впродовж 1909–1913 рр. тютюну і цигарок у середньому на 7,7 млн руб.³⁹⁶ На початку ХХ ст. український тютюн і вироби з нього вивозилися на ринки Франції, Великобританії, Німеччини, Австрії, Бельгії та інших країн Європи³⁹⁷. За Г.О. Кривченком, тютюну й виробів із нього з України вивезено в 1909–1911 рр. 2870,3 тис. пудів («чистий вивіз»), у тому числі на зовнішні ринки — 450 тис. пудів³⁹⁸.

Таким чином, разом узята продукція сільського господарства визначала ефективність зовнішньоторговельних в'язків України на початку ХХ ст., позаяк їх частка в торговельному обороті коливалася в різні роки з урахуванням вартості від 85% до 90%. Щоб не перевантажувати працю статистичними даними, автори залишили поза рамками цього розділу деякі товари промисловості й сільського господарства, особливо ті, що слабо впливали на торговельне сальдо. Проте це буде враховано у загальному підсумку дослідження при визначенні торговельного балансу України.

³⁹⁴ Там же. — С. 474–479.

³⁹⁵ Горно-заводское дело. — 1914. — №41. — С. 9755.

³⁹⁶ Ден В.Э. Указ соч. — С. 43.

³⁹⁷ Русский экспорт. — 1912. — №10/11. — С. 245; Бюллетени справочной части по внешней торговле. — 1913. — №30. — С. 1.

³⁹⁸ Кривченко Г.О. Назв. праця. — Продовження табл. №57.

Розділ 14.

Світовий ринок і ціни на продукцію промисловості та сільського господарства

Входження України у світове господарство визначалося міжнародним поділом праці між країнами промислового й аграрного капіталізму. Цей процес став особливо виразним наприкінці XIX — на початку XX ст. у зв'язку з бурхливим розвитком продуктивних сил, що небувало стимулювало міжнародний товарний обмін на всій земній кулі¹. Безперечно, країни розвинутого капіталізму скористалися найбільшими вигодами внаслідок формування глобального товарного ринку. Але й інші не зазнали втрат, установлюючи зв'язки своїх економік зі світовим господарством. Усе залежало від того, наскільки економічна політика цих країн узгоджувалася з умовами і загальними тенденціями ринку. У цьому поступі величезну роль відігравали рівень та ефективність зовнішньої торгівлі, обсяги експортованих, імпортованих товарів і їх вартість. Саме це й визначало торговельний баланс кожної країни.

Загальновідомо, що вартість товарів залежала від багатьох, часом різновекторних, чинників. Позитивне торговельне сальдо України, як і всієї Російської імперії, визначалося найперше вивозом на зовнішні ринки зернових культур. Частка їх у грошовому обчисленні становила в середньому за 1909–1913 рр. 45% від усього імперського експорту², а в окремі роки перевищувала 50%. «Наш розрахунковий баланс, — відзначав один з очільників Всеросійського об'єднання промисловості й торгівлі барон Г. Майдель, — тримається на вивозі зернових продуктів»³. Другим надзвичайно цінним товаром, що забезпечував позитивне торговельне сальдо України, був цукор. Важливе позитивне або негативне значення для розрахункового балансу мали й інші промислові та сільськогосподарські товари. Усе це потребує доволі широкого аналізу товарних цін на

¹ Див.: *Ресніт О.П., Сердюк О.В.* Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.). — К., 2011. — С. 171–174.

² *Ден В.Э.* Положение России в мировом хозяйстве: Анализ русского экспорта до войны: Статистический очерк. — Петроград, 1922. — С. 43.

³ *Промышленность и торговля.* — 1911. — № 21. — С. 352–353.

світовому, імперському та українському ринках для встановлення торговельного балансу України на початку ХХ ст. Причому кожен рік мав свої особливості й цінові коливання.

Рік 1910-й для торгівлі зерновими культурами України, усієї Російської імперії й ряду інших країн був контрастним порівняно з попередніми роками. Це стало наслідком і природно-кліматичних умов, і кон'юнктури світового ринку, і чинників суб'єктивного характеру. Не останню роль у цьому відігравали і прорахунки російського уряду. За обчисленнями статистиків міністерства землеробства України, світовий урожай п'яти головних зернових культур в 1910 р. у порівнянні з попередніми роками виражався в цифрах (див.: табл. 4.1).

Таблиця 4.1

Світовий збір п'яти головних зернових культур
за 1906–1909, 1909 і 1910 рр. (млн пудів)⁴

Збіжжя / Рік	1906–1909 рр.	1909 р.	1910 р.
Пшениця	5657	6102,4	5777,7
Жито	2439	2920,5	2852,1
Ячмінь	1875	2269,0	2168,7
Овес	3982	4198,1	3837,9
Кукурудза	5775	5932,0	6535,4
Загалом	19 728	21422,0	21171,8

Із таблиці видно, що 1910 р. за обсягом світового збору п'яти головних хлібних культур поступався попередньому року для чотирьох головних зернових, але був близьким до середнього врожаю за 1906–1909 рр. Тільки збір кукурудзи був значно більшим, завдяки США.

Заслужують на увагу й обсяги збору на всіх континентах головної зернової культури світового торговельного обороту — пшениці — за 1907–1910 рр. У відповідній послідовності вони були такими: 1907 р. — 5 353 711 тис. пудів, у 1908 р. — 5 392 840, у 1909 р. — 6 320 660, у 1910 р. — 6 332 631 тис. пудів⁵. Наведенні тут цифри свідчать, що планетарний урожай пшениці 1910 р. перевершив збір цієї зернової культури в 1909 р. на 11 971 тис. пудів. Головними виробниками пшениці в

⁴ Обзоры главнейших отраслей промышленности и торговли за 1910 год: Вестник финансов и торгово-промышленной газеты. — СПб., 1911. — С. 32 (далі — Обзоры...).

⁵ Там же. — С. 33.

1909–1910 рр. були Російська імперія і США. У першій було зібрано в 1909 р. — 1 405 871 тис. пудів, а в 1910 р. — 1 389 383 тис. пудів. У США збір пшениці в ці роки становив, відповідно, 1 276 545 і 1 204 259 тис. пудів⁶. Щоправда, населення США на той час було майже вдвічі меншим, ніж у Російській імперії, що засвідчує колосальні експортні можливості їхніх виробників щодо пшениці. Загалом пропозиція перевищувала попит на пшеницю на світовому ринку. Більше того, завдяки щедрим урожаям жита, ячменю, вівса і кукурудзи в Європі й Америці накопичувалися надлишки зерна у зернохосвищах, елеваторах, що з часом надзвичайно вплинуло на кон'юнктуру світового хлібного ринку.

Значення врожаїв 1909–1910 рр. стане ще більш зрозумілим, коли розподілити країни, які виробляли й експортували пшеницю, і ті, що змушені були імпортувати її для прохарчування свого населення. Необхідні для цього статистичні дані подаємо в табл. 4.2.

Таблиця 4.2

Урожай пшениці у країнах експорту й імпорту
в 1907–1910 рр. (тис. пудів)⁷

Рік	1907 р.	1908 р.	1909 р.	1910 р.
Країни вивозу	3 694 380	3 824 503	4 570 121	4 787 285
Країни ввозу	1 659 331	1 568 337	1 750 539	1 545 346

Наведені в таблиці дані засвідчили, що збір пшениці в 1910 р. в країнах, які ввозили її, був середнім. Проте у Франції недобір становив порівняно з попереднім роком 147 232 тис. пудів, а в Італії — 62 907 тис. пудів. Збір у країнах, експортуючих пшеницю, був вище середнього.

Тепер звернімося до іншого важливого чинника хлібного постачання — до запасів, що накопичувалися на міжнародному ринку в 1910 р. Саме від них значною мірою залежав рівень цін на зовнішніх ринках. За даними англійської фахової преси, в січні 1909 р. реальні запаси пшениці становили 16 770 тис. квартерів, а у січні 1910 р. — 15 800. Але наприкінці року — в грудні ситуація з запасами пшениці була вже іншою: в 1909 р. — 15 725, в 1910 р. — 22 445 тис. квартерів⁸. Отже динаміка руху світових запасів пшениці в 1910 р. виразилась в їх накопиченні: в Європі — на

⁶ Там же. — С. 32.

⁷ Там же. — С. 33.

⁸ Там же.

63,68%, а в Америці — на 19,87%⁹. Загалом 1910 р. закінчився з такими запасами пшениці, яких на світовому ринку давно не було, що й обумовило результати хліботоргового обміну між виробниками і споживачами. Майже всю першу третину 1910 р. ціни були високими, навіть вище попереднього року. Проте з початком весняної сільськогосподарської кампанії, коли наявні запаси збіжжя в Європі досягли великих розмірів, а країни Північної півкулі почали нарощувати свій експорт, ціни пішли вниз. І тільки повідомлення про недобір пшениці в Італії і Франції дещо стримували їх стрімке падіння¹⁰.

За цих конкретних обставин виробники та експортери України й інших регіонів хлібної торгівлі в Російській імперії опинилися в делікатній ситуації. За розмірами вивозу 1910-й рік значно перевищив рекордний експорт 1909 р. За даними статистики, експорт п'яти головних хлібних культур становив 758 636 тис. пудів проти 672 188 тис. пудів у попередньому році¹¹. Проте ціни на пшеницю були на 15–20% нижчими, ніж у попередньому році¹², а отже й виручка, попри зростання обсягу експорту зернових культур, — меншою. За іншими даними, експортні ціни на хлібні культури в 1910 р. знизилися проти попереднього року в таких розмірах: на пшеницю — у середньому з 1,22 до 1,08 руб. за пуд, на жито — з 0,96 до 0,74 руб., на ячмінь — з 0,76 до 0,65 руб., на овес — з 0,83 до 0,76 руб¹³.

Однією з причин такого несприятливого становища, в якому опинилися вітчизняні виробники й експортери хлібних культур, стала урядова «політика штучного затримання хліба в середині країни». Справа була в тому, що в урядових колах Російської імперії з'явилося прагнення «штучним шляхом підняти ціни на зовнішніх ринках». Проте таке прагнення, як відзначив відомий того часу експерт з хлібної торгівлі Г.Я. Рохович, «призвело до сумних наслідків»¹⁴. З осені 1909 р. обговорювали питання щодо пошуку найкращих шляхів і способів реалізації врожаю та «в результаті зупинилися на необхідності штучного затримання хліба»¹⁵.

Цей захід посилено рекламувався і послідовно реалізовувався. Фінансове відомство видавало позики під збіжжя за таких умов, щоб виробники і хліботорговці не поспішали з реалізацією врожаю. Мініс-

⁹ Там же.

¹⁰ Там же. — С. 39.

¹¹ Русский мельник. — 1914. — № 2. — С. 86.

¹² Промышленность и торговля. — 1911. — № 2. — С. 69.

¹³ Горнозаводское дело. — 1911. — № 11. — С. 1802.

¹⁴ Там же. — 1911. — № 2. — С. 71.

¹⁵ Там же.

терство шляхів сполучення не квапилося з перевезенням збіжжя до портів. Не відставала в цих прагненнях і преса, сповіщаючи, що озимі зернові культури загинули і слід остерігатися недороду. Ці та інші обставини створили спекулятивну атмосферу. Збіжжя скуповувалося за підвищеними цінами з метою довгострокової гри на підвищення. На зовнішніх ринках ціни спочатку, як ішлося вище, стояли високими. За українську пшеницю в Німеччині пропонували 183 марки за тонну¹⁶, але всі очікували подальшого підняття цін. Проте коли весною 1910 р. з'ясувалися перспективи на щедрий урожай на всіх континентах, ціни на збіжжя почали падати у травні 1910 р. «Таке становище, — підсумував часопис Всеросійського об'єднання промисловців і торгівців, — створилося внаслідок нашої відсталості у справі організації хлібної торгівлі»¹⁷.

Висновки часопису змушені були визнавати й вищі урядовці імперії. У своїй промові у Державній раді товариш міністра торгівлі та промисловості В. І. Тиміряєв звернув увагу зібрання на негативні наслідки хлібної кампанії 1910 р. Вони полягали в тому, що хліб реалізувався на зовнішніх ринках за зниженими цінами. Довелося продати зайвих 86 млн пудів для того, щоби виручити приблизно ту ж суму, що і в 1909 р. — 846 млн руб. «Звісно, що ціни залежать від світової кон'юнктури, але не можна не визнати, — говорив В. І. Тиміряєв, — що наш голос у визначенні цін на міжнародному ринку надзвичайно слабкий. Відбувається це через те, що наша хлібна торгівля все ще цілковито позбавлена організації»¹⁸. Проте В. І. Тиміряєв навіть не згадав у своїй промові про ті прорахунки, яких припустився уряд через незнання перспектив хлібного збору на різних континентах, тенденцій розвитку світового ринку.

Наведена тут картина функціонування хлібного ринку в кампанію 1910 р., безперечно, мала свої відмінності й особливості в інші роки. Але загалом результати хліботоргового обороту визначалися широким комплексом чинників об'єктивного і суб'єктивного характеру. «Ціна товарів, — пояснювалося в тогочасній пресі, — один із найбільш чутливих барометрів економічного життя, що може коливатися під впливом різноманітних причин. При сучасному розвитку шляхів сполучення жодна країна не спроможна встановити свої власні ціни, позаяк більшість товарів відповідають цінам світового ринку... Для зернових хлібів, бавовни, металів

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Там же. — 1911. — № 8. — С. 349.

і багатьох інших товарів наші ціни значною мірою тільки віддзеркалюють ціни світового ринку»¹⁹.

Залежність місцевих цін від закордонних відзначали й українські часописи. Для виробників Правобережної України визначальне значення мали повідомлення з Одеси і прикордонних митниць, зокрема з Волочиська. Від характеру цих повідомлень часто залежало рішення великих землевласників: або негайно продавати збіжжя після молотьби, або вичікувати, щоб мати більшу виручку. «Скупники збіжжя отримували необхідну інформацію на залізничних станціях з портів і митних застав, — повідомляв кам'янець-подільський часопис. — Під час зупинки залізничних потягів дублювати накладних на зернові культури перекупувалися і скупники виразом обличчя засвідчували землевласникам стан зернового ринку в Європі»²⁰.

За свідченням дослідників цього аспекту проблеми, на кожній залізничній станції працювали декілька комісіонерів, що мали зв'язки з експортерами. Як правило, вони брали зерно «на комісію у місцевих торговців партіями або вагонами, під дублікат залізничної накладної, видавали десятиденну позику в розмірі до 95% вартості товару і відправляли його в порт спекулянту або експортеру». Накладна негайно враховувалася у відділенні банку, і «капітал знову йшов в обіг». Проте якість зерна часто не враховувалася²¹.

Вплив світового ринку на рівень внутрішніх цін відмічали й інші дослідники. Цікавий сюжет, що відображає механізм ціноутворення хлібної продукції, знаходимо у праці П.І. Ляценка. «Динаміка внутрішніх цін цілковито залежить від закордонних ринків, звідки телеграфно повідомляють своїм контрагентам у портах про найменші коливання вартості зернових хлібів, — констатував він — Експортні фірми, зі свого боку, телеграфно повідомляють своїм агентам на місцях скупки збіжжя. Аналогічні телеграфні повідомлення щодо стану зовнішнього ринку надходять комерційним банкам, котрі причетні до хлібної торгівлі»²². Сильний вплив на динаміку цін мали Лондонська, Гамбурзька, Берлінська біржі, котрі «з особливою увагою прислуховуються до голосу Америки та повідомлень про становище посіву в Аргентині». Зі змістом цих пові-

¹⁹ Там же. — 1914. — № 2. — С. 70.

²⁰ Экономическая жизнь Подолии: Двухнедельный орган Подольского губернского земства (Каменец-Подольский). — 1913. — № 8/9. — С. 20.

²¹ Волков А.Ф. Курс международной хлебной торговли. — СПб., 1910. — С. 38.

²² Ляченко П.И. Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России: Описательно-статистическое исследование. — СПб., 1912. — С. 131.

домлень рахувалися й спекулянти²³. Проте зображена тут картина хлібо-торгового обороту зазнавала значного цінового збою в роки недороду збіжжя, особливо в північних губерніях Російської імперії²⁴.

Зростання населення земної кулі неминуче призводило до підняття цін на продовольчі товари. Але сільськогосподарські виробники розширювали посівні площі та підвищували врожайність шляхом упровадження елітного зерна, застосування у сільському господарстві новітніх землеробських машин, добрив і передових технологій. За даними часопису Всеросійського об'єднання промисловців і торгівців населення нашої планети збільшилося за 1900–1910 рр. на 11%, а приріст світового врожаю — на 38%. Ціни на головний зерновий продукт — пшеницю — зросли за ці роки на 24%²⁵. Представляється доцільним порівняти вартість пшениці на ринках столичних міст країн, що експортували цю продукцію, і тих, що імпортували у великих обсягах. Необхідні для цього дані подаємо в табл. 4.3.

Таблиця 4.3

Вартість української пшениці в Лондоні, Берліні й Москві
в 1900–1910 рр. (коп. за пуд)²⁶

Рік / Столиця	1900 р.	1901 р.	1902 р.	1903 р.	1904 р.	1905 р.	1906 р.	1907 р.	1908 р.	1909 р.	1910 р.
Лондон	104	102	105	106	109	114	105	125	141	146	127
Берлін*	119	129	129	127	137	132	136	156	160	177	160
Москва	89	91	92	90	93	98	107	133	138	119	110

Із таблиці видно значне коливання цін на пшеницю в продовж 1900–1910 рр. Різке їх підвищення в 1907–1908 рр. стало наслідком зменшення збору цієї зернової культури, а причини падіння 1910 р. з'ясовано вище. Окрім того, таблиця демонструє привабливість зовнішніх ринків для вітчизняних виробників, позаяк ціни на продукцію землеробства були там значно вищими.

²³ Там же. — С. 132.

²⁴ *Лященко П.И.* Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России... — С. 131.

²⁵ *Промышленность и торговля.* — 1911. — № 23. — С. 469–470.

²⁶ *Шульц А.К.* Исследование о производстве и торговле Германии продуктами полеводства за 30 лет в связи с русско-германским торговым договором: Материалы к пересмотру торгового договора с Германией. — СПб., 1913. — С. 104–105.

* Вартість 1 пуда разом із митом.

Що стосується вартості інших хлібних культур, то ціна 1 т жита в Німеччині разом із митом зросла зі 140 марок 1900 р. до 144 у 1910 р., ячменю — зі 139 до 153, а вівса — зі 140 до 159 марок²⁷. Для порівняння відзначимо, що в 1906 р. середні експортні ціни на пшеницю в Миколаєві на Чорному морі становили 0,89 руб. за пуд, у 1907 р. — 1,11, у 1908 р. — 1,26, а в 1909 р. піднялися до 1,30 руб. за пуд, тобто за три роки зросли на 46%²⁸.

Заслуговує на увагу аналіз хлібних ресурсів і цін на них у наступні роки. Про їх обсяги певною мірою свідчать дані, наведені в табл. 4.4.

Таблиця 4.4

Світовий збір чотирьох головних хлібів у 1911–1913 рр. (млн пудів)²⁹

Зернова культура	Збір по роках			Середньорічний збір
	1911 р.	1912 р.	1913 р.	
Пшениця	5789	6158	6540	6162,3
Жито	1894	3066	2980	2646,7
Ячмінь	1894	2008	2155	2019,0
Овес	3470	4148	4253	3957,0
Загалом	13 047	15 380	15 928	14785,0

Із таблиці видно, що світове середньорічне виробництво чотирьох головних злаків за 1911–1913 рр. становило 14 785 млн пудів, у тому числі пшениці — 6162,3 млн пудів, жита — 2646,7, ячменю — 2019, вівса — 3 957 млн пудів. У 1911 р. світовий збір пшениці зменшився до 5789 млн пудів, у 1912 р. зріс до 6158, а в 1913 р. досяг рекордного рівня — 6540 млн пудів.

Чималу роль у світовій хлібній торгівлі відігравав і розподіл виробництва пшениці по континентах. Загалом її було зібрано в 1913 р., за даними «The London Grain, Seed and Oil Reporter», 500 123 тис. кварталів, у тому числі в Європі — 282 875, в Америці — 143 030, в Азії — 50 122, в Африці — 10 424, в Австрії і Новій Зеландії — 13 672 тис. кварталів³⁰. Як і в попередні роки, найбільше пшениці вирощувалося у США й Російській імперії — 214 984 тис. кварталів, або близько 43% світового вироб-

²⁷ Шульц А.К. Исследование о производстве и торговле Германии продуктами полеводства за 30 лет в связи с русско-германским торговым договором... — С. 104.

²⁸ Горнозаводское дело. — 1910. — № 11. — С. 378.

²⁹ Промышленность и торговля. — 1914. — № 2. — С. 96.

³⁰ Там же. — 1916. — № 10. — С. 278.

ництва³¹. Урожай 1913 р. в Росії, попри деякі похибки його обчислення Центральним статистичним управлінням, був на більшості території країни вищим за середній, зокрема в Україні — рекордним або близьким до такого. Збір зернових тут перевищив 1334,6 млн пудів, що на 165 млн більше середньорічного врожаю за п'ятиліття 1909–1913 рр. навіть з урахуванням проса, гречки й кукурудзи³². Безперечно, це ускладнювало збут збіжжя на ринках споживання в Європі та Близькому Сході.

Ще одним стримуючим чинником для збуту зернових стало значне зростання видимих світових запасів. Обсяги останніх на 1 жовтня 1913 р. становили 245 420 тис. пудів, а на 1 січня 1914 р. збільшилися до 326 321 тис. пудів, або на 32,96%³³. Проте збільшення видимих світових запасів зернових культур сталося переважно за рахунок Канади, що стримувало зниження цін на зернові. Тому вивіз із портів Чорного моря був інтенсивнішим порівняно з попереднім, менш урожайним, 1912 р. За даними авторитетного на той час «*Veerbohm'a*», звідси з 1 серпня 1913 р. по 1 січня 1914 р. було експортовано 132 230 тис. пудів зернових культур³⁴. Для порівняння, до азово-чорноморських портів України підвезено для відправки на зовнішні ринки в 1912 р. 191 180 тис. пудів збіжжя, у тому числі гужовим транспортом — 24 104 тис. пудів³⁵. До Одеси надійшло 49 636 тис. пудів зернових, до Миколаєва — 59 429, до Херсона — 27 878, до Феодосії — 13 108, до Керчі — 3466, до Бердянська — 10 084, до Генічеська — 8582, до Маріуполя — 18 997 тис. пудів³⁶. До того ж збіжжя у значних обсягах вивозилося з України через порти Балтійського моря і західні прикордонні застави. Загалом експорт збіжжя з Російської імперії в 1913 р., хоча й поступався рекордному вивозу 1909–1910 рр., «але солідно переважав 1912 р.»³⁷. Дійсно в 1912 р. з Росії було вивезено на світовий ринок 438 853 тис. пудів п'яти головних хлібних культур, а в 1913 р. — 534 956, що на 96 103 тис. пудів більше. Зокрема пшениці експортовано в 1912 р. 160 007 тис. пудів, а в 1913 р. — 200 779, що на 40 772 тис. пудів більше³⁸. Загалом діяла певна закономірність: більший

³¹ Там же.

³² Див.: Ежегодник Министерства финансов. — Петроград, 1914. — С. 662.

³³ Промышленность и торговля. — 1914. — № 2. — С. 96.

³⁴ Там же. — С. 97.

³⁵ *Оболенский В.* Гужевой подвоз хлеба к южным портам (из анкеты Областного комитета по пересмотру русско-германского договора) // Южнорусская сельскохозяйственная газета. — 1916. — 13 октября.

³⁶ Там же.

³⁷ Промышленность и торговля. — 1914. — № 2. — С. 96.

³⁸ Русский мельник. — 1914. — № 2. — С. 86.

обсяг вивезеного на зовнішні ринки збіжжя був, як правило, результатом більшого збору зернових культур. Ці та деякі інші статистичні дані ставлять під сумнів підрахунки А. Копорського щодо експорту пшениці з Наддніпрянської України в 1913 р. — 53,8 млн. пудів³⁹, що негативно впливало на підсумки загального торговельного балансу України. Щоправда, вартість пшениці на світовому ринку в 1913 р. була меншою, ніж у попередньому році внаслідок щедрого світового врожаю і накопичення видимих торгових запасів. Про це свідчать дані табл. 4.5.

Таблиця 4.5

Середні ціни на пшеницю на ринках Європи і США в листопаді та грудні 1912 і 1913 рр. (коп. за пуд)⁴⁰

Рік Країна, місто	Листопад		Грудень	
	1912 р.	1913 р.	1912 р.	1913 р.
Англія	118,6	107,0	113,9	109,4
США (Нью-Йорк)	126,3	115,7	126,3	118,07
Німеччина (Берлін)*	154,74	143,70	154,74	143,70
Одеса	110,5	102,3	110,0	103,0

Із таблиці видно, що ціни на пшеницю на ринках Європи в 1913 р. були нижчими порівняно з 1912 р., що призводило до зменшення виручки експортерів.

Необхідно відзначити, що динаміка цін у листопаді та грудні нерідко залежала від повідомлень про перспективи збору збіжжя у країнах «зимового врожаю» — Аргентині, Австралії, Індії та Новій Зеландії. Недорід зернових там призводив до успішного продажу хлібної продукції за підвищеними цінами виробниками Російської імперії, Румунії, Болгарії та Північної Америки. Навпаки, зростання збору зернових у країнах «зимового врожаю» негативно впливало на позитивну для європейських виробників динаміку цін.

Справді, вплив «зимового врожаю» стає очевидним, коли порівняти середні ціни за весь 1912 р. та окремо за листопад і грудень. Так, середня річна ціна 1 пуда української озимої червоної (остистої) пшениці в Одесі в

³⁹ Копорский А.А. Торговый баланс Украины в 1913 г. — Х., 1923. — С. 178 (табл. № 112).

⁴⁰ Радионоу А.В. Хлебный рынок // Промышленность и торговля. — 1914. — № 2. — С. 98.

* Вартість 1 пуда разом із митом.

1912 р. становила 1,21 руб. У Лондоні середня ціна української гірки становила в 1912 р. 1,38 руб., у Мангаймі (з митом) — 1,79 руб., у Нью-Йорку — 1,29 руб.⁴¹

Як відомо з документальних джерел, 1911-й рік був неврожайним на пшеницю майже повсюди. За підрахунками Римського міжнародного сільськогосподарського інституту, світовий збір цієї культури в 1912 р. становив 917,2 млн квінталів проти 858,1 у 1911 р., а в Російській імперії, відповідно, 197,8 і 138,6 млн квінталів⁴².

За цих обставин обсяги відправки пшениці з країн її виробництва до Західної Європи в кампанію 1911/1912 рр. були значно меншими, ніж 1910/1911 рр. За даними спеціального хліботоргового органу «Veerbohm's Evening Corn Trade List», у кампанію 1911/1912 рр. (з 1 серпня по 31 липня) вони становили 61 335 тис. кварталів, а в 1910/1911 рр. — 74 955, або зменшилися на 13 620 тис. кварталів (18%)⁴³. Скорочення сталося перш за все через зменшення вивозу пшениці з портів Російської імперії* та інших країн Чорноморського басейну. Західна Європа була забезпечена пшеницею сповна внаслідок зростання експорту цієї продукції з Канади і США з 12 820 до 18 465 тис. кварталів⁴⁴.

Динаміка цін на жито, ячмінь, овес і кукурудзу була схожою з динамікою цін на пшеницю. У середньому в продовж 1912 р. біржові ціни на ці зернові були вищими, ніж в 1911 р. Водночас зросли й середні експортні ціни. Так ціна на жито була 0,95 руб. за 1 пуд проти 0,79 руб. в 1911 р. і 0,74 руб. У 1910 р. на ячмінь — 0,91 руб. проти 0,82 і 0,65 руб.; на овес — 1 руб. проти 0,86 і 0,76 руб.; на кукурудзу — 0,81 руб. проти 0,70 і 0,70 руб⁴⁵. Більш докладні статистичні дані про біржові середні ціни на п'ять головних зернових культур подаємо в табл. 4.6.

⁴¹ Справочные сведения по хлебной торговле за 1912 год // Российская экспортная палата: Отчет за 1912 год. — С. 52.

⁴² Там же.

⁴³ Там же. — С. 53.

* Попри недорід в Україні в 1911 р., за нашими підрахунками, до морських портів і прикордонних застав було відправлено залізницями 62 523 тис. пудів пшениці, а в 1910 р. — 113 423 тис. пудів (див.: Материалы к пересмотру торгового договора... — Ч. I. — С. 56–63).

⁴⁴ Российская экспортная палата: Отчет за 1912 год. — С. 53.

⁴⁵ Там же. — С. 55.

Таблиця 4.6

Середні ціни на зернові культури на початку ХХ ст.⁴⁶

Зернові культури та ринки	Копійок за пуд					
	1907 р.	1908 р.	1909 р.	1910 р.	1911 р.	1912 р.
1	2	3	4	5	6	7
Пшениця						
Одеса — озима червона	115	133	133	110	109	121
Одеса — арнаутка	112	132	126	102	108	121
Миколаїв — гірка, улька	111	126	130	110	107	118
Антверпен — улька	118	130	139	119	118	133
Лондон — гірка	123	138	146	125	121	138
Південноукраїнська озима	125	141	142	130	123	140
Аргентинська	122	130	144	124	121	128
Індійська	121	133	141	130	122	136
Мангайм — різні сорти з митом	169	180	191	173	169	179
Генуя — таганрозька	133	145	136	122	129	147
Нью-Йорк — озима червона	116	122	135	127	115	123
Нью-Йорк — наявна	114	122	145	128	114	129
Жито						
Одеса — наявне з баржі	101	104	95	75	83	91
Миколаїв	103	107	97	77	83	93
Антверпен — з Одеси	107	110	106	86	93	108
Мангайм — з митом	151	148	136	124	136	150
Берлін — на термін	109	104	98	81	95	102
Ячмінь						
Рига — кормовий	101	98	86	74	86	104
Одеса — з баржі	88	85	78	67	83	98
Миколаїв — 3% засміченості	88	86	81	68	84	98
Антверпен — з Одеси	97	91	87	76	93	112
Лондон — український наявний	102	97	91	81	99	121
Мангайм — кормовий із митом	116	113	105	96	110	132
Овес						
Рига — несушений	97	83	85	71	82	100
Одеса	89	80	84	70	76	99

⁴⁶ Там же. — С. 60–61.

1	2	3	4	5	6	7
Лондон — український наявний	101	87	90	80	91	111
Антверпен	96	87	89	79	89	106
Мангайм — з митом	148	137	138	126	136	153
Кукурудза						
Одеса	73	83	82	71	73	76
Новоросійськ	68	78	75	69	69	75
Лондон — з Одеси	87	99	95	89	91	100
Марсель — з Одеси	83	91	92	84	88	94
Генуя — з Одеси	82	92	94	89	89	97
Антверпен	83	92	90	83	87	95

Таблиця демонструє динаміку цін на зернові культури в продовж 1907–1912 рр. Вони коливалися під впливом різноманітних чинників, що вже аналізувалося вище. Доволі різкий підйом цін на пшеницю в 1908 р. став наслідком зменшення світового збору цієї зернової культури в попередні роки, у тому числі в Російській імперії. Попри слабкий урожай 1906 р. світові запаси пшениці були солідними й тільки, коли стали відомими перспективи зменшення врожайності у світовому виробництві в 1907 р., ціни почали підніматися. Навпаки, накопичення торгових запасів збіжжя та несприятлива кон'юнктура світового ринку призвели до різкого падіння цін на пшеницю в 1910 р., про що йшлося вище. Підйом цін на зернові культури в 1912 р. став наслідком зменшення збору в попередньому році. Таблиця відображає й вартість пшениці залежно від її якості. Українські сорти — озима червона, гірка, арнаутка та інші — не поступалися найкращим пшеницям з Аргентини й Індії, а часто були дорожчими на найбільш престижному англійському ринку. Пшениця з південних повітів Харківщини і Приазов'я, так звана таганрозька (улька), була найбільш вартісною через велику місткість клейковини й білку. Ціни на жито, овес, кукурудзу, ячмінь, як свідчать дані таблиці, не зазнавали таких коливань, як на пшеницю, за винятком 1910 р. До того ж український ячмінь був поза конкуренцією на європейському ринку, особливо в Німеччині. Щодо кукурудзи, то вона експортувалася переважно з Подільської, Херсонської, Бессарабської губерній через Одесу, а з Кавказького регіону — через Новоросійськ.

Слід відзначити, що внутрішні ціни також впливали на експорт зернових культур. Занизькі стимулювали виробників вивозити на зовнішні ринки якомога більше збіжжя та виробів з нього, щоб мати відповідну виручку. Тим більше, що вартість збіжжя на внутрішніх ринках, попри

величезний вплив світових цін, була значно меншою. Так, на Київщині в перші роки ХХ ст. середня ціна пуда пшениці становила 0,71 руб., жита — 0,48 руб., вівса — 0,47 руб., гречки — 0,60 руб.⁴⁷ Більш системні статистичні дані щодо динаміки середніх осінніх цін в губерніях Правобережної України на початку ХХ ст. подаємо в табл. 4.7.

Таблиця 4.7

Осінні ціни на зернові культури на Правобережжі за даними головного землеробського відомства Росії⁴⁸

Зернова культура	Роки	Коп. за пуд	% зростання
Жито	1899–1902	62	–
	1903–1905	67	8
	1906–1910	85	37
Ячмінь	1899–1902	63	–
	1903–1905	67	6,34
	1906–1910	90	42,80
Висівки	1899–1902	46	–
	1903–1905	49	6,5
	1906–1910	62	34,78

Із таблиці видно рівень і динаміку цін впродовж 1899–1910 рр. На жито вони зросли на 37%, на ячмінь — на 42,80%, на висівки — на 34,78%.

Відчутно впливало на розширення та кон'юнктуру хлібного ринку ще й млинарство, дедалі частіше спонукаючи експортерів підвищувати ціну на вивізні збіжжя. Найбільш гостро це проявилось під час загострення міжнародних відносин у басейні Середземного моря в 1912 р., коли Туреччина закрила чорноморські протоки, що могло призвести до закупорювання торговельного обороту. Саме тоді українське млинарство підтримало ціни на належному рівні, запобігши паніці на хлібному ринку. Так, ціна на пшеницю в Катеринославській губернії була помітно вищою, ніж в Одесі. З урахуванням залізничного тарифу й накладних витрат від Катеринослава до Одеси різниця на 1 пуді досягла 14–15 коп.⁴⁹ З іншого

⁴⁷ ЦДІАК України. — Ф. 442, оп. 706, спр. 254. — Арк. 93 зв.

⁴⁸ Экономическая жизнь Подолии. — 1914. — № 18. — С. 36.

⁴⁹ Южнорусская сельскохозяйственная газета. — 1914. — 25 сентября.

боку, млинарство у великих обсягах потребувало високосортної пшениці, тим самим змушуючи закордонних імпортерів і споживачів платити вищі ціни за зернові культури⁵⁰. Доказом цьому може служити те, що товарні млини Єлисаветградського повіту Херсонської губернії стали платити за пшеницю дорожче, ніж представники експортних фірм⁵¹. Розгортання в тій чи іншій країні широкої мережі елеваторів також сприяло підвищенню цін на зернові культури, позаяк виробники й експортери мали можливість не поспішати з реалізацією збіжжя та очікувати, коли ціни на світовому ринку будуть високими.

Нерідко різниця у цінах ставала наслідком відмінностей економічного характеру та географічного розташування різних регіонів, що одночасно розвивало зв'язки на всеукраїнському, всеросійському, світовому ринках. Так, різноманітність виробленої на теренах Правобережної України продукції давала можливість відправляти її в інші місцевості й за кордон. Цей край знаходився між такими регіонами Російської імперії, які суттєво відрізнялися за характером своєї продуктивності. На заході — Царство Польське з розвиненою текстильною промисловістю, на півночі — лісиста Білорусія, а на півдні — степи та порти Чорного моря. До Царства Польського з Правобережжя вивозилася продукція млинарства і тваринництва, у Білорусію — борошно й цукор, у південний степовий край — цукор та деревина*. Певну роль відігравав товарний обмін між повітами власне Правобережжя, а саме між лісовою та землеробською зонами. Але найбільше значення мав закордонний експорт. «Не торкаючись детально цього важливого питання, що потребує спеціального дослідження, — стверджував М.В. Довнар-Запольський, — відзначу, що в нашому експорті відіграють головну роль цукор, спирт, різноманітні зернові продукти, висівки, яйця, птиця, лісові матеріали тощо»⁵². Велику роль у вивозі зернових та іншої продукції з Правобережжя відігравала Південно-Західна залізниця, Одеський і Миколаївський порти, що знаходилися на відстані до 200 верст. До Балтійського моря губернії Правобережної України мали вихід через Лібаву, Данциг, Кенігсберг⁵³.

За таких обставин відмінності в економічному розвитку стимулювали зростання товарообміну. Так, урожай зернових злаків у Царстві Поль-

⁵⁰ Экономическая жизнь Подолии. — 1913. — № 8/9. — С. 15.

⁵¹ Русский мельник. — 1914. — № 2. — С. 95.

* Представники радянської історіографії зосереджували увагу на всеросійському ринку й ігнорували зв'язки українських виробників зі світовим ринком.

⁵² Довнар-Запольский М.В. Русский вывоз и мировой рынок: В таблицах и диаграммах. — К., 1914. — С. 49.

⁵³ Вестник Всероссийской выставки 1913 г. в Киеве. — 1913 — № 7. — С. 104.

ському в 1909 р. був вищим за середній, але його, особливо пшениці, не вистачало для повноцінного прохарчування населення. Тому дефіцит було компенсовано за рахунок імпорту з України. Своєю чергою в Україну з Польщі надходила «мануфактура» та інші вироби обробної промисловості. І хоча торговельне сальдо для України було від'ємним, українські виробники зернових злаків були зацікавлені відправляти пшеницю, борошно, продукцію тваринництва і птахівництва на польський ринок, позаяк ціни на цю продукцію там були вищими. Про це свідчать дані табл. 4.8.

Таблиця 4.8

Ціни на пшеницю, жито й овес у Царстві Польському
в 1908–1909 рр. (коп. за пуд)⁵⁴

Продукція \ Рік	1908 р.	1909 р.
Пшениця	138–148	153–165
Жито	118–130	107–114
Овес	90–106	105–130

Справді, статистичні дані яскраво демонструють високий рівень цін на зернові злаки на польському ринку, що були близькими до вартості збіжжя у країнах Західної Європи. Аналогічна ситуація спостерігалася й у Німеччині, де у промислово розвиненій частині — на заході — ціни на зернові культури і взагалі на продовольчі товари були значно вищими, ніж в аграрній Пруссії — на сході країни.

Розмір цін на збіжжя та вироблену з нього продукцію визначався також якістю продовольчого й фуражного зерна, причому на першому місці тут була пшениця. Слід сказати, що українська пшениця здавна мала високі оцінки. Свідчення її якості знаходимо в матеріалах обласного з'їзду з перегляду торговельної угоди з Німеччиною, який працював у Харкові 20–23 березня 1913 р. На засіданні хлібної секції В. Матвієнко, представник Південної залізниці, наголошував, «наша пшениця має такі якості, що її у країнах Західної Європи, зокрема в Англії, використовують для збагачення борошна з місцевих і аргентинських пшениць... Ми є поста-

⁵⁴ Экономическое положение Царства Польского в 1909 г. // Промышленность и торговля. — 1911. — № 1. — С. 40.

чальниками найкращої у світі пшениці»⁵⁵. Те саме відзначив представник Полтавського губернського земства В. І. Мезенцов: «Достоїнства нашої пшениці знаходять підтримку міжнародного ринку, де вона поза конкуренцією завдяки своїм особливо високим якостям»⁵⁶. Д. Піскунов, секретар Тимчасового комітету обласного з'їзду, відзначив, що сільськогосподарські виробники українських губерній стали постачальниками кращих сортів пшениці на світовий ринок, і «без нашої пшениці» не обійдеться жодна країна Західної Європи. «Навіть у Франції кращі булки випікають неодмінно з домішаного борошна з нашої пшениці» — стверджував він⁵⁷. Тому й не дивно, що тогочасний фахівець із хлібної торгівлі Г. Я. Рохович повідомляв, що за високі якості пшениці вітчизняним виробникам платять на зовнішніх ринках «дуже добре, часто на 20–30 марок більше за тонну за курсом дня»⁵⁸.

Проте деякі аспекти експортної торгівлі часто зводили нанівець переваги вітчизняних виробників пшениці та інших зернових культур. На засіданні згаданої вище хлібної секції зверталася увага на зависокі фрахти «на морських шляхах», що призводило до збитків, а інколи «навіть до втрати ринків збуту». Фрахтові ставки подеколи «відігравали для експортерів більшу роль, ніж митні тарифи»⁵⁹. Для порівняння відзначимо, що морські фрахти з Нью-Йорка до Ліверпуля коливалися в 1900–1905 рр. у межах від 1,8 до 6,1 коп. з пуда, а від Одеси до Лондона — від 5,30 до 9,14 коп.⁶⁰ У наступні роки ситуація не покращилася, про що свідчать дані табл. 4.9.

Із таблиці видно, що втрати українських виробників та експортерів на фрахтах до країн Західної й Південної Європи, Близького Сходу були завеликими, особливо в 1912 р.: на пшеницю — від 8,04 до 9,71 коп. з пуда, на жито — від 8,11 до 9,80, на овес — від 11,25 до 13,59, на ячмінь — від 9,01 до 10,61 коп. Приблизно такий самий рівень плати за перевезення збіжжя був і з Миколаївського порту в 1912 р.: на пшеницю — з 9,18 до 9,70 коп. з пуда, на жито — з 9,27 до 9,79, на овес — з 11,91 до 12,85, на

⁵⁵ Первый областной съезд по пересмотру торгового договора с Германией, состоявшийся в г. Харькове 20–23 марта 1913 г. — С. 25.

⁵⁶ Там же.

⁵⁷ Там же. — С. 27.

⁵⁸ Русский экспорт. — 1912. — № 8/9. — С. 219.

⁵⁹ Первый областной съезд по пересмотру торгового договора с Германией, состоявшийся в г. Харькове 20–23 марта 1913 г. — С. 25.

⁶⁰ Сокольский Б. Экспорт русской муки в Англию (в связи с положением экспорта муки вообще). — СПб., 1913. — С. 9.

ячмінь — з 10,03 до 10,60 коп. А в 1911 р. тарифні ставки були дещо меншими.

Таблиця 4.9

Морські фрахти за перевезення зернових культур
на парових суднах (коп. за пуд)⁶¹

Рейс	Пшениця		Жито		Овес		Ячмінь	
	1912 р.	1911 р.	1912 р.	1911 р.	1912 р.	1911 р.	1912 р.	1911 р.
З Одеси								
до Гамбурга	9,71	7,16	9,80	7,23	13,59	10,04	10,61	7,84
Лондона	9,25	6,69	9,33	6,75	14,95	9,36	10,11	7,31
Гуля	9,66	6,71	9,74	6,77	13,52	9,39	10,55	7,33
Роттердама	9,11	6,67	9,19	6,73	12,75	9,34	9,87	7,29
Антверпена	9,89	6,76	9,98	6,82	13,85	9,46	10,81	7,38
Портів Середземного моря	8,04	5,83	8,11	5,88	11,25	8,17	9,01	6,42
З Миколаєва								
до Гамбурга	9,70	7,05	9,79	7,11	11,91	9,87	10,60	7,70
Лондона	9,45	6,90	9,53	6,88	13,22	9,66	10,32	7,54
Марсея	8,55	6,03	8,63	6,09	11,97	8,45	9,34	6,59
Генуї	8,72	6,08	8,80	6,13	12,21	8,51	9,53	6,64
Роттердама	9,18	6,76	9,27	6,82	12,85	9,46	10,03	7,38

Втрати вітчизняних виробників та експортерів на морських фрахтах стали наслідком нечисленності й обмеженості тоннажу торговельного флоту Російської імперії. У своїй промові в Державній раді 9 травня 1914 р. лідер гірничопромисловців Донбасу і Придніпров'я М. Ф. Дітмар звернув увагу зібрання на надзвичайну нерозвиненість комерційного флоту Росії, внаслідок чого лише від 5% до 10% пароплавів виходили з портів Чорного і Балтійського морів під російським прапором, а решта — під іноземними⁶². Під час обговорення цього питання в Державній думі третього скликання з'ясувалося, що тільки 4,8% усього експорту вивозилося з імперії під російським прапором, а 95% — пароплавами інших країн⁶³. За повідомленням фахового часопису, за перевезення товарів на зовнішні

⁶¹ Российская экспортная палата: Отчет за 1912 год. — С. 64.

⁶² Горнозаводское дело. — 1914. — № 37. — С. 9580.

⁶³ Приложения к стенографическим отчетам Государственной думы: Третий созыв: Сессия 1: 1907–1908 гг. — Т. 1. — СПб., 1908. — Стб. 800.

ринки «іноземному прапору виплачувалося щорічно понад 100 млн руб.»⁶⁴. Не кращою була ситуація з облаштуванням річкових пристаней, морських портів і гаваней та створенням мережі елеваторів і зерноховищ. Отже через невирішеність ряду аспектів експортної логістики в Російській імперії вітчизняні виробники й експортери мали великі фінансові втрати.

За цих обставин негативного характеру на світовому пшеничному і житньому ринках посилювалася конкуренція. Дедалі частіше на нього надходили сорти пшениці, що не поступалися місцевим. Найперше американська Manitoba I і II, Kansas I і Durum Duluth та почасти кращі сорти аргентинської й австралійської пшениць. Усі вони вивозилися на найбільш вартісний англійський ринок⁶⁵. Водночас німецькі комерсанти успішно конкурували й витісняли виробників жита Росії й України з ринків Данії та Скандинавії.

Важливим аспектом досліджуваної проблеми залишається вплив вітчизняних виробників на ціни на зовнішніх ринках. Крім якості зернових культур, величезне значення тут мала частка вивозу від обсягу всіх експортерів світу. Залежність динаміки цін від обсягу експортованого збіжжя досліджував свого часу чиновник відділу сільської економії і сільсько-господарської статистики Головного землеробського відомства Російської імперії Арно Шульц. За його даними, приблизно за 25 років, з 1888 по 1913 рр., виробництво пшениці, кукурудзи та вівса збільшилося на 60–85%, ячменю — на 100%, жита — на 25%. «Звертаючись до відсоткового співвідношення світового виробництва жита в Російській імперії, — писав він, — ми бачимо, що остання виробляла 50% жита, проте спостерігалася тенденція до зменшення її частки у світовому виробництві. Виробництво ячменю становило 30% від світового, вівса — близько 25%, пшениці — близько 20%, кукурудзи — тільки 2–3%»⁶⁶. Проте більш важливу роль відіграла частка від усього збору зернових культур, яка вивозилася на світовий ринок. Для прикладу, збір жита в Російській імперії сягав близько половини світового врожаю, але на зовнішні ринки вивозилося лише декілька відсотків, а решта залишалася для прохарчування власного населення. «Враховуючи, що ми виробляємо всього 20% світового врожаю, — відзначав А. Шульц, — а вивозимо на світовий ринок не більше 20–25%, слід дійти до висновку, що наш вплив на визначення цін на пшеницю виражається не більше 8–12% світового виробництва. Хоча й ці 8–12% порівняно з часткою впливу інших держав величезні. Однак самі по собі

⁶⁴ Русский экспорт. — 1914. — № 7/8. — С. 256.

⁶⁵ Шульц А.К. Указ. соч. — С. 53.

⁶⁶ Там же. — С. 58–59.

вони не настільки великі, щоб навіть відсутність нашої пшениці на лондонському чи берлінському ринках могли викликати кризу цін»⁶⁷. Щодо питання про вплив імперії на вартість кукурудзи, то він був зовсім непомітним, позаяк вивіз російських виробників був мізерним порівняно з іншими країнами. Навпаки, вплив імперії на ціни ячменю був значний, позаяк вивіз його сягав 12% світового врожаю і відсутність на німецькому ринку відчутно впливала на ціни. Тим більше, що мито на кукурудзу в Німеччині було високим. Зрештою, вплив Росії на ціни на овес визначався тим, що вивіз його становив лише 1–3% світового врожаю. Наведені тут факти, як стверджував А. Шульц, показують, як порівняно мало залежали ціни на зернові культури на світовому ринку від виробників Російської імперії⁶⁸. І це при тому, що частка її у вивозі збіжжя за п'ятиліття 1909–1913 рр. сягала близько третини, а окремо взятої України — більше 1/6 від усього світового хлібного експорту, обсяги якого перевищували 1,8 млрд пудів⁶⁹. Такий стан речей, очевидно, пояснювався ще й тим, що вітчизняні експортери не мали на зовнішніх ринках власної інфраструктури — ані на морських причалах у портах, ані в торговельній мережі. Потужні елеваторні системи, облаштовані на високому технічному рівні транспортні артерії, хлібні біржі, арбітражні суди й лабораторії для визначення якості збіжжя — усе це було в Німеччині, Великобританії, Франції, США, Канаді, Італії та інших країнах розвиненого капіталізму. Засновані у Кременчуці, Херсоні та Феодосії хлібні біржі не мали серйозного впливу на формування цін на зернові культури.

Для глибшого й повнішого висвітлення цього аспекту проблеми ми використали аналіз статистиків Російської експортної палати щодо експорту п'яти головних хлібних культур з імперії у 1906–1911 рр. У ньому обчислено співвідношення у відсотках вивожуваного збіжжя до його збору, за винятком посіву. Подаємо ці статистичні дані в табл. 4.10.

Статистичні дані таблиці цікаві в різних вимірах. Тут відображено надто великі коливання збору пшениці, що призводило до аналогічного збою в постачанні цієї найбільш цінної зернової культури на світовий ринок: у 1906 сільськогосподарському році — 162 млн пудів, 1907 р. — 93, 1908 р. — 192, 1909 р. — 391, 1910 р. — 347, 1911 р. — 138 млн пудів. Такі коливання, безперечно, негативно впливали на рівень цін. Таблиця

⁶⁷ Там же. — С. 60.

⁶⁸ Там же. — С. 60.

⁶⁹ Див.: Российская экспортная палата: Отчет за 1912 год. — С. 58–59; *Реснт О.П., Сердюк О.В.* Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.). — С. 7.

демонструє також надзвичайно велику роль пшениці та ячменю в експортній хлібній торгівлі. За п'ятиліття 1906–1910 рр. пшениці вивезено 30,9% до чистого збору, за винятком посіву, а ячменю — 52,9%. Саме ці зернові культури були найбільш експортованими з України. Навпаки, жита й вівса вивозилося на зовнішні ринки лише 4,6% і 9,6% до збору. Кукурудзи експортувалося 52,2% до збору, але обсяги її врожаю й вивозу були замалими. Пересічно експорт п'яти головних хлібних культур становив у 1906–1910 рр. 20,4%. Ці статистичні дані коригують дещо розмиті наведені вище підрахунки А. Шульца. Загалом обсяг експортованих зернових культур залежав від щедрості врожаю та кон'юнктури світового хлібного ринку.

Таблиця 4.10

Експорт п'яти головних хлібних культур із Російської імперії
в 1906–1911 рр. у співвідношенні з чистим збором⁷⁰

Роки	Чистий збір, за винятком посіву, у млн пудів [*]	Сільськогосподарський рік ^{**}	Вивіз упродовж сільськогосподарського року	
			млн пудів	% до збору
1	2	3	4	5
Пшениця				
1906	585	1906–1907	162	27,7
1907	574	1907–1908	93	16,2
1908	661	1908–1909	192	29,0
1909	1023	1909–1910	391	38,2
1910	987	1910–1911	347	35,2
У середньому	766	1906–1911	237	30,9
1911	563	1911–1912	138	24,5
Жито				
1906	748	1906–1907	55	7,4
1907	960	1907–1908	40	4,2
1908	945	1908–1909	25	2,6
1909	1125	1909–1910	36	3,2
1910	1075	1910–1911	68	6,3
У середньому	971	1906–19011	45	4,6

⁷⁰ Див.: Российская экспортная палата: Отчет за 1912 год. — С. 59.

^{*} За даними Центрального статистичного комітету — 63 губернії.

^{**} Із 1 вересня по 31 серпня.

1	2	3	4	5
1911	913	1911–1912	24	2,6
Ячмінь				
1906	337	1906–1907	132	39,2
1907	385	1907–1908	141	36,6
1908	412	1908–1909	208	50,5
1909	541	1909–1910	230	42,5
1910	518	1910–1911	274	52,9
У середньому	439	1906–1911	197	44,9
1911	451	1911–1912	174	38,6
Овес				
1906	384	1906–1907	26	6,8
1907	553	1907–1908	25	4,5
1908	565	1908–1909	55	9,7
1909	773	1909–1910	83	10,7
1910	678	1910–1911	96	14,2
У середньому	591	1906–1911	57	9,6
1911	526	1911–1912	47	8,9
Кукурудза				
1906	107	1906–1907	54	50,5
1907	76	1907–1908	39	51,3
1908	92	1908–1909	39	42,4
1909	59	1909–1910	29	49,2
1910	117	1910–1911	75	64,1
У середньому	90	1906–1911	47	52,2
1911	124	1911–1912	56	45,2
Разом				
1906	2161	1906–1907	429	19,9
1907	2548	1907–1908	338	13,3
1908	2675	1908–1909	519	19,4
1909	3521	1909–1910	769	21,8
1910	3375	1910–1911	860	25,5
У середньому	2856	1906–1911	583	20,4
1911	2577	1911–1912	439	17,0

Підрахувати абсолютно точно рівень цін на зернові культури з того чи іншого регіону Російської імперії на світовому ринку неможливо. В різних

країнах Європи і Близького Сходу вони були різними та залежали від сортності й ринкової кон'юнктури. Для прикладу, за нашими підрахунками, ціна 1 пуда пшениці з Російської імперії в 1909 р. на німецькому ринку становила в середньому 123,7 коп., у 1910 р. — близько 109 коп., у 1911 р. — 108 коп.⁷¹; відповідно на австро-угорському ринку — 119,6, 118,32 і 101,83 коп.⁷² Виручка за 1 пуд пшениці на італійському ринку в 1909 р. становила 120,49 коп., в 1910 р. 106,72 коп.⁷³; відповідно на голландському ринку в 1909 р. — 123,35, а в 1910 р. — 108,58 коп. за пуд⁷⁴. Аналогічні відмінності у цінах на жито, ячмінь, овес та інші зернові культури були в європейських країнах.

З урахуванням цього, визначено середню ціну 1 пуда кожної окремо взятої зернової культури шляхом зіставлення всього експортованого з імперії обсягу й виручки за його реалізацію. Так з Росії було вивезено в 1909 р. 314 469 тис. пудів пшениці, за які виручено 384 336 тис. руб., а середня ціна одного пуда становила 122,22 коп. Відповідно в 1910 р. на світовий ринок поставлено 374 590 тис. пудів, а виручено за них 405 198 тис. руб. Середня ціна 1 пуда становила 108,17 коп. У 1911 р. вивезено й реалізовано 240 545 тис. пудів на суму 258 824 тис. руб. Ціна 1 пуда зменшилася до 107,39 коп.⁷⁵ Аналогічно було проаналізовано й визначено ціну 1 пуда кожної зернової й стручкової культури щорічно й у середньому за 1909–1911 рр., а також разом узятих — 0,92 руб. за 1 пуд⁷⁶. Результати цього системного аналізу виявилися близькими до обчислень колективу дослідників на чолі з Г.О. Кривченком.

Позитивно впливав на торговельне сальдо України експорт продукції тваринництва й особливо птахівництва, про що йдеться в попередніх розділах дослідження. Громадська думка багатьох країн Європи неодноразово зосереджувалася на зростанні цін на продукти харчування, особливо на м'ясо⁷⁷. Основні причини непевного ціноутворення стали наслідком уповільнення освоєння нових заокеанських земель, розорювання

⁷¹ Вывоз главнейших товаров в Германию, Голландию, Австро-Венгрию, Италию, Францию и Финляндию: Таблица 1: Вывоз в Германию // Вывоз российских товаров за границу: Свод данных русской статистики внешней торговли за 1900–1911 годы. — СПб, 1913.

⁷² Там же. — Табл. III.

⁷³ Там же. — Табл. IV.

⁷⁴ Там же. — Табл. II.

⁷⁵ Вывоз главнейших товаров за 1904–1915 гг. // Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1915 год. — Ч. I. — Петроград, 1917. — С. 9.

⁷⁶ Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1913 год. — Ч. I: Издание департамента таможенных сборов. — Петроград, 1914. — С. 7.

⁷⁷ Див. Обзоры... — С. 13.

степового простору України, Росії та Туркестану і взагалі скорочення й виснаження запасів земель, придатних для землеробства і скотарства, без попередніх значних витрат на меліорацію, іригацію та інші роботи. Зростання цін було викликано також збільшенням чисельності міського населення, підняттям митних тарифів, різними перепонами у сфері законодавства щодо ввозу худоби і м'яса у країнах аграрного протекціонізму. У зв'язку з цим законодавчі установи Німеччини, Австро-Угорщини змушені були розглядати питання цін на м'ясо на своїх засіданнях⁷⁸. Про зростання їх на ринках Європи можна судити з даних таблиці 4.11.

Таблиця 4.11

Ціни на м'ясо та вершкове масло на ринках Європи
на початку ХХ ст.⁷⁹

Рік	СПб.	Москва		Берлін *	Лондон **		Пруссія		вершкове масло (вищій сорт)
	м'ясо з України	яловичина	свинина	яловичина	яловичина	свинина	яловичина	свинина	
		Рублів за пуд						Марок за 100 кг ***	
1900	4,65	4,18	4,86	9,03	10,22	8,32	126	129	224
1905	5,22	4,64	5,18	10,93	9,67	8,57	143	154	239
1906	5,16	4,49	6,14	11,20	9,41	9,12	152	166	241
1907	5,91	5,55	6,45	11,12	10,02	8,24	153	148	243
1908	6,45	5,96	7,02	10,54	10,19	7,88	149	149	253
1909	6,34	5,91	6,88	9,97	10,43	8,80	153	160	260
1910	6,19	5,88	6,88	10,99	10,90	9,64	159	162	267
1911	—	—	—	—	—	—	166	149	274

Із таблиці видно, що ціни на яловичину, свинину та вершкове масло на початку ХХ ст. зросли. У Москві вартість 1 пуда яловичини в 1910 р. збільшилася порівняно з 1900 р. на 40,66%, а свинини — на 41,56%. Проте ціни були набагато нижчими, ніж на ринках Європи. Так, вартість 1 пуда яловичини була в Берліні більшою порівняно з Москвою в 1900 р. на

⁷⁸ Там же.

⁷⁹ Шульц. А.К. Наз. соч. — С. 95, 102 (табл. № 48 і 50).

* Середні ціни на м'ясо.

** Ціни 1-го сорту.

*** 1 німецька марка = 0,46 руб.

116%, а в 1910 р. — на 86,9%. Відповідно в Лондоні — більшою на 144,5 і 85,37%. Незрівняно вищими були ціни на яловичину і свинину в Лондоні та Пруссії порівняно з Москвою. Це, безперечно, стимулювало вітчизняних виробників м'яса розширювати зв'язки зі світовим ринком. Щоправда, різниця в цінах на м'ясо в Москві, з одного боку, і Лондоні та Берліні, — з іншого за десятиліття 1900–1910 рр. помітно зменшилася.

Населення Англії харчувалося м'ясом, що надходило з Австралії, Аргентини, США, Канади, почасти з Шотландії та Ірландії. Починаючи з 1909 р. посилено розвивався експорт свинини і домашньої птиці з України, інших регіонів Російської імперії в Німеччину й Англію. Зріс також вивіз м'ясної продукції у Царство Польське. Ціна 1 пуда свинини у Варшаві становила 8 руб. у 1912 р., а яловичини — від 7,50 до 8 руб.⁸⁰ Щоправда, на ціни негативно впливали посередники. Тим часом ціни на м'ясо на внутрішньому ринку, зокрема в українських губерніях, були заниженими через недостатню купівельну спроможність населення, про що свідчать статистичні дані головного землеробського відомства Російської імперії, відображені в таблиці 4.12.

Таблиця 4.12

Місцеві ціни на яловичину в українських губерніях
наприкінці XIX — на початку XX ст.⁸¹

Роки	Рублів за пуд	% зростання
1898–1901	2,92	—
1902–1905	3,20	9,58
1907–1910	4,19	43,49

Із таблиці видно, що за десятиліття місцеві ціни на яловичину зросли на 43,49%, але вдвічі й більше поступалися цінам світового ринку.

Загалом обсяги експорту продукції тваринництва з України й усієї Російської імперії не були вражаючими через нерозвиненість інфраструктури зовнішньої торгівлі. У місцях виробництва м'яса не було, за рідкісними винятками, холодильників для його зберігання. Морські судна й залізничні потяги також не було облаштовано холодильними камерами для його перевезення. Через відсутність широкої мережі спеціалізованих приміщень для забою худоби споживачі західних країн ставили під сумнів

⁸⁰ ЦДІАК України. — Ф. 2163, оп. 1, спр. 21. — Арк. 45–46, 49 зв.

⁸¹ Экономическая жизнь Подолии. — 1914. — № 18. — С. 38.

санітарно-гігієнічні умови захисту продукції тваринництва. Проте чи не найбільшим чинником, що гальмував розвиток тваринної галузі, була слабка кормова база. Вивіз у колосальних обсягах на зовнішні ринки фуражного зерна, висівки, макухи, жому мав надзвичайно негативні наслідки. Тогочасний економіст і фахівець із м'ясної торгівлі С.С. Остапенко, який працював ученим секретарем Південно-Західного відділення Російської експортної палати, уважав, що слабка позиція вітчизняних виробників м'яса на світовому ринку була обумовлена «нерозвиненістю інтенсивного сільського господарства, особливо тваринництва»⁸². Цікавими та повчальними до нашого часу залишаються його висловлювання щодо цієї проблеми. Так якби корми, експортовані в 1909 р. з Російської імперії, було витрачено на відгодівлю домашньої худоби, то виручка країни за м'ясо «перевищила б колосальну суму розміром у мільярд рублів»⁸³. До того ж слабка кормова база гальмувала розвиток стійлової відгодівлі худоби.

Але для нас значно важливіша реальна виручка від продажу продукції тваринництва на світовому ринку. Вона визначалася рівнем цін і суттєво впливала на торговельне сальдо України. За нашими підрахунками, середня виручка за одного коня, проданого на світовому ринку з Російської імперії в 1909 р., становила 109,58 руб., у 1910 р. — 109,09, у 1911 р. — 117,93 руб. Відповідно середня виручка за одного кабана чи свиню становила 41,38 руб., 46,62 і 76,68 руб.⁸⁴ Середня виручка за 1 пуд реалізованого на ринках країн Західної Європи «різного м'яса» була такою: у 1909 р. — 6,77 руб., в 1910 — 7,38, у 1911 р. — 7,23 руб. Відповідно виручка за 1 пуд свіжої свинини в ці роки становила 5,87, 6,01 і 6,11 руб., а солоної — 7,97, 8,10 і 7,85 руб.⁸⁵ Виручка вітчизняних експортерів за один пуд проданого вершкового масла на світовому ринку становила у середньому у ці роки 14,04, 14,89 і 15,23 руб.⁸⁶ Наведені тут ціни на м'ясо були вигідними для вітчизняних виробників і експортерів, якщо порівняти із вартістю цієї продукції на внутрішньому ринку, що відображено в таблицях 4.11 і 4.12.

Значно більшу виручку для сільських господарів України приносило промислове птахівництво. Відгодована птиця і курячі яйця збувалися

⁸² Там же. — С. 42.

⁸³ Там же.

⁸⁴ Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1912 год. — Ч. I. — СПб., 1913. — С. 8.

⁸⁵ Вывоз главнейших товаров в 1904–1915 гг. // Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1915 год. — Ч. I. — Петроград, 1917. — С. 9.

⁸⁶ Обзоры... — С. 121.

головним чином в Англії, Німеччині, Австрії й почасти в Данії, Франції та інших країнах Європи. Суттєву роль для цієї галузі сільського господарства відігравали також внутрішні ринки, а саме Москва, С.-Петербурґ, Київ, Харків, великі міста Прибалтики, Царства Польського. Щедрі врожаї 1909–1910 рр. стабільно забезпечили цю галузь кормом і тим стимулювали її подальший розвиток. В Англію ввозилася винятково забита птиця, а жива — переважно в Німеччину. Німецькі сільські господарі скуповували ввозуваних гусей для домашньої відгодівлі. За ввозом гусей до Німеччини частка Російської імперії становила 85–90%⁸⁷. Разом із попитом зростали й ціни на продукцію птахівництва. За нашими підрахунками, у губерніях Правобережної України ціни на курячі яйця зросли в 1910 р. порівняно з попереднім роком на 38,88%, на курей — на 75%, на гусей — на 27,27%, на індиків — на 100%⁸⁸.

Проте для досліджуваної теми важливіші ціни й, відповідно, виручка за продукцію птахівництва на світовому ринку. Для з'ясування слід, як і при висвітленні цього питання щодо зернових культур і продукції тваринництва, зіставити обсяги вивезеної на зовнішні ринки птахівничої продукції з сумою отриманої за неї виручки. Вдале вирішення цього завдання дає можливість визначити торговельне сальдо щодо кожної статті й загалом у зовнішній торгівлі. За нашими підрахунками, виручка за живу домашню птицю (1 шт.) становила в 1909 р. у середньому 86,8 коп., у 1910 р. — 88,5, у 1911 р. — 88,57 коп.⁸⁹ Виручка за забиту домашню птицю становила в 1909 р. у середньому 6,27 руб. за пуд, у 1910 р. — 7,37, у 1911 р. — 6,89 руб., а за сотню курячих яєць — 2,19 руб.⁹⁰

Надзвичайно важливу роль у зовнішній торгівлі України відігравала цукрово-бурякова промисловість. Маючи найтісніші зв'язки з внутрішнім і світовим ринками, вона разом із зерновими культурами забезпечувала перевагу експорту над імпортом і визначала торговельний баланс України.

Щоб краще зрозуміти це, наведемо ряд цифр, які характеризують результати роботи цукрової промисловості всієї Російської імперії на початку ХХ ст.: у середньому впродовж 1901/1902–1913/1914 рр. у країні споживалося 61,5 млн пудів цукру; середня річна його вартість становила 144,8 млн руб.; середня продажна ціна без акцизу на залізницях Правобережної України, тобто в регіоні найбільшого виробництва цукру —

⁸⁷ Там же.

⁸⁸ Там же.

⁸⁹ Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1912 год. — Ч. I. — СПб., 1913. — С. 8.

⁹⁰ Вывоз главнейших товаров в 1904–1915 гг. // Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1915 год. — Ч. I. — Петроград, 1917. — С. 9.

2,36 руб. за пуд; сплата державній скарбниці акцизу покупцями — 1,75 руб./пуд, а загалом — 107,6 млн руб. на рік; за кордон вивозилося 12,9 млн пудів із виручкою у середньому 21,5 млн руб. на рік. Зрештою, загальна річна ринкова вартість виробленого цукру становила 274 млн руб.⁹¹ Отже мінімальна ціна на цукор навіть у районах найбільшого його виробництва, з урахуванням акцизу, становила у середньому 4,11 руб. за пуд.

Інша ситуація була з цінами на солодкий продукт у країнах Західної Європи, де були щедріші врожаї, більша цукристість буряків і, відповідно, частка виходу цукру з десятини земельної площі внаслідок кращих кліматичних умов, застосування мінеральних добрив тощо. У Лондоні ціна за 1 пуд французького цукру коливалася від 1,96 до 2,04 руб., а німецького — від 1,69 до 1,76 руб., у Парижі — від 1,88 до 2,01 руб. У м. Данциг цукор із Російської імперії продавався за ціною 1,61–1,63 руб. за пуд, а німецький — 1,35–1,40 руб.⁹² По суті вітчизняний цукор збувався за низькими цінами на ринках країн Західної Європи, щоб не допустити закупорювання торговельного обороту внаслідок надмірного накопичення цукрового надлишку.

Проте несприятлива ситуація з експортними цінами на цукор дещо вирівнювалася за рахунок його збуту на ринках азіатських країн — Туреччини, Ірану, Афганістану, Китаю, Монголії тощо, де ціни були значно вищими. Тим більше, що названі країни не мали власної цукрової промисловості. Про це свідчить виручка за проданий цукор на початку ХХ ст., відображена в табл. 4.13.

Із таблиці видно, що обсяги вивозу цукру на зовнішні ринки, хоч і зі значними коливаннями, зростали й досягли найвищого рівня в 1911 р. У тому році цукрового піску було експортовано 23 229 тис. пудів, рафінаду — 4 444 тис. пудів, а виручка становила, відповідно, — 49 338 і 16 914 тис. руб. Проте для нас дуже важливим аспектом проблеми є динаміка вартості цукру, виражена в пудах. Таблиця засвідчує, що ціна 1 пуда експортованого цукрового піску була нижчою, ніж на внутрішньому ринку, навіть без урахування акцизу. Про інші ціни на вітчизняний цукор на ринках Європи не могло бути й мови за його тодішньої собівартості. За значно вищими цінами збувався переважно на ринках азіат-

⁹¹ Очерки и материалы по истории рабочего вопроса в сахарной промышленности. — Вып. I. — К., 1922. — С. 19; *Реснт О.П., Сердюк О.В.* Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.). — К., 2011. — С. 152.

⁹² *Цехановский М.Н.* Сахарный рынок // Промышленность и торговля. — 1914. — № 4. — С. 202.

ських країн рафінад, що й видно з таблиці. Звертає на себе увагу те, що виручка за 1 пуд проданого цукрового піску та рафінаду в 1909–1911 рр. була дещо більшою, порівняно з попередніми роками.

Таблиця 4.13

Загальна виручка й середня ціна 1 пуда цукру, реалізованого на світовому ринку на початку ХХ ст. (тис. руб.)⁹³

Назва продукції	Кількість і вартість продукції	Роки									
		1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913
Білий цукровий пісок	Тис. пудів	7564	3015	2317	7417	14 278	8626	5059	23 229	17 883	3700
	Тис. руб.	13 307	6336	4906	12 277	22 460	15 746	9542	49 338	38 382	7995
	Ціна 1 пуда	1,76	2,10	2,12	1,65	1,57	1,82	1,88	2,12	2,14	2,16
Цукор-рафінад	Тис. пудів	3417	3070	3607	3574	3838	3818	4029	4444	5102	5289
	Тис. руб.	10 372	11 673	14 592	11 051	11 754	12 384	16 385	16 914	18 287	19 553
	Ціна 1 пуда	3,04	3,80	4,04	3,09	3,06	3,24	4,06	3,80	3,58	3,69

Ці роки тим важливі для дослідження проблеми, що маємо статистичні дані по губернських обсягів експорту та імпорту як сільсько-господарських, так і промислових товарів. Слід відзначити й те, що кон'юнктура цукрового ринку в Європі та, зокрема, у Російській імперії впродовж 1909–1911 рр. була дуже хиткою. Кампанія цукроваріння 1909/1910 рр. закінчилася значним у порівнянні з попереднім роком недобором у виробництві бурякового цукру. За даними О. Licht, виробництво цукру в Європі становило 6 105 тис. т, або на 380 тис. т менше за попередній рік. Ще 340 тис. т становив недобір запасів цукру, що перейшли на 1 вересня від попереднього року. На кон'юнктуру цукрового ринку негативно впливали незадовільні літні умови для вирощування буряків в Україні, Царстві Польському і власне в Росії. До того ж щедрий урожай зернових культур у 1909 р. призвів до зростання купівельної спроможності населення. Унаслідок цього ціни на цукор в Європі й

⁹³ Вывоз главнейших товаров по странам назначения в 1904–1915 гг. (продолжение) // Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1915 год. — Ч. I. — С. 17.

Російській імперії почали підніматися. До цього доклали зусиль і французькі та бельгійські комерсанти, і «спекулятивна гарячка була в розпалі»⁹⁴. У результаті вітчизняні експортери цукру мали більші прибутки на світовому ринку, що й демонструє таблиця 4.13.

Незадовільні літні умови змінилися у вересні та жовтні 1909 р. надзвичайно сприятливими для зростання й збільшення цукристості буряків. Водночас небувало зросло споживання цукру населенням. Приріст за десятиліття 1900/1901–1909/1910 рр. становив 31,85 млн пудів, причому середній річний приріст обчислювався у 3,18 млн пудів. Але в 1909/1910 рр. приріст споживання перевищив середню норму на 5 млн пудів і становив 8 022 335 пудів. За даними Всеросійського товариства цукрозаводчиків, того року населенню імперії було продано 68 853 144 пуди цукру, а за даними міністерства фінансів — навіть більше, 69 607 000 пудів⁹⁵.

Тогочасні фахівці з питань торгівлі пов'язували зростання споживання цукру найперше з ростом купівельної спроможності населення. По-друге, зростання цукрового споживання стало наслідком скасування портофранко на Далекому Сході, унаслідок чого цукор у значних обсягах почав відвантажуватися туди з України⁹⁶. По-третє, на обсяги реалізації цукрового піску почали надмірно впливати маневри власників рафінадних заводів, які не досягли згоди щодо квотного нормування на реалізацію на ринку своєї продукції. Так, у 1909 р. на внутрішньому ринку імперії було продано 44 614 576 пудів рафінаду, а цукрового піску — 24 238 568 пудів⁹⁷. У країни Азіатського континенту також вивозився переважно рафінад. Так, у 1908–1909 рр. було відправлено на зовнішні ринки 3 595 069 пудів, у тому числі в Іран — 3 164 477 пудів. У 1911/1912 рр. вивіз рафінаду з Російської імперії на світовий ринок зріс до 4 850 424 пудів. Із них в Іран було відправлено 4 459 737 пудів⁹⁸. У 1912/1913 рр. експорт рафінаду становив уже 5 209 591 пуд, у тому числі в Іран — 4 670 790 пудів⁹⁹. З України цукор у великих обсягах вивозили спадкоємці Ф. Терещенка, Бродські та інші підприємці¹⁰⁰. Окрім цукру, з України відправлялися зернові культури, борошно, чорні метали, сукно, сірники та інші товари. За активний розвиток торгівельних зв'язків іранський шах ще

⁹⁴ Обзори... — С. 68.

⁹⁵ Там же. — С. 71.

⁹⁶ Там же.

⁹⁷ Обзори... — С. 71.

⁹⁸ ЦДІАК України. — Ф. 730, оп. 1, спр. 462. — Арк. 1–46; Спр. 523. — Арк. 1.

⁹⁹ Там само. — Арк. 6.

¹⁰⁰ Там само. — Ф. 830, оп. 1, спр. 1293. — Арк. 4–5; Спр. 735.

в 1890 р. нагородив почесного громадянина Києва Л.І. Бродського орде-
ном Лева й Сонця II ступеня¹⁰¹.

Експорт цукру з України в Іран здійснювався під патронатом Бюро київських рафінерів. Інтереси останнього у Закавказзі й Ірані представляв Евенсон, який мав для цього відповідні повноваження. За його свідченнями, торговельні фірми прагнули якомога більше вивозити цукру на іранський ринок та все ж ціни на ньому «завжди були нижчими наших внутрішніх цін»¹⁰². Це вимагає особливо уважно розглянути ціни на цукор на російському ринку. Для з'ясування цього аспекту проблеми подаємо табл. 4.14, в якій відображено середні ціни на цукор в 1909–1910 рр. по місяцях.

Таблиця 4.14

Динаміка середніх цін на цукор на внутрішньому ринку
Російської імперії в 1909–1910 рр. (руб. за пуд)¹⁰³

Продукт	Місяць	Київ		С.-Петербург		Москва		Варшава	
		1909 р.	1910 р.	1909 р.	1910 р.	1909 р.	1910 р.	1909 р.	1910 р.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Цукровий пісок	Січень	4,08,8	4,18,5	4,78–85	4,95	4,65–70	4,75–80	4,15–35	4,45
	Лютий	4,11,2	4,20,7	4,80–85	4,90–95	4,65	4,80–82	4,20–40	4,45–50
	Березень	4,15,8	4,36,3	4,83–90	5,15–20	4,70	4,90–5	4,27–43	4,50–62
	Квітень	4,19,1	4,36,6	4,80–85	4,92–5,10	4,70–80	5	4,30–45	4,66
	Травень	4,23,0	4,36,1	4,75–82	4,95	4,75–92	5-5,05	4,35–45	4,66–62
	Червень	4,19,2	4,38,1	4,84–90	4,95–5	4,85–92	5,05-4,90	4,40–58	4,62
	Липень	4,19,3	4,50,0	4,84–90	5	4,84–85	4,90	4,42–55	4,62–63
	Серпень	4,16,7	–	4,84–90	4,92–80	4,80–82	4,90–60	4,45–75	4,83
	Вересень	4,09,2	4,04,2	4,90–5,15	4,85–78	4,65–75	4,60	4,25–35	4,70–40
	Жовтень	4,11,7	3,90,5	4,80–95	4,78–73	4,70	4,45–50	4,25–35	4,40–25
	Листопад	4,09,7	3,93,3	4,78–85	4,60–63	4,70	4,50–55	4,25–35	4,25
Грудень	4,09,7	4,01,2	4,78–85	4,60–65	4,70	4,52–50	4,25–37	4,29–33	
Цукор-рафінад	Січень	5,07–10	4,90-5,05	5,60–70	5,50	5,30–50	5,30	5,25	5,20
	Лютий	5,10–15	5,05	5,70	5,50	5,40	5,35	5,25–29	5,25–30
	Березень	5,30–20	5,10–20	5,70	5,70	5,50	5,40–50	5,25	5,41–50
	Квітень	5,25–32	5,20–15	5,70	5,70	5,55–65	5,60	5,33	5,54
	Травень	5,30–45	5,10–15	5,70–6	5,70–65	5,75–95	5,50–40	5,33–75	5,54

¹⁰¹ Там само. — Ф. 442, оп. 529, спр. 61. — Арк. 1–1 зв.

¹⁰² Там само. — Арк. 17 зв.

¹⁰³ Обзоры... — С. 72–75.

	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Червень	5,50–60	5,10–4,95	6	5,55–30	6–5,90,	5,40–30	5,75–83	5,54–29	
Липень	5,40–25	4,95–80	5,80–6	5,30	5,90–65	5,30–20	5,83	5,29	
Серпень	5,25–10	4,85–90	5,80	5,30	5,60–50	5,20–25	5,75–54	5,29	
Вересень	5,05	4,90–85	5,80	5,30	5,45–50	5,25–05	5,41–16	5,20	
Жовтень	5,05–4,95	4,80–70	5,80	5,30	5,55	5,05	5,33	5,16	
Листопад	5,05–4,95	4,65–70	5,65–80	5,30	5,50	5–5,25	5,25	5,12–16	
Грудень	4,95–90	4,90–80	5,50–65	5,30–40	5,50	5,25–35	5,25–20	5,10–20	

Із таблиці видно, що ціни на цукровий пісок і рафінад на внутрішньому ринку стояли набагато вище, ніж на світовому, причому різниця в розцінці 1 пуда піску й рафінаду сягала 1 руб., а інколи навіть 1,30–1,40 руб. та більше. На рівень впливав величезний приріст рафінадного виробництва: упродовж 90-х рр. XIX ст. він становив щорічно 1,3 млн пудів, а в 1910 — 7,3 млн пудів¹⁰⁴. Унаслідок зростаючої пропозиції ціни на цукор дещо знизилися, але продовжували коливатися через активність спекулянтів, які скуповували його і перепродували оптовикам. Окрім того, внутрішній попит на цукор різко піднімався в ягідний сезон. Щоб зупинити зростання цін уряд змушений був дати дозвіл на імпорт іноземного цукру й тимчасово припинив повернення акцизу на вивезений із країни солодкий продукт. Тільки восени 1910 р., коли з'ясувалися добрі перспективи нового збору буряків, ціни почали входити в «нормальне русло»¹⁰⁵, що й видно з таблиці.

Надзвичайно сприятливим для української цукро-бурякової промисловості став сезон цукроваріння 1911/1912 рр. Украй спекотне літо у країнах Західної Європи призвело до різкого падіння врожайності буряків і зниження виробництва цукру. Навпаки, збір буряків в Україні виявився щедрим, виробництво цукру в Російській імперії досягло рекордного рівня — 117 191 713 пудів¹⁰⁶. Рекордних обсягів досяг і експорт — 31 639 039 пудів. Тільки на ринок Великобританії, яка здебільшого споживала тростинний цукор, було відправлено 15 306 185 пудів¹⁰⁷. Більше солодкого продукту надійшло на внутрішній ринок. Загалом за десятиліття 1900/1901–1909/1910 рр. споживання цукру в Російській імперії збільшилося з 40 114 671 пуда до 68 853 144 пудів, тобто на 28 738 473 пуди, у

¹⁰⁴ Там же. — С. 72.

¹⁰⁵ Там же. — С. 75.

¹⁰⁶ Там же. — С. 73.

¹⁰⁷ ЦДІАК України. — Ф. 730, оп. 1, спр. 523. — Арк. 1.

тому числі рафінаду — на 16 814 766 пудів. Найбільший приріст споживання цукру дав 1909/1910 рр. — 8 022 335 пудів, із них рафінаду — 4 541 477 пудів¹⁰⁸. Отже реалізація цукру, виробництво якого на українських заводах перевищувало 80% від загальної кількості, у 1909–1911 рр. значно зросла як на зовнішньому, так і на внутрішньому ринку. У зв'язку з цим слід відзначити, що згаданий вище Г.О. Кривченко, не маючи під руками наведених нами статистичних даних¹⁰⁹, припустився прикрої помилки, визначивши експорт рафінаду з України на порядок меншим. Це негативно вплинуло на окреслений ним торговельний баланс України в 1909–1911 рр.

Шляхом зіставлення обсягу експорту й виручки за його реалізацію, автори визначили ціну 1 пуда овочів, фруктів та ряду інших сільсько-господарських продуктів. Це дало можливість установити сумарну вартість цих товарів, вивезених з України. Для прикладу, картопля реалізовувалася на зовнішніх ринках у 1909 р. за ціною у середньому 29,3 коп. за 1 пуд, у 1910 р. — 24, у 1911 р. — 33, а пересічно за ці роки — 28,8 коп. за пуд¹¹⁰.

Негативно впливав на торговельне сальдо імпорт кави, какао, чаю, прянощів та продуктів цитрусівництва. За нашими підрахунками, вартість 1 пуда ввезеної кави за 1909–1911 рр. становила 9,98 руб., какао — 9, апельсинів — 1,32, лимонів — 1,22, чаю — 13,66, зокрема байхового — 17,92, зеленого — 14,76, плиткового — 7,38 руб.¹¹¹ Проте виручка за 1 пуд експортного чаю у ці роки була більшою — 31,55 руб.¹¹² Пасивне сальдо у зовнішній торгівлі України давали риба, олійні культури та деяка інша продукція. За нашими підрахунками, середня вартість 1 пуда експортованої з України свіжої риби становила в 1909–1911 рр. 3,52 руб., а солоної, копченої, маринованої — тільки 1,61 руб.¹¹³ Середня ціна 1 пуда ввезеної в Україну риби становила в ці роки 1,47 руб., зокрема оселедців — 1,21 руб.¹¹⁴ Проте червона риба, що надходила з Каспійського моря, коштувала дорожче. Великі міста України — Київ, Харків, Одеса, Катеринослав — постачалися рибою з Балтійського, Північного морів через Дан-

¹⁰⁸ Обзоры... — С. 73.

¹⁰⁹ Див.: Кривченко Г.О. Збірник статистичних відомостей по народному господарству України. — К., 1919. — С. 97.

¹¹⁰ Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1915 год. — Ч. I. — С. 9.

¹¹¹ Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1912 год. — Ч. I. — С. 22, 28.

¹¹² Там же. — С. 6.

¹¹³ Там же.

¹¹⁴ Там же. — С. 23.

циг, Кенігсберг та інші порти. Південноукраїнські губернії забезпечувалися рибою переважно з Чорного й Азовського морів. Середня вартість 1 пуда експортованого з України на ринки країн Західної Європи насіння олійних культур становила за 1909–1911 рр. 2,07 руб., а ввезеного — 2,26 руб.¹¹⁵ Причому ціни на цю продукцію з кожним роком зростали. Про це свідчать дані табл. 4.15.

Таблиця 4.15

Вартість лляного насіння й макухи з нього
на ринках Європи в 1908–1912 рр. (коп. за пуд)¹¹⁶

Продукція й ринок	1908 р	1909 р.	1910 р.	1911 р.	1912 р.	% зростання
Ляне насіння						
Рига	141	168	216	225	198	40,04
Ростов-на-Дону	135	165	205	212	190	40,07
Новоросійськ	146	167	215	219	199	36,30
Гамбург	170	186	251	265	225	32,35
Кенігсберг	153	179	238	247	222	45,09
Ліверпуль	171	190	255	268	234	36,84
Стамбул	–	177	230	252	225	27,11
Ляна макуха						
Рига	103	110	114	120	119	15,53
Одеса	99	105	111	114	111	12,12
Гамбург	113	119	124	128	135	19,46
Лондон	122	129	134	135	144	18,03

Із таблиці видно, що за п'ятиліття 1908–1912 рр. ціни на ляне насіння зросли на ринках Європи від 27,11% у Стамбулі до 45,09% — у Кенігсбергу, а на макуху — від 12,12 в Одесі до 19,46% — у Гамбургу. Доволі високими у ці роки були й ціни на ввозовану рослинну олію — близько 6 руб. за 1 пуд¹¹⁷. Середня ціна пуда лляного та конопляного волокна становила у ці роки 3,13 руб.¹¹⁸

¹¹⁵ Там же. — С. 14, 24.

¹¹⁶ Российская экспортная палата: Отчет за 1912 год. — Табл. № 5.

¹¹⁷ Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1913 год. Издание департамента таможенных сборов. — Ч. I: Введение. — СПб., 1914. — С. VIII.

¹¹⁸ Там же. — С. 9.

У загальному експорті продукції сільського господарства помітне місце займали спирт і вироби з нього, вино, хміль, тютюн і вироби з нього, деревина та вироби з неї. Це певною мірою врівноважувало торговельне сальдо України. Загалом у 1909–1911 рр. на зовнішніх ринках було реалізовано спирту й горілки, вироблених в Україні та інших регіонах Російської імперії, в обсязі 355 млн л на суму 6072,3 тис. руб.¹¹⁹ Окрім того, з України вивозилися лікери і виноградні вина. Середня виручка в 1909–1911 рр. становила за 1 пуд лікеру 12,17 руб., а за вино — 0,96 руб. У значно більших обсягах виноградне і фруктове вино ввозилося з Франції, Іспанії, Португалії, Австро-Угорщини, Німеччини та Голландії. Упродовж в 1909–1911 рр. в Російську імперію було ввезено різних сортів вина на суму 11602,3 тис. руб.¹²⁰

Із кожним роком на ринках Західної Європи через свою високу якість зростав рейтинг українського хмелю. Вартість виробництва 1 його становила 18–25 руб. за 1 пуд, а в Німеччині, Франції й Англії хміль реалізовувався у 1,5–2 рази дорожче¹²¹.

Позитивне сальдо у зовнішній торгівлі України давав тютюн, а також вироби з деревини, особливо клепка і шпали. Вартість 1 пуда листового тютюну, проданого на ринках Західної Європи, становила в 1909–1911 рр. 5,54 руб., а кришеного — 22,41 руб. Окрім того, на ринки країн Західної Європи, в Іран, Монголію, Китай вивозилися цигарки. У середньому у ці роки з Російської імперії було експортовано 2640 млн штук цигарок на 9 724 тис. руб.¹²² Надзвичайно цінним експортним товаром, що забезпечував надходження іноземної валюти, була деревина та вироби з неї. Загалом 1909–1911 рр. характеризувалися поліпшенням кон'юнктури світового ринку. Попит на деревину зростав, чому сприяло міське, промислово-технічне, залізничне будівництво та більший збір зернових культур. За даними лісового департаменту, споживання деревини на внутрішньому ринку Російської імперії «оцінювалося грошовою сумою близько 0,5 млрд руб.»¹²³. Про обороти головних країн, які експортували або імпортували деревину, можна судити з даних, наведених у таблиці 4.16.

¹¹⁹ Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1912 год. — Ч. I. — С. 6.

¹²⁰ Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1913 год. — Ч. I: Издание департамента таможенных сборов. — С. 6, 29.

¹²¹ Вестник Русско-английской торговой палаты. — 1915. — № 7/8. — С. 243.

¹²² Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1913 год. — Ч. I. Издание департамента таможенных сборов. — С. 16.

¹²³ Российская экспортная палата: Отчет за 1913 год. — С. 85.

Таблиця 4.16

Світова торгівля деревиною в 1909–1910 рр.¹²⁴

Країни-експортери	Вітчизняна валюта (виручка)	1909 р.	1910 р.
Російська імперія	тис. руб.	126 343	137 630
Фінляндія	тис. мрк	138 200	161 400
Австро-Угорщина	тис. кр.	227 521	235 734
Норвегія	тис. кр.	29 422	34 822
Швеція	тис. кр.	213 000	302 000
США	тис. дол.	72 312	78 813
Бельгія	тис. фр.	161 214	164 356
Великобританія	тис. ф. стер.	23 592	26 199
Німеччина	тис. мрк	112 088	113 834
Голландія	тис. гульд.	58 531	69 770
Італія	тис. лір	182 900	182 100
Франція	тис. фр.	132 182	135 978

Із таблиці видно, що країни-експортери значно наростили обсяги вивозу деревини в 1910 р. на світовий ринок. Найбільшими постачальниками були Швеція, Австро-Угорщина й Російська імперія, а споживачами — Бельгія, Німеччина, Італія, Франція.

Проте для нас важливіша вартість деревини та вироблених із неї матеріалів, виражена в ціні 1 пуда, для встановлення торгівельного балансу. Лісоматеріалів за 1909–1911 рр. з Російської імперії вивезено на зовнішні ринки 419 290 тис. пудів на суму 135 716 тис. руб., або 32,36 коп. за 1 пуд¹²⁵. Виручка за 1 пуд дубового кругляка становила у середньому 47,9 коп., соснового — 22, смерекового — 20, інших порід — 23,5, брусся, балок і стропил — 34,8, дошок і шпал — 42,9, підпорок для вугільних копалень — 18,5, деревини для виробництва сірників і паперу — 17,2, різної клепки — 74,7 коп.¹²⁶ До продукції лісівництва, крім деревини, слід віднести й деревну смолу, дьоготь, терпентин тощо. Вартість 1 пуда деревної смоли в 1909–1911 рр. становила 71,44 коп., а дьогтю — 1,03 руб.¹²⁷

¹²⁴ Обзоры... — С. 83.

¹²⁵ Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1913 год: Издание департамента таможенных сборов. — С. 18.

¹²⁶ Там же. — С. 16–18.

¹²⁷ Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1912 год. — Ч. I. — С. 7.

Загалом сумарна вартість зернових культур, цукру й іншої продукції сільського господарства та лісівництва, що вивозилася на світовий ринок й до решти регіонів Російської імперії у великих обсягах забезпечували активне торговельне сальдо.

Навпаки, сальдо промислової продукції України, як і всієї Російської імперії, було пасивним. Це стало наслідком технологічної відсталості країни, що вже аналізувалося в попередніх розділах. А проте ряд сировинної промислової продукції та напівфабрикатів мали активне торговельне сальдо. Для прикладу, до останніх слід віднести різну клепку, бруси, балки, стропила, дошки, шпали та ін. Виручка за різноманітні вироби з деревини становила 2,18 руб. за 1 пуд¹²⁸.

На особливу увагу заслуговує мінеральне паливо — «хліб тогочасної промисловості». Його вивіз із Донецького басейну за межі України зростає з кожним роком і становив в 1909–1911 рр. сотні мільйонів пудів, хоча на зовнішні ринки, як свідчать дані таблиці 1.3, було відправлено тільки 7 млн пудів. Без кам'яного вугілля й антрациту вже не могли обійтися залізниці, військовий і торговельний флоти, промислові підприємства та інші споживачі в містах. Саме вивіз донецького мінерального палива й почасти коксу у величезних обсягах в інші регіони Російської імперії не був достатньо врахований в обчисленнях колективу науковців на чолі з Г.О. Кривченком через відсутність у них необхідних статистичних матеріалів. До цього слід урахувати й динаміку цін на кам'яне вугілля та антрацит. За даними спеціалізованих часописів, середня ціна мінерального палива на внутрішньому ринку становила в 1909–1911 рр. 8,25 коп. за пуд¹²⁹, а на світовому ринку разом із коксом — 12,4 коп. за пуд¹³⁰. Навпаки, обсяги вивозу з України марганцевої руди у праці Г.О. Кривченка перебільшено. Очевидно, автори дослідження, маючи під руками загальний експорт цієї продукції з Російської імперії, не врахували вивозу марганцевої руди з Грузії, де зосереджувався її видобуток у великих обсягах. Виручка за 1 пуд марганцевої руди на світовому ринку в 1909–1911 рр. становила 18,5 коп., залізної руди — 10,1 коп., рейок — 89 коп.¹³¹

Кінець XIX — початок XX ст. ознаменувався формуванням потужних військових союзів в Європі, підготовкою до великої війни. У цей процес

¹²⁸ Статистические данные о внешней торговле России за 1913 год в сопоставлении с предшествующими годами // Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1913 год. — Ч. I. — С. 26.

¹²⁹ Горно-заводское дело. — 1914. — № 5. — С. 8455.

¹³⁰ Статистические данные о внешней торговле России за 1913 год в сопоставлении с предшествующими годами — С. 22.

¹³¹ Там же. — С. 22–23.

активно включилася Російська імперія. У зв'язку з цим витрати на переозброєння армії і флоту зростали. Проте у країні не вистачало чорних та особливо кольорових металів, що призвело до посиленого імпорту цієї продукції й, безперечно, впливало на торговельне сальдо. Вартість 1 пуда ввезеного в країну в 1909–1911 рр. чавуну становила 1,03 руб., заліза — 1,15, сталі — 0,87,5, міді — 9,50, алюмінію — 14,45, нікелю — 34,20, олова — 24,52, свинцю — 2,24, цинку — 3,78, дроту та виробів із нього — 8,78 руб.¹³² Вартість імпортованих чавунних виробів в 1909–1911 рр. становила за 1 пуд у середньому 6,82 руб., залізних і сталевих — 7,83, жерстяних — 11,75 руб.¹³³ Певною мірою врівноважував торговельне сальдо України вивіз і реалізація за її межами деякої іншої продукції. Вартість 1 пуда фаянсових і фарфорових виробів, реалізованих на світовому ринку в 1909–1911 рр., становила у середньому 11,28 руб., скляних і дзеркальних — 8,14, галантерейних — 20,41 руб., гумового взуття — 33,5, виробів із лляного і конопляного волокна — 8,97, шерстяних виробів — 31,7, бавовняних тканин — 41,6¹³⁴, невичиненої шкури — 14,60, вичиненої — 28,83, шерсті — 8,80, сірників — 5,20 руб., соди й солі — 34 коп., цементу — 42 коп., молотих кісток — 62 коп. за пуд. Проте вартість галантерейних товарів, імпортованих в ці роки, становила у середньому 91,73 руб. за 1 пуд¹³⁵.

Негативно впливав на торговельне сальдо України ввіз бавовни, гасу, фарб та інших товарів хімічної промисловості й «мануфактури». У 1909–1911 рр. вартість 1 пуда імпортованої бавовни становила 9,60 руб.¹³⁶, гасу — 56 коп., фарб — 4,65 руб.¹³⁷, бавовняної тканини — 57,05 руб., шовкової — 400,59, шерстяної — 58,74, верхнього одягу і спідньої білизни — 113,15 руб. за 1 пуд¹³⁸.

Найбільш масштабно до зниження активного торговельного сальдо України й усїєї Російської імперії призводив імпорт машин, верстатів і різноманітних апаратів. У 1909 р. їх було ввезено на 96 938 тис. руб.,

¹³² Там же. — С. 32.

¹³³ Привоз главнейших товаров в 1902–1912 гг. // Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1912 год. — Ч. I. — С. 25.

¹³⁴ Издание департамента таможенных сборов. — Петроград, 1914. — С. 9–10, 26.

¹³⁵ Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1912 год. — Ч. I. — С. 7, 23, 27.

¹³⁶ Там же. — С. 36.

¹³⁷ Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1913 год. — Ч. I. — С. 23, 32.

¹³⁸ Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1912 год. — Ч. I. — С. 27.

1910 р. — на 113 996, у 1911 р. — на 147 247 тис. руб., а пересічно за ці роки — на 119 393 тис. руб.¹³⁹ Це були машини для обробки волокнистих речовин, для потреб борошномельного виробництва, в'язальні та швейні, газові й нафтові двигуни, парові машини, локомотиви, друкарські верстати, насоси і пожежні труби, верстати для обробки металів. Загалом таких машин і верстатів, що виготовлялися із заліза, чавуну, сталі, було ввезено в Російську імперію пересічно за ці роки на 61 112,3 тис. руб.¹⁴⁰ Окрім того, ввозилися динамо-електричні машини, електродвигуни і трансформатори, сільськогосподарські прості та складні машини, частини до них, різні фізичні прилади, залізничні вагони, сільськогосподарські знаряддя праці тощо. Щодо кожної з них ми визначили попудну вартість. Для прикладу, середня вартість 1 пуда простих сільськогосподарських машин становила в 1909–1911 рр. 5,80 руб., складних сільськогосподарських машин — 5,30, парових машин — 10,20, верстатів для обробки металів — 11,95, динамо-електричних машин — 25,23, машин для борошномельного виробництва — 7,04 руб. Отже загальний імпорт промислової продукції призводив до пасивного торговельного сальдо.

Аналіз обсягів вивезеної за межі України та ввезеної промислової й сільськогосподарської продукції й динаміки цін на вітчизняному та світовому ринках дав можливість авторам цього дослідження визначити торговельний баланс України на початку ХХ ст. — у 1909–1911 рр. та в 1913 р. Подаємо основні його показники в наступних таблицях.

Таблиця 4.17

Середньорічний торговельний баланс України в 1909–1911 рр.

Продукція	Весь експорт		Регіони Російської імперії		Закордонний	
	Млн руб.	%	Млн руб.	%	Млн руб.	%
1	2	3	4	5	6	7
Зерно, крупа, висівки	282,6	36,22	5,7	1,48	276,9	69,68
Борошно	70,4	9,02	59,1	15,40	11,3	2,80
Продукти олійних культур	12,4	1,59	3,9	1,02	8,5	2,10
Цукор	183,4	23,50	153,3	39,94	30,1	7,57
Фрукти, овочі, мед	6,3	0,81	2,2	0,57	4,1	1,03

¹³⁹ Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1913 год. — Ч. I. — С. 33.

¹⁴⁰ Там же.

1	2	3	4	5	6	7
Деревина (кругляк), вироби з деревини, лісові лісоматеріали (дьоготь, смола тощо)	19,7	2,52	4,1	1,07	15,6	3,93
Домашня худоба, продукція тваринництва	16,9	2,17	5,8	1,51	11,1	2,80
Птиця, курячі яйця, пір'я й пух	32,8	4,20	4,3	1,12	28,5	7,17
Мінеральне паливо, інша продукція гірництва, кокс	53,2	682	45,4	11,82	7,8	1,96
Метали й вироби з них	90,1	11,55	89,4	23,29	1,6	0,41
Вироби з фарфору, фаянсу	2,2	0,28	1,9	0,49	0,3	0,08
«Мануфактура», ткацькі вироби	5,1	0,65	4,7	1,22	0,4	0,11
Інша продукція*	5,2	0,66	4,0	1,04	1,2	0,30
Загалом	781,2	100,0	383,8	100,0	397,4	100,0
Машини, верстати, металеві вироби	38,8	8,39	9,5	2,66	29,3	28,01
Кольорові метали	10,2	2,21	–	–	10,2	9,75
Нафта й нафтопродукти	33,5	7,25	30,7	8,58	2,8	2,67
Хімічні вироби	7,5	1,62	–	–	7,5	7,17
«Мануфактурний» товар	188,6	40,80	187,9	52,53	0,7	0,67
Галантерейні вироби	24,1	5,21	18,7	5,22	5,4	5,16
Зернові культури	0,5	0,11	–	–	0,5	0,11
Деревина й вироби з неї	19,2	4,15	19,2	5,36	–	–
Худоба, шкіра, вироби з неї, шерсть	32,8	7,09	29,4	8,22	3,4	3,25
Спиртові напої	26,0	5,62	23,1	6,45	2,9	2,74
Риба й ікра	20,4	4,41	14,8	4,13	5,6	5,35
Колоніальні товари	30,1	6,51	1,7	0,47	28,4	27,15
Інша продукція**	30,6	6,62	22,7	6,34	7,9	7,55
Загалом	462,3	100,0	357,7	100,0	104,6	100,0
Оборот (експорт + імпорт)	1243,5		741,5		502,0	
Сальдо	318,9		26,1		292,8	

Із таблиці видно, що торговельний оборот України в 1909–1911 рр. сягнув 1243,5 млн руб., у тому числі експорт становив 781,2 млн руб., а імпорт — 462,3 млн руб., що дало позитивне сальдо 318,9 млн руб. Торговельний оборот з іншими регіонами імперії — Росією, Царством Польським, Прибалтикою, Білорусією, Кавказом — становив 741,5 млн

* Гончарні та скляні вироби, спирт, тютюн і цигарки, хміль тощо.

** Цемент, цегла, папір, картон, олія, лляне та конопляне волокно, одяг, ювелірні вироби тощо.

руб., а з іншими країнами — 502,0 млн руб. Проте позитивне сальдо у внутрішньоімперському обміні складало 26,1 млн руб., а в торгівлі з іншими країнами — 292,8 млн руб. Статистичні дані, наведені в таблиці, яскраво демонструють домінування в українському експорті зернових культур — 45,24% від загального вивозу й цукру — 23,50%. Важливу роль у забезпеченні позитивного сальдо України відігравали також метали та вироби з них — 11,55%, мінеральне паливо, кокс й інша продукція гірництва — 6,82%, товари тваринництва і птахівництва — 6,37%, вироби з деревини. Зрештою, збіжжя вивозилося переважно на зовнішні ринки, а борошно й цукор — в інші регіони імперії. Таблиця також відображає структуру українського імпорту, його складові й, відповідно, їх вплив на визначення торговельного сальдо України. Найперше — це ввіз у величезних обсягах текстильних виробів із Росії й Царства Польського — 40,80% від усього імпорту, нафти та нафтопродуктів із Північного Кавказу й Закавказзя — 7,25%, машин, верстатів, кольорових металів і хімічних виробів із країн розвинутого капіталізму — Німеччини, США, Австрії, Великобританії, Франції та ін. — 12,22% і колоніальних товарів — 6,51%.

Висвітлення торговельного балансу України в 1909–1911 рр. доцільно завершити, на наш погляд, зіставленням статистичних даних табл. 4.17 з результатами дослідження Г.О. Кривченка, які збереглися у праці В. Кубійовича. Подаємо їх у табл. 4.18.

Таблиця 4.18

Торговельний баланс України в 1909–1911 рр.
(за проф. Г.О. Кривченком)¹⁴¹

Продукція	Експорт		Продукція	Імпорт	
	Млн руб.	%		Млн руб.	%
Продукція землеробства	398,6	50,4	Деревина й вироби з неї	12,1	2,7
У тому числі збіжжя	367,7	—	«Мануфактура»	188,6	39,4
Тваринна продукція	56,4	7,1	Нафта та нафтопродукти	35,5	7,3
Готові продовольчі товари	221,7	28,0	Машини, металеві вироби	34,6	7,6
Корисні копалини	12,5	1,6	Риба	29,3	6,1
Метали й вироби з них	90,1	11,4	Шкіра, шкіряні вироби	31,3	6,8
Інші промислові вироби	10,8	1,5	Спиртові напої	26,0	5,5
			Галантерейні вироби	28,1	5,9
			Хімічні вироби	7,5	1,6
			Колоніальні товари	32,7	7,3
			Інше	43,2	9,8
Разом	790	100	Разом	467,5	100,0

¹⁴¹ Кубійович В. Географія українських і сумежних земель. — К., 2005. — С. 502.

Зіставлення даних, наведених у таблицях 4.17 і 4.18, засвідчує певні відмінності в обсягах експортно-імпортних операцій України в 1909–1911 рр. Так, обсяги експорту зернових культур разом із борошном, за обчисленнями Г.О. Кривченка, становили 367,7 млн руб., що більше від даних табл. 4.17 на 14,7 млн руб. Причиною цієї різниці може бути те, що в табл. 4.17 не врахований вивіз малим каботажем та гужовим транспортом до суміжних з Україною губерній Царства Польського, Білорусії й Росії. Навпаки, обсяги вивозу продукції гірництва (копалін), до чого відноситься й мінеральне паливо, дуже замалі порівняно з даними табл. 4.17. Про причину цього явища вже йшлося в попередніх розділах нашого дослідження. Зіставлення різниці обсягу експорту й імпорту ряду інших важливих товарів ускладнюється тим, що деякі з них Г.О. Кривченко обчислив сумарно. Зокрема він не виокремив експорт продукції птахівництва, цукру тощо. Відсутні в нього й дані щодо імпорту кольорових металів. Попри зазначені тут відмінності, позитивне торговельне сальдо становить, за обчисленнями Г.О. Кривченка, 322,5 млн руб., що тільки на 3,6 млн руб. більше, ніж у табл. 4.17.

Через відсутність погубернських статистичних даних про обсяги експорту й імпорту в 1913 р. дослідники цієї проблеми стикаються з великими труднощами при спробах визначити торговельний баланс України. Більш-менш успішне вирішення цього завдання передбачає використання широкого комплексу матеріалів, підготовлених для перегляду російсько-німецької торговельної угоди впродовж 1912–1914 рр., статистики перевезень вантажів залізницями й водними шляхами. Важливу роль тут відіграє також поєднання статистичних даних імперського масштабу з регіональною інформацією про обсяги вивозу та ввозу продукції промисловості й сільського господарства, та динаміку цін на них, що міститься в архівних документах, фахових періодичних виданнях, інших джерелах.

Проведений авторами цього дослідження аналіз засвідчив ускладнення для вітчизняних виробників на зовнішніх ринках після 1911 р. Якщо середньорічний експорт п'яти головних зернових культур у 1909–1911 рр. становив 710814,6 млн пудів, то в 1912 р. — тільки 438 853 тис.¹⁴² Дефіцит зернового експорту був певною мірою компенсований вивозом сировини й напівфабрикатів, зокрема виробів із льону та конопель¹⁴³. У 1913 р. експорт п'яти головних зернових культур із Російської імперії зріс до

¹⁴² Русский мельник. — 1914. — № 2. — С. 86.

¹⁴³ Гефдинг В. Внешняя торговля России в 1901–1912 гг. // Промышленность и торговля. — 1914. — № 6. — С. 309.

534 956 тис. пудів¹⁴⁴, проте конкуренція на світовому хлібному ринку стала гострішою. Основна продукція вітчизняних сільських господарів — хліб — втрачала ринки Великобританії, скандинавських країн тощо. За нашими підрахунками, вартість 1 пуда пшениці, реалізованої вітчизняними виробниками на зовнішніх ринках, становила у середньому в 1913 р. — 110 коп., жита — 83, ячменю — 77, вівса — 87, висівок — 67, пшеничного борошна — 172, житнього — 104, а всіх зернових культур із борошном — 91 коп.¹⁴⁵

У 1913 р. різко погіршилися умови щодо реалізації цукру. Виробництво останнього в Європі зростало й досягло 8 118 190 т, а в Російській імперії становило 108 571 286 пудів, або на 31 871 286 пудів більше, ніж у сезоні цукроваріння 1912–1913 рр.¹⁴⁶ Ринки Європи було перенасичено солодким продуктом. Обсяги його експорту з Російської імперії різко зменшилися. З 1 вересня 1912 по 1 вересня 1913 рр. було вивезено 10 278 296 пудів, у тому числі піску — 5 068 705 пудів, рафінаду — 5 209 591 пуд¹⁴⁷. Дещо іншою стала географія реалізації цукру. У країни Західної Європи, не рахуючи Фінляндію, було експортовано лише 697 034 пуди. Головними споживачами цукру, вивезеного з України та інших регіонів Російської імперії, були Фінляндія — 3 119 323 пуди, Туреччина — 772 727 та Іран — 5 329 672, у тому числі 4 670 790 пудів рафінаду. Решту було вивезено в Китай, Афганістан, Монголію тощо¹⁴⁸. Це засвідчує, що «віддушина» для реалізації цукру на світовому ринку різко звузилася. Але це ще було не все.

Виробництво цукру в 1913 р. було солідним, але ціни на внутрішньому ринку для його збуту стояли значно нижче, ніж у 1909–1911 рр. (див. табл. 4.14). Ціна 1 пуда на станціях Південно-Західної залізниці за перші сім місяців 1913 р. коливалася від 3,96 до 4,00 руб. У Петербурзі цукровий пісок збувався за ціною 4,62 руб., у Москві — 4,47, в Одесі — 4,15–4,20, у Варшаві — по 4,15 — 4,32 руб. На ринках країн Західної Європи вітчизняні виробники збували цукор за ціною 1,61–1,63 руб. за пуд, тобто нижче собівартості його виробництва. Ціна рафінаду 1-го сорту за 1 пуд у Києві становила 4,60–4,75 руб., у Москві — 4,90, у Варшаві —

¹⁴⁴ Русский мельник. — 1914. — № 2. — С. 86.

¹⁴⁵ Вывоз главнейших товаров в 1904–1915 гг. // Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1915 год. — Ч. I. — Петроград, 1917. — С. 9.

¹⁴⁶ Промышленность и торговля. — 1914. — № 4. — С. 200; Очерки и материалы по истории рабочего вопроса в сахарной промышленности. — Вып. 1. — С. 15.

¹⁴⁷ ЦДІАК України. — Ф. 730, оп. 1, спр. 523. — Арк. 6.

¹⁴⁸ Там само.

4,00–4,08 руб.¹⁴⁹ Проте А. Копорський, не володіючи цими фактами, визначив вивіз цукру з України у сумі 274,4 млн руб., що негативно вплинуло на підсумки торгівельного балансу в 1913 р.¹⁵⁰

Загалом обсяги експорту промислової й сільськогосподарської продукції в 1913 р. порівняно з 1912 р. були дещо суперечливими. Вивіз життєвих припасів із Російської імперії порівняно з середньорічним за 1908–1912 рр. зменшився на 1,9%, або на 15,4 млн руб., а сировини й напівфабрикатів, навпаки, збільшився на 21,2%, або на 96,1 млн руб.¹⁵¹ Вивіз зернових культур і борошна в 1913 р. порівняно з 1912 р. збільшився на 99 210 тис. пудів, або на 42 629 тис. руб., проте вівса, кукурудзи, висівок і картоплі було відправлено на зовнішні ринки менше на 40 119 тис. руб. Серед інших життєвих припасів на 9161 тис. руб. збільшився вивіз свинини, курячих яєць і тютюну, а забитої домашньої птиці і спиртових напоїв зменшився на 5487 руб.¹⁵² Навпаки, вивіз живих свиней, домашньої птиці й коней збільшився 2260 тис. руб. Аналогічні коливання відбувалися в експортно-імпорتنій торгівлі сировиною та напівфабрикатами. Вивіз на зовнішні ринки марганцевої руди в 1913 р. порівняно з 1912 р. зріс на 2567 тис. руб., а залізної руди — зменшився на 1060 тис. руб. Відповідно дошок, прядива й макухи — збільшився на 6303 тис. руб., а льону, лляного волокна, невичинених шкур — зменшився на 40 133 тис. руб.¹⁵³ Великої та малої худоби було ввезено більше порівняно з попереднім роком на 5370 тис. руб.¹⁵⁴

Проте суттєвіше впливав на торговельне сальдо Російської імперії імпорт машин, верстатів, різноманітного обладнання, кольорових металів та інших промислових і сировинних товарів. Імпорт цієї продукції щорічно зростав. Машин, верстатів та апаратів у 1912 р. було ввезено на 150 454 тис. руб., а в 1913 р. — на 169 291 тис. руб. Міді в 1913 р. ввезено на 4888 тис. руб., алюмінію — на 1492, нікелю — на 5518, олова — на 12 145, свинцю — на 12 644, цинку — на 6310, а разом — на 36 617 тис. руб. Кам'яного вугілля з Великобританії та Німеччини ввезено на

¹⁴⁹ Цехановский М.Ю. Сахарный рынок // Промышленность и торговля. — 1914. — № 4. — С. 202.

¹⁵⁰ Копорский А.А. Торговый баланс Украины в 1913 г. — Х., 1923. — С. 9.

¹⁵¹ Промышленность и торговля. — 1914. — № 5. — С. 252.

¹⁵² Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1912 г. — Ч. II: Издание департамента таможенных сборов. Введение. — С. V, VI.

¹⁵³ Там же.

¹⁵⁴ Там же. — С. VIII.

76 138 тис. руб., каучуку — на 40 156 тис. руб.¹⁵⁵ Зростання імпорту цієї та іншої продукції було викликане економічним піднесенням 1910–1914 рр. Це, безперечно впливало на торговельний баланс Російської імперії, про що свідчать статистичні дані, наведені в табл. 4.19.

Таблиця 4.19

Торговельний баланс Російської імперії на початку ХХ ст.¹⁵⁶

Роки	Експорт	Імпорт	Оборот	Баланс
	млн руб.			
1898–1902	739,6	617,4	1357,0	+ 122
1903–1907	1046,6	723,3	1769,9	+323,3
1908–1912	1397,1	1047,4	2444,5	+349,7
1911	1591,4	1161,7	2753,1	+429,7
1912	1518,8	1171,8	2690,6	+347,0
1913	1520,1	1374,0	2894,1	+146,1

Експорт із Російської імперії промислової й сільськогосподарської продукції з початку століття до 1914 р. збільшився з 739,6 млн руб. до 1520,1 млн руб. (105,53%), а імпорт — із 617,4 до 1374 млн руб. (122,54%). Торговельний оборот становив у 1913 р. 2894,1 млн руб. Торговельний баланс імперії коливався, зрештою в 1913 р. зазнав найбільшого падіння — 146,1 млн руб.

Хитка кон'юнктура світового ринку через загострення конкуренції та переважаючий вплив імпорту визначили й показники торговельного балансу України, що видно з даних, наведених у таблицях 4.20, 4.21.

Таблиця 4.20

Торговельний баланс України в 1913 р. (за Копорським)¹⁵⁷

Продукція	Експорт		Імпорт		Різниця
	Млн руб.	%	Млн руб.	%	
1	2	3	4	5	6
Зернові культури й борошно	268,6	26,7	33,3	5,6	235,3
Насіння	8,8	0,8	2,3	0,4	6,5
Висівки й макуха	12,4	1,2	0,6	0,1	11,7

¹⁵⁵ Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1912 г. — Ч. I: Издание департамента таможенных сборов. — С. 1–2; Там же. — Спб., 1913. — С. 1.

¹⁵⁶ Там же.

¹⁵⁷ Копорский А.А. Торговый баланс Украины в 1913 г. — Х., 1923. — С. 9.

1	2	3	4	5	6
Товари з деревини	12,9	1,3	48,8	8,3	-35,9
Продукція лісового господарства	0,3	0,03	1,4	0,2	-1,1
Тварини	35,8	3,5	7,8	1,3	27,9
Продукція тваринництва	42,7	4,3	17,7	3,0	25,0
Овочі	4,5	0,4	1,4	0,2	3,0
Льон, коноплі, волокно	1,4	0,1	6,9	1,2	-5,5
«Мануфактура»	16,9	1,8	214,3	36,3	197,4
Хімічні товари	5,4	0,5	0,3	0,0	4,7
Мінеральне паливо й кокс	54,2	5,4	4,4	0,8	49,8
Нафта й продукти її переробки	1,0	0,1	14,3	2,4	-13,2
Цукор	274,4	27,3	9,4	1,6	254,9
Мінерали «не в ділі» й виробих	9,9	0,9	11,5	1,9	-1,6
Руди та метали «не в ділі»	135,9	13,6	20,0	3,3	115,9
Метали у виробих	116,3	11,6	126,5	21,3	-10,1
Інше	4,6	0,4	71,1	12,0	-66,5
Загалом	1006,6	100,0	593,0	100,0	413,5

Отже експорт промислової й сільськогосподарської продукції з України в 1913 р. перевищив 1 млрд руб., імпорт становив 593 млн руб., а загальний оборот досяг величезної грошової суми — 1599,6 млн руб., що від усього обороту Російської імперії становило 55,27%. Активне торговельне сальдо складало 413,5 млн руб. Ці та ряд інших обчислень, що містяться в таблиці, викликають великі сумніви через надмірне перебільшення обсягів експорту й імпорту. Вивіз зернових культур і продуктів їх переробки становить, наприклад, 268,6 млн руб., або 26,7% від усього експорту. Широкий аналіз цього аспекту проблеми засвідчує інше. Частка вивозу цієї продукції з Російської імперії впродовж 1901–1913 рр. коливалася від 36,3% в 1912 р. до 49,5% в 1901–1905 рр., а в 1913 р. становила 41,5% від усього експорту¹⁵⁸. Частка вивозу зернових культур і борошна з України в 1909–1911 рр. складала 45,24% (табл. 4.17). Надмірно перебільшено обсяги вивозу з України цукру в 1913 р. — 274,4 млн руб. Парадоксально, що вони перевищували на 5,8 млн руб. вивіз усіх зернових і продуктів їх переробки. Про причини цього явища вже йшлося вище. Те саме стосується експорту й імпорту металів та виробів із них і почасти продукції тваринництва. Зокрема обсяг металів у виробих, тобто машин, верстатів і різноманітних апаратів, увезених в Україну з розвинутих країн, сягає, за таблицею, 126,5 млн руб., що близько 3/4 імперського імпорту.

¹⁵⁸ Гефдинг В. Наз. соч. — С. 309.

Очевидно, А. Копорський усвідомлював певною мірою диспропорцію між обсягом вивозу і ввозу окремих товарів та сумарними показниками, але пояснював це відсутністю в таблиці такої продукції, як галантерейні й колоніальні товари, спирт, тютюн тощо. З їх урахуванням, активне торговельне сальдо України, на його думку, могло становити приблизно 270 млн руб.¹⁵⁹ Проте загальні підсумки експорту й імпорту, як свідчать статистичні дані таблиці, визначалися переважно надмірним перебільшенням обсягів вивозу або ввозу металів, цукру, почасти домашньої худоби і продукції тваринництва тощо.

Таблиця 4.21

Торговельний баланс України в 1913 р.
(за підрахунками авторів цього дослідження)

Продукція	Експорт		Імпорт	
	млн. руб.	%	млн. руб.	%
Зерно, крупа, висівки, борошно	312,5	40,02	12,1	2,20
Цукор	175,6	22,48	—	—
Метали й вироби з них	118,5	15,17	80,8	14,73
Мінеральне паливо, інша продукція гірництва, кокс	66,2	8,47	4,5	0,82
Овочі, фрукти, горіхи	4,1	0,52	5,3	0,97
Деревина (кругляк), вироби з деревини, лісоматеріали	17,5	2,24	24,1	4,39
Продукція олійних культур	10,8	1,38	21,9	3,99
Домашня худоба, продукція тваринництва	17,1	2,19	40,5	7,38
Птиця, курячі яйця, пір'я, пух	32,5	4,16	—	—
«Мануфактурні» вироби	7,4	0,94	214,3	39,07
Хімічні та фармацевтичні товари	2,1	0,26	12,4	2,26
Спиртові й тютюнові вироби	2,9	0,37	21,7	3,96
Фарфорово-фаянсові, гончарні вироби, скло, дзеркала, тощо	5,8	0,74	11,5	2,10
Нафта та нафтопродукти	—	—	12,1	2,20
Риба й ікра	1,2	0,15	21,6	3,94
Колоніальні товари	—	—	32,4	5,91
Галантерейні товари	2,4	0,30	27,4	4,99
Інше	4,2	0,54	5,9	1,07
Загалом	780,8	100,0	548,5	100,0
Сальдо: 780,8 – 548,5 = 232,3				

¹⁵⁹ Копорський А.А. Наз. соч. — С. 11.

Із наведених у таблиці даних видно, що обсяги експорту з України становили в 1913 р. у грошовому вимірі 780,8 млн руб., імпорту — 548,5, а загального обороту — 1329,3 млн руб. Україна мала позитивне сальдо торговельного балансу — 232,3 млн руб. Основними експортними товарами була продукція сільського господарства, метали й мінеральне паливо. В імпорті домінували «мануфактурні» та галантерейні вироби, промислові товари, виготовлені з чорних металів.

Отже, підрахунки торговельного балансу України в обчисленнях різних дослідників відрізняються. Проте спільним для них є позитивне сальдо. Воно засвідчує, що без України Російська імперія на початку ХХ ст. мала б, за винятком декількох років, пасивний торгівельний баланс.

Післямова

Одним із основних висновків, який можна зробити на підставі проведеного дослідження, так це те, що буржуазні відносини в Україні, потужний поштовх яким надала Національна революція середини XVII ст., у весь наступний період (до початку XX ст.) розвивались поступово, можна сказати, до певної міри «стихійно»: з певними відступами назад (наприклад, заміна місцями вільнонайманої праці підневільною).

На відміну від західноєвропейських країн з їхніми частими «революційними» змінами, порівняно швидкими темпами технологічної переоснащеності промисловості та сільського господарства, в Російській імперії тривалий час панував масовий консерватизм мислення у веденні народного господарювання, застосуванні нових технологічних засобів тощо. До 60-х років XIX ст. паростки нового капіталістичного лише, значною мірою непевно, тарували собі шлях. Як це парадоксально не виглядало, але формування приватної власності на землю відбувалось водночас з розширенням феодалної залежності значної частини населення і в першу чергу, селян.

Навіть скасування кріпосного права 1861 р. і інші реформування після неї мало в чому на краще зміни становище найбідніших верств соціуму.

Разом з тим, у Російській імперії, втому числі на підвладній їй українській території, в другій половині XIX — на початку XX ст. сталися і деякі разючі зміни. Насамперед це стосувалось вивозу товарів у інші країни, що зумовлювалось уже світовим розподілом праці. Об'єктивна зумовленість необхідного вивозу (експорту) товарів визначалась не лише побутовими потребами іноземних ринків, а й утворенням «світового буржуазного господарства». Все це супроводжувалось особливо активним розширенням його розмірів, а власне експорт перетворювався в один з найбільш продуктивних засобів отримання додаткової вартості — запоруки високих прибутків. Водночас зменшувався вплив економічно-географічних умов господарювання, внаслідок чого складалися більш низькі витрати деяких товарів в одних країнах порівняно з іншими. Проте слід також зазначити: вивіз продукції за кордон у більшості випадків використовувався для безпосереднього збагачення одних осіб за рахунок

інших шляхом нееквівалентного обміну, а в світовому масштабі — і цілих народів, які знаходились на нижчій стадії економічного розвитку.

Таким чином, говорячи в кінцевому підсумку про зовнішню торгівлю, слід констатувати, щовонаврешті-решт значною мірою відображає рівень, ефективність та особливості економічного розвитку кожної країни, її промислового й сільськогосподарського секторів. Це знаходить відображення в економічних і торговельних зв'язках Наддніпрянської України, яка була частиною Російської імперії, з іншими регіонами останньої та зарубіжними країнами.

Після скасування кріпосного права в 1861 р. в Україні продовжувало домінувати сільське господарство, але поступово, особливо з кінця ХІХ ст., її економіка втягувалася в початкову стадію індустріалізації, ставала частиною світового господарства. На початку ХХ ст. незаперечним фактом був і початок модернізації сільського господарства.

Завдяки цьому зростали обороти зовнішньої торгівлі. Окрім абсолютного росту вивозу спостерігалось прискорене збільшення експорту сировини. На зростання цінності українського вивозу впливав підйом цін на продукцію землеробства і тваринництва. Своєю чергою, рух імпорту відображав становище промислової кон'юнктури на імперському ринку. Упродовж 1894–1913 рр. увезення готових виробів випереджало надходження сировинної продукції. Промислове піднесення 1910–1914 рр. ще більше сприяло зростанню попиту на засоби виробництва — машини, верстати, паливо, стратегічну сировину.

Проте навіть за 1910–1914 рр. в економічному розвитку України, як і всієї Російської імперії, спостерігалися серйозні відмінності. Економічна криза 1900–1903 рр. змінилася затяжною депресією, що тривала до 1910 р. У 1910–1914 рр. імпорт промислових виробів прискорився, що було викликано потребами економічного зростання та переозброєнням армії та флоту.

П'ятиліттю 1909–1913 рр. також притаманні суттєві відмінності в економічному розвитку Російської імперії, що, відповідно, впливало на торговельний баланс. Два роки поспіль надзвичайно щедрих урожаїв і збору зернових культур (1909–1910 рр.) дали поштовх економічному піднесенню. За оцінками тогочасної преси, представників влади, підприємницьких кіл, це були роки «пан-урожаю», котрий позитивно вплинув на «пан-капітал» і розвиток усєї економіки. Це стимулювало й розширення зовнішньої та внутрішньої торгівлі, сприяло надходженню в більших обсягах іноземної валюти, зміцненню рубля на світовому ринку.

Проте в наступні роки проявилася тенденція до поступового погіршення економічного становища. Країна за інерцією все ще перебувала у

фазі економічного піднесення, але вже проявлялися явища негативного характеру. Це яскраво засвідчили дебати щодо бюджету, які почалися 10 травня 1913 р. в Державній думі. Доповідь голови бюджетної комісії М. Алексеєнка «була проникнута песимізмом через несприятливі умови для економічного розвитку». Доповідач звернув увагу зібрання на зростання витрат «через величезні вимоги військового й морського відомств», відзначив «несприятливе становище хлібного збуту на зовнішніх ринках», звернув увагу на «надзвичайне подорожчання палива та високу вартість сирих і напівоброблених матеріалів для промисловості, що призвело до підняття цін на предмети масового попиту»¹. У переліку надто вартісного імпорту М. Алексеєнко назвав машини, різні знаряддя праці, фарби та іншу продукцію².

У роки економічного зростання, що передували Першій світовій війні, в Україні прискорено розвивався видобуток мінерального палива й виробництво чорних металів, а відповідно — експорт цієї продукції, що позитивно впливало на торговельний баланс. Проте розвиток тваринництва зупинився через край уповільнений перехід до стійлової відгодівлі худоби та й то переважно в губерніях Правобережної України. Відбувся занепад екстенсивного тваринництва, особливо вівчарства, унаслідок розорювання південного степового краю та інших природних пасовищ. Усе це призвело до зростання ввозу великої рогатої худоби й такої продукції тваринництва, як шерсть, овеча вовна, вичинена та невичинена шкіра, тваринні жири, що негативно впливало на торговельний баланс. Узагалі «мануфактурне» виробництво не мало сприятливих умов для свого розвитку, у результаті чого Україна стала ринком збуту для російської й частки польської текстильної промисловості. У цьому був зацікавлений російський уряд, який проводив відповідну економічну політику. З іншого боку, імперський ринок поглинав переважну частину виробленого на українських підприємствах цукру.

Надзвичайно вразливою ланкою імперської економіки, у тому числі й України, було машинобудування. Країна змушена була імпортувати у великих обсягах різноманітні машини, верстати, обладнання, продукцію електротехнічної та хімічної промисловості, що негативно впливало на торговельний баланс.

Торгівля з країнами Західної Європи давала Україні в 1909–1911 рр. позитивне торговельне сальдо в розмірі 292,8 млн руб., проте цей результат було досягнуто переважно за рахунок вивозу у величезних обсягах

¹ Горно-заводское дело. — 1913. — № 19. — С. 7256.

² Там же. — С. 7256–7257.

збіжжя й почасти цукру, деревини, продукції птахівництва та інших товарів.

Товарообмін з іншими регіонами Російської імперії давав позитивне сальдо в розмірі лише 26,1 млн руб. за рахунок, найперше, вивозу цукру, борошна, мінерального палива, й металів та виробів із них, що були переважно напівфабрикатами. Аналогічний торговельний обмін був характерним і для 1913 р.

Загалом продукція сільського господарства вивозилася в основному на зовнішні ринки, а промислові вироби (цукор, метали, мінеральне паливо) — до Росії та інших регіонів імперії. «Супроти Московщини, — відзначав дослідник цієї проблеми В. Кубійович, — Україна виступала як країна промислова, супроти інших країн — як постачальник сільськогосподарських продуктів»³.

³ *Кубійович В.* Назв. праця. — С. 505.

Наукове видання

О. Гуржій, О. Реєнт, Н. Шапошнікова

НАРИСИ З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ
ВИРОБНИЧИХ ВІДНОСИН І ТОРГІВЛІ
В УКРАЇНІ
(друга половина XVII — початок XX ст.)

Підписано до друку 16.10.2018 р. Формат 70x100/16.

Ум. друк. арк. 29,66. Обл.-вид. арк. 28,31.

Наклад 300 прим. Зам. 20. 2018.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України.

Київ-1, вул. Грушевського, 4.

Свідоцтво

про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції

Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.